Hayatın Gizli Hazları

Theodore Zeldin

İngilizceden Çeviren: Aydın Çavdar

AYRINTI

Ayrıntı: 1022
İnceleme Dizisi: 279

Hayatın Gizli Hazları
Geçmişi Hatırlayıp Geleceği Hayal Etmenin Yeni Bir Yolu
Theodore Zeldin

Kitabın Özgün Adı
The Hidden Pleasures of Life
A New Way of Remembering the Past and Imagining the Future

İngilizceden Çeviren
Aydın Çavdar

Yayıma Hazırlayan
Gün Zileli

Son Okuma
Barış Özdemir

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

© Theodore Zeldin, 2016

Kapak Fotoğrafı
Christina Reichl Photography / Moment / Getty Images Turkey

Kapak Tasarımı
Arslan Kahraman

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85 – 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *İstanbul, Ekim 2016*
Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-605-314-128-0
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Theodore Zeldin

Hayatın Gizli Hazları

Geçmişi Hatırlayıp Geleceği Hayal Etmenin Yeni Bir Yolu

AYRINTI

İNCELEME DİZİSİ
SON ÇIKAN KİTAPLAR

AKIL HASTALIĞI VE PSİKOLOJİ
Michel Foucault

İŞLETME HASTALIĞINA
TUTULMUŞ TOPLUM
Vincent de Gaulejac

ETİN CİNSEL POLİTİKASI
Carol J. Adams

AZINLIĞIN ZENGİNLİĞİ
HEPİMİZİN ÇIKARINA MIDIR?
Zygmunt Bauman

PSİKOLOJİDE SÖZ VE ANLAM
ANALİZİ
Sibel A. Arkonaç

BENLİK YANILSAMASI
Bruce Hood

TÜRKİYE KENTLEŞMESİNİN
TOPLUMSAL ARKEOLOJİSİ
Erbatur Çavuşoğlu

MARKSİZMDEN SONRA MARX
Tom Rockmore

OYUN, OYUNBAZLIK,
YARATICILIK VE İNOVASYON
Patrick Bateson & Paul Martin

İLAHİ GAZAP:
DEHA NEDİR? DÂHİ KİMDİR?
Darrin M. McMahon

HARCIYORUM ÖYLEYSE VARIM
Ekonominin Gerçek Maliyeti
Philip Roscoe

KREDİOKRASİ
ve Borç Reddi Davası
Andrew Ross

ZİHİN VE DOĞA ARASINDA
Bir Psikoloji Tarihi
Roger Smith

ÖZGÜRLÜK
Zygmunt Bauman

ZAMANI YAŞAMAK
Jean Chesneaux

CAN ÇEKİŞEN İMPARATORLUK
Francis Shor

SÜREKLİ DEVRİM TEORİSİ
Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Siyaseti
Michael Löwy

ŞİDDETSİZ DİRENİŞ
Felsefi Bir Giriş
Todd May

AYDINLAR SOSYALİZMİ
Jan Waclaw Makhayski

İLETİŞİM BİLİMLERİNİN
UNUTULMUŞ KÖKENLERİ
Der. Jacques Perriault

MODA-LOJİ
Yuniya Kawamura

MARKSİZM'İN ANLAMI
Paul D'Amato

CİNSELLİĞİN ÖNEMİ
Arzuya Yeniden Kavuşmak
Dr. Ghislaine Paris

ÇALIŞMA DÜŞÜNCESİ
John W. Budd

YORUM VE AŞIRI YORUM
Umberto Eco

Deirdre Wilson'a

İçindekiler

Önsöz 9

1 Zamanımızın Büyük Macerası Nedir? 13
2 Heba Edilmiş Bir Yaşam Nedir? 25
3 İnsanlar Kendileri İçin Kurdukları Hayalleri Nasıl Yitirir? 37
4 Asi Olmanın Alternatifleri Neler? 52
5 Yoksul, Zengine Ne Söyleyebilir? 64
6 Zengin, Yoksula Ne Söyleyebilir? 75
7 İntihar Etmenin Kaç Yolu Vardır? 90
8 İnanmayan Biri İnananı Nasıl Anlayabilir? 101
9 Bir Din Nasıl Değişebilir? 112
10 Önyargılar Nasıl Yıkılabilir? 127
11 Geleceği Tahminler veya Endişelerle Anmak Yerine 144
Daha Farklı Nasıl Tasavvur Edebiliriz? 144
12 Mizah, Şiddete Başvurmayan Protesto Biçimlerinin
En Etkilisi midir? 156
13 Mizah Duygusu Nasıl Kazanılır? 168
14 İnsanları, Kendi Ülkelerinde Tam Anlamıyla
Yuvalarındaymış Gibi Hissetmekten Alıkoyan Nedir? 181
15 İnsan Aynı Anda Kaç Ulus Sevebilir? 195
16 Neden Bu Kadar Çok Sayıda İnsan Değer Görmediğini,
Sevilmediğini ve Yalnızca Yarı Canlı Olduğunu Düşünüyor? 208

17 Kadınlar ve Erkekler Birbirlerine Başka Nasıl Davranabilirler? 221
18 Ruh Eşi Eksikliğinin Yerini Ne Tutabilir? 233
19 Farklı Bir Tür Cinsel Devrim Mümkün mü? 247
20 Sanatçılar Kendilerini İfade Etmenin Ötesinde Neyi Amaçlayabilir? 264
21 Bir Lider Olmaktan Daha İlgi Çekici Olan Nedir? 277
22 Bu Kadar Çok Çalışmanın Ne Anlamı Var? 295
23 İnsanın Hayatını Kazanmasının Daha Eğlenceli Yolları Var mı? 309
24 İnsan Bir Otelde Başka Ne Yapabilir? 321
25 Gençler Kendilerinden Yaşlı Olanlardan Başka Ne İsteyebilir? 338
26 Ruhen Genç Kalmak Yaşlanmaktan Kaçabilmek İçin Yeterli midir? 350
27 Bilmeye Değer Olan Nedir? 364
28 Yaşıyor Olmak Ne Anlama Gelir? İnsan, Aklın Gıdasını Nerede Bulabilir? 389

Dizin 391

Önsöz

Haklarımız için savaşın! Sakin olun! Zengin olun! Daha çok çalışın! Eğlenin! İyi insan olun! Kırışıklıklarınızı gizleyin! Bunlar ve benzerleri midir, insanın kendisini hayatın acımasızlıklarına karşı savunabileceği yegâne silahlar? Daha fazlası olmalı diye düşünerek gizli, söylenmemiş, unutulmuş olanı aramaya çıktım. İnsanın, hem yaşayanların hem de hayata veda etmiş olanların deneyimlerinin tümünü mümkün olduğunca irdelemenin bir yolunu bulmayı denedim.

Kitabımdaki bölümlerin her biri, farklı bir medeniyet ve dönemden bir insanın anlatımıyla başlıyor; herkesin almak zorunda kaldığı büyük kararlarla yüzleşmiş, kendilerine has deneyimlerinin yarattığı hikâyelerle bu karar anlarına karşılık vermiş insanlar bunlar. Bugün hangi karşılıkların mümkün

olabileceğini, geçmişte hangi fırsatların kaçırılmış olduğunu ve o günden beri hangi olasılıkların doğduğunu sorduğum bir sohbetin içine çekiyorlar beni. Bu kitaptaki karakterler imrenilecek kahramanlar değiller. Onları seçmemin bir nedeni, yaşadıklarına dair bilhassa içten ifadeler bırakmış olmaları; bu durum, bazen ölüleri tanımanın yaşayanları tanımaktan daha kolay olduğu düşüncesini uyandırabiliyor insanda –kişisel sırları ortaya çıkarıldığında, kendi sırlarını saklamaya çok daha fazla özen gösteriyor yaşayanlar–. Bu insanları seçmemin bir diğer nedeni de, insanların gelecekte nelere kalkışabileceklerine dair zihnimde hiç beklenmedik düşünceler yaratmış olmaları. Hayatın neler içerebileceğini bulmak adına beni yeni yönler aramaya itti bu insanlar, neler kaçırdığımdan haberdar olmamı sağladılar ve insanların gerçekte olduklarıyla üzerlerine yapıştırdıkları etiketler arasındaki farkı ayırt etmeyi öğrettiler bana. Tarih, geçmişte ne olduğuna ve neden olduğuna dair tutulmuş kayıtlardan ibaret değil yalnızca; her şeyden öte hayal gücünü kışkırtan bir unsur.

İnsanlar kendilerini güçsüz, dışlanmış veya hak ettikleri değeri görmez halde hissederken ya da medeniyetin kurduğu düzenin kendilerine uymamasının hüsranını yaşarken, –aslında– sahip oldukları denenmemiş seçenekleri inceleyerek başlıyorum çalışmama. Paranın, önyargıların, sahteliğin ve yanlış anlamaların yarattığı engelleri aşacak, göz ardı edilmiş yolları keşfetmeye çıkıyorum. Çift olma fikrini; âşık olan ve aşkı sona eren veya birlikte yaşayan insanlar tanımının ötesine; fiziksel birliktelikten, zamandan veya mekândan bağımsız kurulan zihinsel ilişkiler fikrine doğru taşıyarak, iki yabancı bir araya geldiğinde neler olduğuna odaklanıyorum. Merak, bedensel arzular kadar güçlü ve inatçı bir arzu yaratabilir. Fikirler, insanın kendisi veya başkaları hakkındaki hayallerinden türetilseler bile uzun süreli bağlar kurabilir. (Bölüm 1-7).

Sonrasında, büyük gruplara, bir ulusa veya dine mensup insanlarla tanışıyorum (Bölüm 8-16). Bu grupların nasıl değiş-

şimler yaşadığını, oldukları hale nasıl geldiklerini daha derinden inceledikçe, her birinin etrafındaki görünürde yıkılmaz engellerin tahmin edilenden daha zayıf olduğunu fark ediyorum. Kendilerini farklılaştırmak için kullandıkları metaforların ve iç çatışmalarını gizleyen ya da vazgeçilmiş idealleri unutturmaya çalışan sloganların ardında sayısız belirsizlik saklı.

Geçmişe dönüp baktığımda, tutkuyla bağlandıkları inançların kendilerini şiddete götürdüğünü insanların neden her defasında unuttuklarını soruyorum. İnsanın aptallıklarına gülmekten aldıkları zevk, neden bu aptallıklara engel olmak adına neredeyse hiçbir fayda sağlamaz? Kadın erkek ilişkileri tarihini gözlemlediğimde (Bölüm 17-19) boğucu alışkanlıkların yavaş yavaş nasıl ortadan kaldırılabildiğine dair işaretler buluyorum.

Sonrasında da büyük bir bilmeceyle yüzleşiyorum; neden bu kadar çok sayıda insanın, uyanık kaldığı sürenin çok büyük bölümünü sıkıcı, boş ve bazen de kölelere yaraşır işlerde geçirdiğini ve neden çalışma hayatında aile hayatına göre daha fazla hayal kırıklığı, aldatmaca ve hainlik olduğunu sorguluyorum (Bölüm 20-25). Hükümetler ve şirketler bünyesinde yaşadığım tecrübeler, insanların bu konularda değişmelerinin ne kadar zor olduğunu gösterdi bana, ancak aynı zamanda daha farklı olabileceklerini de gördüm. "İş" kelimesinin İngilizce orijinal anlamı "endişe", "sıkıntı", "işgüzarlık" ve "güçlük"tür. Dolayısıyla "iş"in yeni bir anlam ve daha canlandırıcı bir felsefe bulabilmesi olasılığını araştırıyorum. Teknolojinin ve tıbbın zaferleri sonsuz deneylerle elde edildi, bu yüzden ben de meslek kollarının ve firmaların her birinin, mevcut uygulamalarıyla birlikte denemeler yapabileceği ortama sahip olduğunu gösteriyorum. Sahip oldukları uygulama alanları küçük ölçekli laboratuvarların eşdeğerleridir; kendilerini yeniden keşfetmenin farklı yollarını arayabilir, günümüz özlemlerinin daha fazlasını tatmin edebilirler.

Final bölümlerim ise (26-28) zamanın akışına dair düşünceler içeriyor. Yaşlanma sürecini ve ölüm ihtimalini daha az kör edici bir ışık altında incelemenin mümkün olduğunu düşünüyorum.

Peki insanın enerjisi cinsel ilişki, ticari ilişki ve sözlü ilişki arasında farklı şekillerde bölünmeye nasıl başlayabildi? İnsanların hayatını zehirleyen güvensizlik ve yanlış anlamalar genellikle samimi, yüz yüze sohbetlerle çözülebilmiştir; ancak çoğu sohbet havadan sudandır, aceleyle yapılır veya monolog şeklindedir ya da bir kuşun şakımasının sürekli aynı dar kapsamda aynı nakaratı tekrarlaması gibidir; bu sohbetlerde yalnızca şakımadaki güzel ses eksik kalır. Kitap, yazarıyla ve içindeki karakterlerle yapılabilecek sessiz bir sohbete davettir, sohbetin ritmini de okur belirler. Bu kitap, onu elinizden bırakmanızı imkânsız kılacak bir heyecan fırtınası oluşturacak şekilde tasarlanmadı; tam aksine, sizi mola vermeye, her bölüm üzerine düşünmeye ve anlatılanlarla ilgili kendi sohbetinizi başlatmaya davet ediyor. Sizin, benim göremediğim neleri görüp neleri anladığınızı bilmek isterdim. Neticesinde, daha önce söylememiş olduğumuz bir şeyler söyleyebilirsek, gelecek hakkında daha verimli düşüncelere sahip olabiliriz.

Diğer yandan, laboratuvarının kapısına Thomas Edison şu uyarıyı asmıştı: "Düşünmenin zorluğundan kaçmak için insanın başvurmayacağı çare yoktur." Esprili bir cevap şöyle geliyordu: "Bay Edison, gereken sonuçlara insanların yerine ulaştığı sürece insan neden düşünsün ki? Ama bana sorarsanız, gerçek emekten kaçmak için düşünmenin her boyutuna başvururuz." Ben ise düşünmeyi bir sosyal etkinlik olarak görmeyi tercih ediyorum. Farklı alanlardan insanları ve fikirleri bir araya getirmek, düşüncenin gelişimini ve buluşların yapılmasını sağlayan başlıca yollardan biri. Birbirine benzemeyen bireyler arasında, görünüşte uyuşmayan fikirler arasında, geçmiş ve günümüz arasında şüphe götürmez bağlantılar bulmak ise gizli hazlara giden yoldaki ilk basamaklardan biri. Dünyayı bazen yalnızca parlak ışıklar altında değil; zıt renkler, hatta sepya içinde görmek bile faydalı olabilir; beklenmedik ortak özellikler, sınır çizgilerinin belirginliğini ancak o zaman flulaştırır.

1
Zamanımızın Büyük Macerası Nedir?

1859 yılında, 23 yaşında İranlı bir öğrenci Sultanabad'daki evinden kaçıp yollara düştü, evlenmek istemiyordu çünkü. Ailesi baskı yapıyordu evlenmesi için; ama henüz bu kadar gençken yerleşik hayata geçmek ona göre değildi. "Tüm hayatımı aynı yerde geçirecektim ve dünyayla ilgili hiçbir şey öğrenemeyecektim" demişti. Yanına yalnızca üç somun ekmek aldı ve üzerinde yazlık kıyafetleriyle kuzeye doğru yürümeye koyuldu, nereye gittiğinden de emin değildi. Nihayetinde Rusya'ya ulaştı. Sonrasında da devam etti yürümeye ve seyahat etmeye; 18 yıl boyunca Avrupa'nın birçok ülkesini, ABD'yi, Japonya'yı, Çin'i, Hindistan'ı ve Mısır'ı dolaştı. Mekke'ye dokuz

kez gidip hacı oldu. "Dünyadaki en beter kusur cehalettir" diye yazmıştı günlüğüne.

Valizini toplayıp dünyayı onun kadar gezenler olmuştur belki; ama gittiği hemen her ülkenin dilini öğrenen var mıydı Hacı Seyyah gibi ve var mıydı bu seyyahlar arasında ekmeğini tercümanlıktan çıkaran? Cebinde parası yoktu, referans mektubu ya da arkasında duracak nüfuzlu bir ailesi de yoktu; ama o, Rus Çarı'yla, Papa'yla, Yunanistan ve Belçika Krallarıyla, Bismarck'la, Garibaldi'yle ve tekrar tekrar görüştüğü Amerikan Başkanı Ulysses Grant'la birlikte kitlelere duyurdu sesini. Amerikan vatandaşlığı alan ilk İranlı oldu. Nezaketin, inceliğin ve tevazunun neler başarabileceğini gösterdi. Her yerde içtenlikle karşılandı. Yalnızca bir kez saldırıya uğradı, Napoli'de. Yalnızca bir kez hor görüldü, "O bir İranlı; ona nasıl inanabiliriz?" diyen Osmanlı konsolosu tarafından. Ama sonrasında Hacı Seyyah'ı daha yakından tanıdığında özür diledi konsolos. Napoli'nin hırsızları bile dost oldular onunla, acemi hırsızları eğittikleri hanede para almadan ağırladılar onu. Kimseye kin tutmadı Hacı Seyyah, yalnızca şunu sordu kendi kendine: "İnsanoğlu birbirinden nasıl bu kadar farklı olabiliyordu? Nasıl bu derece alçak olabiliyordu insan veya tam aksine bu kadar asil?"

Tatmin olmaz merakı, gittiği her şehrin müzelerine sürüklemekle kalmadı Hacı Seyyah'ı; okullarına, kütüphanelerine, kiliselerine, fabrikalarına, botanik bahçelerine, hayvanat bahçelerine, hapishanelerine, tiyatrolarına da gitti. Kim olduğu sorulduğunda, "Tanrı'nın yarattıklarından birive bu şehre gelmiş bir yabancı" diye yanıtlıyordu. "Sıradan bir insan" olmaktan, her sıradan insanın ne kadar sıra dışı olduğunu keşfetmekten zevk alıyordu. "Eğer bir kral olsaydım, şimdi gördüğüm gibi göremezdim hiçbir şeyi, çünkü krallar bulunamaz yoksullar meclisinde. Kralın amacı varlığını kabul ettirmektir insanlara, yoksulun amacı ise oldukları gibi görmektir onları. Korkusuzca dolaşır yoksullar sokaklarda. Kimse onları fark etmez, ama onlar görür her şeyi ve herkesi."

İnsanlar çok candandı Hacı Seyyah'a karşı; onu evlerine, tiyatrolara davet ettiler, çıktıkları gezintilere çağırdılar, onun kendilerine gösterdiği ilgiye karşılık verdiler. Her şeyi onaylayan biri de değildi aslında. Belçika Kralı'yla tanıştığında silah üretimlerini açıkça eleştirmişti örneğin. Sefalet ve zulümle ilgili duyduğu acı dolu şikâyetleri kaydetti. Ama Paris'e gittiğinde de şöyle yazdı: "Buradaki insanlar özgürlüğün tadını çıkarıyor. İstediklerini söyleyebiliyorlar özgürce. Kimse başkasının işine karışmıyor... Keder kısaltıyor ömrü. Bu insanların kederi yok, sonsuza dek yaşasınlar."

Sonunda İran'a döndüğündeyse bambaşka bir maceraya, siyasete atıldı; insanlığın dertlerine siyasi çözümler aradı. "Benim gibi yoksul, talihsiz ve cahil İranlılara çektirilenleri, bırakın insanı, en vahşi hayvanların bile dayanabileceğinin ötesinde haksız bir cefa ve zulmü" protesto etmek için ülkesinin 1905 yılında gerçekleştirdiği Devrime kadar uzanan yozlaşma ve kötü yönetim karşıtı harekete katıldı. Değişimin yol haritasını çizen en etkin gizli toplulukta aktif rol aldı; hapishaneye atıldı, taşraya sürgün edildi ve hayatı tehlikeye girdiğinde Amerikan elçiliğine sığındı. Devrimin ardındansa, bilgeliği ve alçak gönüllülüğüyle birçoklarının gönlünü fethederken, İnsani Hareketin Gizli Müjdecisi diye adlandırdı insanlar onu. "Hümanist" olarak çevrilebilecek kelimenin Farsçası "adamiyat"tır. Hacı Seyyah "insanlık yoldaşları"nın (*ashab-e adamiyat*) önderlerinden biriydi artık. Ancak politika, ideallerini gerçekleştirebilmesi için fazlasıyla çekişme ve husumetle doluydu ve halen de ulaşılamadı bu ideallere. Diğer yandan, gezginler genellikle yalnızca geçici bir çözüm ararlar, katı kurumların gerektirdiği kısıtlamaların sembolü olan o dar gömleğin giyileceği günü ertelemeye çalışırlar. Başka ne yapılabilir ki?

Hacı Seyyah'ın 18 yıllık yolculuğu bir maceraydı, bir kariyerin tam zıddıydı. Bir krallık kurmak peşinde koşan, geleneksel silahları, gücü ve kurnazlığı kullanan Cortez gibi maceracılardan farklıydı o; Hindistan'ın dillere destan altınlarının peşine düşmüş

Kolomb'dan da farklıydı. Maceracılara tipik örnek teşkil eden korsanlarla, saraylılarla, paralı askerlerle veya Kaliforniya'nın altın avcılarıyla hiçbir ortak noktası yoktu Hacı Seyyah'ın; Fransız Akademisi'nin 1823 yılında, "maceracı" için "herhangi bir serveti ve statüsü olmayıp, oyunbazlıkla hayatını idame ettiren kişi" şeklinde yaptığı tanımın da bir ilgisi yoktu onunla. Yalnızca son dönemlerde aşağılayıcı bir unsur olarak algılanmaz oldu maceracı olarak tanımlanmak, toplumun kendisine sunamadıklarının arayışındaki idealist birey olarak da düşünülüyor artık maceracı; ancak bu da egzotik olana, yeni heyecanlara veya ilkel bir sadeliğe, dünyevi hırsların hor görülmesine, hatta tüm hırsların reddedilmesine duyulan muğlak bir özlem anlamına geliyor sıklıkla; şair Rimbaud'nun vecizesi "amaçlar ahmakçadır" sözünün ardından gidiyor. Macera ruhu bir kaçış veya tamamıyla kişisel bir kazanım olarak yorumlanabilirdi ya da aya yolculukta olduğu gibi teknolojinin bir zaferi olarak da algılanabilirdi.

Hacı Seyyah'ın uzun yolculuğuna çıkışından neredeyse tam bir yüzyıl sonra, Simon Murray, 19 yaşında bir Britanyalı, kız arkadaşı tarafından terk edilmiş ve Manchester'da çalıştığı demirhanedeki işinden bıkmış halde yollara düştü ve Fransız Yabancılar Lejyonuna katıldı. Daha iyi bir kaderi hak ettiğini, savaşın ve zulmün uç noktalarında yaşayıp ayakta kalmak hünerine sahip olduğunu kendi kendine kanıtlamak istiyordu. Ödülü de özgüven oldu. Bir kitap yazdı, çölün tehlikelerini ve acımasızlığını nasıl aştığını anlattı, edebi yeteneği dikkat çekiciydi, kitap o kadar etkileyiciydi ki sinemaya uyarlandı. Sonra bir iş kurdu Murray, büyük şirketlerin başına geçti ve çok zengin oldu. Ama onun için yeterli değildi bu. Altmışlarına geldiğinde gençliğindeki meydan okumaya bir yenisini ekledi, bu kez yalnız başına Antartika'ya doğru yola çıktı. Ancak onun maceraları, zorlu ve kamçılayıcı şeyleri yapmak geleneğinin bir parçasıydı. Tıpkı spor yapmak gibi hayatı bütünleyen şeylerdi, yaşamın sıradanlığından bir kaçıştı; ama yaptıkları, yaşamın

kendisini değiştirmedi. Kendisi için önemli şeylerdi bunlar; ancak başkaları için günlük hayat daha öncesinde olduğu gibi devam ediyordu. Oysa başka türden maceralar yaşamak da mümkündür.

Siz ve ben eğer 16. yüzyılda tanışmış olsaydık şöyle söylerdim size: Zamanımızın büyük macerası yeni kıtalar ve okyanuslar keşfetmektir. Dertlerimizden bahsedip homurdanmayı bırakalım ve daha heyecan verici bir amaç peşinde koşalım. Amerika'ya gelin. Ve sonrasında da tüm dünyayı keşfe çıkalım. İnsanlığın yurdunu bütünüyle görmeden gerçekten yaşadığımızı düşünemeyiz.

Yüz yıl sonrasında ise zamanımızın büyük macerasının bilim olduğunu söylerdim size. Görebildiklerimizin, duyabildiklerimizin ve dokunabildiklerimizin ardında daha da heyecan verici bir dünya olduğunu bilim gösterecek bize. Hiçbir nesne göründüğü gibi değil aslında. Doğanın sırlarını keşfedelim: sihirli bir dünyanın fantezilerinden bile çok daha hayranlık verici olmayı vaat ediyor bizlere.

On sekizinci yüzyılda ise muhteşem bir macera, bütünüyle yeni bir çağın, eşitlikler çağının vaatlerini sunuyordu. Gelin, toplumsal ve şahsi zorbalıklara karşı mücadeleye katılın. Tiranları başımızdan atalım ve herkes için özgürlük ilan edelim. Ailesi ne kadar yoksul olursa olsun her bir ve herhangi bir bireyin her türden başarıyı amaçlama hakkı olduğunu garanti edelim.

İnsanlığın ilk günlerinden beri var olan maceralar da vardır. Bunlardan biri, bir amaç ve daha az ben-merkezli bir varoluş peşinde koşmaktır; dinlerin ve ideolojilerin öğrettiği budur. Bir diğeri ise, son dönemdeki yeniden ortaya çıkışına kadar çokça göz ardı edilen, ancak bir o kadar da eskiye dayanan anlayıştır: doğa kendini sürekli yenilerken dünyanın tüm yaratıkları ve bitkileriyle, denizlerle ve toprakla uyum içinde yaşamanın yollarını aramayı içeren düşüncedir. Bir üçüncü macera ise güzellik arayışıdır, hayal gücünün sınırlarının olmadığını ortaya çıkarmak için güzelliğin birçok farklı şeklinin tadına varmaktır.

Bu maceraların her biri insanı bütün bir ömür boyu içine çekebilecek kadar caziptir hâlâ; ancak tasarlandıklarından beri yeni bir ufuk belirmiştir. Uçsuz bucaksız evrenin ve en küçük parçalarının algılanışı bütünüyle bir dönüşüme uğramıştır. Erkekler ve kadınlar, daha önce hiç var olmamış eğitim, bilgi, tecrübe ve beklentilerle yeniden şekillenmişlerdir. Dünya yeni bir tür insanla doluyor. Birçokları, uzun zaman önce çok daha itaatkâr varlıklar için icat edilmiş yöntemler doğrultusunda, yeteneklerinin yalnızca bir bölümünü kullanarak hayatını kazanmaya çalışmaktan memnun değil artık. Her biri belli bir alanda uzman olmak için eğitildi, yoğun tatminler getirebilecek meziyetlerle donatıldı; ancak bu meziyetler hayal gücüne sınır da getirebiliyor aynı zamanda. Daha önce hiç bu kadar çok sayıda insan, gündelik mücadelenin ve tek gecelik zevklerin ötesinde daha büyük bir amaç sahibi olmak konusunda belirsizliğe düşmemişti. Eski varsayımlar, insanı çıplak bırakarak çökme tehlikesi taşıyor. Birçok insanın varsayımı zaten çöktü ve onlar artık çıplak.

Ben ise çıplaklığımı ödünç alınmış ya da eskimiş kıyafetlerle örtmekten memnun değilim. "Bu hengâmeden kaçıp uzaklaşmak" ve "alternatif yaşam" karşısında ne gibi alternatifler olabileceğini bilmek isterim. Ütopyalar ve distopyalar bizi hiçbir noktaya vardırmadı; peki o zaman insan, daha iyi bir geleceğe dair verilen vaatlere inanamıyorsa artık, kasvet ve ümitsizliğe dair kehanetlerden de bıkmışsa, başka nereye gidebilir? Bir zamanlar umut saçan ideolojiler pırıltılarını kaybetti. Çok fazla sayıda insan bu yolda yenilgiye razı oldu, çok fazla sayıda insan bu yoldaki yerini nasıl bulacağını bilmiyor ve yine çok fazla sayıda insan bu yolun kendisini nereye götürdüğünü bilmiyor. Sıkıntı içindeki ruhlar için yeni ve anlık çareler, yeni yasalar, yeni yapılar, yeni teoriler tomurcuklanıyor; ama hâlâ sayısız insan umutsuzluğun pençesine düşüyor.

Gerçek ya da hayali tüm bu kayalıklardan ve sığ sulardan nasıl çıkabileceğimizi anlatan, tavsiyeler sunan yetkili ve yetkisiz

uzmanların sayısında tabiki bir azalma yok. İnsanlara yardım etmeyi amaçlayan çok sayıda çare mevcut; ne kadar yitik veya şaşkın halde olursanız olun, mutlu veya zengin veya başarılı veya ne istiyorsanız onu olmanız için çareler sunuluyor. Bunaltıcı sayıda ve çeşitlilikte psikolojik terapi, işle ilgili çözüm ve siyasi program zaten var. Dolayısıyla istediğinizi almanızı sağlayabilecek yeni bir formüle ihtiyaç yok. Ayrıca çoğu insan istediğine ulaşamıyor. Birçok kişi de ne istediğini bilmiyor. Bazı insanlar ise eğer varlığından haberdar olsalardı bütünüyle farklı hazlar peşinde koşarlardı belki de.

İnsanoğlu, dayanakları avuçlarından kayıp gittiğinde, kaybettiklerinin yerine koymak için daima yenilerini aramıştır. İnsanın her zaman yaptığı şeyi sürdürmesi artık mümkün olmadığında, örneğin yükselme imkânı ve sağlam bir maaşı olan istikrarlı bir kariyer gerçekdışı bir rüyaya dönüştüğünde, güvenli bir limana sığınma arzusu baskın bir endişe halini alır. Ancak eski bir araba gibi yolda kalıp duran hastalıklı kurumları destekleyip tamir etme işine kendimi adamayı yeterince heyecan verici bulmuyorum; özellikle de er ya da geç bir krizde dağılacakları aşikârken.

İçinde güvende olacağım bir hücre aramak yerine, gerçek tutkularımın ve yeteneklerimin ne olduğuna dair sorularla kendi kendime işkence etmek yerine; insanoğlu olarak, mümkün olan deneyimlerin bir lokma bile olsa tadına bakmalıyım. Şahsen tecrübe edemediğim bir şeyi de, onu tecrübe etmiş kişileri tanıyarak tasavvur etmek isterim. Önümde resmigeçit yapan tüm o seçenekler arasından seçim yapamayarak hareketsiz kalmak ve fazla uzak ya da fazla erişilmez görüneni göz ardı etmek yerine, başlangıç noktası olarak herkesin deneyimiyle ilgilenmeyi seçiyorum. Kayıp bir ruh için başkalarının düşünceleri bir gizemdir ve kayıp ruh kimsenin dinlemediği biridir.

Zamanımızın büyük macerası, gezegenimizin sakinlerini keşfetmektir. İnsanların üç aşağı beş yukarı bir tahminle dahil edilebilecekleri sınıflar ve kategoriler hakkında çok şey söylenmiş olmasına rağmen, yedi milyar eşsiz bireyden her

birinin içten düşünceleri ve karmaşık duyguları büyük oranda saklı kalmaktadır. İnsanları istatistiki "ortalama bireyden" ayıran özellikler, yani her bir bireyin tecrübe ve yaklaşımları arasındaki küçük farklılıklar, her bir yaşamın özü ve ıstırabıdır, insanı çekici ve itici kılandır, onu o yapandır. Ancak her ne kadar insanlar her şeyin ötesinde insanlarla ilgilendiklerini söyleseler de birbirlerini tanımazlar. Beklenenden çok daha fazla sıklıkla, amaçlarının ve kişiliklerinin yanlış anlaşıldığını varsayar ve yüzeysel değerlendirmeler neticesinde yanlış çıkarımlara ulaşıldığını düşünürler.

Bu maceraya, göz ardı edilmiş üç yeri ve öncelikle de hayatın gözlerden en ırak tutulan parçasını keşfe çıkarak başlayabiliriz. Özel hayatın bilinmezlikten çıktığını ve ilginin odak noktası olarak toplumsal hayata meydan okuduğunu görüyorum. Kurumların kurallarına, düzenlemelerine ve ast-üst ilişkilerine saplanıp kalmaktansa, var oluşun kalitesini her geçen gün daha fazla belirler hale gelen samimi kişisel ilişkilerden doğan sonuçları keşfetmeyi tercih ediyorum. Aileler eskisi kadar arazi mülkiyetinin boyunduruğunda değil artık; kan davaları eskisi kadar kanlı değil ve uygun eş arayışı, üzerinde her zamankinden daha fazla yoğunlaşılan zorlu bir süreç haline geliyor; tüm bunlar olurken özel hayat yeni önceliklerin ve yeni bir tür enerjinin kaynağı artık. İnsanlar oturdukları mahalle dışında daha fazla iletişim kurar hale gelirken, hem geçici hem de uzun vadeli daha birçok farklı ilişki türü de manzarayı değiştiriyor. Duygusal, entelektüel ve kültürel bağlar oluşturan iki birey arasındaki etkileşim, değişim adına yeni bir güç yaratıyor. Çiftler ya da eşler, yalnız ruhlar veya irrasyonel kalabalıklar kadar önemli etki yapıyor. İnsanlar, bireysel bir kendi kendine yetme hali ve müşterek çabalar arasında yapılacak bir seçimle sınırlandırılmış durumda değil. Birebir ilişkiler hayatta her zamankinden daha merkezi bir konumda artık ve birçok farklı girişim alanında da olağanüstü başarıların kaynağı olarak görülüyor. Çinlilerin, insanlığın özünün ilişki kurmakta saklı

olduğunu algılayarak "insanlık" kelimesini iki insanı bir arada resmederek yazmaları, onların ileri görüşlülüğüydü. Hiyerarşi kültürünün ve sahte davranışların sakladığı, şimdiye dek görünmez haldeki bir evreni açığa çıkaran mikroskoptur samimiyet. Birçokları mahremiyetlerini korumak için amansızca bir uğraş içinde olsalar da, özel insanlar olarak fark edilmeyi de isterler. Kişinin kendini saklama arzusu ile üzerindeki örtüyü zaman zaman kaldırıp olduğu gibi görünme hevesi arasındaki mücadele sonucunda bu hassasiyetlerin çarpışması, yeni bir gündem çıkarır ortaya.

İkincisi, insanları ayıran en aşılmaz engeli, ölüm engelini aşmalıyım. İnsanların, çoğu zaman farkında olmadan uzun zaman öncesinden kalma fikir ve alışkanlıkları günümüze taşıyarak şimdiki zamanda olduğu kadar geçmişte de yaşadıklarını görüyorum. Fakir olmak demek yeterince para sahibi olmamak değil yalnızca; aynı zamanda insanın sadece kendi anılarına sahip olması demek. Zamanımızın özelliği, dünyanın bugün hatıra açısından her zamankinden daha zengin olması –geleneksel toplumların sahip olduklarından daha fazla–, ancak yeterince yararlanmıyor dünya bundan. Paylaşılmayı bekleyen büyük bir hatıra mirası var. Zamanımızın öncesinde var olmuş tüm uygarlıkları yeniden dirilten çok fazla sayıda bilim adamı, kitap, müze, arşiv ve hatırat var artık. Geçmişe dair bu kadar çok şey canlı olmamıştı hiç. Televizyon, geçmişi tüm ahlaksızlıkları ve yanılgılarıyla evlerimize kadar getiriyor. Sadece kendi ırkımızınkini değil, herkesin atasını tanıyoruz artık. Dahası, modern olmak; şimdiki zamanda yaşıyor olmak ve geçmişi zihinden atıp unutarak eski tiranlıklardan azat olmak anlamını taşımalı aslında; ama eski gelenekler hiç beklenmeyen bir azimle hayatta kalıyor. İnsanın, başkalarının hatıralarını kendi hatıralarına eklemesi, ömrü boyunca neler yapabileceğine dair sahip olduğu fikirlerde değişiklikler yaratır. Geçmişe dair yeni bir vizyon, geleceğe dair yeni bir vizyon oluşturulmasını mümkün kılar. Tarih, çıkışı olmayan bir tabut değildir. Aksine, özgürlüktür

tarih, insanın varlığından bile haberdar olmadığı diyarlara kapı açan bir dizi anahtardır.

Her bireyin bir tarih felsefesine sahip olduğunu görüyorum –ancak çok az bir kısmı bu kadar ihtişamlı bir isimle anılır–; bu felsefe onlara, kontrol edemedikleri olayların kendilerini neden savurup attığını anlatıyor: Bu olaylar ekonomik güçler, devrim ve reaksiyon döngüleri, ruhani güçler, olağandışı insanların etkileri veya kişisel travmaların getirdiği yıkımlar olabilir. Çoğu insan farklı yüzyıllardan miras kalmış felsefe yamalarıyla sarmalanmış durumda ve her birinin bu yamaları bir araya getiriş şekli birbirinden biraz farklı. Adapte ettikleri zihniyet, var oluşlarında aldıkları darbelerin haşinliğine göre bir miktar değişmekle birlikte, geçmişteki yaklaşımlardan kalan parçacıklar, varlıklarını görünen yüzeyin altında neredeyse daima sürdürüyor. Hiçbir şey, neyin mümkün olup neyin olmadığını söyleyen atalardan miras bu yargılar kadar insanı kısıtlayamaz. Ancak tarih, erkeklerin, kadınların ve çocukların ne yapabileceklerini belirleyen nihai karar mercii olarak görülmemeli. Tam aksine tarih, tamamlanmamış deneyler, kaçırılmış dönüm noktaları, görmezden gelinmiş icatlar dizisidir; önemsiz görünen rastlantılar, olayları kaçınılmaz olmaktan uzak farklı yönlere taşımıştır. Dahası, insanın çocukluktan kalma hatıraları veya atalarının başarılarından kalan anıları, kaderi hakkında kapsamlı yargılara varması için yeterli değildir. İnsan başka hatıralar da edinebilir.

Üçüncü olarak dikkatimi, savaşlardaki zafer veya barıştaki huzur gibi insanlığın geleneksel tutkularından uzaklaştırarak farklı bir pencereden bakıyorum insanlığa. Öldüren ve yıkan savaşlar artık bir zamanlar oldukları kadar ihtişamlı değiller. Herkesin amaçlaması beklenen başarılar, iş hayatında ve zenginlik anlamında her zamankinden daha zor ulaşılabilir durumda ve spordaki zaferlerin getirdiği kazanımlar zayıf teselliler veriyor insana. Barış ise ne yazık ki ateş saçan bir ejderha gibi görünüyor. İnsanlar, kardeşçe sevginin vaazlarını veren bir bilgeliğe sadakat gösterdiklerini iddia ettiklerinde bile kendi yoldaşlarıyla

da, doğayla veya doğaüstü olaylarla da uzun süre uyum içinde yaşamayı hiçbir zaman başaramadılar. Uzlaşı, sonraki bölümlerde açıklayacağım nedenlerle durmadan daha erişilmez hale geliyor. Anlaşmazlıklara yeni bir yaklaşım getirmek, yeni bir hüner yaratmak peşindeyim; anlaşmazlıkları daha işe yarar hale getirmenin yollarını arıyorum. İnsanların, ulusların veya grupların ortak noktalarına odaklanmak yerine, onları birbirlerinden ayıran, genellikle önemsiz görünen sayısız küçük farklılıklarla yüzleşmeyi ve bizi kısır bırakan bu farklılıkları nasıl bereketli hale getirebileceğimizi düşünmeyi öneriyorum. Tabiki hiçbir insan yedi milyar insanın hepsini birden tanıyamaz; ancak bu rakam bilim adamlarının karşı karşıya kaldığı çıplak gözle görülemeyen çok daha fazla milyar sayıdaki nöron ve molekülden daha korkutucu gelmemelidir artık bize; neticede bu nöron ve moleküllerin anlaşılması da insanın anlaşılması kadar güçtür ve onların azar azar ortaya çıkarılan gizli kalmış yönleri de dünyayı algılayışımızı değiştirmektedir. Tüm cevapları bulmak gibi bir beklentisi olmayan sonsuz bir yola koyulmak, belirli bir hedefe doğru yolculuk yapmaktan daha ufuk açıcı olmuştur her zaman; çünkü böylelikle önceden belirlenmiş hedeflerden çok daha tatmin edici yan yollara sapma özgürlüğü kalır insanın. İnsanlığın büyük maceraları, neredeyse herkesle fikir uyuşmazlığı içinde olan birkaç kararlı insan tarafından gerçekleştirilmiştir. Onların deneyimlerinden yararlanmanın aya çıkmaktan daha zor olup olmadığını değerlendirmeliyiz.

Ne yapmanız ya da neye inanmanız gerektiği konusunda ahkâm kesmek istemiyorum. Bunun yerine, sizin neye inandığınızı, diğer insanların neye inandığını veya inanmış olduğunu, dünyanın benim dışımdaki diğer insanlara nasıl göründüğünü ve "insanlar, diğer insanların zihninde olan bitenleri bilselerdi ne olurdu" sorusunun cevabını öğrenmeyi tercih ederim. Başkalarının kendi yaşamlarında neler yaptıklarını ve hangi sonuçlara ulaştıklarını bilmeden insanın kendi yaşamında neler yapacağına karar vermesi anlamsız geliyor bana. Sizleri benim gibi düşün-

meye ikna etmek, sizi dinlemekten elde edeceğim faydaları azaltırdı ve her durumda anlamsız olurdu; çünkü fikirler, bir başka dimağa yerleştiklerinde neredeyse her zaman değişirler.

Bilinmezliğe doğru çıkılan bir maceranın çoğu insanın isteyeceği son şey olduğunu, hayatın altından kalkılması çok zor baskılar içerdiğini ve gürültü patırtıdan uzak durmanın veya zihni sükûnete alıştırmanın veya şükretmenin en iyi savunma şekli olarak göründüğünü anlayabiliyorum. Dünya gerçekten de genellikle dehşet verici, mide bulandırıcı ve trajik bir yer, ancak aynı zamanda çok da güzel bir yer. Her bir bireyin bu dünyayı küçük bir parça da olsa daha az iğrenç ve küçük bir parça daha güzel bir yer haline nasıl getireceğini bilmek isterdim; bunları bilmeden böylesi bir amaca ulaşmanın ise imkânsız olduğunu söyleyebilirim. Herkesi mutlu edecek çözümler bulmak adına harcanmış geçmiş çabaların büyük bölümünün arzu edilmeyen ve zaman zaman da felaket sonuçlar yarattığını ve hayal kırıklıklarını yeni bir yön bulma arayışına dönüştürmenin, söylemesi kolay, gerçekleştirilmesi zor bir eylem olduğunu asla unutmuyorum. İnsanlığın kökü kazınamaz görünen acımasızlığını azaltmak yönündeki birçok denemenin nasıl da sonuçsuz kaldığını biliyorum; ama yine insanlığın yaratıcılığı, yarattığı kaosun içinden çıkabilme maharet ve hem insanlardaki hem de doğadaki umulmadık harikaları ve imkânları durmaksızın keşfedişi karşısında kendimi sürekli yenilenmiş hissettim.

Bu yüzden de bir şeylerin iyiye mi yoksa kötüye mi gittiğini –ki şüphesiz bu iki yönden birine doğru gidiyorlar– tartışarak kaybedeceğim zamanı, bu gezegendeki varlığımı hoş gördüğü için dünyaya duyduğum minneti ifade edebilecek bir armağan bulmaya adamayı tercih ediyorum. Tabiki bu armağan, dünyanın halihazırda sahip olmadığı bir şey olmalı. Benim hazine avım da budur. Yazdığım bölümlerden her biri bir ipucu arayışıdır.

2
Heba Edilmiş Bir Yaşam Nedir?

Sınavları geçmenin, bir kariyer oluşturmanın, kusursuz eşi bulmanın, sevgi dolu bir aile sahibi olmanın ve ilgi çekici hobilerin tadına varmanın haricinde bir insan neyi amaçlayabilir bugün? İnsanı yeni yönlere götürebilecek ve en iyi tasarlanmış planları bile solgunlaştıran hayal kırıklıklarını telafi edecek başka tutkular da var mıdır?

Bir zamanlar ünlü olmuş bir Çinli, Mao Ch'i Ling, başarı merdivenlerini tırmanıp saygı duyulan bir kamu görevlisi haline gelmiş ve aynı zamanda oyun yazarı, şair, ressam ve müzisyen olarak da tanınıp saygı kazanmıştı. Birçok başarısına rağmen ömrünü heba ettiğini düşünüyordu. Heyecan verici varoluşu,

önemli olduğuna inandığı bir davaya, yabancı işgaline karşı silahlı direnişe adanmış on yılı da içeriyordu. O savaşta arkadaşlarının ve akrabalarının çoğu ölürken, o da tutuklanmaktan ve infazdan kaçmak için kimliğini gizlemenin her yolunu deniyor, en tuhaf saklanma yerleri arasında mekik dokuyordu. Sonunda bu gezginlik halinden yorgun düştü, durup dinlenmeye muhtaçtı. Ve böylece saygı duymadığı yönetime gidip dalkavukluk etti, bir yandan da böyle yaptığı için kendinden utandı. Uzun yıllar hayatta kaldı; ama yeterince övgüye değer bir başarı gibi görünmedi bu ona. İçindeki yetersizlik duygusunu bir türlü bastıramadı, "Erdemli bir adam olamadım... Gerçek bir katkı sunmayı başaramadım... İçi boş sözlerim hiçbir amaca hizmet etmiyor... Yüreğim acılarla dolu". Ardından gelenlere tüm şiirlerini ortadan kaldırmalarını ve yazdığı sayısız kitabın yalnızca onda birini korumalarını söyledi. Kendi yazdığı acımasız ölüm ilanı şu sözlerle sona eriyordu: "Hayatı beyhude yaşandı."

Eğer Mao Ch'i Ling (1627-1716) bugün hayatta olsaydı, tıp ve teknoloji alanındaki tüm gelişmelerle, hizmet toplumuyla, eğlence endüstrisiyle ve refah devletiyle desteklenirken de aynı kötümser çıkarımlara ulaşır mıydı? Terapistler ve danışmanlar onu kapıldığı melankoliden çıkarabilir miydi? Sigortacılar onu, çektiği acıların, o güne kadar sakınmayı başardığı ve kendilerinin onu koruyabilecekleri felaketlere kıyasla önemsiz olduğuna ikna edebilir miydi? Bilgisayarı, zihnini uluslararası fırsatlara açmasını sağlayabilir miydi ya da spam emailler libidosunu geri getirmeyi denemeye teşvik edebilir miydi? Ya da ziyaret edilmesi insanı fazlasıyla müşküle sokabilecek kadar uzak topraklardaki acıları dindirebilmek için bir çek yazarak vicdanını temizleyebilir miydi? Kendisi gibi filozofların yapmayı açıkça başaramadığı bir şeyi profesyonel politikacıların yapması için, yani dünyayı daha iyi bir yer haline getirmeleri için her dört yılda bir oy atma hakkına sahip olmaktan haz alır mıydı? Ya da onun yaptığı her satın almayı abideleştiren bir pazarlama firmasının veri tabanında bir istatistik olarak farklı bir tür ölümsüzlüğe ulaşmak onu tatmin eder miydi?

Modernitenin tüm başarılarına rağmen, hayatını boşa geçirdiğini düşünen insanların sayısı her zamankinden daha fazla belki de. Diğer yandan insanlar, iktidarı elinde bulunduranların söylenmesini istedikleri şeyleri söylemek yerine en derin endişeleri hakkında konuşmayı öğrendiler. Mao Ch'i Ling'in otoportre şeklindeki ölüm ilanı, Hafif Süvari Alayının Hücumu ya da yalnızca ölümle sonuçlanabilecek herhangi başka bir askeri saldırı kadar cesaret isteyen bir eylemdi. Onun için bu, şöhretinin intiharıydı. Bazı kayda değer istisnalar dışında, ondan önce yazılmış biyografilerin çoğu, azizlerin hayatını anlatır nitelikteydi; insanları kahraman ve aziz statüsüne taşıyor, insani kusurlarını görmezden gelerek onları erdem timsali ve taklit edilmesi gereken modeller olarak sunuyordu. Ya da bu biyografiler, hayatı anekdotlarla süslü bir olaylar zinciri şeklinde sunan, kariyer basamaklarının tırmanılmasına dair abartılı birer anlatım niteliğindeydi. Bunların aksine Mao Ch'i Ling, Çin'de ve Avrupa'da yaklaşık olarak 16. ve 17. yüzyıllarda neredeyse aynı anda ortaya çıkan, farklı bir tür otobiyografi yazan, yaratılışlarının anlamını arayan ve kendilerini kutsal modeller olarak yüceltmek yerine kendi zayıflıklarını acımasız bir açıklıkla ortaya koyan az sayıda yazardan biriydi. Onlar, bireyselliğin öneminin ve zorluklarının kâşifleriydi. Onlar, insanların özel olarak ne düşündüklerine, toplumun beklediği rolleri oynamazken kafalarından neler geçtiğine dair bir ipucu yakalamamızı mümkün kıldılar. Gerçeğin yalnızca bir parçasına dair bir işaret sundular; bütün bir gerçeğin ne olduğu ise hiçbir zaman kesin değildir. Ancak hangi tutkuların sahip olmaya değer tutkular olduğunu keşfedebilmek adına, böylesi tutkulara sahip olmuş ve bunları tanımlamayı denemiş insanların sunacağı kanıtları dinlemek faydalıdır.

Sıradan insanların derin duygularına ve ifade edilmesi fazlasıyla tehlikeli veya acı verici düşüncelere dair kayıtlar bulabilmek kolay değildir. Otobiyografiler, sahte davranışlar çölünde zorlukla çiçek veren ender bulunan kaktüslerdir, kısa bir süre için

ortaya çıkar ve sonra kaybolurlar; tıpkı önüne gelenle birlikte olma ve püritanizm dönemlerinin gelip gittiği gibi. Kabileler, klanlar ve ordular herkesi yönettiği sürece otobiyografiler edebiyatın çok önemsiz bir dalı olarak kalmıştır; çünkü bireylerin çoğu bu topluluklar içinde önemsiz öğeler olarak görülüyordu. Bireysel yaşamın bağımsız bir güç olarak algılanması oldukça uzun bir zaman aldı; tıpkı atomun, enerjinin birincil kaynağı olarak ortaya çıkmasının yüzyıllar sürdüğü gibi.

Mao Ch'i Ling'in ölümünden kısa süre sonra Çin'in politik atmosferi değişti ve otobiyografiler neredeyse iki yüzyıl boyunca yazılmaz oldu; Çin tarihindeki en önemli devrimlerden biri olan, Batı Dünyası'nın 1968 yılındaki Mayıs günlerinin habercisi niteliğindeki 4 Mayıs 1919'daki öğrenci isyanına kadar da canlanmadı. Bu olayla birlikte otobiyografiler birdenbire geniş çaplı bir tutku haline geldi. Dilin konuşulduğu şekliyle yazılmasına dayanan yeni bir form kullanıldı, klasik usuller bir kenara bırakılmıştı; böylece daha önce söylenmemiş şeyleri söylemek ve daha kolay anlaşılmak mümkün olabiliyordu. Eski formların zulmü ve hükümdarlığı Çin'in rönesansının entelektüel lideri Hu Shi'nin (1891-1962) manifestosuyla bir anda kırıldı: "Ne söylemek istiyorsan dile getir, kendi düşüncelerini dile getir, eskileri taklit etme, klişeleri kaldır, melankoliyi reddet, anlık duygularını ifade et." Hu Shi, çağdaşlarını otobiyografi yazmaya teşvik etti ve kendisi de kişisel olarak buna örnek oldu. 1920 ve 1930'larda ünlü olsun ya da olmasın neredeyse tüm Çinli yazarlar bir tür otobiyografi yazdılar.

Bir kadın ilgi çekici şekilde başı çekiyordu. Vassar ve Chicago'da öğrenim gören ve Pekin Üniversitesi'nin ilk kadın profesörü olan Chen Hengzhe (1890-1976) yeni konuşma diliyle, birinci şahıs anlatımıyla yazdığı otobiyografik bir kısa hikâye yayımladı. Hikâye, öğrencilerin birbirleriyle serbestçe konuşmalarını aktarıyordu; onları kız çocuğu, anne veya eş olarak kategorize etme geleneğinden azat ederek, hangi sınıftan, nereden veya hangi aileden geldiklerini söylemeden sunuyordu hikâyeyi. Onun

karakterlerini tanımlayabilmenin tek yolu ne söylediklerine bakmaktı. Amacı, "insan etkileşimleri esnasında ortaya çıkan duyguları yakalamak"tı. Geçmişte denenmiş şeylerin çok ötesine geçmişti. Uzun süre evlenme baskısına karşı durdu ve nihayet otuz yaşında evlendiğinde, bunun iyi bir fikir olup olmadığını kamuya açık şekilde sorguladı. Kişinin kendisi hakkında yazması bir isyan aracı haline gelmişti. Ancak bu durum yalnızca yirmi yıl kadar sürdü; ta ki hükümet insanların kendi başlarına düşünmelerinden endişelenip sessizliği yeniden empoze edene kadar.

İnsanlara kendilerini açıkça ifade etme ve kendileri için farklı bir tür yaşam hayal etme imkânının verilmesi için istisnai koşullara ihtiyaç vardı. Bu durum onuncu yüzyıl Japonya'sında gerçekleşmişti; aristokrat kadınlar bir süre için ekonomik özgürlüğün keyfini çıkarıyor, kendi evlerinde kocalarından ayrı yaşarken erkeklerin yetersizliklerini yansıtmak üzere bol miktardaki boş vakitlerini kullanabiliyorlardı. MS 905'te Japon kadınlar, Çince –resmi dil– yerine konuştukları dilde yazmaya başladılar ve hislerini günlüklere ve otobiyografilere döktüler. Bu kadınlar arasında en dikkat çekici olanlardan biri, "Michisuna'nın Annesi" mahlasıyla tanınıyordu ve Mao Ch'i Ling'in de kendisinden sonra inanacağı gibi, "beyhude bir hayat" yaşadığına inanıyordu; kayda değer hiçbir şey yapmadığını, yalnızca "şafaktan karanlığa kadar yaşadığını, yattığını, kalktığını" düşünüyordu. "Yüksek mevkide bir adamla evli bir kadın", "bir hiç kimse" olmanın anlatmaya değebilecek bir şey olduğuna karar verdi. Ve bunu yaparken de harika bir edebi dil ve şiirsel yetenek kullandı; "fantezi" diyerek hor gördüğü aşk romanlarına karşı kasıtlı olarak büyüleyici bir alternatif yarattı. Kitabı, keder ve acılar üzerineydi, blues müziğin eşdeğeriydi. Kocası hakkında şöyle yazdı: "Yüreklerimiz eriyip bir bütün olmadı, biz de birbirimizden daha da uzaklaştık." Kocası, gittikçe azalan ziyaretlerinden birinde (kabul edilmiş geleneğe göre erkeğin başka eşleri ve metresleri de olabiliyordu) birden patladı: "Yanlış bir şey mi yaptım?" Kadın şöyle yazdı: "O ka-

dar üzgündüm ki hiçbir şey söyleyemedim." Yazmaktan başka bir şey de yapamadı. Ama kendisini hiç kimse olarak görmek konusunda yanılmıştı; kitabı onun bir hiç kimse olmadığını gösteriyordu. Ancak erkekler ve kadınlar arasındaki ilişkinin yeniden şekillenmesi on yüzyıl daha sürdü ve bu yeniden şekillenme hâlâ devam ediyor.

İçsel duygularının peşinde koşanların gözleri bazen alçakgönüllülükle değil kibirle kör oldu. Bireysel haykırış, ortaçağ boyunca sesini en çok Orta Asya'da duyurdu, burada binin üzerinde Arapça otobiyografi yazıldı –yalnızca son dönemde bulunabilenlerin sayısı bu kadardır–. Kuran'daki bir cümle, insanları otobiyografi yazmaya teşvik etmek için yeniden yorumlanmıştı. "Ve Allah'ın inayetini kazanmak için, konuş" cümlesinin, acı tecrübeler için olsa dahi, ki her biri birer ders içerir, Allah'a şükretmenin arzulanan bir durum olduğu anlamına geldiği düşünülmüştür. Ve böylece olağandışı çeşitlilikte özür dilemeler, teoriler, idealler, duygusal ve entelektüel tartışmalar ve hatıralar çıktı ortaya; bu otobiyografiler, Avrupalıların damak tadına uygun hazırlanan azizlerin hayatlarıyla belirgin bir zıtlık içindeydi. Aralarında bir tanesi, bütünüyle kendisine düşkün olması yönünden diğerlerinden ayrılıyor ve kendini beğenmişliğinin cezasını çekiyordu. Mısırlı Jalal al-Din al-Suyuti (1445-1505), kendi hayatını değerlendirmek hakkını cesurca kullanmıştı; tüm otoritelerin görüşlerine, hatta babasınınkilere bile alenen karşı çıkıyordu. "Bir eşim daha yok benim, yaşayan hiç kimse benim kadar çok bilim dalında uzmanlık sahibi değil." 600 kitap ve mümkün olan her konuda makaleler yayımladı –ancak matematik yoktu bu konular arasında, matematiği "doğama aykırı" diyerek göz ardı ediyordu–. Tahsilinin, kendisine *içtihad* uygulama hakkını verdiğine inanıyordu; yani dinin öğretilerini kişisel olarak netleştirebilmek adına kendi bağımsız fikrini ifade etme hakkına sahip olduğunu düşünüyordu. Ayrıca bir mücahit, yani inancı yeniden inşa eden kimse olarak tanınmak talebinde de bulundu. İnsanlar, dini yasalarla ilgili düştükleri

anlaşmazlıklarda çözüme ulaşabilmek için *fetva* arayışıyla onun etrafında toplandılar; ancak o, kendisiyle fikir uyuşmazlığına düştüklerinde meslektaşlarını cahil ve aptal olmakla suçlayarak onları öfkelendirdi. Yazdığı otobiyografinin 17. bölümü şu başlığı taşıyordu: "Bana düşmanlar göndererek nasıl da rahmetini sundu Allah ve beni bir kör cahilin sahte suçlamalarıyla sınadı" –rakibi olan bir akademisyeni kastediyordu–. Sonunda düşmanlarını o kadar kızdırdı ki, üzerinde kıyafetleriyle bir gölete attılar onu, neredeyse öldürüyorlardı. Böylece emekliliğini istedi ve anılarını yazdı; kendini başkalarının gördüğü gibi göremiyordu. Bıraktığı miras ise akademik öfke ve megalomaniye dair dramatik bir siyah beyaz Dürer resmi gibiydi, o zamanlar bile düşüşte olan eğitim standartlarını protesto ediyordu. Mısır, otobiyografinin yeniden canlandırılması ve gözleri görmeyen romancı, tarihçi ve Eğitim Bakanı Taha Hüseyin'in (1889-1973) oluşturduğu modelin ortaya çıkması için 20.yüzyıla kadar beklemek zorunda kaldı. Hüseyin'in başyapıtı, *An Egyptian Childhood*, yalnızca edebiyat alanında bir mihenk taşı ve tüm okullarda zorunlu okutulan bir metin olmakla kalmadı, aynı zamanda hem erkek hem de kadınlarda bir kişisel yankı selini harekete geçirdi.

Otobiyografiler tabiki acı verici anıları silip atmak için de yazılabilir. Agralı bir ticaret adamının oğlu, 17. yüzyılda yaşamış Hindistanlı bir playboy olan Banarasidas, dışarıya karşı açık yüreklilikle konuştuğu izlenimini uyandırıyordu. Hayatını boşa harcadığını bildiğini ve bunun kendisini endişelendirmediğini söylemişti. "Cennetle dünya arasında, havayı bir devenin osuruğu gibi kirleterek dolandım durdum." Başarısızlıklarını pişmanlık duymadan anlatıyor, kendisi hakkında şöyle diyordu: "uzak duramaz yanlışlardan... ve arzuyla takip eder muzır neşriyatı". "Yavan niteliklerinden... hiçbiri mükemmel ya da defosuz değildir". Diğer yandan, dokuz çocuğunun hepsinin öldüğünü hatırladığında derin duygular kaplar içini ve şöyle söyler: "anne babalar, tıpkı yaprakları dökülmüş ağaçlar gibi, kuru bir saptan ibaret kalırlar." Bu kısa ifade tüm cesaret gösterilerinin hüznünü

gizlemeye çalıştığını ortaya çıkarıyordu: Çocukları olmadan, gerçekten bir hiç kimse gibi hissediyordu kendini.

Modern zamanlarda roman, arzuların ve hayal kırıklıklarının kişisel ama dolaylı yolla ifadesi için en önemli vasıta oldu. Ancak neden her insanın hayatının otobiyografiden ziyade bir roman olduğu söylenir? Margaret Cavendish (1623-73), hem gerçek hayat hikâyesini hem de yaşamak arzusunda olduğu bir başka varoluşun hikâyesini anlatarak ne kadar çok şey kazanılabileceğini gösteren ilk kişiydi belki de. "Bu bayan neden hayatını yazdı?" diye sorar Cavendish ve ardından yanıtlar: "Benim cinsiyetimden olan herhangi birinin olduğu ya da olabileceği kadar hırslıyım, bu yüzden de belki Beşinci Henry ya da İkinci Charles olamam ama Birinci Margaret olmanın mücadelesini veriyorum, Büyük İskender'in ve Sezar'ın yaptığı gibi dünyayı fethetmeye ne gücüm ne zamanım ne de imkânım var; ama Birinin Gözdesi olmayı seçtim, çünkü Talih ya da kader bu gücü vermezdi bana, kendime ait bir dünya yarattım, bundan ötürü suçlamaz umarım kimse beni, çünkü herkesin gücü yeter bunu yapmaya." Böylece hayali bir yaşam yaratarak otobiyografisine ilave etti, *The Description of the New World, called the Blazing World* [Yeni Dünya'nın Tanımı, Adı da Yanan Dünya], istediği her şeyi yapabildiği bir tür ütopyaydı. Ve buna *Observations upon Experimental Philosophy*'yi de [Deneysel Felsefe Üzerine Gözlemler] ekledi, bu eser de ona bilimsel bir şöhret kazandırdı ve Kraliyet Cemiyetine davet edilmesini sağladı. Aynı zamanda bir o kadar da "utangaç" olduğunu söylüyordu. Kendisine ilgi gösterilmemesinden korkuyordu. Zevk için yazdığını söylüyor, fakat meşhur olmayı çok istiyordu. Beyhude yaşamak istemiyordu. Eğer tüm bu oldukça cesur insanların beyhude yaşamak konusundaki endişelerini duyabilseydi acaba Mao Ch'i Ling ne düşünürdü?

Güney Afrika'da aparthayd dönemi sırasında Dugmore Boetie (1926-66), otobiyografinin çaresizliğe nasıl bir yanıt sağlayabileceğini gösterdi. Annesini nasıl öldürdüğünü, askerliği

sırasında bir bacağını nasıl kaybettiğini ve işlediği her türden suç karşılığı –ki neşeyle aktarıyordu bunları– 17 kez cezaevine atılışını anlattığında neredeyse ünlü oluyordu. "İhtiyaç duyduğu dürtüyü açlıktan alan" bir düzenbaz olmaktan gurur duyduğunu söylüyordu, "Neden kendini adalet mercii yerine koyasın ki?" Ancak anlattığı maceraların fantezi olduğu çıktı ortaya. Ailesi olmadığını iddia etmişti ama akciğer kanserinden ölürken sayısız akrabası geldi onu görmeye. Akrabaları, bacağını sekiz yaşındayken kaptığı bir enfeksiyon yüzünden kaybettiğini, hiçbir zaman askere gitmediğini, hapse de yalnızca kısa bir süre için girdiğini açıkladılar. Ve nihayetinde o da kabul etti ki, yazdığı otobiyografi "polis istilasına uğramış bir ülkeye duyduğu öfkenin" dışa vurumuydu. Çektiği acıların yerine kendi maharetinin verdiği hazzı koyarak bu acıları silip atmış oluyordu: bu hayali çılgınlıkları, kendisi gibi cebinde bir kuruşu olmayan insanları hayatta tutmaya yarayacak diğer tüm metotlar kadar etkiliydi. Yalnızca sefaleti gerçekti Boetie'nin. Sona geldiğinde şöyle söyledi: "İnsanın kendine yalan söylemesi tüm günahların en büyüğüdür." Belki de yalanların en yaygını da budur.

Hiçbir şey insanın kendi yaşamını yargılamasından daha zor olmamıştır. Eğer Mao Ch'i Ling, başka ülkelerde de kendi fikirlerini paylaşan insanlar olduğunu bilseydi kendi yaşamına daha farklı bakmaz mıydı? Çin'de bilgiçliğin hayranlık uyandırıcı bir seçkinlik işareti sayıldığı bir dönemde yaşadı ve bundan nefret etti. Buna karşın, kendini de güçsüz hissetti. Klasikleri ezberleyip "sekiz bacaklı makaleler*" yazarak gösteriş yapan bürokratlardan nefret etti. Cesaretlendirilmeye ihtiyacı vardı ve bu teşvik mevcuttu; ama o buna erişemedi, belki bugün de olsa erişemeyeceği gibi. Oysaki yabancılardan gelen ilham, kendi yalnızlıkları içinde çaresizliğe sürüklenebilecek aykırı görüşlü kimseleri ayakta tutan güç olmuştur defalarca. Eğer Mao Ch'i Ling, ölümünden beş yıl önce kendisiyle aynı hedefe yönelmiş

* Sekiz bacaklı makale: Çin'de bir dönem imparatorluğun açtığı bürokratlık sınavlarını geçmek için yazılması gereken, sekiz bölümden oluşan makale türü. (ç.n.)

olan popüler bir Londra dergisinde, *Spectator*'da yazılanları okuyabilmiş olsaydı cesaret kazanırdı. "Bilgiç kimse" diye yazmıştı derginin editörü Addison (1672-1719), "okuduğu kitaplardan başka hiçbir şey hakkında konuşamayan kişidir; kendi mesleği ve hayatın belli bir yönü dışında farklı bir açıdan düşünmeyi de bilmez." Eğer Mao Ch'i Ling, iyimser Alman matematikçi, felsefeci ve diplomat Gottfried Leibniz (1646-1716) ile görüşebilmiş olsaydı belki de kendine dair fikirlerini revize etmeye yönelebilirdi. Leibniz, büyük bir tutkuyla ilgi duyuyordu Çin'e; Avrupa'nın Konfüçyus medeniyetinden öğreneceği çok şey olduğu konusunda ısrarcıydı. İnsana kendi ülkesindeki hayat beyhude görünebilir, ancak dışarıdan bakıldığında bambaşka bir ışık altında olabilir yansıması.

Mao Ch'i Ling, yönetimin içinde bulunduğu kaos ve yozlaşma karşısında inancını yitirenlerden biriydi; gündelik yaşantısına daha fazla düşsellik ve tutku katabilmenin yollarını arıyordu; yalnızca kendi kendine hizmet eden bir hırsın, boş ritüellerin ve kısır tartışmaların ötesine geçebilmeyi istiyordu. Ancak Çin Yenilenme Cemiyeti'nin (Fu-she) yeni öncelikler yaratabilmek için maceracı zihinleri bir araya getirdiği bir sırada İngiltere'nin bir iç savaş içinde olduğunu ve onların da siyaset ve dine dair hemen her şeyi sorguladığını bilmiyordu. Ya da Çin'in Kanıtlara Dayalı Öğrenim hareketi etik, sosyal ve gündelik konularda yeni çözümler arayışıyla metafizik spekülasyonların yerine ilime dair tüm branşlardaki inançlar için daha sağlam tarihi kanıtlar talep ederken, Avrupa'daki Aydınlanma hareketinin çok eski dogmaları kısa bir süre sonra sorgulamaya başlayacağını ve yeni bilimsel perspektifler yaratacağını da hissedemiyordu. Hepsinin de ötesinde, çoğu insana göre daha fazla çeşitlilik gösteren tecrübelerine dayanarak oluşturduğu cesur fikirlerine sonraki nesillerce değer verilebileceğini hayal edemiyordu; oysa onlar, Ling'in beyhude yaşadığı fikrine katılmayacaklardı.

Heba edilmiş bir yaşam, yalnızca kendi kendine hitap eder ve yalnızca kendi endişelerine odaklanır. Ancak artık insanın

kendi zamanına ve yaşam alanına kısılıp kalmasına gerek yok. Farklı yaşamları yan yana koymak, kişinin bu yaşamlarla ilgili algısını değiştirir. İnsanların kendi hikâyelerini anlatmalarından daha fazlasını duymak istiyorum; otobiyografilerin, sözlü tarihin ve çeşitli terapi türlerinin kullanmaya devam ettiği geleneksel itiraf yollarını izledi bu insanlar. Ancak insanların söyledikleriyle birbirlerini nasıl etkiledikleri ve duydukları şeylerin kendilerini değiştirmesine nasıl direndikleri beni daha fazla ilgilendiriyor. Aralarındaki konuşmalar ne kadar derinleşirse kendilerine uzak gördükleri noktalara ulaşmaları da o kadar kolaylaşıyor. Tarihte ilk kez bu kadar uzak mesafelerde konuşurken duyabiliyor insanlar birbirlerini; bu da demek oluyor ki bir zamanlar yalnızca yabancıların yaşadığını düşündükleri yerlerde artık dostlar bulabiliyorlar. Ve bu gerçekleştiğinde de, kendilerini kurban gibi görme eğilimleri bu kadar üstün gelemiyor artık. Farklı yaşamlar arasındaki ilişkiler geleceğin oluşturulmasını sağlayacak sürprizleri üretirse eğer, "klinik depresyon"un gelecek yüzyılın en büyük salgını olacağına dair karanlık kehanet de gerçekleşmeyebilir.

"Tarih okumayın, yalnızca biyografi okuyun; çünkü biyografi, içinde teori olmayan hayattır". Böyle söylemiştir Disraeli (1804-81). Bir başbakan olduğu gibi romancıydı da; ancak tarihte olduğu gibi biyografide de ne kadar çok kurgu olduğunu biliyor olmalıydı, bu kurgu ister bilerek ister bilmeyerek katılmış olsun. Tarih olmadan biyografi anlamsızdır; her yaşamı sarmalayan manzaranın resmidir tarih ve biyografi de otobiyografi olmadan değersizdir; çünkü otobiyografi de bir insanın kendisini nasıl hayal ettiğini gösteren bir aynadır. Eleştirmenler neyin yanlış olduğunun altını çizer ve dalkavuklar da neyin moda olduğunun; ancak her birey bir noktaya kadar birer bilmece olarak kalır. Ortaya çıkmayan ya da hiç yazılmamış sayısız otobiyografi vardır ve yalnızca imgelemde var olurlar; bazıları da o kadar basite indirgenmiştir ki, insanı yanlış yöne götürür. Örneğin, herkesçe tanınmayan yarı-ünlülerin inançlarını konu alan popüler bir

dergi, bu ünlülerin "maneviyatla" ilgilendiklerini çünkü "kendi iç benliklerine baktıklarını", "otantik" olduklarını çünkü "diğer insanların kendileri hakkında ne düşündüğü ya da ne söylediği konusunda endişelenmediklerini", "şehvetli" olduklarını çünkü "kendilerini neyin ateşli yaptığını bildiklerini ve onun üzerine gittiklerini" ve "sansasyonel" olduklarını çünkü kendilerine kompliman yaptıklarını ve "kendi kendilerine aşk ilan ettiklerini" söyleyerek okurlarına bu şekilde davranmaları yönünde tavsiyelerde bulunuyor. Bu, yalnız bir benlik için evrimleşmiş bir doktrindir; sadece böylesi yalnız bir kişinin herhangi birinden veya herhangi bir şeyden katkı almaya ihtiyaç duymaması haklı gösterilebilir ve ancak böyle biri sonsuza dek hiç değişmeden kalabilir.

Diğer yandan her bir hayatı bir deney olarak görmek de mümkündür. Bu deneyin sorulacak soruları vardır ve insanın asiliğinin çeşitliliğine ve tahmin edilemezliğine karşı merakını henüz sonlandırmamış olanlara söyleyecek ilginç sözleri de vardır. Bu açıdan bakıldığında, bir hayatın keşfettikleri üzerine asla kafa yorulmadıysa, bunlar hiçbir zaman paylaşılmadıysa ve farklı coğrafyalarda, farklı yüzyıllarda yaşanmış başka hayatlara kıyasla nasıl göründüğüne kayıtsız kalındıysa o hayat heba edilmiş demektir. Bu kitapla birlikte ben, kendi hayatımdaki boşluklara ve hayatımda başka neler yapıyor olabileceğime kafa yoruyorum. Ve eğer bunun sonucu olarak herhangi bir kişi kendi deneyimlerine kafa yormak için harekete geçerse, başka türlü ortaya çıkması mümkün olmayacak düşüncelere götüren yollara düşerse, o zaman benim yaşamım tümüyle boşa geçmiş olmayabilir. İlişkilerde, çift olma sanatının büyük bölümü, kişinin başkalarına ne verebileceğinin keşfi ve başkalarından bir şeyler alabilmesini sağlayan duyarlılığın geliştirilmesi etrafında şekillenir.

3
İnsanlar Kendileri İçin Kurdukları Hayalleri Nasıl Yitirir?

Lucian Freud (1922-2011) portre çizerken genellikle elini gözlerinin üzerine gölgelik yapar ve kendisinden birkaç metre uzakta oturan modelinin yüzüne ve bedenine, uzak topraklara bakan bir denizci veya aşılmaz bir ormanla karşılaşan bir kâşif edasıyla bakardı. Her detaya dikkat ederdi; her doku, kıyafetin her bir parçası özeldi; hiçbir şey ona daha genel veya ideal bir şeyin bir örneğiymiş gibi görünmezdi. Bir yumurta çizerken bile, her yumurtanın farklı olduğunu keşfederdi. Portresi yapılacak model, bir gizemdi, çözülmesi gereken bir bulmacaydı. Yaptığı resmin nasıl şekil alacağına dair önceden plan yapmazdı. "Resim

yapmanın en önemli noktası, neler olacağını bilmemenizdir." Amaç kesinlikle bir benzerlik üretmek değildi. Bunun yerine "rahatsız edici, demek istediğim, canlı" bir figür yaratmak istiyordu. Bir portrenin "canlı" olabilmesi için de, kendisine bakanları "içermesi", onlara resimde kendilerinden bir şeyler olduğunu hayal ettirmesi gerekiyordu. Lucian Freud'un kendisi de modellerine bakmaktansa "onlar olmaya" daha çok ilgi gösteriyordu. Benzer şekilde, bir romanı da, "neredeyse ben kendim yazmışım gibi bir his" verdiği zaman takdir ederdi. Başkalarının portresini yapmanın kişinin kendisini keşfetmesinin yolu olduğunu mu, yoksa farklı bir insana dönüşmek olduğunu mu söylemeye çalışıyordu?

Toplumu şoke etmenin ilgi çekmek için bazen gerekli olabileceğini kabul etse de, "gerçeği söylemenin her zaman daha heyecan verici olduğunu düşünmüşümdür" derdi. Her şeyden önce gerçeği bilmeyi, "her şeyi gerçekte olduğu şekliyle görmeyi" istiyordu. Ancak hangi gerçeklikti bu? Resmini defalarca yaptığı eşi Caroline hakkında, "Caroline'i hiçbir zaman o kadar iyi tanıyamadım" demişti. O zaman insan bir başkasını nasıl iyi tanıyabilir veya hatta kendini nasıl iyi tanıyabilir? "Âşık olmak" demişti, "diğer kişiyle ilgili her şeyin seni ilgilendirdiği, endişelendirdiği veya memnun ettiği noktadaki tam ve mutlak ilgidir". Ama insan, âşık olduğu kişi hakkında nasıl yanılgıya düşebilir?

Lucian Freud'un bir resmi bitirmesi genellikle bir yıl, hatta daha uzun zaman alıyordu; modellerini "delici bakışlarla" izliyor, onları her telden çalan muhabbetlerle büyülüyor ve eğlendiriyordu. Bazen onlarla sevgili oluyordu ve tüm bu süreçte on dört çocuğu oldu. O "parıltı"nın arayışıyla modellerinin her bir jestini gözlemledi; onlar açken, yorgun veya sarhoşken de devam etti bu gözlem. Çıplak Portre'sinin modeli olan kendisinden elli yaş genç kadın, onun için haftanın yedi günü, gece gündüz bütün bir yıl oturduğunu hatırlıyordu; sevgili olmuşlardı, ancak modelliği sona erdiğinde ilişki de bitti. Lucian Freud bir sohbete genellikle "bana çocukluğundan bahset" diyerek başlıyor ve resimlerinde

göze çarpan özelliği genellikle cinsel organlar oluşturuyorduysa da, onun amacı ve metodu büyükbabası Sigmund'dan, psikanalizin kurucusundan farklıydı. Lucian, modelleriyle kendisi hakkında çok şey paylaşmakla ve her bir resmine mizah katmayı denemekle kalmaz, aynı zamanda tedavi aramak bir yana dursun, hüküm vermekten de kaçınırdı. Ve bir resmi bitirdiğinde de artık o resmi düşünmeyi bırakırdı. "Benim çalışmalarım tamamen otobiyografik. Kendim ve benim çevrem hakkında. Bir kayıt tutma girişimi niteliğinde." Ancak neyi gözlemlemeyi ve dikkate almayı seçtiği düşünüldüğünde, çalışmaları kendisi hakkındaydı denilebilir. "Resmin benden gelmesini istemiyorum. Onlardan gelmesini istiyorum." Aktarmayı istediği bir mesaj yoktu, sembolizm veya retorik de yoktu. "İnsanlar çalışmalarım hakkında çok çelişkili şeyler söylediklerinde bu hoşuma gidiyor."

Belirgin bir yönü işaret etmemek, 21. yüzyılda portre sanatının ulaştığı kavşaklardan biri. İnsanlar ne zaman yeni özlemler geliştirseler, yeni bir tür portreye ihtiyaç duyarlar. Ortaçağda, bir insanın bireysel yeteneğinden ziyade ataları ve malı mülküyle daha çok ilgilenilen dönemde, bir suretin gerçeğine benzerliğindense hanedan armasının görünmesi yeterliydi. İnsanı mümkün olduğunca zengin ve güzel gösteren pohpohlayıcı portre, daha yüksek statü arayışını ve beğenilmeye duyulan açlığı tatmin etmek için icat edilmişti. Ölümsüzlük arayışı ise duvara asılmak için yapılmış mezar taşlarını andıran duygusuz toplantı odası portrelerini üretir. Her bir birey psikolojik bir esrar olarak algılandığındaysa, sanatçı bu gizemin tercümanı olur ve resmin öznesinden bile daha fazla parlar. Anlık fotografik çekim, hem herkesin ilgi çekici olabileceği hem de her şeyin göreceli ve kullanıp atmalık olduğu inancıyla kesişir.

Günümüzde, ilişkilerde rol yapma ve aldatmanın reddedilmesi, yalan söyleyen siyaset ve iş dünyası kahramanlarının itibarsızlaştırılması, ırkçılığın ve ayrımcılığın lanetlenmesi, dış görünümün eskisine oranla çok daha önemsiz olduğu anlamına gelmektedir. Şeffaflık ve dürüstlük üstün değerler ha-

line gelirken ve insanların sonsuz karmaşıklığına, bütünüyle hatta biraz bile göründükleri gibi olmadıklarına dair artan bir farkındalık varken, bir portrenin söylemesi gereken çok daha fazla şey vardır.

Diğer yandan, pasaport ya da kimlik kartlarımızda her birimizin birer portre bulundurması zorunludur. Bu kartlar aracılığıyla yönetimlerimiz bizimle ilgili neyin önemli olduğuna dair fikrini tanımlamıştır. Peki bizler neden başkalarının bizim hakkımızda ne bilmesini veya neyi takdir etmesini istiyorsak onu söyleyen kendi pasaportlarımızı yaratamıyoruz? Neden dünyadaki mekân algımızı zenginleştiren veya değiştiren yeni insanlarla tanıştıkça yeni sayfalar ve resimler ekleyemiyoruz? Neden umutlarımız tükendiğinde sayfaları kesip atamıyoruz? Tabiki yanlış anlaşılmalara yol açabilir veya sahtecilik yapabiliriz. Ancak otoportre pasaportumuz neden hayallerimiz, düşlerimiz ve normalde görünür olmayan özelliklerimiz hakkında bir şeyler söyleyen kendi orijinal sanat çalışmamız olarak kabul edilemiyor? Pasaportumuzun şeklini neden kendimiz seçemiyoruz ve neden kendi güzellik anlayışımıza göre onu kaplayamıyor, çerçeveleyemiyor ya da bağlayamıyoruz? Neden aynı zamanda mobilya tasarımcısı, porselen üreticisi, marangoz, bahçıvan, tapınak yenileme çalışanı, şair ve müzisyen olan ve çok sayıdaki farklı kişiliklerini kayıt altına alabilmek için farklı kıyafetlerle 34 otoportre bırakmış olan ressam Wan Shou-ch'i'den (1603-52) ilham alamıyoruz?

Bir özgeçmişten daha kullanışlı olabilecek bir kimlik belgesi tasarlamak mümkün. Özgeçmiş, yanlış yönlendiren bir böbürlenmedir, insanı iş verilmez kılabilecek umutlarını ve fikirlerini içermez. Yeni kimlik belgesi ise, bir kartvizitten daha bilgilendirici olabilir. Kartvizit, statü reklamıdır ve kişinin kendisinden daha fazla saygı görmeye layık bir organizasyonun mülkü olduğunun kanıtıdır. Monarşik despotizmden yadigâr mecburi ulusal pasaport ise Fransız Devrimiyle birlikte Fransa ve devrimi takip eden birçok ülke tarafından özgürlüğe haka-

ret olduğu gerekçesiyle kaldırılmış, böylelikle de 19. yüzyılda insanlar, bir bürokratın verdiği sertifikadan kurtularak kendilerini onurlandırmışlardı. Neticede kişinin kim olduğuna dair bir bürokratın verdiği hüküm, kişinin kendi sözünden daha iyi bir kanıt olamazdı. III. Napoleon dahi pasaportun suçluyu hiçbir zaman durdurmadığını, yalnızca masum insanın serbest dolaşımına engel olduğunu deklare etmişti. Ancak Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte casus paranoyası, pasaportu yeniden diriltti ve pasaport, aşama aşama bir aydınlanma aracı olmaktan ziyade bir kontrol mekanizması olarak rolüne kaldığı yerden devam etti.

Bu kitap bana ait bir tür pasaport; sizlerin, benim hayal dünyama girişinizi sağlıyor. Ziyaretinize ihtiyacım var; çünkü düşüncelerim, yolu benimkiyle kesişenlerle besleniyor; aksi halde önyargılarla dolu durgun bir bataklık olurdum. Benim pasaportum, zihnimi meşgul eden kaygılarımı körükleyen ya da bende sempati uyandıran sohbetlerin bir ürünü ve yine bu sohbetler başka varoluş şekillerinin de farkında olmamı sağlıyor. Size pasaportumu sunuyorum; çünkü ben de sizinkini görmeyi istiyorum. Dünya, her birimiz ne gördüğümüzü söylediğimizde, solgun fenerlerimizle üzerini hep beraber aydınlattığımızda ortaya çıkan şeydir.

Peki gerçekte kim olduğunuzu niye açıklayasınız ki? Dünya her çeşit insanla dolu; kibarlar, utangaçlar, ne düşündüğünü belli etmeyenler, anlaşılmazlar, ağzı sıkılar, derinliği olmayanlar, sahtekârlar ve de çözümlenmesi gitgide güçleşen, şu ya da bu sebepten içlerinde olan biteni dışarıya açmayan dürüst insanlar var. Birçoğu düşüncelerini veya hislerini açığa vurmuyor; çünkü ne düşündüğünden veya ne hissettiğinden emin değil. Birçoğu kendisini sempatiyle dinleyecek insanların varlığından daha emin olsaydı, konuşmalarında daha cesur davranırdı. Birçoğu ikiyüzlü davranması gerektiğine inanmak üzere eğitilmiş. Başka insanların kafalarındaki gizli düşünceler, etrafımızı saran büyük karanlıklardır.

Avrupa Aydınlanma Dönemi öğretisine göre batıl inanç ve önyargı, dünyanın gerçekte nasıl bir yer olduğunu keşfetmemizin önündeki en büyük engelleri teşkil ediyor ve bu engelleri eğitim ile kanunlar ortadan kaldırabilir. Ancak başkalarının ne söylediğinin ve hissettiğinin altında yatan nedenleri ve imaları anlayabilmek hâlâ çok zor. Var olmaya devam eden birçok karanlık nokta, ikinci ve daha tutkulu bir Aydınlanma bekliyor.

Ölü doğan düşünceler vardır, çünkü zihin onları bütünüyle var etmeye hazır değildir. Gündelik yaşamın baskıları zihni o kadar meşgul eder ki, yaşama sanatının daha temel problemleri sıradan bir sohbet içinde gözden kaçırılır. Daha önemli olan, genelde en az konuşulandır. Sansüre karşı mücadele hiçbir zaman kazanılamamıştır, ancak oto-sansür daha bile sinsidir. Zamanın başlangıcından beri insanlar bilerek ya da bilmeyerek düşünceye sınırlar getirmişlerdir.

Düşünceler kendi haline bırakıldığında öksüz ve topal kalır. Ancak etkileşimle verimli kılındığında başkaları için de anlamlı hale gelir. Tarih boyunca odaklanılan nokta, boş olduğu varsayılan kafalara alışılagelmiş fikirleri işlemek olmuştur; ancak fikir üretmenin aşk yapmaya benzediği anlaşılamamıştır. Fikirler öylece yüklenemez insana. Her bireyin, emdiği bilgiyi şekillendiren kendine özgü duyguları ve hatıraları vardır. Ve fikirler, birçok farklı türde fikirle karşılaşana kadar kendi değerlerini bilemez. Dünyanın kafasında sakladığı düşünceler, seçimlerde ve anketlerde yalnızca çok yüzeysel olarak yansır. Yalnızca küçük bir azınlığın fikirlerinin bir parçası medyada veya kitaplarda yayımlanır. Dindeki ve psikiyatrideki günah çıkarma kesinlikle özel kalır. Ulusların, sınıfların ve grupların alışkanlıklarına ve zihniyetlerine dair yapılan çalışmalar, sıra dışı bireylerin aklından geçenleri pek de yansıtmaz. Peki düşünceleri saklandıkları yerlerden çıkarmanın başka yolları olabilir miydi?

Kişisel fikirler insanlığın en önemli varlıkları arasındadır, insanlığın deneyimlerinin özünü içerir. Bu düşüncelerin büyük bir bölümü başkalarıyla paylaşılmaz; neden olabilecekleri zarar

veya saldırıların korkusuyla paylaşılmaz ya da mahremiyetin korunması adına veyahut da kişisel bir deneyimi başkalarınınkilerle ilişkilendirebilmek konusundaki yetersizlikten dolayı paylaşılmaz. Tarihe yazılmış olanlar buzdağının görünen kısmıdır yalnızca. Çok fazla sayıda insan kendi ebeveynini hiçbir zaman gerçekten tanıyamaz ya da kendi samimi düşüncelerini çocuklarına aktaramaz ve bundan pişmanlık duyar. Çok fazla sayıda hükümet, uyguladığı politikaların gerçek gerekçeleri ya da beceriksizlikleri ortaya çıktığında kaos ortamı doğacağını iddia ederek gizliliğin birer örneğini teşkil eder. Yalan söylemek üzerine yapılmış tüm o bilge çalışmalar, insanlar yalan söylemeyi bırakırsa sosyal ilişkilerin çökeceği konusunda katî suretle hemfikirdir. İş dünyası ve siyaset gitgide daha fazla yarı-doğrulara dayanır hale geldi; bazı unsurları ortaya çıkarmak için olduğu kadar saklamak için de sürekli daha fazla sayıda uzmanı işe alıyorlar. Spor bile kirlendi. Bilimsel araştırmalar dahi kanıta dayanmayan savlarla zehirlendi. Özel hayattaki mahrem ilişkiler, güven duygusunun yerini sahte davranışlar aldığında çöker. Gizlilik, korkunun gayri meşru çocuğudur. Yalanlarla bir arada tutulan bir dünyada yaşamak zorunda olmadığımızı ısrarla söylemek cesaretini kim gösterecek?

İnsanlar son dönemde mahremiyet dedikleri mağaralardan tereddütle ve emekleyerek çıkmaya başladılar; farklı müzik türlerinden veya kelimelerden oluşan portreler çiziyorlar kendilerine, var olduklarını ve etraflarındaki bilinmeyen engin boşlukta başka hangi varoluşların yaşandığını bilmek istediklerini ilan ediyorlar internette. İnternetin sosyal ağlarında, gerçekte hiç tanışmadıkları yüzlerce "arkadaşla" gerçekleştirdikleri kısa ve yüzeysel etkileşimler üzerinde uzmanlaştılar genel olarak. Durmaksızın ve etkin şekilde bir çeşit otobiyografi yazan yüz milyonun üzerindeki blog yazarının yarısı, kendi küçük topluluğu dışında yanlış anlaşıldığını düşünüyor. Onların monologları, tıpkı otobiyografi yazarlarınınkiler gibi, insanoğlunun kendini ifade etmesi anlamında son söz olamaz. İnsanın kendini ifade

etmesi, özgürlüğün taşıyacağı son çocuk olamaz. İç gözlem, kendini tanımaya giden tek yol olamaz.

Ben, başkalarının düşüncelerine karşılık olarak düşünürüm. Beynime giren milyonlarca düşünceden yalnızca birkaç tanesi zihnimi gebe bırakır ve yeni düşünceler doğurur. Fikirler, anne babalarının kim olduğundan tam olarak emin değillerdir hiçbir zaman; çünkü hiç durmadan çöpçatanlık yapar, flört eder ve zevklerine uygun partner arayışıyla aşk yaparlar. Başka insanların düşünceleri, hafızamda sessiz sakin bir yer bulup oturmak için değil de zihnimde ışık yakan bir düğmeye basmak için geldiğinde, ilgili konudaki inançlarımı aydınlattığında, karşıt bir bakış açısını benimkiyle yan yana koyarak inançlarımı berraklaştırdığında ve daha önce hayal dahi etmediğim bir değişimi tetiklediğinde, işte böylesi anlarda gerçekten mutlu olurum. Daha önce birbiriyle bağlantısız görünen insanlara ve fikirlere doğru bir bağlantı oluşturmamı sağladıklarında bu düşünceleri her şeyin üstünde tutarım.

Şu çok eskilerden kalma "Ben kimim?" bilmecesinin peşinde yalnız başıma bir arayışa çıkmakla vakit kaybedemem. Kendi hatıra çanağımın içini kazıyarak edinebileceğim, bir tekrardan ya da kendi kendimi kandırmaktan öteye gitmeyecek düşüncelerin peşinde koşmam; sözde kimliğimi oluşturmak için göstereceğim çabalarla üzerime yapıştırabileceğim etiketler bulmak peşinde de koşmam. Bunların yerine farklı insanlarla karşılaşmak çok daha ilgi çekicidir benim için. "Eğer kendimi tanısaydım, kaçıp giderdim" demişti Goethe. Ben kendimi tanıyamayacağımı daha da derinden hissediyorum. Her ne kadar insanın kendini tanıması, zamanın başlangıcından beri başarılı bir hayat için olmazsa olmaz bir araç ilan edilmiş olsa da, bu araç insanın elinden her zamanki kadar kolay kaçıyor hâlâ. Bir önceki bölümde alıntı yaptığım altı otoportre, insanın kendisine dair sahip olduğu görüşü iç gözleme dayandırarak oluşturduğunda bu vizyonun ne kadar buğulu kaldığına birer örnektir. İnsanın kendisi hakkında konuşması veya yazması adına denenebile-

cek nice yollar olmalıdır daha. Ya da narsist, kendine düşkün, nostaljik veya kendinden şikâyetçi hallere düşmeden kendini resmetmenin, heykelini veya filmini yapmanın da yeni yollarını bulmalıdır insan. Portre ve otoportre sanatı hâlâ yeniden keşfedilmeyi bekliyor.

"Ben kimim?" diye sormak yerine "Sen kimsin?" sorusunu tercih ederim. Bir sohbet böyle başlar ve bir otoportre böyle doğar. Çok az sayıda insan oturup kendine adaletli yaklaştığını düşündüğü ve yalnızca anılardan, anekdotlardan ve egoizm egzersizlerinden ibaret olmayan bir otobiyografi yazabilir. Çok daha fazla sayıda insan sohbetten hoşlanır ve sohbet esnasında insan bazen kim olduğunu açıklamaya çalışır halde bulur kendini; bu da etkisi itibarıyla, bir otoportre için çalakalem taslak çizmektir aslında.

Benim özellikle ilgilendiğim insanlar, yüzeysel muhabbetten, dedikodudan, tartışmadan, iş sohbetinden ibaret olmayan sohbetlere aç olanlar. Kaybolduğuna inanılan sohbet sanatını canlandırmaya da niyetim yok; çünkü önceki yüzyıllarda sohbet olarak görülen şeyin büyük bölümü, ne söylemeniz bekleniyorsa onu söylediğiniz, güçlüyü övüp hor gördüklerinize karşı üstünlüğünüzü göstermeye çalıştığınız bir etiket çerçevesinde şekilleniyordu. Bense diğer insanların dünyayı nasıl gördüğünü ve kendim için olduğu kadar onlar için de neyin önemli olduğunu keşfetmek istiyorum. İki kişi karşılıklı saygı çerçevesinde sohbet ettiğinde ve farklı bir bakış açısını anlamak için gerçek bir ilgiyle birbirlerini dinlediklerinde, kendilerini bir başkasının yerine koymayı ve onların bedenine bürünmeyi denediklerinde yalnızca tek bir dakikalığına bile olsa dünya farklı bir yer haline gelir. Ardında neredeyse her insanın saklandığı maskeyi yalnızca kısmen de olsa kaldırırlar. Birbirlerine karşı açık olma cesaretine sahip iki insan arasında eşitliği sağlamak açısından bu yaklaşım, diğer tüm yasalardan daha etkilidir. İnsanın günahlarını bir rahibe itiraf etmesi mümkündür; ama karşılığında onlar size kendi günahlarını açıklamazlar. İnsan, kaygılarını psikiyatristlere

anlatıp içini dökebilir; ama onlar size kendi kaygıları hakkındaki fikirlerinizi sormayacaklardır.

Yeni sohbet türleri, geçmişte insan ilişkilerinde yeni sayfalar açtı, parlamentoların oluşturulmasıyla olduğu gibi. *Parlement* kelimesi, orijinalinde, bir münazara için, müzakere etmek için bir araya gelmiş iki –ya da duruma göre dört– kişi arasındaki sohbet anlamına geliyordu. Daha fazla sayıda insanın nasıl münazara edilebileceğini öğrenmesi uzun zaman aldı. Hiyerarşik statü tüm aktiviteleri domine ettiği sürece de insanlar öncelik sıralarına göre konuştular. Şiddet, tartışmaları çözüme ulaştırmanın alışılmış metodu olduğu sürece tartışmalar genellikle kavgayla son buldu; 1992 yılında Rus Parlamentosunda bazı parlamenterler birbirlerini yumrukladıklarında da durum hâlâ böyleydi.

İnsanları aynı anda konuşmaktan, küfürler etmekten, haykırmaktan, birden şarkılar patlatmaktan veya karşıt görüşlüleri düelloya davet etmekten caydırmak için yalnızca aşama aşama kurallar getirilebiliyordu. Bu konuda Protestan reformu büyük bir fark yarattı; çünkü farklı sosyal sınıflardan insanları düzenli olarak bir araya getiriyordu. Amerikan Devrimi de sohbeti yeniden şekillendirdi. 1840'larda Tocqueville, "tartışmak, bir Amerikalının en büyük ilgi alanı... ve tek zevkiydi" diye yazmıştı. Ve Amerikan kadınının halk toplantılarına katılmayı sevdiğini söylüyordu, "ev işlerinden sonra iyi vakit geçirmek amaçlıydı... Tartışma kulüpleri belli bir noktaya kadar teatral eğlencelerin ikamesi niteliğinde. Bir Amerikalı söyleşemez; ama tartışabilir ve konuşması söylev sınıfına girer. Sizinle, sanki bir mitingde halka hitap ediyormuş gibi konuşur." Birçok ülkede edebi, bilimsel, siyasi ve diğer kuruluşlar oluşturuldukça bu ülkeler kendi stillerini geliştirdiler; farklı tipte konuşmacılar, agresifler, uzun soluklu tartışabilenler, kendini beğenmişler, boş konuşanlar ve takıntılılar birbirlerine karşı türlü mücadeleler veriyorlardı. Sonra "toplantı uzmanı" çıktı ortaya, anlaşmazlıkları zararsız uzlaşılara indirgemek ve ortamı kontrol altında tutmak konusunda geliştirmişti yeteneğini. Ancak toplantılar

bir işadamının zamanının yarısını alabiliyor artık, genellikle pek bir faydası da olmuyor; katılımcılar birbirlerinin aklından neler geçtiğini, topluluk önünde sergilenen performansların ardında ne tür karakterlerin gizli olduğunu merak eder halde toplantıdan ayrılıyorlar.

Yeni bir sohbet türü, insan ilişkilerinde yeni bir sayfa açabilir mi? Bu soru fazla iddialı görünüyor olabilir. Ancak bir düzine farklı ülkeden iki binin üzerinde insanla gerçekleştirdiğim bir dizi deney gösterdi ki, sohbetler özenle hazırlanıp yapılandırıldığında sonuçlar şaşırtıcı olabiliyor. Deneye katılan konuklar her biri bir yabancıyla ya da fazla tanımadığı biriyle karşılıklı gelecek şekilde çifter çifter gelişigüzel oturtuluyor, genellikle bütünüyle farklı geçmişlere sahip kişiler seçiliyor. Her bir ikiliye başlangıçlar, balık, kızartmalar vs. içeren restoran menülerine benzeyen bir sohbet menüsü veriliyor; ancak bu menüde yemekler yerine iki düzine soru halinde biçimlendirilmiş konuşma başlıkları var: "Tutkunuzun sınırları nedir?" veya "yıllar içinde öncelikleriniz hiç değişti mi?" ya da "yaptığınız işin başkaları ve sizin üzerinizde hangi ahlaki, entelektüel, estetik ve sosyal etkileri var?" gibi. Katılımcılar deneyimlerini paylaşmaya davet ediliyor; amaç, bu deneyimlerin başka insanlara nasıl katkı sağlayabileceğini göstermek, bu deneyimleri başka medeniyetlerdeki aynı problemlere gösterilen yaklaşımlarla kıyaslamak ve katılımcıların yaptıkları çıkarımlardan doğabilecek pratik uygulamalar arayışında olmak. Sohbet konularının çeşitliliği diğer menülerle genişletiliyor, hatta menüler bazen özel organizasyonlar ve meslek gruplarının ricası üzerine de oluşturuluyor. Oyunun kuralları da, herhangi bir tarafın konuyu monologa çevirmesini ya da mesela evcil hayvan saplantısının konuyu aşıp başka alanlara taştığı bir sohbet ortamının oluşmasını engelliyor.

Deneye katılan insan tipindeki büyük çeşitliliğe rağmen, sonuçlar tutarlı şekilde birbirine benzer nitelikte geliyor. Konuklar, alışkanlık eseri zihinlerinin bir köşesinde yarı-cevaplanmış halde

bıraktıkları konuları gündeme getiren sorularla karşılaşmaktan memnun oluyor, soruların zor olmasını ve fazlasıyla düşünmeyi gerektirmesini takdir ettiklerinin altını çiziyorlar; çünkü bu zorluk sohbete alışılmadık bir dayanıklılık katıyor. Aynı zamanda sohbetin bir iskeletinin olmasına da değer veriyorlar; çünkü bu iskelet, amaçsız bir muhabbete dalmalarının önüne geçiyor. Ve bir insanla dürüstçe iki veya daha fazla saat kesintisiz konuşma fırsatının neden bu kadar az olduğunu merak ediyorlar. Bir işverenler konfederasyonu CEO'su, "İnsanların birbirlerine yalnızca dakikalar içerisinde bu kadar içtenlikle bir şeyler söylemeleri beni hayrete düşürdü" demişti. Evsizler için yapılmış bir yurtta kalan bir sığınmacı da "Beş yıllık sürgün dönemimde yaptığım ilk gerçek sohbet bu" diyordu. "Meslektaşım hakkında çok şey öğrenirken, kendi hakkımda daha da fazlasını öğrendim. Sohbet partnerim, kendimle ilgili çok faydası olabilecek şeyleri açığa çıkarmamı sağladı" diyordu bir cep telefonu firması çalışanı da. "Daha önce hiç düşünmediğim şeyleri düşündüm ve belki de bilmediğim şeylerin farkına vardım" diyordu bir bilim araştırmacısı. "Birisiyle en son ne zaman bu tür bir sohbet yaptığımı hatırlamıyorum" diyordu bir sosyal hizmet görevlisi. Kendisinin yarı yaşında bir konukla eşleşen bir sendika lideri ise, "Sohbet partnerimle buluşmak, konuşmak ve onu dinlemek gerçekten çok hoşuma gitti ve genç insanlara inancımı da yerine getirdi" diyordu. "Bu sohbeti düşündürücü ve ilham verici buldum" diyordu bir başkomiser. "İş yerinden tanıdığım biriyle yan yana oturduk. Bu adamı yirmi yıldır tanıyorum; ama yirmi yıl boyu yanından geçerken ve ona yakın bir yerde çalışırken onunla ilgili bildiklerimden çok daha fazlasını bu gece onunla konuşarak keşfettim." "İş arkadaşlarımla hiçbir zaman konuşmayacağımız şeyler hakkında konuştuk ve mevkilerimizin de hiçbir önemi olmadı" diyordu bir belediye kâtibi. "Büyüleyici ve zevkli; saklı kalmış derinlikler ortaya çıktı" diyordu ulusal sağlık sisteminden sorumlu bir doktor. "Altı farklı ülkede yaşadım ve İngilizce, Fransızca ve Çince konuşarak çalışıyorum" diyordu

bir avukat, "ve bu projenin ne kadar yerinde olduğunu şiddetle hissediyorum." "İş ortamında insanların açmaya pek yanaşmayacağı diyalog konuları açtı bu sohbet" diyordu bir muhasebeci. Sürpriz şekilde az sayıda kişi, gerçekten çok az sayıda hem de, zor sorulardan kaçınıp boş konular üzerine dedikoduya başladı veya partnerine ya da sohbete karşı konsantrasyonunu kaybetti. Bu metodu şirket patronları kurum içi işbirliğini artırmak için kullanırken, bakanlık yöneticileri de meslektaşlarını daha iyi tanıyabilmek için kullandı. 22 Ağustos'ta, sonrasında yılda bir düzenlenecek olan Yabancılar Bayramı, kamuya açık parklarda yapıldı; buralarda turistler ve yerli halk, menünün yardımıyla birbirlerini keşfetmek için sohbet edebiliyorlardı. Bu organizasyon, karnavalın tam zıttı; çünkü burada başka biriymiş gibi bir kılığa girmenize gerek yok.

Daha derin sohbetlere duyulan açlık; aşkta, aile içinde, işyerinde ve topluluk hayatında, yani her kesimde insanın içini kemiren bir ıstırap belki; ama diğer yandan da insanlar bugüne kadar özgürce konuşmak hakkı ve yeteneği için büyük oranda boşuna mücadele vermiş görünüyor. İnsan hakları beyannamelerinden hiçbirinde dinlenme hakkı ilan edilmedi. ABD anayasasının birinci değişikliği dahi vatandaşı yalnızca devlet tarafından uygulanabilecek ifade özgürlüğü kısıtlamalarına karşı korur; ancak işverenin getirdiği kısıtlamalardan koruyan hiçbir şey yoktur ve hiçbir şey özgür basını kendi duymayı istemediği bir şeyi yayımlamaya mecbur etmez. "Aşkta ilk yapılması gereken, dinlemektir" demişti ilahiyatçı Tillich; ancak her bir insan kaç kişiyi sever ve partnerini kaç sevgili dinler? Kaç kişi alçakgönüllülüğü ve dürüstlüğü ihlal etmeden ve sıkıcı olmadan ya da yanlış anlaşılmaya mahal vermeden kendisi hakkında konuşmak sanatında ustalık kazanmıştır? Eğer herkes konuşmadan önce sözlerini tartsaydı ve yalnızca söylemek istediğinden emin olduğu şeyleri bir yere yazsaydı, uzun sessizlikler olurdu ve çoğu hiçbir şey yazmazdı. Ancak bir sohbet kaydedilirse ve yazılı taslak, bir otoportrenin temeli haline getirilirse düzeltilebilir, ila-

veler yapılabilir ve aşama aşama insanın, başkalarının kendisini algılamasını istediği halinin tutarlı bir resmine dönüştürülebilir.

Sıradan insanların, despotların zorbalığını reddetmeleri için olağanüstü bir cesarete sahip olmaları gerekir; cesaret de, insanın söyledikleri nedeniyle yetersiz veya değersiz görünmek endişesinden kurtulabilmesi için bir o kadar gereklidir. Eğer gençliğimden beri her hafta bir farklı yabancıyla sohbet etme alışkanlığı geliştirmiş olsaydım, kirli elbiselerimi çamaşırhaneye götürmek gibi bir ritüelle zihnimi önyargılardan temizleseydim, nihayetinde bugüne kadar 15.000 farklı bireysel dünya görüşüyle tanışmış olurdum. Bu da, dünya denen gezegene yaptığım ziyaretin yüzeysel olmadığını hissetmek için ideal olarak tanımam gereken yedi milyar insana giden küçük bir patika olurdu. Ancak insanlar otoportrelerini yapmış olsalardı, onları okuyabilir, görebilir ve daha birçoğu sayesinde şaşkınlığa uğrayabilirdim. Bir otoportre galerisi yavaş yavaş şekilleniyor; yüksek sanatın nadide parçalarından oluşan bir koleksiyon olarak değil belki ama tüm insanlara sohbet edebilecekleri bir ortam sunuyor ve insanlar herhangi bir aracıyla, yani film, fotoğraf, heykel, resim, müzik ve yazılı metin kullanarak birer otoportre yapıp sergiliyorlar. Bu otoportre de yalnızca "İşte bu benim" ya da "Göründüğüm gibi değilim" demiyor; aynı zamanda "Benim verebileceğim katkı bu, henüz yapmadığım ama yapacağım şey bu" diyor. Ebeveynler genellikle çocukları için bilinmezlik olarak kalır ve çocuklar da ebeveynleri için. Otoportresini babasına gösteren bir öğrenci, o güne kadarki ilk gerçek sohbetlerini bu sayede yaptıklarını söylüyordu. Keşke benim ailem de bana otoportreler bırakmış olsaydı; onlarla ilgili bilmeyi istediğim daha bir sürü şey var.

Bir yağlı boya portresi yapıldığında şöyle şikâyet etmişti Diderot: "Size bunun ben olmadığımı söylüyorum. Bir gün içinde yüz farklı görünümüm vardı benim, beni neyin etkilediğine göre belirlenirdi bu görünüm. Ciddi, üzgün, düşünceli, hassas, hiddetli, tutkulu, mest olmuş hallerde olurdum. Ama hiçbir zaman beni burada gördüğünüz gibi olmadım." Bu kitabın her

bir bölümünde beni farklı bir açıdan görürsünüz, farklı bir bulmacayla ve farklı bireylerin endişeleriyle yüzleşir halde bulursunuz. Lucian Freud'un gözünü dikip bakışı, belki de başka türlü haberimin bile olmayacağı fikirleri keskinleştirdi, hassasiyetler uyandırdı. Portre ve otoportre arasındaki ayrım yanıltıcıdır. Bu ikisinin ortasında başka bir kelime de olması gerekir.

Bir sohbet ve bir portre, en iyi hesaplanmış planları bile düzenli olarak bozguna uğratan düşmanlıklar için sihirli çözümler değildir. Ben çözüm aramıyorum, yalnızca keşfetmeye giden yolları arıyorum.

4
Asi Olmanın Alternatifleri Neler?

Yalnızca insanın bebeği dünyayı ilk gördüğünde ağlar. Tüm diğerlerini alt etmiş bir türe ait olmasına, tabiat anayı keyfinin kâhyası haline getirmiş olmasına rağmen dünyaya gelir gelmez gördüğü şeyden hoşlanmadığını mı fark eder? Bazıları yaşamlarını protesto ve isyan ederek geçirirken, diğerleri de nihayetinde seslerini kısıp anketörlerine, kendileri gibilerle bir arada yaşamaktan bir miktar ya da çok mutlu olduklarını söylerler. Ancak ağlayan bebekler, şaşkına dönmüş yeniyetmeler, hüsrana uğramış yetişkinler ve isyan etmek için sebepleri olan sayısız farklı grup için başka hangi seçenekler var?

Bundan bir asır önce sinema, kitlelerin gözünü daha önce hiç görmedikleri dünyalara açarak sabit fikirleri değiştirip dönüştürecek büyük bir teknolojik yenilik olarak müjdeleniyordu. Rusya'nın en yetenekli yönetmenlerinden biri olan Sergei Eisenstein (1898-1948), sinemayı ("yeni ilham perisi" olarak selamlıyordu) "izleyiciyi şoke etmek" ve "cahil köylüleri" dönüştürmek için kullanabileceğine inanıyordu; böylece köylüler yüzlerce yıllık gelenekleri sosyalist ütopya için bir kenara bırakabileceklerdi. Sergei Eisenstein, sanatı devrimci bir eylem olarak yorumlayarak ve "Sanat Ordusu"na inanarak, imgeler arasında "çarpışmalar" üretmek için dâhiyane teknikler geliştirdi, yeni fikirleri harekete geçirebilmek için şiirsel ve rahatsız edici, olağandışı görsel metaforlar yarattı. Diğer yandan, tüm yaratıcılığına rağmen diğerleri gibi klasik bir isyankâr olmaktan, geçmişte hüsrana uğramış kendine özgü dehaların oluşturduğu uzun yolu arşınlamaktan nasıl kaçınacağını bilemedi.

Bir asinin alışılagelmiş geçmişine sahipti. "Gaddar" ve "burjuva" babasından nefret ederken, hayal kırıklığına uğramış isyankâr annesine hayranlık duyuyordu. Annesi, özgür bir yaşam sürdürmek, yurtdışında bir başına seyahat edebilmek için babasından boşanmıştı: "Annem eksantrik bir insandı. Ben de eksantrik bir insandım. Annem tuhaftı. Ben de tuhaftım." (Bugüne kadar hiç kimse, görünüşte geleneksel rollere bürünmüş olmalarına rağmen çocuklarını alışılmamış yollara sevk eden annelere güvenmedi.) Eisenstein, babası gibi mühendislik eğitimi almış olmasına rağmen ilk olarak karikatürist olmak için –her türden otoriteyi hakir gördüğünü karikatürle ortaya koyuyordu– mesleğini bıraktı, sonra da tiyatroda bir yenilikçi oldu. Ancak biraz fazla isyankârdı ve gittiği drama okulundan "uyumsuzluğu" yüzünden atıldı. Devrim, şiddet ve çatışma ile büyülenmişti; ayinlerin etkisinde kalmaya devam etmesine rağmen dini reddetti. Olağanüstü engin genel kültürüne, "dizine kadar kitaba batmış halde" yaşamasına, tüm ulusların düşünce şekillerini yalayıp yutmasına, dünyanın her yerinden zamanının

en büyük sanatçıları arasından arkadaşları olmasına, Rus, Letonyalı, Alman ve Yahudi kökenlerin karışımını miras almasına, beş dil konuşmasına, askerliği sırasında Japonca öğrenmiş olmasına rağmen kendisini hiçbir zaman sınırlı bir grubun ötesine anlatamadı: Kitleler, onun filmlerini yalnızca kendi geleneksel vatanseverliklerini destekler şekilde görünce sevdi. İlk başyapıtı *Potemkin Zırhlısı*'nın gösterimini hem Fransa hem de İngiltere yasakladı. Hollywood, onu yeterince ticari olmadığı için reddetti. Sovyet hükümeti ona zulmetti ve filmlerini Stalinci ideolojiye göre yeniden yapmasını emretti. Yani kafasını neredeyse tüm muhtemel engellere çarptı Eisenstein. Ona zulmeden Stalin de kendi kafasını eski alışkanlıkların inatçılığına çarpmıştı ve tüm düşmanlarını yenmeye yetecek güce hiçbir zaman sahip olamayacağı korkusuyla milyonlarca insanı öldürdü.

Nihayetinde aşağılandı Eisenstein, Stalin'e boyun eğmeye zorlandı ve filmlerin kitleleri nasıl mutlu çalışanlar haline getirmesi gerektiğine dair Stalin'in ahkâm kesmelerini dinlemek zorunda kaldı. Galile ile aynı çıkmazın içinde buldu kendini; o da Engizisyonun ölüm tehdidiyle karşılaşmış, fikir değiştirmeye zorlanmıştı. "Kendi kişisel, fazlasıyla kişisel geçmişimde" diye yazdı Eisenstein, "birçok durumda kendimi alçaltmanın bu seviyelerine düşmem gerekti." Masasında öldü, ölmek üzereyken yazdığı mektupta şunları söylüyordu: "Tüm yaşamım boyunca sevgiyle kabul görmek istedim; ama geri çekilmeye ve hep seyirci kalmaya zorlandığımı hissettim." Bunun neden böyle olduğuna dair içgörüsünün peşinden gitmedi hiç. Çekmeyi planladığı ama hiçbir zaman fırsat bulamadığı filmi *The Glass House*'da insanların birbirlerini nasıl göremediklerini anlatmak istemişti; çünkü "bakmak akıllarına gelmiyor hiç", merakları yok, nasıl bakacaklarını bilmiyorlar. Eisenstein, hemen hemen aynı dönemde cam duvarlı modern evlerin "bireyin özgürlüğünü" ortaya çıkarmaya ve yeni bir yaşama biçimi yaratmaya yeteceğine inanan mimar Frank Lloyd Wright'tan oldukça uzakta yaşıyordu. Başkalarına nasıl bakılacağı ve başkalarında,

başkalarına bakmaktan keyif almalarını sağlayacak şekilde bir merakın nasıl uyandırılacağı, Eisenstein'ın keşfedemediği bir şeydi. Bunun ana nedeni ise kendi merakının da sınırlarının olmasıydı; köylüleri bir sınıf olarak görüyordu, bireyler olarak değil. Filmlerini insan tipleriyle doldurdu, karakterlerle değil; seçtiği aktörler, oynadıkları rolün karikatürleri gibi görünüyorlardı. Ama insanların karmaşıklığının da farkındaydı elbette –bir keresinde, bir insanın farklı yönlerini göstermek için sahnede aynı anda üç kişi kullanmıştı–; ancak onun tutkusu detayların dikkat dağıtıcılığından kaçmaktı, amacı bir bütün olarak insanlık adına genellemeler yapmak, tatmin olmamış insanın nihai emeline ulaşmak, "dünyayı değiştirmek"ti.

Eisenstein, büyük kitleleri kendisi gibi düşünmeye veya yeni düşünceler geliştirmeye, hatta düşünmekten zevk almaya ikna edebileceğine nasıl inanabilirdi? Tıpkı onun gibi büyük değişimler yaratmak istemiş seleflerinin geçmişi cesaret kırıcıdır. İnsanlığın dehasının parlak zaferleri, istenilen sonuçları genellikle veremeyen devrimlerin başarısızlığıyla dengelenmiştir ya da öngörülemeyen sorunlar doğurmuştur. Despotizm ortadan kaldırıldığında, genellikle yerini popülist sloganların ardına saklanmış başka bir tür diktatörlük alır. Köylü ayaklanmaları, köle isyanları, vergi isyanları, kıtlık isyanları, grevler, devrimler, gençlik hareketleri, kadın hareketleri ve savaş ya da zorunlu askerlik hizmeti karşıtı protestolar... Bunların hepsi başarılı göründüklerinde dahi kazanımlarının bürokrasinin labirentlerinde kaybolduğunu veya el altından zamanı geri alıp her şeyi eski haline döndüren reaksiyonlarla tersine çevrildiğini görürüz. Baskı görenlerin ve hüsrana uğramışların yüzlerce yıldaki sayısız protestosuna rağmen neredeyse herkesin hâlâ bir tür yası veya pişmanlığı vardır. Neredeyse hiç kimse kaçınamaz bir parça da olsa yaralı bir vicdana sahip olmaktan, çünkü ne yüksek refah ne de hijyen yıkayabilmiştir bu vicdanı. Ve neredeyse hiç kimse cinsiyetinden, dış görünüşünden, geçmişinden, farklılıklarından ya da içine düştüğü klişelerden dolayı dezavantajlı olmaktan kaçamaz.

"Zengini fakirden ayıran mesafe her geçen gün artıyor, sefalet daha da dayanılmaz hale geliyor ve nefret daha da keskinleşiyor." Fransız İhtilali'nden yirmi yıl önce L.S. Mercier (1740-1814) tarafından yazılmış bu sözler bugün de büyük oranda doğru hâlâ –belki de yalnızca nefretle ilgili kısım hariç; çünkü ayrıcalıklı yaşayan insanlar, nefreti, kaçınılmaz zannedilen adaletsizliğin kabullenilmesine dönüştüren simya alanında gitgide daha da uzmanlık kazanıyorlar–. Mercier, bir ütopyanın, *The Year 2440*'ın yazarıydı. Kitapta hayat kadınlarının, dilencilerin, dans hocalarının, rahiplerin, pasta şeflerinin, daimi orduların, köleliğin, keyfi tutuklamaların, vergilerin, loncaların, dış ticaretin, kahvenin, çayın, tütünün ve ahlaka aykırı edebiyatın ortadan kaldırılacağını öngörüyordu. Bu tahminlerin hiçbiri henüz gerçekleşmedi. İsyankârlar amaçlarına ulaşmak konusunda daha etkili hale gelemedi; çünkü yapıları itibarıyla kendi aralarında da anlaşmazlığa düşmeye meyilliler ve dünyanın bütün isyankârlarının birleşmesi tasavvur edilemez. Devrimler zaman zaman başarıya ulaştığında bile, bu başarı sıklıkla kendi kendilerine ihanet etmeleriyle, yani şiddete başvurup muhaliflerin sesini kesmek suretiyle karşıtlarının silahlarını kullanmalarıyla oluyor. Bunun da ötesinde, okulda herkese itaat öğretilirken, başkaldırı ise yol göstericisiz kalıyor ve çok ender ödüllendiriliyor. Ortaçağda çok sayıda genç erkeğin ve kadının idealizmlerini alıp modası geçmiş birer elbise gibi en dip çekmeceye kaldırmış olmalarına şaşmamalı. Ancak büyük devrimlerin en fazla yüzyılda bir ya da iki kez, yani ender gerçekleşiyor olması faktörü, okul kitaplarında adı bile geçmeyen binlerce daha küçük, yerel ayaklanmayı unutmamıza neden olmamalı. Bu ayaklanmalar, hoşnutsuzluğun, depresyon zamanlarında olduğu kadar refah dönemlerinde de kolaylıkla ve birdenbire patlamaya hazır bir yanardağ olduğunu gösterir bize. Bu volkan daha ne kadar zaman lav püskürtmeyip yalnızca büyük bir duman bulutu saçmaktan ibaret kalabilir? Eisenstein'ın bizi düşünmeye yönelttiği soru budur.

İsyan, boyun eğmenin veya uysallığın tek alternatifi değildir. Serbestlik veya eksantriklik, tümüyle sıradan olmamanın yegâne

yolu değildir. Tıpkı her insanda isyankâr bir damar olduğu gibi, sanatsal bir damar da vardır ve sanat, insanın gerçekliğe karşı yaklaşımını ortaya koymasının incelikli bir yolu olabilir. Batılılar, sanatçıyı genelde tablolardan ve müzelerde toplanan objelerden oluşan dar bir bağlamda algılar ya da yalnızca çok az kişinin erişebildiği güzellik standartlarını belirleyen dâhiler olarak düşünür. Ancak hayatı dolu dolu yaşamak isteyen herkesin bir sanat icra etmesi gerektiğini söyleyen çok eski bir gelenek de vardır. Çin'de, bir resim fırçası kullanılarak gerçekleştirilen yazma eyleminin kendisi dahi, insana her bir fırça darbesinin estetik bir hadise olabileceğini gösterir. Okuryazarlık ve sanatçılık Çinliler için birdi. Okuryazar olan herkes ressam, şair, kaligraf ve müzisyen olmaya teşvik ediliyordu. Ofisteki rutin işlerin esiri olmuş bürokratlar, ruhlarını "manzara resimleri aracılığıyla hayali yolculuklara çıkarak" doyurmaya yönlendiriliyordu. Milyonlarca Konfüçyusçu memur, "dünyanın gördüğü en büyük sanat müdavimi grubu" olmuştu. Yazılan ilk sanat tarihi kitabı, *The Record of Famous Paintings of Successive Dynasties* (MS 847), sanatın "medeniyeti mükemmelleştirdiğini" ve "insan ilişkilerini sağlamlaştırdığını" söylüyordu ısrarla. Çin'de sanatçı olmak, güzelliği doğada bulmak değildi yalnızca; aynı zamanda kişinin doğada kendi yerini keşfi anlamına da geliyordu. Ressamlık, doğayı birçok farklı açıdan gözlemlemeyi –batılıların benimsediği tek perspektiften bakma biçimi yerine– ve görünürde benzeşmeyen öğeler arasındaki ilişkilere ışık tutmayı da içeriyordu. İlişkiler sanatın kalbindeydi. Manzara tutkusu, portrelere duyulan yoğun ilgiyle bütünleniyordu; portrelerde yalnızca bir benzerlik değil, aynı zamanda kişinin dünyanın neresinde durduğunun ifadesi de aranıyordu. Resim yapmak, arkadaşlar arasında ortak bir aktiviteye de dönüşebiliyordu, birlikte doğaçlama resimler yapıyorlardı. Hem spontanlığa –Jackson Pollack'tan çok önce kâğıda mürekkep atılarak resim yapılması da vardı bu spontane faaliyetler arasında–, hem de bitkilerin titiz bir bilimsel gözleme tabi tutulması gibi detaylı çalışmalara yer vardı. Sanatçı olmak,

hayatı incelemek ve ahlaki ölçütleri bütünlemek için estetik ölçütler geliştirmek anlamına geliyordu.

Hindistan'da da çok eski dönemde insanlar Çin'dekine benzer şekilde sanatın yalnızca pasif hayranları olarak kalmayıp bizzat sanatçı olmaya teşvik edilirdi. *Kamasutra* sadece nasıl iyi bir âşık olunacağı hakkında tavsiyeler vermez; aynı zamanda bunu bir ressam, heykeltıraş, ağaç oymacısı ve çömlekçi olarak desteklemek gerektiğini öğretir ve eğitimlilerin başlıca zevklerinden biri olan şiir partilerine katılımı öğütlerdi. İdeal kadın, yalnızca sorumluluk sahibi ve itaatkâr kadın değildi; hayranlık duyulan profesyonel metresler de vardı, habis meslekleri gereği görevleri erkekleri tatmin etmekti, fakat eğitimli ve yetenekli kadınlardı. Tam "altmış dört sanat"ta meziyetliydiler; bunlar arasında yalnızca müzik, dans ve oyunculuk yoktu, aynı zamanda mantık ve mimari, eskrim, okçuluk ve jimnastik, marangozluk, kimya ve bahçıvanlık, papağanlara konuşmayı öğretmek, şifreli yazı yazmak, yapma çiçek yapmak, hokkabazlık ve daha nicesi vardı. Hintli *ganika*, Japon *geyşa*, Yunan *hetaerae*, İtalyan *cotigiana onesta*, Koreli *kisaeng* ve Babilli *naditu*, aralarındaki farklara rağmen, kadınların, erkeklerin yavan hayatına sanatı nasıl katabileceğini gösteriyorlardı.

Sanatın büyük bölümü asiliğin tersi yönde gelişmiş görünebilir belki, çünkü efendilerin zevkine veya akademik kurallara ya da geleneğe –Veronese, "seleflerimin yaptıklarını yapmakla yükümlüyüm" demiştir– itaat sunar; ama sanat aynı zamanda dünyada sıradan gözün gördüğünden çok daha fazla şey olduğunu da göstermiştir. Ancak Eisenstein gibi çok fazla sayıda sanatçı, tıpkı isyancılar gibi hâlâ yanlış anlaşılmaya karşı savaşır. İnsanın kendini ifade etmesi, iki imgelem arasında geçen bir sohbet olmak yerine, kendi kendine konuşma haline dönüştüğünde ortaya çıkar bu savaş hali. Seçkin sanatçıların, dâhi statüsüne yükseltilmiş küçük bir kısmının kutsanması ve ticarileştirilmesi, sanatın bu diğer fonksiyonuna, yani farklı gerçeklik kırıntılarına sahip, farklı hassasiyetleri olan insanlar arasındaki karşılıklı

etkileşimi teşvik etme yönüne karşı duyulan ilgiyi dağıtır. Diğer yandan imgelemler arasındaki trafik de çok ender akıcıdır. Farklı zevklerin ve önyargıların ortaya çıkardığı her daim artan sayısız engelin ve kontrol noktasının nasıl aşılacağıdır cevap bekleyen soru. Eisenstein Rusya'nın köylülerince yarı yolda bırakılmıştı; çünkü hayranlık verici bir hayal gücüne dayanan yeniliklerini inşa etmekle öylesine meşguldü ki, her bir köylünün kendisine bilmediği neler söyleyebileceğini keşfe çıkmadı hiç; her birinin görünüşte benzediği komşusundan farklılaşmasını sağlayan kendine özgü ne hayaller kurduğunu ve neden onun ideallerine yer ayıramadığını sorup öğrenemedi hiç.

Siyasetin ayrıştırıcılığı, ekonominin hesaplamaları, ideolojilerin vaatleri ve teknolojinin hünerleri insanlara birbirlerini nasıl anlayacaklarını öğretmeye yetmiyor. Eisenstein kitlelerin düşünce yapısı üzerinde etki yaratamamıştı, çünkü insanlar değişimden her zaman korkmuştur; değişime ihtiyaç olduğunu hissettiklerindeyse genellikle geriye dönüp geçmişe bakmışlar ve hayallerde kalan eski güzel günlerin geri gelmesini istemişlerdir. Geleceğe dair bir vizyonu gönül rahatlığıyla karşılayabilmeleri için, bu vizyonun yabancı değil, tanıdık olmasına ihtiyaç duyarlar. Filmlerin yapmaya muktedir olduğu şey tam da budur, var olan dünyaya hayali alternatifler yaratır, bu alternatifler de gerçekleştirilmeden önce güven içinde izlenip deneyimlenir, böylelikle de tehditkâr gelmez artık insana. Bilimkurgu, teknolojinin kabullenilmesini kolaylaştırdı; ancak sinemanın daha cana yakın bir gelecek vizyonunu ya da insanlığın ne duruma geleceğine dair kendi kehanetlerini de koyması gerekir perdesine.

Antik Yunan, insanlığa yabancı fikirlerin geleneğin idaresindeki zihinlere nasıl girebileceğine dair bir işaret taşır. Onlar, kendileri için evreni yöneten güçleri sembolize eden gökyüzünde saklı esrarengiz kutsal varlıklardan lütuf dilemek için tapınaklar ve mabetler yapmadılar yalnızca; problemlerine farklı sanatların ve ilimin farklı branşlarının perspektifinden bakmayı da sevdiler. Bu branşları da Dokuz Müz (ilham perisi) ile kişileştirdiler. Her

bir sanat dalı için bir Müz vardı; bir tane astronomi –astronomi, tüm detayların nasıl olup da büyük resmin birer parçası haline geldiğine dair bir yaklaşım sunuyordu–, bir tane tarih için vardı; çünkü geçmiş deneyimlerin bilincindeydiler her zaman. Müzlere tavsiye için danışıyorlardı ve bu süreçte kendi dünyevi problemlerinden ziyade daha geniş ve genel konuları düşünmeye yönelmiş oluyorlardı.

O gün bugündür şairler ilham için, içlerinde yeni fikirleri tetiklemesi için bir Müz ararlar; ancak başarılarını bir Müz'ün dengine, farklı bir bakış açısının elçisine borçlu olanlar yalnızca şairler olmamıştır. Her türden bilim adamı ve mucit, ünlü ya da sıradan bir ilham perisine ihtiyaç duymuştur. Albert Einstein kendi başına yaptığı şeyi onlar olmadan yapmış olamazdı. "Matematik hesaplamaları kolayca yapamıyorum" diye yazmıştı. "Benim özel yeteneğim etkileri, sonuçları ve olasılıkları hayalimde canlandırmak ve başkalarının keşiflerini şimdiki düşünceye taşımakta yatıyor. Olayları kolaylıkla geniş anlamda kavrayabiliyorum". Genel görecelik haline gelmiş olan sentezi geliştirebilmesini sağlayan matematik modelleri kendisine tanıtması için arkadaşı Marcel Grossman'a ihtiyaç duymuştu. Bunu "yaratıcılık" olarak adlandırmak yanlış yönlendirici olur; tabii eğer kelimeyi *kutsallığın yaratıcılığını, hiçbir şeyden bir şeyler yaratabilme yeteneğini yansıtan, yaratılıştan gelen Tanrı vergisi bir yetenek* olarak alırsak. Einstein, başkalarına borçlu olduğu şeylerin dürüstçe altını çizer. Onlar onun Müzleriydi. Einstein'ın fikir oluşturma süreci, bağımsız ve farklı bir varlık olan çocuğu dünyaya getiren ebeveynlere benziyordu daha çok. İki varlık, birbirlerinde daha önce ikisinin de farkında olmadıkları bir şey keşfettiklerinde ve bu farkına varış, ayrı ayrı yapmayı başaramayacakları bir şeyi birlikte yapabilmelerini sağladığında ve neticesinde de bireysel hayal güçlerinin ötesine geçtiklerinde, nihayetinde özgürlüğe açılan yeni bir kapı bulmuş olurlar. Potansiyel olarak herkes bir Müz'dür ve yeteneklerinin meyve verebilmesi için herkesin bir Müz'e ya da daha ziyade birçok Müz'e ihtiyacı vardır.

Ancak bir Müz bulabilmek için nereye gidebilir insan? Bir insanın, yeni bir fırsat üretebilmek adına kendi fikriyle kombine edebileceği bir başkasındaki fikri fark edebilmesini sağlayan özellik, yaratıcılık değil hassasiyettir; başkalarına duyulan ilgidir, herkesin farklı ve bir Müz'le karşılaşmaya giden yolu açan potansiyel sürprizlerle dolu olduğuna dair farkındalıktır. Bir eş ya da cinsel partner bir Müz olabilir, ancak herhangi bir başkası da olabilir. Yunan Müz'leri göklerde yaşıyordu, ancak Müzler dünyanın herhangi bir yerinde de bulunabilir. Her tür insan, başka her tür insanda ilham arayabilir, özellikle de varoluşlarının normal akışında karşılaşmaları pek mümkün olmayan kişilerde ve daha önce defalarca duydukları sözleri tekrar etmesi pek muhtemel olmayanlarda bulabilir ilhamı. Bugüne kadar çoğu kurum, birbirine benzeyen veya ortak noktaları olan bireyleri bir araya getirmeyi amaçladı ve bu yaklaşım da geleneksel tutkulara uygundu; ancak *deja vu* ile gelen sıkıntı, alışkanlıkların sınırları dışındaki maceralara duyulan açlığı ortaya koyuyor. İnsanı şaşırtabilen kişilerle tanışmak "daha ilgi çekicidir"; yüzeysel etkileşimler yerine hayal gücü daha yüksek düşünceyi, geçmişin daha iyi anlaşılıp geleceğe dair daha berrak bir vizyon üretilmesini teşvik eden bir buluşma noktasını tasarlamak daha fazla tatmin verir. Mitolojinin Müzleri öğretmenler ya da kanun yapıcılar değil, gündelik yaşamlara heyecan, anlam kıvılcımları ve güzellik getirmeyi amaçlayan katalizörlerdi; sanat yaparak duyguları rafine ediyor, insanların normalde cesaret edemeyecekleri şeyleri görmelerini ve söylemelerini sağlıyorlardı; insanlardan istedikleri tapınılmak değil, şenliklerle, şölenlerle, müzik ve danslarla kutlanmaktı. Romantik kahramana ve romantik isyankâra alternatif bir ideal sunar Müzler. İdealize edilmiş bir tutkuyla saplantıları tetiklemek veya insanı yok etmeyi düşlediği düşmanlarla yüzleşmeye teşvik etmek yerine, onları, insanı keşfetmeye ve insanoğlunun sonsuz çeşitliliği üzerine derin derin düşünmeye kışkırtırlar.

Kuşkusuz birçok insan, renkli camlı gözlükler takıp dünyaya onların ardından bakmakla hayatı daha katlanılır hale getireceğini

düşünerek merakını sınırlamayı tercih etmiştir. Aile geleneği de seçimlerini şekillendirir; zihinlerinin kapalı ya da açık olacağını, meraklı ya da at gözlüklü, konformist ya da anti konformist olacaklarını belirleyen faktörlerden biri de içinde bulundukları aile gelenekleridir. Usta bir istatistikçinin hesaplamalarına göre batı tarihindeki en maceracı bireyler, ailede yaşı daha küçük olan erkek çocukları ve onlardan sonra da yine evin küçük kızlarıdır. Görünüşe bakılırsa bir ailenin dünyaya ilk gelen üyeleri, yeni bilimsel fikirleri kabul etmeye, daha sonra doğanlara göre 17 kat daha az yatkın. Batı Avrupa'nın politik devrimleri süresince, radikalizmin kahramanlarının daha geç doğanlardan çıkması 18 kat daha muhtemelken, Protestan Reformu sırasında da yeni doktrinler davasında şehitlik mertebesine erişenler 48 kat daha sık rastlanır şekilde ailenin daha geç doğanları olmuş. Normalliğin savunucusu olduğuna inanılan aile, gerçekte isyanın fırınıydı; isyanı ateşe veriyor ve söndürüyordu. Ancak aile kurumu değişti. En yaşlı olanın ve erkeklerin öncelikleri, bir zamanlar olduğu kadar belli kalıplar dahilinde değil artık. Benzer şekilde, eskiden bazı yönlerden ailenin yerini tutan ya da ilave bir aile konumundaki farklı meslekler de uzmanlaşmayla birlikte merakı sınırladı; ancak bu mirasa da, yani tek bir alanda uzmanlaşmaya da meydan okunuyor artık.

Dolayısıyla artık her zamankinden daha çok isyankâr –ya da benzeri– var muhtemelen. Sürekli yenilik ideali de daimi isyanın ılımlı bir versiyonu için reçete niteliğinde. Ancak isyanların, sınırlı başarı ve acı verici yan etkilerden oluşan inişli çıkışlı bir geçmişi olduğu için, günümüzde asiler kendilerini kâşifler olarak tanımlamak isteyebilirler. Hal böyleyken, yalnızca asabi olmak yerine, düşmanlarını farklı perspektiflerden gözlemleyebilmek adına daha fazla özgürlüğe sahipler. Düşmanların takındıkları pozların arkasından dolanabilir ve gizli ihtiraslarını veya kırılganlıklarını ifşa edebilirler; gereğinden fazla sayıda insanın hata eseri düşman olarak sınıflandırılıp sınıflandırılmadığını keşfedebilirler; belki de düşman dediklerinin yalnızca belli açı-

lardan, belli davranışlarında düşman olduğu ortaya çıkacaktır. Başkalarıyla ilgilenmeyi öğrenmedikleri için yalnızca kendi kendileriyle ilgilenen zorbaların –kamu hayatında veya özel hayatta– hayal güçlerini genişletebilirler; başarma duygusunu saygısızlıktan ve acımasızlıktan türeten diktatörlere verilecek olası en etkin karşılık, asi olmak yerine kişinin kendisini onların kıskacından kurtarması, kaçması, göçmesi, onları kendi türleriyle savaş içinde bırakması ve birbirlerini yok etmelerine izin vermesi iken ilgisiz kalmayı keşfedebilirler.

Bir isyankâr ve bir zorba, bir çift olarak düşünülmez; ancak âşık bir çift kadar da birbirlerine karşı saplantılı olabilirler. Böylesi bir ilişkide sıkışmış olmak her daim kafeste yaşamak gibidir. Karşılıklı nefretle birbirine bağlanmış bir grup içinde yaşadığında ise, insanın kendisini bu nefretten kurtarması daha da zorlaşır.

5
Yoksul, Zengine Ne Söyleyebilir?

Koca bir gün boyu yiyebildiği tek şey biraz tuzla kaynatılmış üç avuç pirinçken, yoksul bir kadın her şeyden çok ne ister? "Dilenmeyi beceremiyorum" diye cevap verdi kadın. Merhamet istemiyordu, ona göre aşağılanmaktı merhamet görmek. Günde yalnızca bir kez yemek pişirmek kendi kişisel seçimiymiş gibi davranmayı tercih ediyordu. "İnsanlar benim diyetimin, ruhani bir yaşamın gerektirdikleriyle harfiyen uyum içinde olduğu sonucuna varmıştı. Şöyle söylemeye alışkındım: Aç değilim. Gerçekte ise o kadar açtım ki bütün gece uyuyamıyordum." Günde bir öğünü bile karşılayamaz hale geldiğinde ise yemek artıkları toplamaya başladı; hatta toprak bile yedi. Bir keresinde, bir hafta

boyu yiyecek hiçbir şey bulamadı. Ölmek istediğini söylüyordu. "Hayatım boyunca sefaletten başka bir şey tanımamıştım."

Bunlar 1886 yılında Bengal'de doğan Haimabati Sen'in sözleri. Dokuz yaşındayken 45 yaşında bir adamla evlendirilmişti, adam bir yıl içinde öldü. Sonra da Sen'in anne babası öldü. Tek başınaydı ve dışlanmıştı; çünkü Hindu geleneği, dulları uğursuz kabul ediyordu. Oradan oraya sürüklendi; her nerede akrabalarının ya da yabancıların yanında barınacak bir çatı bulduysa, ev işlerini yaparak ekmeğini çıkardı. Güzel bir kadın olarak büyüyüp serpildiğindeyse kadın avcıları onu ağlarına düşürmeye çalıştı; ama o bir metres ya da fahişe olmayı reddetti ve göründüğü kadar masum çıkmayan birçok işten kaçmak zorunda kaldı.

Yoksul bir insan olmak, çoğu medeniyette, çok yakın zamana kadar ailesi olmayan biri olmak anlamına geliyordu. Haimabati Sen, çok sayıda yakın ve uzak akrabasından yardım aradı; ancak onların şefkati genellikle talepkâr, aşağılayıcı ya da açgözlü çıktı. Saygıdeğerliğini geri kazanışı 23 yaşında tekrar evlendiğinde olabildi ancak; cömert fikirlerine saygı duyduğu bir adamla evlenmişti. Ancak kocası birdenbire kendini "Tanrı arayışı"na adamak için işini bıraktı ve Haimabati eve ekmek getiren kişi durumuna geldi. Kocası hizmet görmeyi bekliyordu ve bir keresinde döverek ciddi şekilde yaraladı Haimabati'yi. Adam öldüğünde, Haimabati'nin cenaze törenine verecek parası yoktu. Ayrıca beş çocuğu da onu bezdirmişti, eziyet ediyorlardı ona. "Biri dışında hepsi nankördü" diye şikâyet ediyordu Haimabati. Bozulan sağlığına aldırış etmiyordu hiçbiri, yalnızca kendi durumlarını düşünüyorlardı; çocuklarının eşleri ise daha da beterdi.

Ömrünün sonuna geldiğinde, "Çektiğim onca acı karşılığında elime ne geçti, anlamıyorum" demişti. Ancak trajik bir yaşam olmaktan fazlasıyla uzaktı aslında onunki. Tersine, üç farklı alanda, parasız nelerin başarılabileceğini göstermişti kararlılıkla. Kızlara, okuduklarında kimsenin onlarla evlenmeyeceği söyleniyor olmasına rağmen, erkek kardeşlerinin yardımıyla okumayı öğrendi ve eğitimine devam etmekte ısrar etti; nihaye-

tinde bir tıp okuluna girmek ve hastane hekimi olabilmek için burs kazandı. Tüm bunları aynı esnada çocuklarını büyütürken yaptı; evin angarya işlerini yapmak için sabah dörtte kalkıyor ve kendisine hiç yardımcı olmayan kocasına hizmet ediyordu. Doktor olmak da onu zengin etmemişti, çünkü sömürgeci Britanyalı üstlerine göre çok az kazanıyordu; ancak hastalara yardımcı olmak onun için son derece tatmin ediciydi. Paranın azlığı onu hiç rahatsız etmedi. "Şunu fark ettim ki, insan yüreği, bir görevin para karşılığı yerine getirilmesiyle huzura ulaşmıyor... Başkalarına yardım etmek her insanın görevi." Bir zamanlar açlıktan ölmenin eşiğindeyken merhamet görmeyi reddetmiş olmasına rağmen, artık şöyle söylüyordu: "Merhamet, yüreğimizdeki hassas bir dürtüdür, hiçbir şey ruhlarımızı merhamet duygusu kadar yumuşatamaz ve özveriyi bu kadar iyi öğretemez." İnsanın başkaları için kendinden fedakârlık etmesi, onun için hayatın amacıydı. Toplumun kendisine karşı acımasızlığını sonsuz iyilikle ödemişti. "Güzel kıyafetlere veya kaliteli ayakkabılara ihtiyaç hissetmek için bir sebep görmüyorum... ya da muhteşem yataklara ve yatak örtülerine. Uykunuz geldiğinde uykuya dalarsınız, nerede yattığınızın önemi yoktur." Materyal konfor arzusu, zihnin huzurunu yok etti. "Dünyevi nesnelerle tıka basa beslenen bir solucan gibi yaşamanın" hiçbir anlamı yok.

Aileler her zaman gerektiği kadar ideal işlerlik göstermediği için, Haimabati ailenin yerine koyabileceği bir şey yarattı; akrabalığa bağlı değildi bu yarattığı; özgür seçimlere, karşılıklı şefkat ve minnet duygularına bağlıydı. Yalnızca başkalarına ilgi göstermeye değil, kendisinin de ilgi görmeye ve korunduğunu hissetmeye ihtiyacı olduğunu saklamadı. "Bugünden itibaren sen benim annemsin –ya da kızım veya oğlumsun–" derdi sevgiye ve ilgiye aç bir insanla karşılaştığında. "Ben sana bakarım." Onun şefkati, ihtiyatlılığın tüm sınırlamalarını göz ardı ediyordu, kimseye yardım etmekten kaçınmazdı; bir dönem evinde otuz ya da kırk öksüz yaşadı ve toplamda 485 çocuk yetiştirdi. Tüm o kıt kazancını onlara harcıyordu. "Küçük aileler bencilliği do-

ğurdu" diyordu. "Bu dünyada ne kadar yakının olursa senin için o kadar iyi olur." Kendisine en çok yakınlık duyan ve onun da en sevdiği kızı, bir evlatlıktı. "Tüm çocuklarım bana geldiğinde ve bana Anne dediklerinde, yüreğim mutlulukla doluyor."

Tıp sınavlarında herkesten daha yüksek notlar aldı; ancak erkek öğrenciler birincilik madalyasının ona verilmesini önlemek için protesto düzenledi, bu ödülün asla bir kadına verilmediğini söylüyorlardı. O ise buna tepki göstermedi ve ikincilik madalyasına razı oldu. Kocasına itirazsız saygı gösteren tipik itaatkâr eş olmayı da reddetmedi: Tüm kazancını ona verdi, "en iyi nasıl kullanılacağını düşünüyorsa öyle kullansın" diye. Kocası tarafından terk edilmek korkusu, boynuna geçirilmiş bir ilmik gibiydi: "O zaman kim göz kulak olur bana?" Ama diğer yandan, erkeklerin haz alır göründüğü acımasız dünya midesini bulandırıyordu; "para ve güç" üzerine şekillenmiş bir dünya, "tüm işi yapmaya" zorlanan çocuklarına karşı katı yürekli, "üreticinin elinde ne varsa kaba kuvvetle elinden alan ve aynı ürünü aracılara iki katı fiyata satan" insafsız tefecilerle harabeye dönmüş dünya. Onun yanıtı bu acımasız dünya ile yan yana duran kendi dünyasını inşa etmek ve erkeklerin "gösteriş ve adiliklerini" görmezden gelmeye çalışmaktı.

Haimabati Sen, benim doğduğum yılda, 1933'te öldü; el yazması muhteşem bir otobiyografi bıraktı ardında. Otobiyografisi iki nesil boyu bir kenarda unutulup kalırken, daha sonra "duyarlılıkların" büyük tarihçisi Tapan Raychaudhuri tarafından kurtarılıp çevirisi yapıldı. Her yanımızda rastlanabilecek bir hayata dair içtenlikle yazılmış en detaylı kişisel hikâyelerden biriydi; her bir karakterin sözleri ve sesleri öylesine korunmuştu ki, romanlar dahi böylesi bir anlatımı ancak taklit edebilirdi. Bir yüzyıl sonra yaşamış olsaydı, zengin olmak adına çok daha güçlü cazibe merkezlerinin hedefi olurdu; belki de başka bir ülkeye göç eder ve nevrozu ya da aşırı beslenenlerin obezitesini tedavi eden aranan bir doktor olurdu. Ancak onun yaşadığı dönemdekine göre çok daha fazla sayıda yoksul insan var şimdi;

çünkü dünyanın nüfusu çok fazla arttı ve sefalet üzerine bundan yüzyıllar önce söylenmiş sözler, bugüne değin ne kadar az şeyin değiştiğini gösteriyor aslında.

Zhang Tao (1560-1620) Çin'de sıradan bir memurdu. Ülkesinin bir başka ekonomik patlamayı gerçekleştirdiği bir dönemde yazılar yazıyor ve utanmaz bir gösteriş düşkünlüğüyle kendinden geçmiş birçok insanın bakış açısını aktarıyordu; şöyle yazmıştı: "Yüz kişiden biri zenginken, on kişiden dokuzu sefalet içinde. Gümüşün lordu her şeyi idare ediyor. Para hırsının sınırı yok, her şey kişisel zevklere hizmet ediyor... Başkalarıyla anlaşma yapılırken, insanı sıkıp suyunu çıkarmadan para verilmiyor... Güçlüyle güçsüz arasındaki denge kayboldu, ikisi de en küçük kırıntının dahi peşinde... Herkes birbirini sömürüyor ve herkes kendini haklı gösteriyor. Düzenbazlık her yanda tomurcuklandı, anlaşmazlıklar boy verdi." Kalkınmaya dair anlatılan peri masallarına olan inanç, her ekonomik genişleme ve büyüme döneminde tekrarlanan hayal kırıklıklarının üzerini örtmeye devam etti. Ekonomik gelişme, refah ürettiği kadar sefalet de doğurmuştur her zaman. İnsanların çoğunluğunun yoksul olmadığı dönem ne zamandı? Bazıları eskisinden daha az yoksul hale gelse de sefaleti bitirmeye yönelik tüm girişimler başarısız kaldı. Para icat oldu olalı hiçbir zaman herkesin istediğini veya ihtiyaç duyduğunu almasına yetecek kadar olmadı. Yeterince para hiçbir zaman var olamaz.

İnsan hakları ve demokrasi üzerine yapılan tüm o konuşmalarda, dünyadaki servetin %85'inin yalnızca nüfusun onda birinin elinde olmaya devam etmesini önlemek adına hiçbir şey söylenmedi. Sömürgeciliğin sözde sona erişi, her yıl yüz milyarlarca doların yoksul ülkelerden zengin ülkelere akışını durdurmadı. ABD'de bile nüfusun beşte dördü tüm servetin hâlâ yalnızca %15'ine sahip; en zengin %1 ise yaklaşık üçte birine. Sanayileşme, ilk aşamalarında düzenli olarak zengin ettiğinden daha fazla kişiyi fakirleştirdi. Finans kriteri bakımından Afrika başarısının modeli olan Botswana –yirmi yıl boyunca %7'nin

üzerinde ekonomik büyüme kaydetti, gayrisafi milli hasılasını altı katın üzerine çıkardı– nüfusunun yarısı hâlâ günde bir doların altında gelirle yaşıyor. Daha bile etkileyici bir ekonomik büyümenin ardından Hindistan'ın şehir nüfusunun %55'i 5.5 metrekareden daha küçük bir alanda yaşıyor; bu rakam ABD hapishaneleri için belirlenmiş minimum alana denk.

Adam Smtih'in, *Wealth of Nations*'ın* tamamlayıcısı niteliğindeki *Theory of Moral Sentiments* adlı eserinin, zenginliğin yaratılışıyla birlikte karşılıklı yardımseverlik, sempati ve minnet duygularıyla birleştirilmesi gereğini vurguladığı bilinir. Smith, bencil olmanın kişinin kendi çıkarı açısından iyi olmadığından emindi; çünkü insanlar başkalarının onayına, sempatisine ve şefkatine ihtiyaç duyar ve "kendi kişisel çıkarımızdan bağımsız olarak başkalarının servetleri" ile de ilgilenmeyi faydalı buluruz. Smith'e göre, karşılıklı anlayışta artış olmadığı sürece gerçek bir refah olamazdı. Ancak insanları daha yardımsever hale getirmek için bir reçetesi yoktu. İnsanların dindarlıkları sayesinde Tanrı'nın yardımsever olduğunun farkına varacaklarını ve bu yüzden kendilerine O'nu model alacaklarını umuyordu yalnızca; ya da "mutluluk verici" olduğu ve "tüm diğerlerinden daha üstün bir güzellik" sunduğu için yardımseverlik yaparak doğru yaklaşım göstereceklerdi.

Teorilerinin neye dönüştüğünü görse dehşete kapılırdı Adam Smith. Onun tahminine göre yalnızca endüstriyel ve uzmanlık isteyen yetenekleri olan bir kişi "aptal ve dar görüşlü birine dönüşür. Zihninin cansızlığı, onu herhangi bir rasyonel sohbetin bir parçasına bile katlanıp tadını çıkarmaktan alıkoymakla kalmaz, aynı zamanda herhangi bir cömert, soylu veya hassas duyguyu algılamaktan da uzak tutar ve nihayetinde de özel yaşamının en sıradan işleriyle alakalı olarak bile adaletli bir yargıya ulaşamaz hale gelir."

Sokrates'in öğrencisi olan ve "Atinalı Müz" olarak da bilinen Ksenefon'a –MÖ yaklaşık 444'te doğmuştur– daha fazla

* Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği,* İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Haldun Derin, İstanbul, 2006. (y.h.n)

dikkat gösterilmiş olsaydı farklı bir yön çizilebilirdi. Ksenefon, ekonomi hakkında tarihteki ilk kitabı yazmış kişiydi. Yazdığı kitap, özünde bir evi ve aileyi geçindirebilmenin en iyi yolunu anlatıyordu. İnsanı iyi bir yaşama götürmediği sürece para değersizdir, diyordu. Sokrates, Atina'daki en varlıklı adamdan daha varlıklıydı, çünkü eski püskü kıyafetler içinde yalınayak dolaşmasına, öğretmenliği için para almayı reddetmesine rağmen ihtiyacı olan her şeye taş duvar ustalığı sayesinde sahipti ve mütevazı evinden memnundu. Malvarlığı onunkinin yüz katı olan zengin adam ise itibarını sürdürebilmek için birçok yükümlülük altına giriyordu; çünkü "Tanrılar ve yurttaşları onu hoş görebilsinler" diye sahip olduğu malvarlığından üç kat fazla itibara ihtiyacı vardı. Yalnızca zenginliğinizi nasıl kullanacağınızı bildiğinizde gerçekten zengindiniz. Zengin olmak demek, parayla olduğu kadar hayatla da ne yapacağını bilmek demekti, yalnızca para kazanmak değildi. Dolayısıyla Ksenefon'un kitabı *The Economist*, ilişkiler, arkadaşlık, karakter ve özellikle de karı koca ilişkileri hakkındaydı; bir kadının yüksek topuklar giyerek, yüzünü beyaz kurşunla kaplayıp süsleyerek, yanaklarını sığırdili bitkisinden yapılmış kırmızıya boyayarak kocasının hayranlığını kazanmaya çalışmasında, bir kocanın kendisini erkekler için yapılmış kozmetik ürünlerine boğmasından daha fazla anlam olamayacağını anlatıyordu. Bir çiftin amacı "gerçek can yoldaşları" olmaktı, birbirlerinin dengeleyicisi ve emsali olmalıydılar. Eğer dürüst, nazik ve çalışkan olurlarsa, doğayı ve sade zevkleri severlerse gerçekten zengin olurlardı; çünkü "tatlı bir müziğin uyumu düzgün bir sırayla dizilmiş çanak çömlekte bile bulunur." Ksenefon, insanı en temel insan etkileşimlerinden birine, iletişime geri götürür. Ancak birbirini anlamak isteyen insanlar arasındaki sohbetlerin dahi hâlâ aşması gereken kocaman engeller var.

Ksenofon'dan iki bin yıldan daha uzun bir süre sonra, dünyanın her yerinden 20.000 yoksul insan, her şeyden çok neye ihtiyaç duyduklarını açıklamak için, yoksulluğu bitirmek gö-

revine sahip Dünya Bankası tarafından davet edildiklerinde, "sorunun cevabının para olmadığını" açıkça ortaya koydular. Dışlanmamak daha önemliydi. "Cüzzamlıyı öldüren ne cüzzam ne de yoksulluktur; yalnızlık öldürür cüzzamlıyı" demişti bir Ganalı. "Fakirseniz kimse sizinle konuşmak istemez, herkes üzgündür sizin için, kimse sizinle içmek istemez" diye şikâyet etmişti bir Bulgar. Yoksulluğun lekesi utancı getirdi, bu yüzden sosyal yaşama tam olarak katılamadı insan ve düğünlere ya da şölenlere de gidemedi. "Herkes kendi başına; eskiden olduğu gibi dostlarımızı ziyaret etmiyoruz; insanlar düşmanca davranıyor ve yalnızlar" demişti bir Rus. "Sefalet, serbest kalmayı bekleyerek bir hapishanede yaşamak gibi" demişti bir Jamaikalı. "Yoksulluğun bilinmezliğinden çıkıp gelirseniz" demişti bir Mısırlı, "birinin onurunu, güvenliğini veya geleceğini tehlikeye atma" riskini taşımış olursunuz. "Polis" demişti bir Brezilyalı, "insanın yalnızlığını zorlaştırıyor sadece, yardım isteyenleri soyuyor, aşağılıyor." Dullar, bazı yerlerde, toplumdan dışlanmışlar olarak daha da çok acı çekiyor. Hükümetler yozlaştı. Yardım programlarından en az faydalanan "en fakirler", "acıma, korku, iğrenme ve nefretten oluşan bir karışım" ile algılanmaktan şikâyetçiler.

Dünya Bankası; yozlaşmayı, şiddeti, etkisiz idareyi ve güçsüzlüğü sona erdirmenin aranan cevap olduğu sonucuna vardı. Ancak bunlar da sefaletin kendisi kadar eski ve dayanıklı dertler ve öngörülebilen bir gelecekte ortadan kaldırılabilecek gibi görünmüyorlar. Bunun neticesinde Banka farklı bir çözüm benimsedi; dünyayı değiştirmek yerine, insanları değiştirmeyi deneyecekti; yoksullara, eğitimle, mesleki beceri eğitimiyle istihdam yaratarak iyi bir hayat sürme "imkânı" verilmeliydi. Yoksulların kendi seçimlerini yapabilmelerine fırsat verilecekti, "yaşam koşullarını kendileri kontrol edecek ve bu koşullara bilinçli olarak yön vereceklerdi" ve "yaşadıkları toplulukların sosyal ve ekonomik hayatına katılacaklardı". Ancak bu çözüm de neticede tepeden inme bir çözüm.

Tarihin sürprizlerine ve insanların tahmin edilemezliğine dikkat edenler, daha içten bir seviyede başka bir seçenek keşfine çıkmaya yönelebilir. Hükümetler yardımseverliği yayamadığına göre ve eğitim de tam olarak akla yakın seçimler yapma liyakatine sahip ya da en azından akla yakın olanda uzlaşabilen insanlar üretemediğine göre; yönetimler, yoksulların dışlanmak konusunda Dünya Bankası'na ne söylediğini daha yakından dinlemeyi tercih edebilirler, ki bu izolasyon da sadece yoksullara değil, değişen derecelerde insanlığın çok büyük bölümüne ıstırap vermektedir. Dışlanmaktan her kaçış, kaçan kişi ister yoksul olsun ister olmasın, birbirini takdir eden ve değer veren iki kişinin kuracağı ilişkiyi de içerir ve böyle bir ilişkiyi ne yasalar ne de para oluşturabilir. Böylesi yürekten bağlar olmadan evsiz için ev bulmak ve işsiz için iş bulmak, onları hayatın acımasız darbelerine karşı yeterince dayanıklı kılabilmek adına yolun yalnızca yarısını katetmek olur. Haimabati Sen'in ilişkileri karşılıklıydı, bir yetişkin ve bir çocuk, bir anne ve bir öksüz arasındaydı; her birinin diğerinde olmayan bir şeyi verebileceği ilişkilerdi. Ancak iki insan birbirini takdir etmeye başladığında ve dostlukları neticesinde daha önce var olmayan bir şey yarattıklarında, ortaya çıkan sonuç yeni doğmuş bir bebeğin karakterinden daha tahmin edilebilir değildir. İnsanlar bir yabancıyı sevmenin riskini almaya alışkındır, güçlü uluslararası kurumlar ise değildir. Yalnızlıktan kurtarılması gerekenlerin yalnızca parasal getirilerden en az pay alanlar olmadığını, çok zengin insanların ve şöhret sahiplerinin daha bile yalnız olduğunu sadece insanlar görürler.

Paris sokaklarında elini açan, yanından geçip giden kalabalıkların görmezden geldiği bir dilenci, çektiği çilenin en zorlu kısmının gerçekten yaşayıp yaşamadığını bilmemek olduğunu söylemişti; çünkü onu kimse görmüyordu sanki. Hatta sadece yoksullar da değil, çoğu insan, dünyanın varlıklarından haberdar olmadığını söyleyecektir belki de. Evsizlere karşı verilen insani tepki, onları görünmez kılmak yönünde-

dir; sokaklarda evsiz olmaması gerektiğini söylerler. Ancak yoksulun söyleyecekleri sonsuz derecede değerlidir; çünkü ikiyüzlülükten arınmış bir yaşamdır onlarınki, medeniyete ait kurumların zayıflıklarına dair gerçekleri ortaya koyarlar. Hiçbir şey, tecrübe ve bilginin farklı şekillerine verilen değer kadar kendiliğinden gelişmez.

Yoksullar bugün olduğu kadar izole tutulur halde değilken, başkalarının çektiği acılara karşı insanın kendiliğinden verdiği tepki daha çok kişiseldi. Son dönemde ise birçok hayır kurumu, tıpkı şirketler gibi profesyoneller tarafından yönetilmeye başladı; hükümetlerin yaptığına paralel gidiyor, onları bütünlüyorlar, amaçları refahı ve adaleti artırmak; verimlilikle ulaşılan somut sonuçlar göstererek varlıklarını haklı çıkarmaya çalışıyorlar. Diğer yandan, yoksul insanlar zenginlere göre varlıklarının daha büyük bir kısmını makbul sebepler için bağışlıyor ve bazen evsizler en cömertlere dönüşüyor. Dolayısıyla hayırseverlik adına yeni deneyler yapmak için gerekli alan var; yalnızlığa tepki verilebilir, vermek ve almak yolunda karşılıklılık ilkesi daha fazla benimsenebilir ve var olan hayatlardaki boşlukları yamamak yerine daha özgün yaşam şekilleri icat edilebilir.

Haimabati Sen benim için bir ilham perisi; çünkü o, sözde sefalet kültürüyle ilgili söylenenlerin ilerisine geçmenin yollarını aramıştı, yoksulun hayattan sözümona vazgeçmişliği, kaderini kabullenmişliği ve çaresizlik duygusu gibi konulardaki uzun tartışmaların ötesine geçmenin nasıl mümkün olacağını göstermişti. Şurası kesin ki, sık sık o da yenik düşmüştü çaresizlik ve vazgeçmişlik duygusuna –"Kaderimi kabullenmeliyim" diyordu durmadan– ancak o, aynı zamanda yoksul bir insan ve bir kadın olarak kendisini ezen tüm geleneklere karşı koyan boyun eğmez bir savaşçıydı da. Brahma dinine –Hinduluğun, kadının ikincil konumunu reddeden reformist bir versiyonu– katılmak onu tatmin etmemişti; bu dinin aydınlanmış liderlerinin dahi eski alışkanlıkları bütünüyle ortadan kaldıramadıklarını görmüştü. Hiçbir kurum onun taleplerine tam olarak cevap veremezdi.

Onun mesajı "kadınlar birleşin" şeklinde değildi; çünkü birçok kadının, farklı nedenlerle başka seçimler yaptığını kabul ediyordu. Bunun yerine onun başarısı sempati, anlayış, güven ve minnet duygusuna dayalı birebir ilişkiler kurmanın, materyal olmayan olgular açısından zengin bir hayatı aşama aşama nasıl yaratabileceğini ve bu hayatın da daha geniş bir şefkat çemberini kucaklayabilmek adına ailenin ve komşuluğun ötesine nasıl yayılabileceğini göstermiş olmasıydı. Dikkatleri, materyal koşulların ve sosyal adaletin gelişimi için verilen mücadeleden uzaklaştıran bir yaklaşım değildir bu, sebat etmek için ihtiyaç duyulan cesaretin kaynağıdır; çünkü insanın sıcaklığı çaresizliği eritebilir bazen.

6
Zengin, Yoksula Ne Söyleyebilir?

Bir zamanlar teologların azizlerin hayatları üzerinden geçinmeleri gibi, para kazanma serüvenleri kendilerini MBA öğrencilerinin kahramanları haline getiren tüm o zengin insanlar arasında sanayinin önderlerinden biri, Andrew Carnegie, göründüğü kadarıyla, Adam Smith'in ilkelerini uygulamak açısından en fazla şeyi yapmış kişi olarak öne çıkar. Haimabati Sen açlıktan ölmenin eşiğindeyken, Andrew Carnegie (1835-1919) gelmiş geçmiş en zengin insanlardan biri olmak sürecini yaşıyordu. Yola koyulduğunda Haimabati'den bile yoksuldu, on iki yaşındayken okumayı bıraktı. Ancak yoksul akrabalarına bel bağlamak yerine zekâsını, albenisini, sevimliliğini, hafızasını ve

enerjisini kullanarak kısa sürede çıraklıktan başlayıp dünyayı değiştiren telgraf, demiryolları, köprü inşaatı, demir çelik gibi endüstrilere girdi; işverenlerine kısa sürede onlar kadar zeki olduğunu ve bir miktar da daha hızlı düşünebildiğini kanıtlıyordu. Her bir durumda, en vaatkâr fırsatları tam da doğru anda yakalıyor ve oldukça hırslı hedeflerini yakalamasına en fazla yardımcı olabilecek insanlarla ilişkiler kuruyordu. 33 yaşına geldiğinde, bugünün parasıyla 75 milyon dolarlık varlığa sahipti.

Sonrasındaysa bir karar verip kendi kendine şunları söyledi: "Bundan sonra hiçbir zaman para kazanma, servetini artırmak için çaba gösterme; her yıl eline geçen kârı hayır amaçlı kullan." Söylediğine göre o güne kadar yalnızca bir "idolü" vardı, o da para kazanmaktı. Ama bu "en kötü tapınma türlerinden biriydi. Hiçbir idol, paraya tapınmak kadar küçük düşürücü değildir" diyordu. "Düşüncelerimin çok büyük bölümü en kısa sürede en fazla parayı kazanmaya kilitlenmiş halde ve işle ilgili kaygıların eziciliği altında daha çok uzun süre devam etmek, beni daimi bir kurtuluş umuduna çok uzak bir hale getiriyor olmalı." Böylece parayı yalnızca sabahları kazanmaya karar verdi, günün geri kalanını "eğitime ve sistematik olarak okumaya" adamaya başladı. 35 yaşında emekliye ayrılacaktı, "Oxford'a yerleşip edebiyatçılarla dostluk kurarak tam bir eğitim alacaktı" ve sonra da kendini yazmaya, toplumsal olaylara ve "daha yoksul sınıfların gelişimine" adayacaktı; planları böyleydi. Sabah yedide daima ofiste olmakla övünen bir iş arkadaşına şöyle söylemişti: "Bir günlük işi yapmak senin on saatini aldığına göre tembel bir adam olmalısın". "Benim yaptığım, başarılı insanları işe almaktır ve onlara hiçbir zaman emirler vermem. Yönlendirmelerimin öneri olmanın ötesine geçtiği çok enderdir. Burada sabahları onlardan raporları alırım. Bir saat içinde her şeyden kurtulmuş olurum, tüm önerilerimi göndermişimdir, günlük iş tamamdır ve dışarı çıkıp hayatın tadını çıkarmaya hazırımdır." Oxford'a hiçbir zaman gitmedi, şüphesiz bir hayal kırıklığı olmalıydı bu onun için; ama bunun yerine bütün dünyayı dolaştı. "Açlıktan

ölmenin eşiğindeki" Hindistanlılarla meditasyon yaptı ve varlıklı bir Çinli'nin, bir kadın tarafından eşlik edilmeden "at arabasını yalnız sürmesi" gerektiğini görünce bunu "acınası" buldu; çünkü kadınlar "hayatta en iyi olan her şeyin çeşmesidir" derdi, "Hayatta o olmadan, hiçbir şey olmaz". Ona göre çalışma ahlakı hayatı mahvediyordu. "Umarım bir gün Amerikalılar oyun oynamaya daha fazla vakit bulur."

Ancak oyun ve sosyalleşme yeterli değildi. "Şirket içinde, Bay Carnegie müzik düşkünüdür, mizah dolu hikâyelerden zevk alır ve arkadaşlarından istek geldiğinde güzel bir şarkı söyler ya da dramatik etkisi olan bir hikâye anlatır." Konuklarını "her çeşit doyurucu eğlence" sağanağına tutardı, bunların arasında dans, kâğıt oyunları ve salon oyunları vardı. Ama hiçbir zaman bir playboy olmadı. "Hayatımın bu döneminde bütünüyle şaşkınlık içindeydim. Hiçbir inanç şekli, hiçbir sistem beni etkilemiyordu. Her şey kaos içindeydi. Eskiler bana küçük geliyordu ve yerine koyacak bir şey de bulamamıştım." Sonra Herbert Spencer'ı okudu ve "gelişim" onun dini oldu. Spencer'dan, gelişimin doğanın bir yasası olduğu, bir tesadüf değil gereklilik olduğu, ahlaki ve materyal gelişimin el ele yürüdüğü görüşünü aldı: Endüstriyelleşme, medeniyetin daha yüksek bir seviyesiydi, insanlığı yalnızca daha varlıklı değil, aynı zamanda daha ahlaklı hale getirecekti. Birçok çalışanın açlık sınırının altında ücretler karşılığı çalışması üzücüydü; ancak bu durum, evrensel refaha "geçiş" döneminde kaçınılmazdı. "Her şey daha fazla geliştiğinde her şey yolundadır anlayışı benim düsturum, ferahlamamın gerçek kaynağı oldu." "İnsanın mükemmeliyete doğru yürüyüşü"nün sonu düşünülemezdi. Spencer onun akıl hocası olmuştu, "çağımızın büyük düşünürü", Carnegie'ye zenginliğini haklı çıkaran sebepler sunuyordu ve başarısının kaçınılmaz olarak tüm insanların gelişimini sağlayacağına dair garanti veriyordu. Carnegie, *Triumphant Democracy*'nin (1886) [Muzaffer Demokrasi'nin] Amerika'yı dünyadaki en iyi yer haline nasıl getirdiğini anlatan bir kitap yazmıştı. Kendisini "çalışanların dostu", milyoner bir sosyalist

olarak sunuyor, işverenlerle çalışanlar arasında işbirliği ve kâr paylaşımı öğütlüyordu; iki tarafı da anladığını iddia ediyordu, çünkü gençliğinde kendisi de bir çalışandı.

The Gospel of Wealth (1901) [Zenginliğin İncili], düşüncelerini özetliyordu ve iş dünyasındaki başarıların önderlik ettiği yeni bir çağın filozofu olarak şöhret kazanması için tasarlanmıştı. Zengin ve yoksul arasındaki mesafe "kaçınılmazdı". Ancak devasa servetler biriktirmiş, "organizasyon ve yönetim" becerisi olan bireyler bu zenginliğin kendi çabalarının bir ürünü değil, toplumun ortak ürünü olduğunu anlamalıdır. Dolayısıyla da zenginliklerini toplumun iyiliği için kullanmaları gerekir. Carnegie henüz hayattayken tüm parasını bağışlamaya karar vermişti. "Zengin ölen insan onursuz ölür". Aşırı zengin olmak ise özür dilemeyi gerektiren bir durum değildi; çünkü bu durum ona engin kaynakları ile "bilgeliğini, deneyimlerini ve yeteneğini, daha yoksul kardeşlerinin hizmetinde" kullanma imkânı veriyordu; "onların kendileri için yapacaklarından veya yapabileceklerinden daha iyisini onlar için yaparak". Mirasçılarına hiçbir şey bırakmayacaktı; çünkü sefalet, kendi enerjisinin kamçılayıcısı olmuştu; "sefalet, fevkalade olanı, dâhiyi üretme yetisi olan tek okuldur". Milyoner sayısı arttıkça toplum da daha fazla ilerleyecekti; ayrıca Çin ve Hindistan gibi Amerika'dan daha yoksul ülkelerdeki sorun, çok az sayıda milyonere sahip olmalarıydı. "Gelirlerini artırmak" bir milyonerin göreviydi, böylelikle bu geliri yoksulun yararı için kullanmaya devam edebilirdi.

Carnegie, hayatının ikinci yarısının büyük bölümünü baş döndürücü bağışlar yapmaya adadı. ABD'de 1689, Birleşik Krallık'ta 660 ve başka ülkelerde 607 halk kütüphanesi kurdu ya da bu kütüphanelere katkı sağladı; kendi kendini eğitmenin gelişimin anahtarı olduğunu düşünüyordu, çünkü kendisi de bulunduğu yere böyle gelmişti. Shakespeare'den ve Burns'ten bazı sayfaları ezbere söyleyebiliyordu. Elit üniversiteleri görmezden gelerek bunun yerine yoksul çalışanların pratik beceriler kazanabilmesine yardım edebilecek küçük teknik yüksekokullara

ve gelenek olarak mütevazı geçmişi olan kişilere açık İskoç üniversitelerine bağışlar yaptı. Bilimsel araştırmalara adanmış Washington'daki Carnegie Enstitüsü, onun teknik ilerlemeye olan inancını ifade ediyordu. Askerler yerine sivillere günlük hayattaki gözü karalıkları için bir kahramanlık fonu veriliyordu ve mütevazı öğretmenler için oluşturulan emekli fonu bir takdir ifadesiydi. Carnegie'nin doğup büyüdüğü şehirler Pittsburgh ve Dumfermline, kamu binaları ve parklarla yüceltilmişti. Ve nihayet Carnegie Barış Vakfı, onun en çok nefret ettiği şeyi, savaşı durdurmak için kurulmuştu.

İyimserlik Carnegie'nin en güçlü yanlarından biriydi. Ancak 1914 yılında Büyük Savaş başladığında harap oldu. Görünümü değişti, birdenbire on yaş daha yaşlı görünmeye başladı ve konuşmaz oldu. Bağışladığı 350 milyon dolar, bugünün parasıyla yüz milyarlarca dolar ediyordu, tüm bunlar boşa mı gitmişti? İş hayatındaki başarılarının kendisine en çok istediği şeyi vermediği hissiyle zehirlenmişti. Suçluluk duygusu değildi bu his.

Otobiyografisi kariyerindeki çelişkilerden sıkıntı duymadığını gösteriyordu. Her işteki ustalığı ve finansal becerileri dünyanın teknik açıdan en gelişmiş çelik yapılarını yaratmasını sağlamıştı, ancak elde ettiği kârı iddia ettiği gibi adil paylaşmadı. Örneğin 1892-1899 yılları arasında ürettiklerinin değeri %226 oranında yükselirken, çalışanlarının ücretleri %67 oranında düştü. Çalışanlarının günde sekiz saat çalışma talebini defalarca reddederken, günde on iki saatten haftada yedi gün çalıştırmakta ısrar etti; çoğu çalışanına verdiği ücret, günde bir buçuk dolardan azdı. Ancak o, bu durumu, çalışanların istediği şeyin yüksek ücretten ziyade kalıcı bir iş olduğunu söyleyerek savunuyordu. "Artı değeri değerlendirmek adına, kitlelerin kazançlarına önemsiz rakamlar ilave etmekten daha önemli kullanım şekilleri var. Her bir çalışana her hafta veya her ay verilecek küçük miktarlar –ki verilmesi söz konusu miktar gerçekten çok azdı– her on kişiden dokuzunda çarçur olacaktır; daha bol yeme içmeye, daha iyi kıyafetlere, daha savurgan bir

yaşama harcanarak ruha değil bedene hitap eden şeylerde ziyan olacaktır; bunların ne zengine ne de yoksula bir faydası var. Bunlar dışsal ve bedensel istekler, insanın daha ulvi yönlerine hitap eden şeyler değil." Parayla ne yapacaklarını onlardan daha iyi bildiğini iddia ediyordu; çalışanlarla işbirliği ve paylaşımda bulunmanın ne olduğuna dair kendine özgü bir yorumu vardı. Şirketinin işçi sendikalarını yok etmek için açtığı bilinen savaştan kişisel olarak sorumlu olmadığını iddia ediyordu toplum içinde; öyle bir savaştı ki şirket işçilerle fiziksel olarak savaşmak için silahlı özel bir ordu getirtmişti. Astlarına verdiği talimatlar da her zaman insafsızcaydı; sendikalar ve grev yapanlar basit bir taktikle karşılanmalıydı: "Pazarlık yok, fabrika kapatılacak, grev yapanlar aç kalacak ve sonra da yalnızca onun şartlarını kabul edenler geri alınacak." Eylemlerine kabul gören bir kılıf bulmak konusundaki inceliğine ve dehasına rağmen suçlamalardan kaçamamıştı. Sendikalara karşı verdiği savaşta birçok işçinin ölümü neticesinde ortaya çıkan ulus çapındaki yakarış, çalışan sınıf içindeki şöhretini yerle bir etmişti. Kendisine direnen dik kafalı çalışanları değiştirmek için, her ücreti kabul etmeye hazır yoksul Doğu Avrupalı göçmenleri getirdi. Vasıflı işgücü yerine ucuz işgücünü getirerek şirketini modernize etti. Başlıca çelik işletmelerinin yer aldığı Homestead kasabası bundan böyle Peterloo'yla aynı uğursuz anlamı taşıyacaktı. "Amerika'nın hiçbir yerinde" demiştir romancı Theodore Dreiser, bölgeye yaptığı bir ziyaretin ardından, "zenginle fakiri ayıran büyük uçurum bu kadar belirgin değildir." Carnegie'nin zengin banliyödeki debdebeli beyaz kütüphanesi, sefalet içindeki gri, hüzünlü gecekondulardan o kadar uzaktı ki.

İskoçya'da zenginlere karşı mücadele vermiş çarist bir asinin oğlu olan Carnegie, kendini başarıya ulaşmış sıradan bir çalışan olarak tanımlamayı seviyordu, ancak devasa bir şirketin asıl sahibi olarak sıradan çalışanlarla ilişkisini kısa sürede koparmıştı; sıradan çalışan, onun için yalnızca soyut bir varlığa dönüşmüştü, kişisel olarak tanıdığı belli bir kişi değildi artık. Onun

sevimliliği, neşeli, uzlaştırıcı, anlayışlı veya manipülatif tavırları, imparatorluğunu büyütmesine yardımcı olan yöneticilerinin yalnızca yüzeysel olarak onun dostu olduğu gerçeğini gizliyordu; yalnızca ihtiyacı olduğunda onun dostuydular, nihayetinde bir kriz olduğunda iş, arkadaşlığa galip geliyordu. Gerçekten ne düşündüklerini çok ender onun yüzüne söylerlerdi. Ama bir keresinde en kıdemli iş arkadaşı, kontrolünü kaybederek ona şöyle yazmıştı: "Senin çalışma yöntemlerinden, absürt gazete röportajlarından, kişisel saptamalarından ve hiçbir şey bilmediğin konularda mesnetsiz müdahalelerinden bıktım. Yıllardır ortaklarından herhangi biri seninle aynı fikirde olmadığında onun yeterince iyi olmadığını ve değiştirilmesi gerektiğini söylemeyi adet haline getirdin... Seni uyarıyorum..."

Carnegie arkadaşlığa hasretti veya daha doğru ifade etmek gerekirse, takdir edilmeyi hak ettiğini düşündüğü şekilde kendisini takdir edecek arkadaşlara hasretti; yani kendisini başarılı bir işadamı olarak değil, tavsiyeleri her alandan, iktidar sahibi olan herkes tarafından dinlenmesi gereken tecrübeli, bilge bir adam olarak takdir etmelerini istiyordu. Evlendiğinde yaşı ellinin üzerindeydi, annesinin ölümünden sonra evlenmişti. Annesinin ölümüne kadar onunla birlikte yaşamıştı ve annesinden hayranlık görüyordu; ama güçlü ve ünlü kimselerin övgüsüne de açlık çekiyordu. Yüksek mevkilerde bulunan arkadaşlar edinmek ustalık kazandığı bir sanattı; çünkü dalkavukluğun uç noktalarına kadar methiyeler düzmeyi, konuklarını savurgan bir lüks içinde eğlendirmeyi iyi biliyordu. Ayrıca sohbeti mükemmeldi, çünkü alışılmışın üzerinde bilgiliydi; kişisel olarak da eğlenceliydi ve insanlara iyi eşlik ediyordu. Edebiyat, politika ve sanat alanında Amerika ve Avrupa'dan nerdeyse her önemli insan onun çok sayıdaki görkemli konutlarına davet edilirdi. Her zaman gazeteler için yazılar yazar, röportajlar verir, her tür toplantıda konuşmalar yapardı. Onları "yakından tanıyor olmakla" gurur duyduğu altı başarılı ABD başkanını nasihat bombardımanına tutardı. Başkanlar ona denkleriymiş gibi davranırlardı ve

bunun tek sebebi Carnegie'nin Cumhuriyetçi seçim fonlarına katkı sağlıyor olması değildi. Tüm bu güç sahibi insanlar onun istediği şeyin aynısını istiyordu; bu da önemli kişilerin takdirini ve övgüsünü kazanmaktı. Bu, hemfikir olmadıkları konularda birbirlerini dinledikleri anlamına gelmiyordu. Başkan Theodore Roosevelt, dış politikayla ilgili tavsiyelerini belirgin bir saygıyla karşılardı, arkadaşlığa ve derin saygıya dair çok sayıda sözcük içeren birçok yazışma yaparlardı; ama özelinde Roosevelt, Carnegie'nin düşüncelerini "absürt" ve "hafif" bulduğunu söylerdi. Söylendiğine göre, "Carnegie'yi sevmeyi denediğini" söylemişti, "ancak bu oldukça zor. Para kazanmayı bu kadar yücelten ve bir yandan da savaşa her daim son derece aptalca lanetler yağdıran... çaresizce çarpıtılmış ideallerden bahseden böyle bir insan tipine duyduğum kadar ağır tiksintiyi başka kimseye duymam... Haksız verilen bir savaş, iğrenç bir fenalıktır; ama bunun bile iş hayatındaki haksızlıktan daha iğrenç bir fenalık olduğundan emin değilim." Başkan Taft da bir o kadar ikiyüzlüydü, toplum içinde son derece nazik davrandığı Carnegie'yle kapalı kapılar ardında dalga geçerek, hayırseverliği için "kendini yoksullaştırmak için yaptığı planlar" diyordu.

Carnegie'nin bir başka "sevgili dostu" Mark Twain onunla ilgili şunları yazmıştı: "Onun tek sevgili öznesi, tek öznesi, kendisi... fazlasıyla ilgi gösterir göründüğü öznesi." Carnegie'nin böbürlendiği konular kapitalist başarıları değil, kendisine iltifatlar eden ünlülerdi. "Kendisine gösterilen ilgiden her an her daim hiç durmadan bahseder." Başka insanların kendisini ne kadar önemli bulduğunu insanlara anlatma ihtiyacı hissediyordu. Ziyaretçilerine odadan odaya eşlik eder, hatıra eşyaları, imzalanmış kitapları ve fotoğrafları gösterir, "her biri hakkında mutlu bir sinekkuşu gibi vızıldardı, çünkü her biri Bay Carnegie'ye yapılmış bir komplimanı temsil ediyordu." Çok fazla sayıda ünlü insana yazdığı mektuplara –karşılığında da bu kişilerden şakşakçı yanıtlar alırdı– kendisini "çağırmış olan" şu ya da bu büyük adamın haberi serpiştirilmiş olurdu. "Carnegie'ye sor-

sanız, o hiçbir zaman büyük adamlar peşinde koşmaz –onlar onun peşinde koşar–." Mark Twain'in vardığı sonuç, Carnegie'nin kendini bilmekten aciz olduğu şeklindeydi. "Neredeyse ölçüsüz bir Dört Temmuz özgürlüğüyle yazan ve düşünen haşin, dobra, özgür bir ruha sahip olduğunu sanıyor; ama aslında dobra konuşmanın tehlikesiz olduğu anlar dışında aklından geçenleri cesurca söylemeyen biri olarak insan ırkının geri kalanından hiçbir farkı yok. Kralları, imparatorları ve dükleri küçümseyen biri olduğunu sanıyor; ama o da aslında tıpkı insan ırkının geri kalanı gibi, bu saydıklarımdan birinden azıcık bir ilgi görse bir hafta boyu zevkten sarhoş olur, yedi yıl boyu da mutluluktan dili dışarıda gezer." Bir keresinde büyük İskoç malikânesinde Kral VII. Edward tarafından kısa bir süreliğine ziyaret edilmişti: "Bay Carnegie, Kral'ın ziyaretini bir kenara bırakamıyor bir türlü; bana bundan en az dört kez detaylı olarak bahsetti ve her bahsettiğinde bunun ikinci, üçüncü veya dördüncü bahsedişi olduğunu kesinlikle biliyordu; çünkü mükemmel bir hafızası vardır... Hoşa gidecek meziyetleri var ve ben de ondan hoşlanıyorum, ama Kral Edward'ın ziyareti hikâyesine tekrar katlanabileceğimi de sanmıyorum."

Olağandışı bir durum yok burada. Güçlü insanlar da genellikle yoksullar kadar açtır: takdir edilmeye, kabul görmeye, alkışa ve ikna edici bir hayranlığa açtır; paranın eksikliği kadar büyük sıkıntı yaratan bir açlıktır bu. Sevgiye, sevginin birçok çeşidine duyulan açlık, modern sentetik yedeği –"Kendini sev"– tarafından tatmin edilemedi; bazıları özgüven yaratabilmek için bel bağlıyor buna, ancak büyüklük halüsinasyonları ve acıklı kendini kandırma halleri de yaratabiliyor ve bir tür mental mastürbasyona dönüşebiliyor. Haimabati Sen ve Andrew Carnegie'nin hikâyeleri, materyal konforun çok farklı seviyelerinde yaşamış olmalarına rağmen neticede şu noktada birleşiyordu ki; ikisini de en çok yaralayan ve her şeyden fazla özledikleri şey, duygusal destek ve bunun eksikliğiydi. Kimin zengin kimin yoksul olduğuna dair tüm hesaplamalar eksiktir, yeterli noktaya

kadar uzanmaz; zenginlik ve yoksulluğun etkisini tayin eden kişisel ilişkilerin kalitesini tartmaz. Endüstri Devrimi, "konfor" kelimesinin anlamını değiştirerek bunu anlamayı daha da zorlaştırdı; kelime daha öncesinde ahlaki düzeyde kişisel dayanağı vurgulamak için kullanılırken, sonraları materyal ürünlerin satın alınmasıyla elde edilebilecek fiziksel hazza indirgendi. Değişim neredeyse kesin olarak tarihlendirilebilir: Fransızlar, İngilizce kelimeyi yeni anlamıyla 1815 yılında ithal ettiler.

Yaşamak için gerekli beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlardan, fiziksel gereksinimlerden mahrum kalmanın boğucu etkileri fazlasıyla hissedilir gerçekliktedir ve böylesi teselliilerle azalmaz. Ancak yoksulluğun yardımlarla veya ekonomik büyümeyle hafifletilebilir bir problem olarak algılanmasının nedenlerinden biri, gıdaya duyulan açlığın saydığımız diğer açlık türlerinden ayrı tutuluyor olmasıdır. Eğer durum böyle olmasaydı, yoksulluğa dair bu daha geniş çaplı nosyon, dünyanın büyük çoğunluğunu etkileyen bir ıstırap olarak algılanırdı. Düşük gelirlerle yaşayan insanların, en küçük doğal kaynak kırıntısına dahi değer vererek ve karşılıklı fedakârlıklar göstererek kıtlıkla baş edebilmek için geliştirdikleri meziyetlerin üzerine bir fiyat etiketi hiçbir zaman yapıştırılmamış veya ulusal hesaplamalarda yer almamıştır. Yüzeysel zenginlikle derin olanı, kendi kendini tatmin edenin ötesine geçeni birbirinden ayıran yeni bir muhasebecilik türü hayal edebilir mi insan?

Carnegie, hiçbir zaman zengin olmamışların dargınlığına karşılık vermek için tatmin edici bir yol geliştirmemişti. *Occupational Pursuits of Certain Wealthy Persons* [Bazı Zengin Kişilerin Mesleki Arayışları] başlıklı bir çalışmasında Han Shu, MS 25 yılında, zenginliğe pek ender, bütünüyle takdire şayan yollarla ulaşıldığından şikâyet ederek bir kodaman hakkında şunları söylüyordu: "Başkalarının bağışladığını o sıkı sıkı tuttu. Başkalarının üstlendiği masraflardan o hep kaçtı. Para kazanırken, biriktirdi, ... yasayı görmezden geldi... madensel kaynakları tekelleştirdi." Çin'in cıva madenleri tekelini ölen kocası Pa'dan miras alan,

önde gelen bir işkadınından, Ching'den şöyle bahsetmişti Shu: "Malvarlığının büyük kısmını kendini korumak için kullandı, böylelikle insanlar ona karşı gelemedi" ve böylelikle imparator onu "bir hükümdar için yapılanlara denk seremonilerle" karşıladı. Sözlerini şöyle sonlandırır Han Shu: "Zenginlikleri sayesinde olmadı mı bunlar?" Carnegie'nin dokunulmazlığı ve metotları da hayranlık kadar tiksinti uyandırmıştır.

Mali açıdan zengin olmak her zaman bir başlangıçtır, parayı harcamanın yollarını bulmak açısından zorlu bir görevdir. Carnegie, parasını kime vereceğine karar vermekte çok zorlanıyordu; kendi itirafına göre, yaptığı hayır işleri arasında kendi fikri olan, yalnızca kahramanlık ödülüydü. Yaptığı bağışlar yöneticiler tarafından iş anlayışıyla, şahsi olmayan yollarla dağıtılırdı. Kendisine yalvaran mektup yığınına neredeyse hiç karşılık vermezdi; dolayısıyla zenginliği onu insanlığın geri kalanına hiç yaklaştırmamıştı. Yoksul Haimabati Sen çok daha mütevazı imkânlarına rağmen Carnegie'den çok daha cömertti.

Ne yazık ki çok sınırlı başarılarla yoksulu daha zengin etmeye çalışan birçok uzmanın yaptığı ve yapmaya devam ettiği gibi, kafamı aynı tuğla duvara çarpmak yerine, zenginliğin daha geniş alana ve daha adil dağıtıldığını görmek için bilmem kaç yüzyıl daha beklemek yerine, cömertlik arayışında ısrar edenlerin hevesini kırmadan zenginliğin küçük dozlarda aktarılışını beklemek yerine, farklı bir yönde keşfe çıkmayı yeğ tutarım. İnsan, hakkıyla takdir edilmeye duyduğu açlığı nasıl giderebilir ve samimiyetsiz de görünse başkalarını nasıl takdir edebilir? Paranın hem varlığının hem de eksikliğinin yarattığı yanlış algılardan nasıl kaçabilir? Haimabati Sen ne zaman çaresizliğin eşiğine gelse, ıstırabı ne kadar büyük de olsa –sayısız zengin ve yoksul insanın yaptığı gibi– Tanrı'nın kendisine yardım edeceğini düşünerek avuttu kendini; ama yine de insanlardan daha fazla anlayış ve daha fazla sevecenlik görmeye hasretti. Çok zengin olmak hayali, çok zengin insanların travmalarına hiç şahit olmamış kişilere çekici gelir. Orta direk olma rüyası, aşırı

yoksulluğun getirdiği acılardan kaçmak amacıyla her şeyi göze alanlar için mantıklıdır; ancak orta direk olmak da cennetten hayli uzaktır. Madem öyle, geriye ne kaldı peşinden gidilecek?

Zenginliğe karşı farklı bir yaklaşım, Hindistanlı sanayici G.D. Birla (1884-1983) tarafından gösterilmişti. Hindistan'daki en büyük özel şirketi o kurmuştu; şirketin faaliyet alanı Birla'nın hintkeneviri, şeker, kâğıt, arabalar, bankacılık, çimento, kimyasallar ve tekstil alanlarına duyduğu özel ilgiye dayanıyordu. Birla'nın rakipleri onu yalnızca kişisel zenginliğiyle ilgilenmekle suçluyorlardı, onlara göre dinî kurumlara ve eğitime yaptığı bağışlar vergiden kaçmak içindi. Diğer yandan otobiyografisinde, *In the Shadow of Mahatma'da* [Mahatma'nın Gölgesinde], kendisi büyük ölçekli endüstriyelleşmeye inanıyor olmasına rağmen, neden küçük ölçekli köy zanaatkârlığı hareketinin lideri Gandi'nin ulusal bağımsızlık hareketinin en önde gelen finansal destekçisi olduğunu açıklamıştır. Bu desteği sadece Britanyalılar ve onların "ırksal kibiri" tarafından hor görüldüğü için değildi: "Onların ofislerine çıkmak için asansörü kullanmama ya da onlarla görüşmek için beklerken banklarına oturmama izin verilmiyordu... Bu aşağılamalar canımı acıtıyordu." Gandi'nin sade yaşantısından çok etkilenmişti: "Tüm konforu reddetmiş aziz mertebesinde bir insan. Birçok sorunda onunla aynı fikirde olmasam da, isteklerine boyun eğmeyi hiçbir zaman reddetmedim. O yalnızca benim başıma buyrukluğumu hoş görmekle kalmadı, beni bunun için daha da çok sevdi, tıpkı bir babanın oğlunu sevdiği gibi. Bağlılığımız, doğası itibarıyla bir aile bağına dönüşmüştü, bir babanın oğluna bağlandığı gibi." Birla, lüks yaşamayı kendisi reddetmese de Gandi'nin ilkelerini çocuklarına öğütledi. "Tüm zevklerden kaçınılmalıdır. Kendiniz için mümkün olan en az parayı harcayın. Yemeği yalnızca lezzeti için yiyenler zamanından önce ölür. Yemeği ilaç alır gibi yiyin."

Hindistanlı ve Amerikalı bu iki büyük işadamı arasındaki en büyük fark; Birla'nın, dostluk ve ailenin iş hayatında oynadığı rolün hakkını açıklıkla teslim ediyor olmasıydı. "İnsanları

tanımanın önemini, kişisel iletişimin değerini" özellikle vurguluyordu. Bir yanda Carnegie çaresizce başkalarının onayını veya itaatini kazanmaya çalışırken, diğer yanda Birla insanlarla kurduğu duygusal bağlarla ilgilenmişti. "Hindistan'da, bizler duygusal insanlarız" diye yazmıştı. "Dostluğa mukabele ederiz; sevgi ve sempatiyle harekete geçeriz, acıma duygumuz vardır. Kinimiz de büyük olabilir, ama bunlar genellikle topluluklara ve sistemlere karşıdır; bireylere karşı hissedilen bir kin olduğundaysa, genellikle tanımadığımız veya görmediğimiz kişilere karşıdır... İletişim, gerçekleri gösterir. Başkalarında keşfettiğimiz iyilikler, kötülüklerden çok öndedir." Bu yüzden de Gandi'de onu çeken şey, onun "gerçeği arayıştaki samimiyetiydi". Gandi kendi hayatını bir *Experiments with Truth* [Gerçeklikle Deneyler] dizisi olarak özetliyordu. Birla şöyle yazmıştı: "Genellikle kurduğu mantığı anlayamıyordum... ancak benim kavrayamadığım bir açıdan haklı olduğu inancını taşırdım hep. Onun için yapmayı kabul etmeyeceğim hiçbir şey yoktu. Ama o hiçbir zaman bir diktatör olmadı; alçakgönüllülük onun yaratılışında vardı. Eleştiriyi hiç sinirlenmeden dinlerdi."

Birla, MBA öğrencileri için Carnegie'den daha ideal bir model değil. Halbuki iş hayatında ondan daha az insafsız değildi, uyumsuz bir aile yüzünden kararan özel hayatında daha başarılı da değildi. Ancak iki adamın da sahip olduğu finansal sihirbazlık becerisi, iş dünyasını bir arada tutan kâr zarar hesaplarının bir alternatifinin olduğunu açıkça ortaya koyar. İş hayatındaki başarıya dair kriterler, bu hayatın sıklıkla zorunlu kıldığı yaşam kalitesinden yapılan fedakârlıkları görmezden geldiği sürece çok dar kapsamlı kalmaya mahkûmdur. Muhasebeciler, toplumu iş hayatındaki sahtekârlığa ve yolsuzluklara karşı korumak için yaratılmışlardı –çok da uzun bir zaman önce değil, 19.yüzyılın ortasında–, ancak işletmelerle çok fazla iç içe geçtiler ve zaruri olarak mali zemine dayandırılan kararlar alabilmek açısından işletmenin idaresine yerleştirildiler, bunun neticesinde de bağımsız bir jüriye benzer bir statüye evrimleşebilecekleri ümidi

boşa çıktı. Kesin rakamlarla ölçülemeyen bir şeyi göz ardı etmek, bir çiçek buketinde yalnızca sapları sayıp çiçeklerin tarif edilemez kokusunu ve her bir filizin güzelliğini görmezden gelmeye benzer.

Hayatın kalitesini değerlendirmek için yeterli olabilecek bir birim, olsa olsa paradan ziyade bala benzerdi. Bal, eski zamanlardan beri hayatı tatlı kılan, insanların her şeyden fazla, paradan fazla değer verdiği şeyleri sembolize etmiştir. Bal, neredeyse her mitolojide tanrıların yiyeceğidir, aşkın simgesi, enerji kaynağıdır; firavunların içinde mumyalandığı, böylece ölüme karşı zafer kazandıkları bakteri öldürücü bir sihirdir. Balın iyileştirici gücünün çok eski dönemlere dayanan sırrı yalnızca kısa bir süre önce ortaya çıkarılabildi; her bir arının kendi bağışıklık sisteminden balın içine koyduğu proteindi bu sır. Balın bir formüle indirgenmesi, sahtesinin yapılması veya taklit edilmesi imkânsızdır; ne hayvanidir ne de nebati, 200'den fazla farklı bileşen içerir ve sayısız çeşidi vardır.

İnsanların paralarıyla ne yaptıkları ile parasız ne yaptıkları, muhasebeciliğin henüz tartmadığı ve üzerine kafa yormadığı bir konudur. Zengin ve yoksul insanların, başkalarıyla olan ilişkilerinde yalnızca bilgi olarak değil, aynı zamanda bilgelik, şefkat ve haz açısından da neyi özümsedikleri ve başkalarının onlardan neyi özümsediği; her bir karşılaşmadan hangi iç gözlemlerin üretildiği; yalnızca kaç kuruşluk alışveriş yapıldığı değil, başkalarından daha fazla malvarlığı edinmek sürecindeki yalanlara ve suçlara, feda edilenlere ve aldatmalara hangi bedellerin ödendiği; bu konuların hepsi kâr zarar analizinde rol oynaması gereken hususlardır. Çok fazla para kazanmak, büyüleyici bir serap olarak durmaktadır hâlâ; çünkü çok az sayıda insan tatmıştır bu duygunun sunduğu hazları ve acıları. Dünyadaki zenginliklerin yarısını elinde bulunduran yetmiş beş milyon birey, tüm insanlar arasında en bilinmeyen ve en az anlaşılmış olandır, antik medeniyetlerin yarı kutsal yarı hayvan tanrıları kadar uzak ve anlaşılması zor durumdadırlar: Onların karakter

yapıları üzerine yapılacak bir çalışma, şüphesiz birçok bilinmeyen insan türünü ve varlığından haberdar olunmayan alışkanlık çeşitlerini de ortaya çıkaracaktır. Refaha, zenginliğin birikimine ve harcanmasına adanmış bir ekonominin gerçek değerini adil bir şekilde yargılayabilmek, ancak ve ancak onların hayatlarının gerçeklerini ortaya koymakla mümkün olabilir. Bugüne kadar, çok zenginler çok ender olarak zenginliğin kendilerine ne yaptığı hakkında konuştular; ancak onların çocuklarının, aileleri hakkındaki gerçeği bilmeleri gerekir, çünkü bir milyonerin çocuğu olmak kadar tehlikeli bir şey yoktur. Onlar zenginliğin yeniden dağıtılması tehdidi hakkında düşünmek bile istemeyebilirler; buna karşın kıskançlık ve acıma duygularının yeniden paylaşımından toplumdaki her sınıfın fayda sağlayacağı da aşikâr.

7
İntihar Etmenin Kaç Yolu Vardır?

Günümüzde intihar, hayatın işkencesine karşı geçmiştekinden çok daha sık verilen bir yanıt niteliğinde. Her kırk saniyede biri daha bu dünyadan ayrılmayı seçiyor. Bunu yapmayı ciddi ciddi düşünen veya başarısız girişimlerde bulunanların sayısı ise çok daha fazla. Ancak bundan daha da çok sayıda insan, kendini gerçekten öldürmeden kısmen hayatta tutacak şekilde ruhunun bazı parçalarını törpülüyor. İnsanın başka insanlara, mekânlara veya fikirlere duyduğu ilgiyi kesip atması sonucu dünyasının her küçülüşünde bir intihar gerçekleşmiş olur. Hayatını, "buna yaşamak mı denir" dedirten işlerde çalışarak kazanan her insanda yavaş, uzun soluklu bir intihar ger-

çekleşir. Bazı insanlar gönüllü olarak kendi kendilerini kötürüm bıraktıkları izlenimini verseler de, onları buna iten, genellikle ait oldukları kurumlardır.

Sanatçı Benjamin Haydon (1789-1846), kendini tabancayla başından vurduğunda ve kurşun kafatası içinde birkaç santimden ileri gidemediğinde kendini öldürmeye o kadar kararlıydı ki, azmetti ve boğazını jiletiyle defalarca ve defalarca kesti; ta ki yere yığılana kadar. Ne tür bir intihardı bu? Hayatı tam anlamıyla yaşayabilmek konusunda çektiği sıkıntılarını kaydederek yirmi altı büyük cilt kitap doldurmuştu. Her zaman ciddi derecede para sıkıntısı içindeydi. Arkadaşları Keats, Shelley ve Wordsworth, onunla dalga geçerken Yeşaya Kitabı'ndaki vaade atıfta bulunarak şöyle söylüyorlardı: "Yüce Tanrı senin sağ elini tutacak ve sana doğru diyecek ki, korkma, sana yardım edeceğim". Haydon ise, "inancım olmasa delirmiş olurdum" diyerek inancının sağlamlığını gösteriyordu. Peki o zaman neden *Kral Lear*'dan* şu alıntıyı yapıp Tanrı'dan af dileyerek kendini öldürdü: "Bu çetin dünyada daha fazla germe beni."

Bir yandan hiçbir zaman yeterince paraya sahip olamaması, diğer yandan ulaşılamaz tutkularını gerçekleştirebilmek için sürekli borç almak zorunda kalması Haydon'ın hayatı boyunca mücadele ettiği bir ikilemdi. Ve günümüzde ABD nüfusunun dörtte üçü, başarıyı kredi kartı borçlarını ödeyebilmek olarak tanımlıyor. Yoksul olma sanatıyla zengin olma bilimi arasında borç almak ve vermek becerisi yatıyor; yani insanın hayatının bir bölümünü bir başkasına teslim edişi şeklindeki borç ile insanları birbirine yaklaştıran türde bir borç arasındaki ayrımı yapabilme yeteneği.

Benjamin Haydon'ın yaşamı, birbirine zıt iki medeniyetin bir arada varoluşunu gösterir. Borç vermek dostluğun, sevecenliğin veya desteğin tescili olabilir. Veyahut da tamamıyla ticari olabilir. Haydon'ın kira borcu bakiyesi 100 poundu, yani

* William Shakespeare, *Kral Lear*, Çev. Özdemir Nutku, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009

bugünün parasıyla yaklaşık olarak 10.000 poundu bulduğunda, ev sahibi evinden atmadı onu: "Gitmeni istemiyorum" dedi, "Ödemeye gücün olduğunda hep ödedin, gücün olunca yine ödersin." Haydon, üzerinde çalıştığı devasa tabloyu tamamlamak için iki yıla daha ihtiyacı olduğunu söyledi, ev sahibi de iki yıl beklemeyi kabul etti. Hemen yakınlardaki John O'Groats lokantasında, yediği bir yemekten sonra parası olmadığını itiraf edip bir sonraki gün ödeme yapmasının uygun olup olmayacağını sorduğunda, dükkân sahibi onu arka odaya çağırdı ve kendisine uzun vadeli kredi açmaya hazır olduğunu söyledi: "Rupert Sokağı'ndan Bay Seabrook iki yıl boyunca beni güler yüzle ve eli açıklıkla karşıladı, hiç şikâyet etmedi, hiç somurtmadı, en ufak ters davranışı olmadı, sanki soylu bir insan gibi, borcumu ödemişim gibi davrandı." Bir başka mal sahibi, çekirdekten yetişme bir marangoz, Haydon'ın tablolarının hayranı oldu ve resimlerinden oluşan bir koleksiyonu toptan satın alarak kira yerine saydı. Haydon'la sokakta karşılaşan bir gazeteci, "Bugün ödemem gereken elli sekiz pound borcum var; ama bende sadece elli pound var" diyen Haydon'ın "dehşet içindeki" halini görünce, "Sevgili Haydon, bekle bir dakika" dedi ve köşeyi dönüp gözden kayboldu. Saatini rehine verip Haydon'a ihtiyacı olan sekiz poundu vermek üzere geri döndü. Bankacı Coutts bile hiçbir zaman geri alamayacağını bildiği halde ona borç para vermişti. Hatta borcundan dolayı onu hapse atmak üzere gelen polis memuru dahi Haydon'ın üzerinde çalıştığı devasa İsa resmi karşısında öylesine huşu içinde kaldı ki, daha uygun bir zamanda geleceğini söyleyerek çıkıp gitti. Bu insanlar Haydon'a kendi ailelerindenmiş gibi davranıyorlardı, başkalarının tam olarak anlayamadığı bir vizyona sahip biri gibi görüyorlardı onu; diğer yandan Haydon'ın davasına olan güçlü inancı onları öylesine etkilemişti ki, muhteşem bir eser ortaya çıkarabileceğini düşünerek ona yardım etmekten zevk duyuyorlardı.

Onun zamanında en olağan alışveriş şekli veresiyeydi; satıcının, her bir müşterisinin karakteri, mizacı, siyaset ve din üzerine

görüşleri hakkında sahip olduğu kişisel bilgilere dayanıyordu. Veresiye, güvene dayalı bir kişisel ilişkiye girmek demekti; işi, komşuluğa has bir sosyalleşme üzerine inşa edilmiş bir tutum ve karşılıklı konukseverlikle birleştirmek anlamına geliyordu. Müşteriler alışverişin ardından akşam yemeğine davet edilebiliyordu ve dükkâna da genellikle alışverişten ziyade muhabbet için gelirlerdi. Londralı dükkân sahipleri arasında dükkânının üst katında veya yanında yaşayanların sayısı, evinden uzakta işyeri açmış olanlardan daha fazlaydı. Seyyar satıcılar daimi ziyaretçilerdi. Satıcı ve alıcı arasındaki ilişkiler yalnızca ticari değil, aynı zamanda duygusaldı ve Haydon bir keresinde terzisine olan borcunu tamamen kapatmayı reddetmişti; çünkü bunu yaparsa ilişkileri sona erecek ve bundan böyle "bir yabancı muamelesi" görecekti. 1895 gibi ileri bir tarihte bir ticaret dergisi şöyle yazabiliyordu: "Bugüne kadar hiçbir saygın firma, alacaklarının bir yıldan kısa süre içinde ödenmesini talep ya da ümit etmemiştir"; on altı yıl gibi sürelerin ardından ödenmiş borç vakaları vardı. Ticaret adamları, zenginlerin ödeme vadelerini erteleyebiliyordu; çünkü onlarla kurulan bağlantılar ticaret hayatı dışında da değerli olabilirdi. İnsanların yüzden fazla kişiye borçluyken öldükleri bile oluyordu; bu sayı, neredeyse insanın yaşadığı topluluk içindeki popülaritesinin göstergesi gibiydi. Ama aynı esnada borç verenlerden bazıları da bir somun ekmek ve küçük bir parça tereyağı için çocuklarının ayakkabısını rehine verecek hale gelebiliyordu. Borçların affedilmesi sık rastlanan bir durumdu ve silinen borçlarla giden para, hayır kurumlarına yapılan bağıştan daha fazlaydı. Toplum, birçok borç ağı tarafından bir arada tutuluyordu; "Herkes komşusunun borçlusudur." Çoğu borç, söze dayanıyordu; gayri resmiydi. Bazen ticari borçlar bile iki birey arasında kâr için gerçekleştirilen bir ticari işlemden ziyade karşılıklı saygıyı temsil ediyordu. Buna en iyi örnek, Amerika'ya göçün ilk yıllarında İngiliz yerleşkelerinin finanse edilmesidir. Finansmanın büyük bölümünü gerçekleştiren ticaret adamları, geri ödemeyi ne zaman almak istedikleri konusunda hep belirsiz tarihler veriyorlardı.

Haydon, yalnızca resim yaptığı için değil, aynı zamanda sanatı dünyanın şeklini değiştiren bir olgu olarak gördüğü için de bir sanatçıydı ve borç para almak da zamanın hızını değiştirmek demekti; borç, insanı acele etmeye ve hayal ettiklerini daha hızlı gerçekleştirmeye iterdi. Resim yapmak, onun için bir haz kaynağı ya da meslek değildi, bir misyondu. Yeteneğinin takdir kazanması yalnızca bir başlangıçtı: nihai hedefi Britanya insanının zevklerini değiştirmek, herkese resim çizmeyi öğretmekti; böylece "en basitinden bir kapı boyacısı bile bir insan figürünün resmini yapabilecekti." Sonucun da, "ruhu bu dünyanın ötesine taşımak", "zihne güç vermek" ve "kahramanlığı veya pişmanlığı veya erdemi" tetiklemek olacağına inanmıştı. Yaptığı resimlerin amacı objeleri kopyalamak ve güzel görünmelerini sağlamak değildi, sadece duygulara hitap etmek de değildi; onun asıl amacı, bunlardan ziyade ahlaki bir etki yapmak ve ilham veren fikirler aktarmaktı. Benzerlikleri yakalamak konusunda sıra dışı bir yeteneği olmasına rağmen geleneksel portre sanatından, natürmort ve Hollanda iç mekân resminden nefret ediyordu; ihtişamlı, dünyayı sallamış tarihi konulara odaklanmayı tercih ediyordu; bunları, kocaman, üç metre yüksekliğinde kanvaslar üzerine yapardı. Resimleri İncil'den veya klasiklerden güçlü mesajlar taşırdı ve geçmişin büyük olaylarını gündelik yaşamınkilerden daha gerçek hale getirirdi. Kilise ressamlığının tekniklerini döneminin ideolojilerine –vatanseverlik ve siyasi reform– uygulayarak, tüm kamu binalarının, kitlelerin zaferlerine ve umutlarına dair eğitici resimlerle dekore edilmesini istiyordu. İki yüzyıl sonra olsaydı tarihi gişe filmleri yapabilirdi: Resimlerini "şiirsel yenilik" ve "feminen bir dokunuş" dediği şeyle tatlandırmayı seviyordu, "feminen olmayan hiçbir şey güzel değildir" derdi.

Borç para alarak "saygıdeğer emekçileri" sanatı sevecek şekilde eğitmek ve "yüksek sanat" ile sanayi üretimi arasındaki engeli yıkmak tutkusunun peşinden gidebiliyordu. "Sanat; sıradan tamirci, zanaatkâr ve kalfa için bir gizem olarak kalmamalıdır

artık. Aynı prensip, protez uzuvlara olduğu kadar süt güğümüne de uygulanmalı" demişti. Demek istediği, insan vücudundaki kıvrımların sanatsal olarak değerlendirilmesi, insanın daha güzel pratik nesneler yapmasını mümkün kılacaktı. Ancak zanaatkârlar otonomilerini kaybedip fabrika rutinlerini kabul etmeye zorlandıklarında tüm ülkeyi dolaştı, hararetli konuşmalar yaptı, tüm çalışanların sanatçılarla aynı eğitimi almaları, insan figürü çizmeyi öğrenmeleri gerektiğini ve üretime ilham, özgünlük ve estetik getirebileceklerini söylüyordu. Ancak fabrikatörler disiplin, azim ve kârla daha çok ilgileniyordu. Dolayısıyla Haydon, endüstriyel üretimin yaratıcı sanata dönüştürülmesi amacıyla bir Tasarım Okulunun kurulmasına yardım etmiş olsa da –okul, elli yıl sonra Kraliyet Sanat Koleji oldu–, öğrencilerin çizim yapabilmesi için erkeklerle olduğu kadar kadın modellerle de çalışarak muhafazakârları şoke etti ve "zanaatkârı yüceltecek" bir eğitim devrimi rüyası hiçbir sonuca varmadı. Daha 1840'larda, kendini daha gerçekçi gören insanlar, yaygınlaşan "sanatçı olma çılgınlığı"yla dalga geçiyor, sanatı bilim ve teknolojinin ardından üçüncü sıraya indirgiyorlardı.

Bir sanatçı olmayı seçmek ve çoğu gerçekçi insanın amaçladığının çok ötesinde idealist olmak, Haydon'ın, macera ile intihar arasında, normal toplumla bağ kurmak ile tek besin kaynağının hayal gücü ve umut olduğu bir diyara göçmek arasında uzanan tehlikeli bölgeye attığı ilk adımdı. "Dışlanmış" bir insan ve bir "kurban" olmaktan şikâyet ediyordu; kendisini takdir edebilmekten aciz nüfuz ve para sahibi insanlar tarafından yönetilen bir dünyada bir yabancı olduğunu düşünüyordu. Kendi sanatı dışında sanatın her türüne karşı o kadar katıydı ki, Kraliyet Akademisi adaylığını tekrar tekrar reddetti. Daha az yeteneği olup çoğunluğun istediği türden bir sanat üreten, modaya uymuş sanatçılar rahat bir yaşam sürdürebilirken, o bunu yapamıyordu. Kendini beğenmiş varlıklı adamların ve güzel kadınların portrelerini yalnızca para için yapıp bunu ekmek teknesi haline getirmiş ressamlardan olmayı ısrarla reddediyordu. Zevklerinden

iğrendiği insanlarla mücadele etmenin yollarını arayarak kendine işkence ediyordu; oysa kendisine kazançlı kamu ödeneklerini verebilecek kişiler onlardı. Yalnızca onlara yaltaklanmadığı için parasız kalmadı; kendi hayal gücünün sınırları olduğu için de parasızdı: Kendisiyle aynı fikirde olmayan insanlarla nasıl başa çıkacağını, onların idrak eksikliğinden nasıl yararlanacağını, kendi kararlılığından yalnızca bir takviye güç değil, bunun yanı sıra tutkularını genişletip zenginleştirebilecek bir ilhamı nasıl türetebileceğini, nasıl hem kavgalı hem de verimli bir ilişkinin parçası olabileceğini bilmiyordu. Bunun yerine sinirleniyor ve etrafını "düşmanlarla" sarılmış olarak görüyordu. Anlaşmazlıkları dramatize ederken, etrafındaki herkese sert hakaretler yağdırıp bu anlaşmazlıkları alevlendirirken, rakiplerini "aleladeliği" kasten desteklemekle suçlarken, onları "despot" olmakla itham ederken bazı şeyleri gözden kaçırdı; örneğin Kraliyet Akademisi'nin neden pembe fularlı küçük bir kızın yaptığı banal, popülist bir portreyi kendisinin antik dönemden bir Romalı kahramanı resmederek yaptığı devasa büyüklükteki tablosuna tercih ettiğini hiçbir zaman anlayamadı. Görüş ayrılıklarına ayak direyen ve cezalandıran kurumlara saldırmak, tek cephaneniz sinir olduğu sürece pek ender etkili olabilir.

"Büyük bir amaca ulaşmanın alnında yazılı olduğuna" o kadar inanmıştı ki, durmak bilmeden resim yapıyordu. Genellikle günde on iki ila on altı saat çalışır, kanvas, model ve renk konusunda parası olup olmadığına bakmaksızın asla masraftan kaçınmazdı. Öldüğünde ardında anormal boyutta borçlar bırakttı. Paranın kurallarına bu kadar açık bir hürmetsizliği rahatsız edici bulan çok sayıda insandan biri olan Dickens, *Bleak House** isimli kitabında yarattığı Bay Skimpole karakteriyle, albenili bile olsalar, umarsızca borca giren insanların bencilliğini yerer. Ancak Haydon'ın ölümünü duyması üzerine eşine beş pound göndermişti Dickens.

* Charles Dickens, *Kasvetli Ev*, Çev. Aslı Biçen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Nihayetinde Haydon, eğitmek istediği kitlelerle ne kadar büyük uyumsuzluk içinde olduğunu, son sergisinde açıkça küçük düştüğünde fark etti. Sergi, bir metre boyundaki cüce General Tom Thumb of Barnum'un sirkiyle aynı gösteri salonundaydı; cüce General, gösterisine 12.000 biletli seyirci çekerken, Haydon'ın Kral Alfred'i ilk İngiliz jürisine talimat verirken resmettiği dev tablosunu görmeye yalnızca 133 kişi gelmişti. Sonrasında, arkadaşı olduğunu düşündüğü bir yakını ona tekrar bir miktar borç vermeyi reddetti. İşte o an, dünyada artık yerinin olmadığını düşündüğü andı. Eğer dostluğa da güvenilemeyecektiyse, geriye ne kalırdı?

"Başarısızlık dehasına" sahip olmakla yaftalanmıştı. Ancak ölümünden sonra günlükleri yayımlandığında döneminin keskin zekâlı bir analisti ve yetenekli bir yazarı olarak tanındı. "Romancı olmalıymış" dedi Dickens. Belki de dünyayı değiştirmek isteyen biri romancı olarak başlamalı ve gerçekliğe şekil vererek alıştırmalar yapmalı; ütopik projelerle değil, hassas duygularla ve tahmin edilemez tesadüflerle. Ayrıca Haydon'ın intiharında çaresizlik kadar cesaret de vardı: Çoğu insan, ideallerinden vazgeçtiğinde intiharın daha korkakça bir yolunu seçer; ama o öyle yapmadı.

Haydon, iki medeniyet arasında tereddütte kalmış bir ülkede yaşadı; biri komşuluğun ve dostluğun medeniyetiydi, diğeri ise paranın uygulayabileceği güçten haz alan medeniyetti. Şehirleşme, sanayileşme ve aşırı yüksek nüfus baskısı altında komşuluğun kayıtsızlığa dönüşmesi veya toplum ticarileştikçe borçların ve yardımseverliğin kişisel sempatiyle daha az bağıntılı hale gelmesi değildi bu sadece. Haydon, yedi kez tutuklanıp dört kez hapse düşerek borç verenlerin sempatiden başka öncelikleri olabileceğini öğrenmişti; her bir tutuklanışı, duygusallığın fazla uğramadığı kişilerden aldığı borçları ödememesi yüzündendi. İcra memurları, borcun karşılığını alabilmek için neyi varsa el koyuyordu; hatta resim fırçalarına bile.

Paranın insan hayatındaki yeri henüz 13. ve 14. yüzyıllarda değişmeye başlamıştı. Günümüzde onursuzca toplanan bağışlar

yüzünden tarafsız araştırmalara yönelme yolundan saptırılmaktan şikâyet eden akademik çevreler, aslında insan yaşamının büyük bölümünü dönüştürecek olan parasallaşma sürecinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Akademik çevreler, yeni bir doğa konsepti geliştirerek, doğayı statik ve kusursuz olarak görmeyi bırakıp sürekli ölçülmesi gereken dinamik bir olgu olarak tanımlamak suretiyle entelektüel kurumlara neyin önemli olduğuna dair yeni bir vizyon sunmuşlardır. Oxford Merton Koleji'nin –İngiltere Lordlar Kamarası Başkanı tarafından kurulmuştur– öğretim görevlileri, akademisyen olmanın yanı sıra aynı zamanda bürokrattı ve "Oxford Hesaplamacıları" olarak tanınıyorlardı. Bunun sebebi de neredeyse her tür insan etkinliğini, hatta her bir ruhtaki zarafet miktarının ve Hıristiyan hayırseverliğinin gücünü dahi ölçmek ve rakamlara dökmek tutkusunu taşıyor olmalarıydı. Ve paranın da her şeyi ölçebileceğini sürekli tekrarlayarak tüm bu değerlendirmelerin fiyatını da hesaplamaya çalışıyorlardı. Bu yaklaşım, para arzındaki büyük artışla çakıştı: İngiltere'de darphane 1170 yılında 1.300.000 peni basarken, bu rakam 1250 yılında 15 milyona ulaştı. Kralın gelirlerinin yarısı, paranın değerini düşürüp toplattıktan sonra daha düşük gümüş oranıyla yeniden basmasından geliyordu. Sahip oldukları ormanları daha eski dönemlerde kendilerine haz ve statü veren unsurlar olarak algılayan lordlar ise, bu ormanları gitgide daha fazla kâr için sömürülmesi gereken gelir kaynakları olarak görmeye başlamışlardı. Sözleşmelerin kati suretle yerine getirilmesi gereğinin, muhasebecilikten duyguları söküp alması ise aşama aşama gerçekleşti. Nihayetinde standart hale getirilen fiyatlar ve geri ödemelerin tam olarak yapılması, pazarlık yapmanın teatral zevklerine de bir son verdi. Dönüşümü tamamlayan unsur ise eşitlik ideali oldu. Müşteriler, kendi bağımsızlıklarını gitgide daha fazla vurgulamaya başladı: "Çünkü borç içindeki insan, başkaları tarafından sahip olunan insandı." Özel hayatlarına müdahale etmeyecek, görünmez şirketlerden gelen taksitli satış borçlarını tercih ettiler. Kendilerine bir hami

aramayı bırakıp, hüküm altında olmaktan tiksinmeye başladılar. Özgürlük, yükümlülüklerin olmaması anlamına geliyordu artık. Nakit ödemek, "benim param seninki kadar değerli" demekti. Bu değişiklikler memnuniyetle karşılandı; çünkü herkesin birbirini tanıdığı, bütünüyle sıcak ve keyifli olmaktan uzak eski hesaplaşmalar genellikle boğucu, küçük düşürücü ve acımasızdı, kıskançlık ve çekişmeler içindeydi ve insanda, komşularının yargılarından ve gözetiminden kaçmak yönünde büyük bir istek uyandırıyordu.

Haydon'ın çağdaşı Çinli şair ve filozof Gong Zizhen (1791-1841), insanların, samimi ilişkilerden doğan kişisel cömertliğe yönelmeyerek hayvanlardan daha bencil hale gelmelerinden yakınıyordu. Ancak başka bir tür intihara götüren yolun açılışı İngiltere'de oldu. Lord Vetsey (1859-1940), Arjantin, Rusya, Çin, Avustralya ve başka ülkelerden donmuş gıda ithal ederek sayısız ülkenin beslenme alışkanlıklarında devrim yaparken, vergiden hemen hemen muaf çokuluslu off-shore bir şirket yarattı. Sahip olduğu kasap dükkânlarındaki gelir vergisini %0.0004'e indirdi. Böyle yaparak, zengin ve fakir arasındaki göbek bağını ya da aralarında bir zamanlar ne tür duygusal bağlar vardıysa bunların hepsini kopardı. İşine bütünüyle adanmışlığı dışında hiçbir ilgi alanı yoktu; haftada altı gün çalışır, mütevazı evlerde yaşar, her kararını, neticesinde ne kadar vergiden kurtulacağını düşünerek alır, dört çocuğunu yetiştirmek için gelirinin yalnızca kırkta birini harcar, geri kalanıyla yatırım yapar, dünyanın en zengin özel şirketine sahipken dahi "hiçbir zaman hiçbir kârımı harcamadım, yirmi yıl önce kazandıklarımla yaşıyorum" diyerek övünürdü.

20. yüzyılda İngiliz sömürge imparatorluğu, göze daha az görünür ancak daha bile güçlü finansal bir imparatorlukla yer değiştirdi. Bu yeni imparatorluk, Londra şehri tarafından başkanlık edilen altmış off-shore vergi cennetinin meydana getirdiği bir takımadadan oluşuyordu. Sınırları olmayan yeni bir sanal ulus doğmuştu, ağır silahlarla değil parayla donanmıştı, dikta-

törlüklere olduğu kadar demokrasilere de meydan okuyordu. O kadar kudretli hale geldi ki, aciz vatandaşlara kendi kumar borçlarını vergi olarak dayatıyordu. Seçmenlerinin dileklerini ise dokunulmazlık zırhıyla görmezden gelmeye kadir olduğunu ilan etti. Borcu kimin aldığını umursamayan anonim şirketlere borçlarını satıp bitirdiğinde, zenginlerin kendi damarlarını kestikleri aşikârdı artık, insanlığın geri kalanıyla tüm duygusal bağlarını koparmaya girişmişlerdi. Fakir, zengin olmayı diliyor olabilir hâlâ; ama zengin ve fakir o günden beri ayrılar. Aralarında herhangi bir sempati kalmadı. Para sosyal bir çimento değil artık.

İntihar zevki umarsızca devam ediyor. Güç sahibi insanlar, kendilerine inanmayı bıraktıklarında, hiç kimsenin kendilerine inanmadığını hissettiklerinde ve bir de sözlerini tutamadıklarında intihar ediyor. Uzmanlar, doğru çıkmayan tahminler yaptıklarında ve başka uzmanların ne söylediğini anlayamaz hale geldiklerinde intihar ediyor. Nazik insanlar, nezakete yer olmayan meslekler yaptıklarında intihar ediyor. İntiharın en sık rastlanan biçimi, ümidini kaybetmek.

Ancak tüm intiharlar arasında en hüzünlü olanı, minnet duygusunun intiharı. Kıskançlık, açgözlülük ve kibir gibi ortadan kalkması mümkün görünmeyen kronik hastalıklar, ancak minnet duygusuyla kontrol altında tutuluyordu. Bir zamanlar toplumları bir arada tutmuş bağ buydu ya da en azından insanların kırgınlıklarını yatıştırmıştı: tanrılara, atalara, ebeveynlere, öğretmenlere, komşulara, doğaya duyulan minnet. Ancak toplum daha eşit olmak peşinde koştukça, minnete daha az yer kaldı; minnet, bağımsızlığa karşı bir hakaret ve özsaygının reddi olarak algılandı. "Minnetin bedeli yüksektir" demişti Gibbon. "Minnet bir yüktür" demişti Diderot. "Minnet, köpeklerin muzdarip olduğu bir hastalıktır" demişti Stalin.

Diğer yandan, hikâyenin sonu olamaz bu. İntihar sorusuna son bölümümde tekrar döneceğim; yaşıyor olmanın ne anlama gelebileceğinin anahtarı bu soruda.

8
İnanmayan Biri İnananı Nasıl Anlayabilir?

Yalnızca kaydını dinleyerek bir Beethoven senfonisinin orkestra şefini bilen bir kişinin dini nedir? Ve klasik müzik kadar cazı da, Fransız filmlerini de seven, bir yandan Avrupa ve Amerikan edebiyatının büyük bölümünden haz alırken diğer yandan alternatif ekonomik gelişim stratejilerini Alman futbol takımlarının farklı stillerini kıyaslayarak anlatacak kadar futbol tutkusu olan kişi kimdir?

Endonezya'da üç yıl devlet başkanlığı yapmış olan Abdurrahman Wahid (1940-2009), büyükbabasından ve babasından dünyanın en büyük Müslüman organizasyonunu, Indonesian Renaissance of Religious Scholars'ı (Nahdatul Ulema: Ulemanın

Yeniden Doğuşu) miras aldı. Organizasyon, kırk milyon üyesine eğitim ve ilaç yardımı sağlıyordu; Wahid'in anne tarafından büyükbabası kız öğrencilere eğitim veren Müslüman okullarının öncülerinden biriydi. Wahid, Java'da dünyaya gelmişti. Yurtdışında Karachi Dil Okulu'nda eğitim gördü, öğrenimine Kahire'deki Al Ahzar Üniversitesi İlahiyat Bölümünde İslamî araştırmalar alanında devam etti ve Bağdat'ta Arap edebiyatı dersleri aldı. Belli başlı dini ve felsefî Arap klasiklerinden, modern "İslamizm"in Mısırlı kurucuları Qutb ve El-Banna'nın çalışmalarından alıntılar yapabiliyordu. Ancak Fas'taki bir fuarda Aristo'nun *Etik*'ini görünce gözleri yaşlarla doldu; çünkü kitap, bir zamanlar Batı dünyasının düşmanı olmaya ne kadar yakın olduğunu hatırlatmıştı: "Genç bir adamken Aristo'yu ve muhteşem kitabını okumuş olmasaydım" demişti, "kendim de kökten dinci bir Müslüman olabilirdim." Aristo ona, "insanın gerçeğe dinin yardımı olmadan da, yalnızca mantığını kullanarak ve insan ruhunu anlayarak ulaşabilmesi"nin mümkün olduğunu göstermişti. Wahid, Hindu felsefesini de araştırmıştı, dünyanın en büyük Müslüman ülkesinin devlet başkanı seçilmesinin ardından da ilk yaptığı işlerden biri bir Hindu tapınağında dua etmek oldu. Endonezya'daki Çinli azınlığa yapılan zulmü sona erdirdi, Salman Rushdie'nin Şeytan Ayetleri'ni savundu ve İsrail'i altı kez ziyaret etti; şunu deklare ediyordu: "Yeterince İslamcı olmadığımı düşünenler Kuran'ı okumalı. İslam kucak açmaktır, hoşgörüdür ve biraradalıktır... İslam'ın özü Kuran'ın sözlerinde saklıdır, *senin dinin sana, benim dinim bana.*" Ve dahası, "İslam'da demokrasi *haram* olmamakla kalmaz, aynı zamanda İslam'ın zaruri bir öğesidir." Bastırılamaz bir mizah ruhuyla, Sovyet mizahının bir kitabını Endonezyaca'ya çevirdi; amacı yurttaşlarına kendi kendine gülebilmeyi öğretmekti. İktidarı kaybettiğinde de, topladığı 27 farklı Dokuzuncu Senfoni kaydını kaybettiğinde çok daha fazla üzülmüş olduğunu söyledi.

"Kuran" demişti Wahid, "hakikat için Allah'a döner yüzünü ve her insan, hakikati farklı şekilde algılayabilir. İslam, bu farklılığı

onurlandırır ve değer verir, her insanın Allah'ı kendi öz melekelerine ve eğilimlerine göre algıladığını bilir; tıpkı Kudsi Hadis'te (Allah'ın sözlerinin Hz. Muhammed tarafından kendi kelimeleriyle aktarılması) açıklandığı gibi: *Ben, hizmetkârımın beni düşündüğü şekilde benim*... Allah'ın iradesini bütünüyle kavradığını zannedenler ve kendi anlayışlarını başkalarına empoze etmeye cüret edenler aslında kendilerini Allah'a şirk koşmuş olurlar ve farkında olmadan dine hakaret ederler." Kuran'daki ünlü ifadenin *-dinde zorlama yoktur-* "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini öngördüğünü" söylüyordu gururla. Ona göre, şeriat kanunları "Allah'a giden yolu" gösteriyordu; ama bunlar Allah tarafından gönderilmiş değil, insan yapımı kanunlardı, peygamberin ölümünden sonraki yüzyıllarda formüle edilmişlerdi ve toplum evrimleştikçe revize edilmeleri gerekiyordu. "Dine hakarete ve dinden dönmeye karşı sert yasalar... Müslümanların sadece din konusunda değil, aynı zamanda birçok alanda, edebiyatta, bilim ve genel olarak kültür alanında geniş bir perspektiften bakmalarını engelliyor. Hakikat arayışının" diyerek sonlandırıyordu, "ister aklı, ister duyguları, ister manevi uygulamaların çeşitli biçimlerini kullanıyor olsun, özgürce ve geniş bir yelpazede yapılabilmesine izin verilmeli." İslam, "entelektüel ve manevi olgunluğuna" ortaçağda, Arap, Yunan, Yahudi, Hıristiyan ve Pers etkilerinin bir karışımına dayalı "insani ve kozmopolit bir evrensellik" oluşturarak ulaşmıştı. İslam'ın "uzun gerileme dönemi" ise kendisini paralize eden skolastik düşüncenin ve yönetimlerin sınırlamalarının bir ürünü idi. Wahid, önde gelen bir kadın hakları savunucusu ile evlendi. Mezar taşına şu kelimelerin yazılmasını istedi: "Burada bir hümanist yatıyor."

Wahid'in dini ile Hassan El-Banna'nın (1906-49) dini arasında nasıl bu kadar büyük bir zıtlık olabiliyordu peki? El-Banna, Müslüman Kardeşler teşkilatının kurucusuydu; Wahid ise onun düşüncelerinden ilk başlarda etkilenmiş ancak nihayetinde bunları reddetmişti. Wahid, özgürlüğe her şeyden fazla değer veriyordu ve bu arzuyu sınırsız bir merakla ifade ediyordu.

El-Banna ise mutlakiyet istiyordu, "zihindeki tereddütü ve huzursuzluğu ortadan kaldırmak ve fikirlerin bulanıklığını, iniş çıkışlarını silkeleyip atmak istiyordu." Farklı bir özgürlük fikriydi bu. El-Banna, ciddiyetsiz ve dikkat dağıtıcı bulduğu her şeyi reddederek, tüm gıdasını Kuran'dan türetiyordu; ona da köyündeki yerli halktan mütevazı öğretmenler ve babası yol göstermişti. Babası bir zamanlar imamlık yapmıştı, ayrıca küçük bir toprağın sahibiydi, saat tamircisi ve dini gramofon plakları satıcısı olarak da çalışmıştı. El-Banna henüz bir öğrenciyken, Yasakların Çiğnenmesini Engelleme Topluluğu'nu kurmuştu; amacı, örneğin namazı kaçıranları veya Ramazan'da oruç tutmayanları tespit edip kınamaktı, onlara mektuplar gönderip Cennetteki yerlerini kaybetmemek adına kendilerine çeki düzen vermeleri için uyarıyordu. Birkaç yıl sonra alkol kullanımını, kumarı, pagan adetlerini ve Hıristiyan misyonerleri engellemek için bir başka gönüllü topluluk kurdu. Mevkileri ne olursa olsun İslami ahlak kurallarından sapan insanları doğru yola çekmeye çalışmakta hiç tereddüt etmedi, hükümet yöneticilerine bile parmaklarındaki altın yüzükleri çıkarmalarını söylüyordu; çünkü İslam, erkeklere altın mücevher takmayı yasaklamıştı. Kendisine başı açık hizmet veren kadın garsonları başörtüsü takmalarını söyleyerek kovuyordu. Öğretmenlik eğitimi almak üzere Kahire'ye gittiğinde "nihilist ve özgürlükçü" olarak tanımladığı öğrenci arkadaşlarından iğrenmişti. Avrupalıların hovardalığı karşısında da dehşete kapılmıştı; liköre ve hovarda eğlencelere düşkünlükleri, kadınları özgür kılmaktan bahsetmeleri, geleneklere şüpheyle yaklaşmaları ve Batılı, Amerikan veya Britanyalı olan her şeyi kutsal saymaları onda nefret uyandırıyordu. Şehirdeki tiyatrolar, konserler ve sinemalar onu ilgilendirmiyordu; yabancı dil öğrenmek de öyle. İslam'ın içindeki "çelişkili tartışmalardan", din adamlarının "terminoloji karmaşasından, skolastik labirentlerinden" ve onların "aşağılık ağız dalaşlarından" tiksiniyordu ve böylece kahvehanelerde vaazlar vermeye başladı. Son derece ikna edici, karizmatik ve harika bir organizatör olduğunu kanıtladı.

Onun yolundan gitmeye, "İslam için yaşayıp ölmeye" söz veren bir grup oluştu etrafında. El-Banna, onların da "benimle aynı görüşe sahip olmalarını" ve "bu görüşlerin destekçisi olanları sevmelerini" istiyordu, "İslami olmayan, kafası karışık ve saçma sapan fikirleri" reddediyordu.

Sonra inancına milliyetçiliği de ekledi. İsmailiye'de, Britanya'nın Mısır'daki başlıca askerî üssünde ilkokul öğretmenliği yaptığı bir dönemde yabancı işgaline karşı duyduğu "aşağılanma ve tutsaklık" hissi, koyu vatanseverliğini ateşledi: "Dünyada onurlu ve saygıdeğer bir noktada olmamız adına milleti eğitmek isterim. Her bir Müslüman'ın, dünyanın lideri olmaya çalışması bir görevdir" ve "her alanda en üst noktaya çıkmalı; ancak materyalizmden ve kendi kendini öne çıkarmaktan kaçınmalıdır." Kısa süre sonra camilerde büyük kalabalıklar toplamaya ve tüm Mısır'da Müslüman Kardeşler kolları oluşturmaya başladı. Müritleri, Kardeşliğe kazançlarının yarısını veriyordu; çalışmalarını desteklemek için işletmeler kurdular ve ihtiyaç sahiplerine, hastalara, işsizlere ve yaşı çok küçük olanlara yardım eli uzatan bir hayır organizasyonu haline geldiler –ucuz ilaç, mesleki eğitim, mali destek sağlıyorlardı–. El-Banna, kendisi de kiralık bir odada, son derece mütevazı bir yaşam sürüyordu; her zaman cana yakındı, herkese selam verirdi, müritlerinin çocuklarını isimleriyle tanır, eğitim durumlarını, hatta besledikleri hayvanların durumunu bile sorardı; hafızası olağanüstüydü.

Müslümanlık idealine dair bu iki versiyon birbirine tamamen zıt yöndeydi, farklı hayallerin çatışmasını açığa vuruyordu. Endonezya 17.508 adadan oluşur, 300 farklı etnik kökeni barındırır, ülkede 742 farklı dil ve lehçe konuşulur ve ülke, orijinal dini olan animizmi Müslümanlığa dönüşüme, Hindu yöneticilere, Hollanda sömürgeleşmesine, Japon istilasına, dünyanın en büyük üçüncü komünist partisine, milliyetçiliğe ve kapitalizme başarıyla adapte etmek durumunda kalmıştır. Bu ideolojilerin her birinin farklı varyasyonları, farklı bölgelerde ve farklı derecelerde var olmayı sürdürmüştür. Değişim genellikle dirençle

karşılaşmıştı, hatta bazı topluluklar rıza göstermeyi iki yüzyıl boyu reddetti; ancak sayısız Endonezyalı, görünürde karşıt felsefeye sahip insanlarla bir arada yaşamayı öğrendi. Bir dogmaya olan teorik bağlılığa değil, günlük hayattaki iyi niyet ve olumlu tecrübelere değer veriyorlardı. Bir araya gelmelerini sağlayan, tüm farklı fikirleri barındıran köy ziyafetlerine büyük kıymet verdiler. Çocuklar farklı hanelere girip çıkabiliyor, kendilerine aile dışından sevdikleri bir teyze ya da amca seçebiliyorlardı; böylece kan bağı olmayan aileler yaygınlaşmıştı. Bir başka aile, çocuğunuza bakmak ya da onu "ödünç almak" istediğinde bu talebi reddetmek uygunsuz sayılıyordu. "Düğünler ve cenazeler için insanların İslam'a ihtiyacı vardı, dünyevi nimetler için yüzlerini atalarına çeviriyorlardı ve büyünün koruyuculuğu için köyün koruyucu ruhuyla iletişime geçiyorlardı." Düğün ve cenazelerde duaları okuyan cami imamı, Ramazan'da her zaman oruç tutmaz ya da her gün beş vakit namaz kılmazdı; imamlardan biri, bu ibadetleri harfiyen yerine getirenlerin "gösteriş yaptığını" söylemişti ve söylediğine göre şahsen korktuğu tek cehennem, polis karakoluydu. Bir köy muhtarı, bu *yaşa-ve-bırak-yaşasınlar* ilkesini şöyle özetliyordu: "İslam mutluluk ve refah anlamına gelir, insanlar da bunları arar; bu yüzden herkes Müslüman'dır." Göstermelik bir dindar, ender namaz kılan ve dini vecibeleri pek sık yerine getirmeyen nüfusun dörtte üçünü yalnızca kâğıt üstünde Müslüman olmakla suçlamıştı. Ancak dini, hayatının bir parçası haline getirmeyenler genel itibarıyla uzun süre rahatsız edilmedi.

Ancak 20. yüzyılın sonunda bu tablo aniden değişti. Ülkeye yerli halkın "Arap İslamı" dediği yaklaşım geldi; bu yaklaşım, Endonezya'nın yüzyıllar öncesinde dinini değiştirmesini sağlayan ve daha bireyci, daha içselleşmiş, hoşgörülü, toplu ibadete daha az vurgu yapan bir tür Sufizmle şekillenmiş Hint versiyonundan farklıydı. Yeni vaizler daha tehditkâr hale geldi: "İnsanlar cahil ve onlara öğretmek bizim görevimiz; bir Müslüman, Müslüman gibi davranmalı; cahil insanlar buna kendileri karar veremez, ne ya-

pacaklarının söylenmesi gerekir ve eğer söylenenlere uymazlarsa cezalandırılmaları gerekir". Öğrenciler Arapça bilmemelerine karşın, Kuran'ı okullarda bu dilde ezberliyorlardı; bir öğrencinin söylediği gibi, "Tanrı, hiç anlayabileceğim bir şey söylememiş". Kadınlar başörtüsü takmaya başladı. Arap İslamı, modernliğin yeni yüzü oldu; aşağılamaya, sefalete veya hayal kırıklıklarına karşı tepki olarak hem milliyetçiliğin hem de komünizmin yerini almıştı. Bir Müslüman, adeta yeniden doğmuşçasına şöyle söylüyordu: "Hayatımda ilk kez kendimi uyanık hissediyorum... Gün içinde inancımın güçlendiğini hissediyorum, neredeyse bir tür kudret gibi... Cuma günü caminin ne kadar kalabalık olduğunu gördünüz mü? Beş yüz yıldan sonra İslam nihayet gelişiyor". Tabiki neye inanacağının ve ne yapacağının söylenmesinden rahatsızlık duyan birçok kişi vardı. Ancak diğerleri şöyle söylüyordu: "Bugünlerde insanların çok fazla isteği ve bunları tatmin edebilmek için binlerce seçeneği var; tutkularının idaresi altındalar. İslam, insanı kendinden koruyor."

İslam ve Hıristiyanlık arasında bir medeniyetler çatışması yok aslında, her birinin kendi içinde hayaller çatışması var. İkisinin de, ideallerini nasıl yorumlayacaklarına dair kendi içlerinde sonsuz çatışmaları var; çünkü çok büyük bir mizaç çeşitliliğine sahipler. Çoğu medeniyet ve çoğu din, içsel olarak iki vizyon arasında çatışma yaşamıştır. Bunlardan biri, medeniyeti şehir-kale olarak gören yaklaşımdır, duvarlarla çevrilidir, kendisini barbarlara karşı korur ve dış dünyanın kötülüklerini reddeder. Diğer yanda ise şehir-liman yaklaşımı vardır, her daim sahip olmadığı şeyin peşindedir, yabancılarla ticaret yaparak daha iyi bir yaşamın yollarını arar ve nereye götüreceği konusunda fazla endişeye kapılmadan yenilikleri ithal eder. Bu, yaşamı basitleştirilmiş halde isteyenlerle, yaşamı farklılık ve karmaşıklık karışımı olarak kabul edenler arasındaki ayrımdır. Kendilerinden ne beklendiğini bilmek isteyenlerle kendi çözümlerini üretmek isteyenler, itaat edilmesi gereken temel yasalar ve metinlere sahip olmaya değer verenlerle sorgulayan, tartışan ve direnenler

arasındaki ayrımdır. Diğer yandan, insanların farklı durumlarda değişken yaklaşımları olduğu için, ayrıca yaptığı, söylediği ve düşündüğü her şeyde tamamıyla dindar veya tamamıyla dünyevi davranan çok az kişi olduğu için, aralarındaki çatışmalar çarpışmadan ziyade birlikte ama uyumsuz çalan çanlar gibidir.

El-Banna, çoğu dinde dönem dönem görülen eski bir geleneğin parçasıydı; açgözlülüğü ve şehvet düşkünlüğünü protesto ediyor, daha katı bir ahlak talep ediyor ve hovardaca hazların terk edilmesini istiyordu; oruç veya çilecilik hatta şehitlik yoluyla kutsal olana dair saadet veren deneyimleri amaçlıyordu. Aşırı dindarlık, iki farklı şekilde çıkar karşımıza; birincisinde dünyadan günahı silmeyi amaçlayarak kendi fikirlerini herkese empoze etmeye çalışır; diğerinde ise tehlikeli etkilerden arınmış, içine kapalı bir varoluşa ulaşabilmek için kendini dünyanın günahkârlığından uzaklaştırır. Amerika'daki Güneyli Baptist Toplumu'nun kurucuları da modern ahlakı tıpkı El-Banna gibi reddediyorlardı.

Bunun aksine, Wahid'in evrenselliği bir o kadar yaygın bir geleneği temsil ediyordu. Bu gelenek, tıpkı başka yerlerdeki rönesans dönemlerinde olduğu gibi İslam'ın altın çağı boyunca olağanüstü bir başarıyla filizlenmişti. Müslümanlar, dünyanın büyük parçalarını fethetmelerinin ardından kendilerinden önceki bütün bilgeliklere merak duyma, onları özümseme, sentezini yaratma, daha ilerisine gitme özgüvenini kazandılar; yalnızca ilmin birçok dalında yenilikler yapmakla kalmıyor, aynı zamanda dini esaslara aykırı fikirlerin büyük ölçüde çoğalması ve geleneklerle kısıtlanmamış tutkulu aşk şiirinin özgürce tomurcuklanmasıyla sanatta da yol katediyorlardı. World Wide Web'in mucidi Tim Berners-Lee bu gelenektendir ve kendisini Üniteryen Üniversalist, yani *sabit bir inancı olmayan bir dinin üyesi* olarak adlandırıyor; bu din her bir üyesine gerçeği arama ve diğer inançların unsurlarını bir araya getirme özgürlüğü veriyor. Bu dinle, bütün kültürlere ilgi duymayı kolaylaştıran internet arasında bir paralel çiziyor. Üniteryenler her ne kadar konformizm karşıtı

Hıristiyan bir azınlık olarak yola çıkmış olsalar da, bir dinin mensubu olmanın tüm diğer dinleri reddetmek olduğu fikrinin karşısında duran Doğu dinleri kadar diğer inançlara açıktırlar. Alanında öncü birçok insanın Üniteryenlerle bağlantısı vardır: feminizmin öncüsü Susan B. Anthony, hoşgörünün öncüsü John Locke, sağlık yardımlarının öncüsü Florence Nightingale, muhtemelen ilk sınır tanımayan doktor Albert Scweitzer, çömlek yapımını yalnızca endüstriyel hale getirmekle kalmayıp aynı zamanda modern pazarlamanın da mucidi sayılabilecek Josiah Wedgwood *–doğrudan postayla gönderim, para iade garantisi ve bir alana bir bedava* gibi yöntemleri bulmuştur–, Frank Lloyd Wright, Charles Dickens, Thomas Jefferson, dört ABD başkanı ve daha çok sayıda maceraperest akıl...

Peki bu, farklı dinlere mensup dindarların birbirlerini takdir edebilecekleri ve ortak yönlerini fark edebilecekleri anlamına mı gelir? Hayır, insanların dinini değiştirmeyi inancın önemli bir bölümü haline getirmiş dinler, yürekleri ve zihinleri ele geçirme yarışında birbirlerine rakiptirler. İnançlar arası diyalog gitgide daha moda hale gelse de, dinler arası rekabet çoğu yerde hâlâ yoğundur. Hangi dinin günde kaç kişiyi kendi inancına döndürdüğünü ya da bunun tam olarak ne kadar etki yaptığını kimse bilmiyor; ancak ulusal sınırları aşan bir din değiştirtme tutkusu hiç bu kadar yaygın olmamıştı. Örneğin, Brezilya Tanrı Krallığının Evrensel Kilisesi, 1977 yılında Rio de Janerio'nun yoksul bir banliyösünde kurulmuştu; bugün ise 80 ülkede 1000'in üzerinde kilisesi var; bu kiliseler "çoğu CEO'yu kıskandıracak" bir uluslararası organizasyona sahip; örneğin kendi ülkesinde bir Brezilya kilisesine gitmiş bir Pakistanlı'ya Rusya'da din değiştirtmeye kadir durumdalar. Japonya'nın Niçiren Budizmi'nin uluslararası kolu Soke Gakkai, 82 ülkede 12 milyon inananı olduğunu iddia ediyor. Türkler eski Sovyet imparatorluğunun güney kesimlerinde Müslüman okulları açıyor, yeni elitleri eğitiyor; Koreliler Asya bölgelerinde olduğu gibi Afrika'da da faaliyet gösteriyor. Eski sömürge ülkeler, kendi sömürgecilerinin

dinini değiştirmek için misyonerler gönderiyor artık. Dünyayı dolaşan yarım milyon profesyonel misyoner var belki de ve onların kendi ülkelerinde yaptıkları misyonerlik faaliyetlerine ek olarak insanlara din değiştirtmek üzere kısa süreyle yurtdışına çıkan sayısız amatör var. Medyanın ve her tür pazarlama tekniğinin kullanılması, dinler arasındaki rekabeti neredeyse ticari markalar arasındaki kadar sert hale getiriyor.

Diğer yandan, insanlığın neye inanmak istediği konusunda anlaşmayı beceremememesi, durumu kaçınılmaz şekilde kalıcı bir çekişmeye veya güvensizlik ortamına mahkûm etmiyor aslında. Geçmiş deneyimler gösteriyor ki, insanlar tehdit yerine takdir edildiklerini hissettiklerinde kendilerininki dışındaki dünyaya daha fazla merak duyabiliyor. Bir insanın bir başkasına yapabileceği en büyük komplimanlardan biri, onlara ilgi göstermek. İnsanın kendini zenginleştirmesinin en iyi yollarından biri, başkalarının ne düşündüğünü öğrenmek. İnsanlar, en küçük tehlike belirtisinde kabuğuna çekilen salyangozu taklit etmek zorunda değiller her zaman.

Bir keresinde İran'ın önde gelen Şii liderlerinden biriyle bir görüşmem olmuştu. Yaklaşık bir saat boyunca batı dünyasının işlediği kabahatlere verdi veriştirdi. Sözlerini bitirdiğinde öfkesi kaybolmuştu; gülümsedi, elini bana attı ve "tekrar görüşmeye gelmeliyim" dedi.

"Neden?" diye sordum.

"Çünkü sen beni dinledin."

Bu iyi niyet gösterisi, bu bir tek yorum, ilkeler yüzleştiğinde genellikle saklı kalan insani bir pencere açtı. Anlaşmazlığı hemen o anda meraka dönüştürdü. Ancak tek başına merak duymanın yalnızca bir kapının açılması, bir başlangıç olduğunu biliyorum; merak, bilgiyle birleştirilmediği sürece hiçbir yere götüremez bizi. Dinlemek yeterli değil; anlamak, bilgi toplamaya, okumaya ve incelemeye dayanan bir hazırlık gerektirir, böylece insan anlayışsız bir yabancı olmaktan çıkar. Anlaşılabilmek için kaygıları açıklığa kavuşturan fikirler sunmak ve yaklaşımını

paylaşmadığımız kişilerin düşünceleriyle bir ahenk yaratmak gerekir. Anlamak, anlaşmazlığı ortadan kaldırmaz, ama anlaşmazlığı zenginlik veren bir deneyime dönüştürür; insanda, insanlığın çeşitliliğinin gizemli dünyasına kabul edildiğine ve yalnızca kısmen yaşıyor olmaktan kurtulabileceğine dair bir his yaratır. Dinler içindeki ve arasındaki tüm acı münakaşalara rağmen, Şii geleneğinin en temel özelliklerinden birinin kişisel yargılara saygı duymak olduğunu ısrarla söyleyen Şii liderle yaşadıklarıma büyük değer veriyorum. İdealler çok ender gerçekliğe dönüşür; ancak bu düşünce, göz ardı edilmemesi gereken bir yol göstericidir aslında.

9
Bir Din Nasıl Değişebilir?

Dinin başlıca amaçlarından biri, insanların daha eğitimli hale geldikçe daha çok şüphe sahibi olmaları karmaşasını hafifletmektir. 20. yüzyıla gelindiğinde Cambridge ve Columbia Üniversiteleri'ni bitirmiş Katolik bir rahip şu sözlerle dua ediyordu:

"Yüce Tanrım, nereye gittiğime dair bir fikrim yok.
Önümde uzanan yolu göremiyorum.
Nereye varacağını tam olarak bilemiyorum.
Kendimi de gerçekten tanımıyorum.
Ve senin istediğin yoldan gidiyor olduğumu düşünmem bunu gerçekten başardığım anlamına gelmiyor.

Ancak biliyorum ki, seni memnun etmek arzumdur seni asıl memnun eden.

Ve bu arzuyu yaptığım her işe taşıyabilmeyi umarım.

Umarım asla bu arzudan koparak bir şey yapmam.

Ve böyle bir şey yapsam da bana yeniden doğru yolu göstereceğini biliyorum.

Bu yolu hiç bilmesem de.

Bu yüzden sana hep güveneceğim, yitik görünsem de belki ve ölümün gölgesinde olsam da.

Korkmayacağım, çünkü sen hep benimlesin ve beni tehlikeler karşısında yalnız bırakmazsın."

Artık sıkça tekrarlanan bu duayı yazmış olan Thomas Merton (1915-68), uzun yıllarını hayatta ne yapacağını bulmaya çalışarak geçirdi. Yol göstermesi için İncil'i gelişigüzel açtığında, parmağı şu cümlenin üzerinde duruyordu: "Sükûnet içinde olmalısın". O da dünyadan el etek çekti ve bir Trappist manastırı rahibi oldu. Yine de onu ne inancı ne de barış ve sosyal adalet uğruna gösterdiği etkinlikler bütünüyle tatmin ediyordu; bu yüzden enerjisinin büyük bölümünü doğu dinlerinin liderleriyle görüşmelere adadı. Otobiyografisi çok satan oldu; çünkü yaygın olarak paylaşılan endişeleri hiç saklamadan dile getiriyordu ve göründüğü kadarıyla bu endişelerin ortadan kaybolacağı da yok. Seçim yapılacak din, ideoloji ve oyalayıcı etkinlik sayısı arttıkça endişeden kaçma yolları azalıyor.

"Hepimiz aynı Tanrı'ya tapıyoruz." Gerçekten öyle mi? Peki ya, benim tanrım yok diyenlere ne demeli? Herkesi memnun edecek ve birleştirecek bir din, ulaşılması mümkün bir amaç mı? Mani adında (MS 213-276) yakışıklı ve karizmatik bir Babil yerlisi 24 yaşındayken bunun mümkün olduğuna karar vermişti. Üç yüzyıldan uzun bir süre boyunca yeryüzündeki en yaygın dinlerden biri olan inanışı o yarattı. Din kısa zamanda yayıldı; Fransa, İspanya ve Kuzey Afrika'dan –St. Augustine de Hıristiyan olmadan önce dokuz yıl boyunca bu dine inanmıştı– Hindistan ve Çin'e kadar uzandı. Bir zamanlar Orta Asya'nın

büyük bölümünde hüküm süren ve dini tartışmalara olan tutkusuyla dikkat çeken Uygur Devleti, Maniheizm'i resmî dini olarak benimsedi. Din, Çin'de inişleri ve çıkışlarıyla neredeyse bin yıl kadar yaşadı. Mani, Lao-tzu'nun yeniden dünyaya gelmiş hali olarak algılanmaya dahi başladı ve dini de büyük oranda Taoizm'le birleştirildi. Bir zulüm dalgasıyla ise, 4600 manastır, 40.000 tapınak ve mabedinin yerle bir edildiği söylenir; ancak Maniheizm toparlandı ve yeniden canlandı, gizli bir Çin topluluğuna dönüştü.

"Diğer dinler" demişti Mani, "tek bir ülkeyle bağlantılıydı ve tek bir dilde temsil ediliyordu". Ancak o, her dil ve her ülke için tüm inançları birleştirecek bir inanç sunuyordu; bu inanç, yerel geleneklere ve hatta ne kadar uyumsuz görünse de yerel inançlara adapte edilebilecekti. Hıristiyan, Budist, Gnostik ve Zerdüşt inanışlarını dünyanın içinde bulunduğu çıkmaza nasıl sürüklendiğine dair dramatik bir mitolojiye işledi. Orta Asya'da kendisini İsa'nın havarisi olarak tanıttı. Hindistan'a gitmesinin ardından ruh göçü ilkesini benimsedi. İran'da İran'ın kutsal öğelerini de dinine ekledi. Uzun yıllar boyu her yeri dolaştı, kralları ve türlü toplulukları davasına kattı. Hiçbir din bu kadar esnek olmamıştı. Bu durumu farklı bir örnekle açıklamaya çalışırsak, Hong Kong ve Shanghai Bankaları'nın yöneticilerinin –ki aynı anda hem global hem de yerel olduklarını iddia ederler– dünyanın dört bir yanına yaptıkları seyahatlerinde gittikleri yere göre üzerlerindeki ince çizgili takım elbiseleri çıkarıp yerleri süpüren kaftanlar, kimonolar veya Hint kıyafeti sariler içinde dolaşmaları gibiydi.

Mani, hem iyimserliğe hem de kötümserliğe nasıl hitap edeceğini biliyordu. Tanrı'nın her şeye kadir olmadığını söylemişti, iyilik ve kötülük arasındaki çatışmayı Tanrı çözemezdi; ama bu konuya melekleri bakabilirdi. Kötülük açgözlülükten gelirdi. Bununla mücadele etmenin yararı yoktu. Savaşların, çatışma ve sefaletin zamanın sonuna kadar var olacağı kehanetinde bulunmuştu. Ama o sığınılacak bir kapı sunuyordu insana: gü-

zelliğin, nezaketin, vejetaryenliğin ve sade bir yaşamın, şiddetin olmadığı bir yaşamın yaratılışı. Sadeliğe inanan dini yayıldıkça zenginleşti de. Mani'nin taraftar kazanma şekli, kendi dinine geçirdiği kişilerin yalnızca öğretiler neticesinde kazanılmadığını gösteriyordu; her yıl bir ay boyu oruç tutulması gibi ritüeller de tek sebep olamazdı. Mani, estetiğe değer veren bir insandı. Kendisini yalnızca yarattığı din kitabını duyurmaya değil, edebiyata ve güzel sanatlara da adamıştı. Daha önceki din reformistlerinin sorunu, demişti, yalnızca konuşmuş olmalarıydı, asla kitap yazmadılar. Bu yüzden o, yedi tane kitap yazdı. Kitaplarına görseller de çizdi; hatta yedinci cildi tamamen resimlerden oluşuyordu. Bir de otobiyografi yazdı, muhteşem bir el yazısıyla kaleme aldı ve altın yapraklarla kaplı şeritlerle süslediği kitaplarını bütünüyle birer sanat eseri haline getirdi –ve bu güzellik tutkusu da kendinden sonra gelen tüm Maniheist eserlerde gelenek halini aldı–. Bugün, doğduğu topraklarda büyük bir sanatçı olarak hatırlanır Mani; sanatçılığı, bir kâfir olarak kazandığı şöhretin önüne geçmiştir. Aynı zamanda müziğe de düşkündü; büyük bir orkestrayı dini törenlerine eşlik ederken gösteren resimler bulunmuştur. Karanlık şeytanlara karşı savaşmaktansa dünyaya ışık getirmekle daha çok ilgileniyordu. Mani'nin müritlerinin metotları, bu müritlerden biri olan Antakyalı Julia hakkında yazılmış bir el yazmasıyla ortaya çıkmıştır. MS 400 yılında Filistin Gazze'ye göç eden Julia'ya kendisinden daha genç iki kadın ve iki de genç adam eşlik ediyordu. Julia, bilhassa güzel bir kadın olarak tanımlanıyordu, mütevazı yaratılışlı ve nazik karakterliydi. Kapı kapı dolaşır, insanları evlerinde ziyaret eder ve onları da kendi evine davet ederdi; yoksullara sosyal hizmetler sunarak dine yeni mensuplar kazandırıyordu. Bundan tek rahatsızlık duyan, rakip kiliseler oldu; Julia'yı müsrif sofraların kurulduğu âlemler düzenlemekle suçluyorlardı.

Bir dünya dini, var olan tüm dinlere karşı bir meydan okumadır. Mani'nin tüm inançlarla esnek ittifaklar kurmaya hazır olması, dini sonlu sınırları olan bir topluluk gibi gören ve kendi dinini dışarıdan bakanların tam olarak kavrayamayacağı bir

hakikat vizyonu olarak algılayan herkesin düşmanlığını kazanmasına neden olmuştu. Düşmanları onu tutuklattı ve Mani hapishanede öldü. Ölümünden sonra da Maniheizm yüzyıllar boyu tüm kurumsallaşmış dinlerin –Zerdüştlük, Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Konfüçyanizm– liderleri tarafından ciddi bir rakip olarak görülmeye devam etti ve bu dinler Maniheizm'in neredeyse bütün izlerini yeryüzünden adım adım silmeyi alışılmadık derecede eksiksiz olarak başardı. Mısır ve Türkistan'da henüz yakın zamanda ulaşılan arkeolojik bulgular, Maniheizm'e ait kayıp eser ve yazıtları ortaya çıkararak, bu dinin aleyhtarlarının aşağılamalarının neleri sakladığını göstermeye başladı.

Bütünüyle aynı olmasalar bile tüm dinlerin, en azından birbirlerinin ne yaptığına karışmayan banliyö semti sakinleri gibi bir arada yaşayabileceğine dair Mani'nin geliştirmiş olduğu fikir, ABD'de birçoklarının inanır hale geldiği düşünceyle neredeyse aynıdır. 1920 yılında Hıristiyan Amerikalıların %94'ü kendi dinlerinin tek gerçek din olduğunu söylemişken, bu rakam bugün yalnızca %25 seviyesinde ve geri kalanlar da tüm dinlerde bir miktar gerçeklik olduğuna inanıyor. "Bizim hükümetimiz" demişti Başkan Eisenhower, "derinden hissedilen bir dinî inanca dayanmadığı sürece bir anlam taşımaz –bu inancın da ne olduğu umurumda değil–." Ancak bu yaklaşım birçoklarını da kızdırıyor. "Tanrı'ya giden tek gerçek yolu benim dinim sunuyor" düşüncesinde olanlar –bir ankete göre– Suudi Arabistan'da %79, Güney Kore Hıristiyanları arasında %65, Hint Müslümanları arasında %49, dindar Amerikalılar arasında %42, Hindistan Hinduları arasında %37, İsrailli Yahudiler arasında %33, Koreli Budistler arasında %31, Perulu Katolikler arasında %25, Ortodoks Ruslar arasında %24, Amerika'nın ana akım Protestanları arasında %16 ve Amerikalı Katolikler arasında %15 oranında. Günlük hayatı daha fazla yansıtan şekliyle ifade etmek gerekirse Müslümanların, Hinduların ve Yahudilerin yaklaşık üçte ikisi farklı dinlerin mensupları arasındaki evlilikleri onaylamayacağını söylüyor.

Bahailik –1844'te kuruldu–, var olan çoğu dinin geçerli olduğunu kabul ederek bir dünya dini yaratmayı denediğinde, ayrımcılığa ve eşitsizliğe karşı modern bir program oluşturduğunda dahi diğer dinler tarafından rakip ilan edilerek reddedildi; çünkü Bahailik kendini ayrı bir din olarak sunuyordu. Gerçek olduğuna inanılan bir mehdinin kutsal vahyini temel almıştı ve Şii kökenleri de olduğu için Müslümanlıktan dönmüş olmak sayılıyordu.

Din hakkında tek tip, tek ölçü bir güçmüş gibi konuşmayı bırakmak daha iyi olur. Her dinin ayrı bir sesi vardır ve genellikle de birçok sesi. UNESCO dahi, dinle ilgili 48 farklı tanımı listesine alarak "din"in ne anlama geldiğini bilmediğini ilan etmiştir. 1893'te kurulmuş olan Dünya Dinler Parlamentosu, Birleşmiş Milletler gibidir, her bir dinin bağımsızlığının tasdiki niteliğindedir.

Ancak bu çeşitlilik, ileriye doğru baktığında insanın daha da fazla dini savaş ve anlaşmazlık göreceğine dair bir işaret de olabilir; oysa dinlerin amacı hayatın kaygıları ve karmaşası içindeki bulanıklıkları gidermek ve kesinlik sunmaktır. Diğer yandan, kesinlik ve şüphe tarihini deştiğimde, başka olasılıklara dair işaretler de çıkıyor karşıma. Dinler, ilk ortaya çıktıkları yıllarda kesin hatlarıyla tanımlanmış inançların bütünüyle onaylanmasını beklememiş ya da böylesi bir onayı kazanamamıştır. İsa'nın ölümünden sonra, bazı Hıristiyanlar tek Tanrı'ya inanırken, bazıları iki ve hatta bazıları da otuz veya 365 tanrıya inandı. İnanç kavramı o dönemlerde çok daha esnekti; kati bir inanç ve kesinlik anlamına gelmiyor, entelektüel bir onaydan ziyade duygusal bağlanmayı içeriyordu. İnanç anlamındaki İngilizce *creed* kelimesi orijinalinde *cor do*, yani *yüreğimi sunuyorum, seviyorum* anlamındaydı. İncil, ilk başlarda bütünüyle tutarlı bir mesaj vermesi şart olmayan, kahramanlar hakkında yazılmış hikâyeler ve farklı yorumlara açık alegoriler bütünü olarak değerlendiriliyordu. İlk dönemlerdeki Yahudi hahamlar, kutsal ifadelerin devamlı olarak tartışmaya ve gelişime davet niteliğin-

de olmasını sağlayan bir gelenek oluşturmuşlardı. Bu gelenek, *iki Yahudi bir aradaysa ortada en az üç fikir vardır* deyişiyle sürdürülmüştü. Ortaçağ Hıristiyan vaizleri, kutsal hikâyeleri insanları kişisel ruhani yolculuklara çıkaran fırlatma rampaları olarak kullanıyorlardı. 14. yüzyılda Madhava Acharya tarafından yazılmış olan *Compendium of All Speculations* [Tüm Spekülasyonların Özeti], bilinen her bir dini ve ateizmi yansız bir tutumla tanımlarken, Hindistanlıların bazı dönemlerde hiçbir dinin tüm hakikati tamamıyla içerdiğine inanmadan ve görünürde uzlaşmaz fikirler arasında nasıl bir harmoni yakaladıklarını anlatıyordu. Kâfirlik düşüncesi yavaş yavaş ortaya çıkmıştı. Kâfirlik anlamındaki İngilizce "*heresy*" kelimesi, orijinalinde *seçim* anlamına geliyordu ve aşağılayıcı bir kullanımı da yoktu. Ancak teologlar, tartışmaları aşama aşama suçlamalara dönüştürdüler. Anlaşmazlık, entelektüel ve ruhani canlanma imkânı olarak görülürken, yavaş yavaş uyum ve bütünlük karşıtı bir tehdit olarak algılanmaya başlıyordu. Ve kiliselerin genellikle yeni bir hakikati ortaya çıkarmak için değil, kendi içlerindeki uyumsuz sesleri bastırmak için yeni doktrinler ilan ederek gitgide daha sansürcü hale gelmeleri işte o zamanlarda oldu. Kimi zaman, tüm rakip savaşçı derebeylerini ortadan kaldırmayı amaçlayan mutlaki monarşileri taklit ederek, kiliseler de inananlara mutlak bir itaati empoze etmeye çalıştı, aforoz etme tehdidini kullandı. Kimi zaman da, bilimin sorgulayıcılığına karşılık olarak, bilimsel araştırmaların hassasiyetine denk olabilmek için Tanrı'yı farklı şekilde tasavvur etmeyi denediler; O'nu, hakkında hiçbir kesin söz söylenemeyecek, tanımlanamaz ve akıl ermez bir varlık olarak değil; kesin emirlerle konuşan her şeyin üstünde bir lider olarak betimlediler. Din eskiden şiirseldi. Ancak baskılar altında nesre dönüştü. Bilimle aynı boks ringine girdiğini düşündü ve tanınmaz hale geldi.

Kutsal metinler elbette inancın temel taşı olmuştur daima. Ancak yorumlanmaları gerekir ve yorumlamayı yapan âlimler de sıklıkla görüş ayrılıkları yaşamışlardır. Dolayısıyla dinler

içinde, tarihlerinin büyük bölümü boyunca çok büyük kuşkular da olmuştur. Örneğin ortaçağda her biri İslam fıkhını kendi metodolojisiyle yorumlayan ve her biri İslam dünyasının farklı alanlarında baskın olan "beş mezhep" birbirlerine karşıt olmak yerine, yol gösterici olarak kabul ediliyorlardı. Bir "anlaşmazlık etiği" *(adab al-ikhtilaf)* terbiyesi söz konusuydu. Âlimlik, "tartışma, maharet ve bağımsız mantık yürütme" *(içtihad)* anlamına geliyordu. En tanınmış İslam din adamlarından biri, İmam el-Haremayn el-Juwayn (1028-85) şöyle söylemişti: "Şeriat arayışının amacı doğru sonuca ulaşmak değil, arayışın kendisidir." Günümüzde bilim adamlarının söylediği de bu.

Türkiye'de Kapadokya yöresinde yaşamış Hıristiyan piskopos Nissalı Gregory (MS 335-394), kendisinden yüzyıllar sonrasındaki dindarlıktan çok daha azı varken dahi dindarlıktan uzaklaşmalar karşısında endişeye kapılmamıştı. Kendisini dinleyenlere geçmişten alınmış güzel hayat hikâyelerini örnek olarak göstermeyi reddediyor, bunun yerine onlara kendilerinin tanıdıkları insanların hikâyelerini seçmelerini öğütlüyordu. Kasıtlı olarak anlamı açık olmayan kitaplar yazmıştı; kendisinin yaptığı gibi İncil'in de, okurunun kendi kendine düşünce geliştirmesini sağlayan bereketli belirsizlikler içerdiğini düşünüyordu. Dini ilkeler henüz katılaşmamıştı. Kız kardeşi Macrima'yı anlattığı biyografi ona hem maskülen hem de feminen erdemler bahşediyor ve insanlar yeniden dirildiğinde "erkek veya kadın diye bir cinsiyet olmayacağını" ileri sürüyordu. Konstantinopolis piskoposu Demophilus (ölüm: 386), kendi fikirlerine yapılan itirazlara Matta İncili'nden alıntılarla yanıt veriyordu: "Eğer bir şehirde zulüm görürseniz, bir diğerine kaçın." Son dönemde yapılan araştırmalar, Hıristiyanlığın ilk yıllarında ibadetlerin büyük bölümünün herhangi bir merkezî otorite veya düzenlemeden bağımsız şekilde, yerel olarak organize edildiğini, böylesi kurumlar yerine son derece farklı noktalara önem veren aileler veya klanların hükmünde olduğunu ve piskoposların empoze etmeye çalıştıkları tekdüzeliğe direnildiğini gösteriyor.

Netice olarak, o zamanlarda şiddetli dini tartışmalar var olmuş olsa da farklı dinler arasındaki sınırlar daha az belirgindi. Konfüçyanizm, Taoizm ve Budizm, bir dönem, Çin'de rakip dinler olarak değil, aynı anda değer verilmesi gereken Üç Öğreti olarak devlet tarafından tanınmıştı, her birinin farklı bir nüfuz alanı vardı: Konfüçyanizm, kamu yönetimine yol göstermesi için; Taoizm, kişisel kaygıları rahatlatması amacıyla; Budizm ise büyük festivallerde her sınıftan insanı bir araya getirmesinin yanı sıra nihai kişisel kurtuluşa ulaşma umudu vermesi amacıyla kullanılıyordu. Bu işbirliği düşüncesi, Ming hanedanının ilk imparatoru Taizu'nun (1328-98) ilgisini çekmişti. Hayata okuma yazma bilmeyen öksüz bir köylü olarak başlayan Taizu, eğitimli elit tabakanın inanışlarına uzak kalmış bir kişiydi ve bu üç Öğretinin barışın korunmasına ve kendi şanının artmasına katkı sağlayacağını düşünmüştü. Ortaçağ İspanya'sında, yine bir dönem, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler aşağı yukarı barış içinde bir "*konvivensiya*" (birlikte yaşama kültürü) ile yan yana yaşadılar. Tarım, şiir, müzik ve bilim alanlarında harika sonuçlar ortaya çıktı, Latince ve Arapça'nın kullanıldığı iki dilli bir yapı hâkimdi; ancak hoşgörüyle karışık halde bir miktar zulüm de söz konusuydu.

18.Yüzyılda İngiltere Kilisesi, üyelerinin şahsi inançlarını sorgulamayı bıraktı ve bir "özgür düşünce platformu" haline geldi; ayin, doktrin ve kilise organizasyonuna dair ince detayların yalnızca ahlaki davranışları önemseyen Tanrı nazarında "fark yaratmayacak unsurlar" olduğu hükmüne varılmıştı. ABD'de kendi döneminin en ünlü vaizi Henry Ward Beecher (1833-77), hayırseverliğin inançtan daha önemli olduğunu söylüyor ve inançsızlığı dışlamanın da Hıristiyanlık olmadığını öne sürüyordu. Günümüzde insanlık, kendini daha "hoşgörülü" hale geldiği şeklinde tasavvur ediyor olabilir; ancak eski bir geleneği, bulabileceği her yerde kutsal olanı bulma geleneğini kaybediyor. Birçok dogma, bir zamanlar olduğundan daha yoğun ve daha katı.

Tüm dinler arasında en yaygını olan "popüler din", metafizik ayrımlarla hiçbir zaman çok fazla ilgilenmedi ve çağlar boyu ana prensip olarak hayatın kaygılarından, hastalıktan, felaketlerden, sefalet ve açlıktan kurtulmak adına gerçekçi yollar bulmaya odaklandı. Antik dönem Zenginlik Tanrısı Tsai Shen'in ideolojik trendlerden bağımsız olarak tapılan ve refah getirdiğine inanılan heykelciklerinin hâlâ birçok evin ve binanın girişinde yer almaya devam ettiği Çin'de, bu dinin üç bin yıldır değişmeyen ilgi alanları ortaya çıkarılıyor. Sayısız Çin tapınağı, eski ya da yeni dinler adına vaazlar vermek için değil, yaşam mücadelesinde insanlara yardımcı olmak, halk geleneklerini kış uykusundan uyandırarak geri getirmek, yardımlaşmaya dair köylü ideallerini yeniden ortaya koymak, festivaller düzenlemek, okullar inşa etmek, bölge memurlarına rüşvet verilmesini kolaylaştırmak, liderlik pozisyonları için mücadele etmek ve falcılık, şeytan çıkarma gibi karşılığında ücret alınan hizmetler vermek için –çünkü din aynı zamanda iştir– yeniden inşa ediliyor. Beş milyon nüfusu olan bir kuzey bölgesinde –Shaanbei– bile 10.000'in üzerinde tapınağın yeniden canlandırılmasının sebebi bu. Amerikalıların yarısının dinî eğilimini değiştirmesinde de sebep aynı ruh hali ve bu yarının yarısı da dinini en az iki kez değiştirmiş; dinî düşüncelerini değiştirmiş olmaları en büyük sebep değil –yalnızca %18'i sebebin bu olduğunu söylüyor–; daha sık rastlanan sebepler, farklı inanıştaki biriyle evlenmiş olmaları (%37) ya da başka bir şehre taşınıp yeni arkadaşlar edinmeleri (%25). Kilise, birçokları için esas anlamı itibarıyla bir karşılıklı destek topluluğu. Genç yaştaki Amerikalılara, inandıkları dinin kendileri için ne ifade ettiği sorulduğunda, birçoğu dinin kendilerine işler kötü gittiğinde yardım isteyecek birini bulmalarını sağladığını söylemiş ve bir dinin insanı mutlu ettiğinde gerçek bir din olduğunu eklemişler. Diğer yandan beklentiler arttıkça popüler din bile hizipçi bir hal alıyor, eşitsizlikler gerekçesiz kalmaya başlıyor ve hüsran kaynama noktasına ulaşıyor; çünkü orta seviyede bir refah ve saygı bile artık erişilmez görünüyor ve işte o zaman din, kızgın bir siyasi harekete dönüşüyor.

İnanan ve inanmayanlar arasındaki mücadele, büyük oranda dinin bir güç ve kontrol mekanizmasına dönüştürülmesinden doğmuştur. Dinlere karşı duyulan düşmanlığın büyük bölümü dinlerin doğaüstü gizemler hakkındaki görüş ayrılıklarından kaynaklanmaz; asıl sebep herkese nasıl davranacağını söyleyen sahte dindarların kibrine veya yozlaşmışlıklarına ya da ikiyüzlülüklerine verilen tepkidir. Hükümetler dini, itaati artırmak için; iş dünyası liderleri ise çalışanlarını daha fazla çalıştırmak için kullanmışlardır. Din, ulusu ulusa kırdırmak için vatanseverlikle dahi birleştirilmiştir. Ancak bu manipülasyonlar, insanları dine sığınmaya da teşvik etmiş, dünyevi güçlerin veremediğini dinde aramaya yöneltmiştir; örneğin Hindistan'da iki buçuk milyon ibadet yeri varken hastane sayısı yalnızca 75.000'dir.

Dünya dinleri devrimler olarak başladı. Peygamberlerin hepsi toplulukların çürümüş ahlakını, zengin ve güçlü olanın yozlaşmışlığını protesto eden isyankârlardı. Hepsi dünyayı değiştirmek istedi. Ancak bir mesaj, bir kurumun içine sarmalandığında, kurucularını bile şaşırtacak şekil değişiklikleri gösterebilir. Dinler zenginleşip güçlendikçe coşkudan rehavete, cesaretten tavize, idealizmden yozlaşmaya dönüşebilir. Birçok din, şu ya da bu dönemde eşitliği ve tevazuu vaaz ederken, aristokratlarla, idareyi elinde bulunduran varlıklı sınıflarla işbirlikçilik yapmıştır. Başarı, maneviyatın ideal eşi değildir. Neredeyse her gün özel ya da kamuya açık olarak yeni yorumların, mezheplerin, bölünmelerin, aykırılıkların ortaya çıkması bundandır; her biri bir mini devrimdir, nelerin başarılamadığının göstergesidir.

İnsanların sahip olduklarını iddia ettikleri inançlarına bakarak nasıl davranacaklarını kestirebilmek imkânsızdır. Kuzey İrlanda'da Katolik ve Protestanların birbirlerine karşı tarihin en acımasız dinî savaşlarından birini vermelerinin ardından, din hakkında gerçekte ne bildiklerine dair yapılan ilk araştırmada, İncil'deki *on emir*'in ilkini dahi bilmedikleri ortaya çıkmıştır –16-24 yaş aralığındaki gençlerin yalnızca %17'si bilirken, daha yaşlı neslin de yalnızca %46'sı doğru yanıt verebilmişti–. Ve

yine gençlerin yalnızca %21'i ve yaşı 65'in üzerinde olanların yalnızca %54'ü dört farklı İncil olduğundan haberdar. Amerikalıların yalnızca yarısı İnciller'den birinin adını söyleyebiliyor, ayrıca nüfusun dörtte biri reenkarnasyon ve astrolojiye inanırken kendine Hıristiyan diyebiliyor. Yarım yüzyıllık ateist bir eğitimin ardından çok az sayıda Çinli –yalnızca %8– bir dine mensup olduğunu söylüyor; ancak yine de hâlâ dini uygulamaları ve inançları var. Çinlilerin %44'ü yaşam ve ölümün Tanrı'nın iradesi veya Talih Tanrısı tarafından kontrol edildiğini düşünüyor. %56'nın "dinî, ruhani veya hayali bir deneyimi" olmuş, bu rakam Amerikalılara oranla (%49) daha yüksek. Yalnızca %4'ü kendini Budist olarak tanımlıyor ancak %27'si Buda'ya dua ediyor ve %75'i de bir zamanlar Budist olan ancak artık bu etiketi taşımayan inanışları onaylıyor.

Ailesinden veya öğretmenlerinden herhangi bir dini kılavuzluk görmemiş ve dinin ne anlama geldiğiyle ancak yetişkinlik döneminde ilgilenmeye başlamış biri olarak söyleyebilirim ki, çocuklara normal olarak verilen ve onları genellikle kendi peygamberleri haricindekileri görmezden gelmeye iten temel eğitimi almış olanlara oranla daha dezavantajlı olduğumdan pek emin değilim.

Dinler daima istikrar cenneti olmaya, insanı günlük hayatın kafa karışıklıklarından korumaya çalışmalarına rağmen trendlere ve modaya da bir şekilde boyun eğerler. Kurumsallaşmış inançlar, tuhaf kaynaklardan gelen yeni terapiler ve ruhani tekniklerle desteklenir. Karşıt kültürler, geleneksel kiliseler tarafından zor kullanılmadan emilir. Çok eski gelenekleri korumayı amaçlayan küçük dini topluluklar bile bunu yapmanın yeni yollarını yaratıyor. Özgüvenini kaybetmiş insanlar bir kez daha teselliyi egzotik inançlarda arıyor; tıpkı Yunanlıların ve Romalıların, imparatorlukları dağıldığında sayısız Oryantal ve mistik mezhebin uzmanı haline geldikleri zamanlardaki gibi. Japonlar ortaçağda kendi deyimleriyle dünyanın "tersine döndüğünü" hissettiklerinde bir dizi yeni dini harekete dönmüşlerdi ve aynı

şeyi bugün de yapıyorlar. "İnsanın tüm çabaları ahmakça ve nafile" demişti bir Japon müzisyen-şair 12.yüzyılda ve doğaya tapmak için şehir hayatından uzaklaşıyordu. Bu esnada morali bozuk savaşçılar çay içmeyi ruhani bir seremoniye dönüştürürken, dünyaya silah satarak servet kazanan ticaret adamları da –Japonya bir zamanlar bu ticarette çok üstün durumdaydı– Budizm'i, kişisel kurtuluşa dair basite indirgenmiş, kestirme bir çözüm garantisi şeklinde yeniden yapılandırıyorlardı. Vicdanın tüm kaygılarından veya dünya nimetlerinden el etek çekme ihtiyacından arındırılıyordu Budizm. Bugün Japonya yeni dinler konusunda elektronik eşya ve arabada olduğu kadar önemli bir üretici durumunda.

Neredeyse her yıl milyonlarca taraftar toplayan ve kendi bölgesel kökenlerinden uzak kıtalara kadar yayılan yeni dinler icat ediliyor. Bugün dünyada 4200 farklı dini grup sayılabilirken, her birinin kendi içinde de çok sayıda farklılığı var. Bir insanın Brezilya, Meksika veya Filipinler'de Roma Katoliği olduğunu söylemek, bu ülkelerin her birinin kendi Afrikalı, Aztek-Maya veya Malayo-Polinezyalı geçmişlerine dayanarak kendilerine uyarladıkları uygulamaları göz ardı etmemize neden olabiliyor. Anglikan Kilisesi'ne bağlı kişi sayısında artık İngiltere'yi dahi geride bırakmak üzere olan Nijeryalılar, Pilgrim Ataların daha katı ahlaki kurallarını yeniden hayata geçiriyor. Birçok Afrikalı Hıristiyan, kendi toplumlarının çok eski dönemlerin Musevilerine benzediğini düşünerek aradıkları ilhamı Eski Ahit'te buluyor. Ezbere bildikleri bir kutsal kitaba bağlılık gösteren birçok Afrikalı Müslüman gibi onlar da sosyal adalet için radikal tutkuları canlandırıyor. Fiji'nin Metodistleri, Wesley'nin ritüellerini devam ettirmek istemiyor artık ve çocuklarına yalnızca "kilisenin yöntemini" değil, "toprağın yöntemini" de öğretiyorlar. Peru'nun din değiştirmiş yerlileri, dinin kendilerine misyonerler tarafından öğretilmiş olduğunu sıklıkla unutup "ezelden beri Hıristiyan" olduklarını iddia ediyorlar. Sömürgecilik mağdurları, din değişikliğinin kendileri üzerinde misyonerlerin düşündüğünden

çok daha az etki bıraktığını söylüyor. Kadınlar, itibar kazanma mücadelelerinin, yeniden canlanan kadın düşmanlığıyla gitgide daha zora girdiği düşüncesindeler. Avrupa'da dinî vecibeleri yerine getirme açısından yaşanan düşüş, doğaya ve çevreye duyulan tutkulu bir ilgiyle dengeleniyor, ki bu da elbette tüm dinlerin en eskisi. Aynı zamanda, dini gruplar dinamik veya statik, agresif veya defansif evrelerden geçerken mensuplarının motivasyonu da değişkenlik gösteriyor.

Dinler, kendilerine gösterilen bağlılığı korumak ve yabancıları uzak tutmak için kendi etraflarına duvarlar örerler; ancak geçen yüzyıllar içinde değişebildiklerini de göstermişlerdir – bazı dinlerin evlilik, kürtaj ve homoseksüellik gibi şu anda son derece sert biçimde taviz vermekten kaçındıkları konularda bile yaklaşımları geçmiş dönemlerde çok farklı olabiliyordu–. Ancak Kuran'ın meşhur öğüdünü hayata geçirmediler –"Sizleri erkek ve kadın olarak yarattık ve sizlerden uluslar ve kabileler oluşturduk ki birbirinizi tanıyasınız diye"– çünkü onlar birbirlerini çok çeşitli fikirlerden ve farklı mizaçlardan oluşan bireyler bütünü olarak değil, tek parça organizasyonlar olarak tanıyorlar. Yalnızca kendileriyle değil başkalarıyla da daha fazla ilgilenirlerse, enerjilerinin daha küçük bir bölümünü karşılıklı düşmanlık için kullanmaları ihtimali de artar.

Bireyler, birbirlerine neler borçlu olduklarının farkına ne kadar çok varırlarsa, din aracılığıyla ne aradıklarını da o kadar iyi idrak edebilirler. Eski Mısırlıların, ölümsüzlüğün yalnızca firavunlar için değil, herkes için mümkün olduğunu söyleyen yüzeysel ve tuhaf düşüncesi artık yersiz görünmüyor bana: Ölümsüzlük, yaşamı sürdürmenin de ötesinde, her bir bireyin insanlığın yararına ne hediye bırakabileceğini düşünmesi için bir davettir. On Emrin yedi tanesinin Eski Mısır metinlerinden alınmış olduğunu bilmek, inançların küçük oynamalarla nasıl da dönüştürülebildiğini düşündürüyor bana. Yahudi âlimi Hillel –İsa'yla neredeyse aynı dönemde yaşamıştır–, inancını bir cümleyle şöyle özetliyor: "Size yapılmasından nefret ettiğiniz

bir şeyi yoldaşınıza yapmayın. Bütün Tevrat bundan ibarettir; gerisi yalnızca açıklama!" –Konfüçyus'un Altın Kuralı'nı birebir yankılandıran bu kelimeleri duyduğumda, herkesçe kabul edilen ortak bir dünya etiği yaratmaya çalışan tüm girişimlerin neden başarısız kaldığını düşünüyorum–. Tek tanrılı dine geçiş hikâyesi Yahudiler tarafından anlatıldığında –tarihteki en önemli olaylardan biridir– ortaya beklenmedik bir sonuç çıkıyor ve erkekler Tanrıları uğruna eş sahibi olmaktan vazgeçiyorlardı, ki öncesinde eşleri vardı ve çok tanrılı eski Yunanlıların da eşleri vardı; hatta kadın din görevlileri saygı duyulan kamu görevleri alıyor ve önemli etki yaratıyordu. Eğer Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hıristiyanları reforme edilmiş birleşik bir dinde uzlaştırmaya yönelik çabaları geri çevrilmiş olmasaydı tarihin tüm akışının farklı olabileceğini düşünmek çok olumlu sonuçlar verebilir.

Karşılıklı hoşgörü değilse bile karşılıklı bilgi, sözde medeniyetler çatışmasına verilecek bir cevaptır; ancak aslında cevabın yalnızca yarısı, hatta üçte biridir. Çünkü bilgi her zaman şüphe ve belirsizlik yüzünden sınırlanır ve şüphe duymak da tatmin edici bir sanata dönüştürülememiştir henüz. Ve bilgi, tıpkı yemek gibi, kimin pişirdiğine, nasıl servis edildiğine ve yiyecek kişinin öncesinde neler yediğine bağlı olarak farklı bir lezzete ve görünüme bürünür. Bilgi, çiğ değildir hiçbir zaman. Bilgiyi pişirmek ve yemek belki de tüm sanatların en zorudur.

Hangi dinden olduğunuzu sormamalıyım size. Bunun yerine şu soruyu sormayı tercih ederim: İnancınız ne olursa olsun, bunu hayata ne şekilde döküyorsunuz?

10
Önyargılar Nasıl Yıkılabilir?

Zamanın başlangıcından beri insanlar kendilerini başkalarından ayıran özellikleriyle gurur duymuşlardır; ancak bir yandan da yaşamlarına zarar veren anlaşmazlıklarla baş etmenin en iyi yolunu bulmak konusunda tereddüttedirler.

"Hangi dindensin?"

"Her duyarlı insanın mensubu olduğu dindenim."

"Peki o din hangisi?"

"Duyarlı bir insan bunu asla söylemez."

Bu sessiz kalma stratejisini savunmuş olan Shaftesbury Kontu (1621-83), kralına karşı isyan bayrağını açmaktan ve onun kellesini almaktan korkmamıştı; henüz keşfedilmemiş Carolina

bölgesini sömürgeleştirmekten ve kendisini ağır ihanetten yargılanmaya götüren risk alan bir politikacı olmaktan da korkmadı; ama İsa'nın Tanrı olduğuna inanmadığını itiraf edecek kadar cesareti ancak ölüm döşeğindeyken bulabildi. Dini savaşların Avrupa'yı yakıp yıktığı, bazı bölgelerde nüfusunun neredeyse yarısının öldürüldüğü, ki hepsi Tanrı aşkınaydı ve Katolik Engizisyon Mahkemesinin yaklaşık 150.000 "kâfiri" –o dönemin teröristleri– rahat bırakmadığı, karşıt Hıristiyan grupların komşuya sevgi gösterme gereğini öğütlerken birbirlerini şeytanın elçileri olarak tasavvur ettikleri bir dönemde insanın görüşlerini açıklaması tehlikeliydi.

İnsanların kendi dinlerini seçmelerine ve bunu açıkça söylemelerine izin vermek, süregelen anlaşmazlık zulmünden kaçınmanın tek yolu gibi görünüyor. Amerikan Anayasası bu düşünceyi kutsal saydı ve diğer ülkeler de Amerika'yı takip etti; ancak bunun da tam bir çözüm olup olmadığı kanıtlanmış değil. Yalnızca din tarafından değil, birçok farklı türden tutkuyla tetiklenen toplu cinayetler, dünyayı zehirlemeye devam etti. Hoşgörü, karşılıklı bilgisizliği veya aşağılamayı ortadan kaldırmaya yetmedi. Farklı görüşlerdeki insanlar fiziksel olarak saldırıya uğramadıkları zamanlarda bile anlaşılamamaktan şikâyetçi. Her çağın ve her grubun tabuları var ve bunları sorgulamak veya dile getirmek pek akıllıca olmuyor. Zulümden kurtulmak ise yalnızca bir başlangıç, çünkü kayıtsızlıkla çevrelenmek de yalnızlığa hapsolmaya fazlasıyla benzeyebilir.

Fiziksel anlaşmazlıkla sözel olanın yerini değiştirmek, savaşmanın yerine diyaloğu getirmek büyük bir atılımdı. Farklı görüşlere sahip taraflar arasındaki demokrasinin kurumsallaştırdığı kelime savaşı, bir fatihin düşmanını yendiği askerî geleneğin devamı niteliğindedir; ancak bu kelime savaşı, demokrasinin mucidi Atinalıların en büyük değeri verdikleri ideallere ulaşmış olmaz: Kimse yenilgiye uğratılmamalıdır, geçmiş yaralar unutulmalı ve affedilmelidir; bazılarının diğerlerine karşı zafer kazanmış olması, anlaşmazlığın harmoni yaratan bir

şekilde çözülemediğinin bir göstergesidir. Demokratik olarak onaylanmış yasalarda artış görülmesine rağmen, açgözlülük ve kibir hâlâ tomurcuklanıyor ve savaşlar hâlâ içteki sıkıntıları unutturmak için kullanılıyor. Demokrasi, Solomon'un (MÖ 638-558) üzücü saptamasının fazla ötesine geçemedi hâlâ; anlaşmazlıkların her eve giren, en yüksek duvarlardan atlayan ve hiçbir kapının durduramadığı kaçınılmaz bir bela olduğunu söylemişti Solomon.

Daha bireysel düzeyde ise, uyumsuz zihinlerin çarpışmasını yumuşatmak için kibarlık yastığı geliştirildi. Sosyal ilişkilere zarafet kattı ve iyi yürekliliğin dışavurumu için yeni yollar yarattı. Ancak kibarlığın samimiyetle nasıl birleştirileceği konusunda da belirsizlik yaşanmıştır her zaman, karşılıklı yalanların söylendiği bir oyun olmaktan öteye gitmemesinden nasıl sakınılacağı muğlak kalmıştır; kibarlık, her zaman aldatmak için oynanan bir oyun değildir belki –yalnızca saf olanlar aldanır–, daha ziyade gerçeklerin acıtan yüzünün saklanmasıdır. Bismarck'ın savaş ilan ederken bile kibar olunması gerektiği şeklindeki tavsiyesi, kibarlığın sınırlarının genişliğini gösterir. Toplum ve iş hayatında ödüllendirilmeye devam eden saldırganlığa duyulan hayranlığı azaltmamıştır kibarlık.

Anlaşmazlık, kendisini yola getirmeye yönelik tüm bu çabalara rağmen, bir yandan da eğitimin yaygınlaşıp eleştirel fakültelerin keskinleşmesiyle büyümeye devam ediyor. Ancak anlaşmazlık bir hastalık değil; çatışmadan ibaret de değil; anlaşmazlık, aynı zamanda insanları birbirinden her şeyden fazla ayırt eden unsurun da kaynağı. İnsanlar düşünür ve mantık yürütür. Anlaşmazlık bizleri düşüncelerimizi netleştirmeye, kelimelere dökmeye ve yeni sorular keşfetmeye zorlar. Anlaşmazlık olmasaydı, düşünce olmazdı, gerçeğin arayışı ve hayat veren sohbetler de olmazdı; insanları sürekli aynı klişeleri tekrarlamaktan alıkoyacak, zevklerini ve merak duygularını genişletmelerini sağlayacak hiçbir şey olmazdı. Peki, anlaşmazlığın en azından bazı türleri, daha sık kullanılan birer enerji kaynağı olabilir mi?

Kişisel farklılıkların toplumsal anlaşmazlıklardan daha fazla tahribata neden olduğu söylenebilir. Toplumsal hayat, güç ve ayrıcalık kazanmak adına düşmanlar, savaşlar ve çekişmeler doğurur; ancak özel yaşam da dostlukları başlamadan bitiren hatalı ilk izlenimlerle, yüreğe kalıcı zehirler salan küçük tartışmalarla, iyileşmeyi reddeden ve bir yaraya dönüşen incinmiş gururlarla, en acımasız türden bir esarete dönüşen kıskançlıklar ve endişelerle doludur. Tüm bunlar kaçınılmaz olarak nitelenebilir mi?

İnsanları ayrı tutan en eski anlaşmazlıklardan biri Doğu ve Batı arasında olandır; karşılıklı yanlış anlama ve güvensizlikten kaçmayı göründüğü kadarıyla başaramayan tipik bir çift gibi tıpkı. Bu ayrılığa bir köprü kurabilmek için atılmış en cesur adımlardan biri, Avrupalı olmadığı halde edebiyat alanında Nobel ödülü almış ilk yazar unvanına sahip Rabindranath Tagore'ninkiydi (1861-1941). "Neden" diye sormuştu Tagore, "çeşitli ırkların, dinlerin ve bilimlerin bir birleşimi" olamıyordu? "Tüm insanlar" demişti, "içlerinde yüceliği barındırır; ve yalnızca bencillik ve narsisizm birbirleri için neler yapabileceklerini fark etmelerini engellemiştir. İnsanların doğa, edebiyat, şiir ve müzik sevgisi onları anlamsız saplantılardan kurtarabilir." Tagore, Doğu'nun Batı'nın hayal gücünü genişletmesini ve Batı'nın da teknolojik becerilerini Doğu'yla paylaşmasını istiyordu. Bu arabuluculuk için de Hindistan biçilmiş kaftandı: "İnsanla insan arasında kişisel bir ilişki kurmak, Hindistan'ın değişmez çabası olmuştur." Hindistan insanı, kendine yakın olan herkese, akraba olmasalar bile baba, kardeş, teyze der; uzak akrabalarla ve çocukluk arkadaşlarıyla bağlarını maddi durumlarına veya sosyal sınıflarına bakmaksızın sürdürmeyi sever. "Bu bağların tarifi ise kutsal kitaplar tarafından değil yürekten gelir... Biriyle iletişime girdiğimiz anda onunla bir ilişki başlatırız. Yani insanı belli çıkarlara ulaşmak için bir araç veya bir makine gibi görme alışkanlığına kapılmayız. Bunun iyi olduğu kadar kötü yanları da olabilir belki, ama ne olursa olsun bizim memleketimizde

durum böyledir; dahası, Doğu'da durum böyledir." Keşke Doğu, Batı'nın en iyi yanlarını asimile etmiş olsaydı, "bu ikisinin sentezinden nasıl da tam bir karakter çıkardı ortaya." Dünya Tagore'yi neden dinlemedi ki?

Tagore Batı'da seyahat ettiğinde, Batı'nın düşünce şeklini domine edenlerin kendi yaklaşımlarına karşı derin endişeler beslediklerini fark etti. Onlara göre şiir, müzik ve hayal gücü gerçek yaşamdan oldukça kopuk şeylerdi. Tagore'nin görüşlerini mistisizm diyerek görmezden geliyorlardı. Beatrice Webb şöyle yazmıştı: "Müthiş görgü sahibi ve harika bir zekâsı var, sıra dışı cazibesi olan farklı bir insan. Çok da yakışıklı biri. Çok zarif giyiniyor." Ancak Tagore, "zekâ hiçbir problemi çözmez" veya "bütün hükümetler şeytandır" dediğinde Beatrice Webb öfkelenmiş, Batı'ya getirdiği eleştirilere ve kendisinin Hindu geleneklerine getirdiği eleştirilere Tagore'nin içerlemesine içerlemişti. Webb'in ulaştığı sonuç şöyleydi: "Girişimci insanlara nazaran kendisinin üstün dürüstlüğünün bu her şeye kucak açan vicdanı, mistik dâhinin –Tagore'nin– yaşadığı ve varlığını türettiği dalkavukluk atmosferinden kaynaklanıyor." Bertrand Russell, Tagore ile konuştuktan sonra şöyle yazmıştı: "Bu tam bir zırvalıktı –nehrin okyanusla birleşip bütün olması üzerine yavan, alışılagelmiş şeyler–... Onun mistik davranışları beni sarmadı ve daha doğrudan olmasını dilediğimi hatırlıyorum. Yumuşak, hatta daha ziyade kaçamak bir tarzı vardı, bu da bende dürüstçe bir etkileşimden veya iletişimden kaçınmak isteyeceği şeyler olduğu izlenimini uyandırdı. Doğal olarak, mistik görüşleri vecizeler şeklindeydi ve bunları tartışmaya açmak mümkün olmadı... Sonsuzluk hakkındaki konuşmaları bulanık bir anlamsızlık". Ve Tagore de, Russell'ın Cambridge'deki derslerinden birinden çıktığında şöyle yazmıştı: "Dinledim, ama sonrasında hocanın söylediği tek bir kelimeyi bile hatırlayamadım; halbuki dikkat kesilip dinlemiştim ve metodunun kolaylığını da beğenmiştim. Ancak anlattıkları, hayatın önemli konularından bütünüyle kopuk ve açıkça ulaşılabilecek gerçekleri idrak edecek bilimsel muhake-

meden yoksun." Tagore'nin şairliğine hayran olan Batılılar, onun şiirinde genellikle aşina oldukları öğeler görüyorlardı, örneğin Hıristiyan hümanizmini. Darwin'in kızı şöyle söylemişti: "Artık güçlü ve nazik bir Hıristiyan hayal edebiliyorum, daha önce bunu hiç hayal edemezdim." Tagore, şöhretine rağmen, çoğu insan için "bizden biri değil" şeklinde kaldı ve onunla yapılan görüşmelerden genellikle önceden var olan yargıların tekerrürü dışında bir sonuç çıkmadı.

On dokuzuncu yüzyılda Hindistan dini üzerine yapılan akademik çalışmalar alanında Batı dünyasının önderliğini yapan Almanya'da, Tagore'nin şiirleri ilk başlarda dünya edebiyatına yapılmış bir katkıdan ziyade doğu dinlerine ışık tutan eserler olarak görülüyordu ve eserlerinin çevirilerini yayımlayanlar edebiyatla değil, dinle ilgilenen yayınevleriydi. Tagore, ABD'de ülkenin en büyük servetlerinden birinin mirasçısı olan Dorothy Whitney'den bağış toplamaya çalıştığında Whitney, "şairin fikirlerinin karmaşasından, şarlatan gibi kıyafetinden ve rol yapmasından" sıkıldığını söylemişti. Whitney'in bu ilk yargılarını ancak kocası, Tagore için iş yapmaya gittikten sonra kırabildi ve onun olağanüstü ve çok çeşitli yeteneklerini gözleri ancak o zaman seçebilir oldu.

Batılılar Tagore'yi güvercin yuvası gibi gördükleri "Hint kültürü"nün bir rafına koymuşlardı; o ise hayatını bunu değiştirmeye adamıştı. Şöyle söylemişti: "Hindistan'ı seviyorum ama benim Hindistan'ım coğrafi bir ifade değil, bir düşünce". Ve ülkesinin yozlaşmışlığını, açgözlülüğünü ve "barbarca iç çekişmelerini" eleştiriyordu. "Dünyanın ruhu"ndan bahsettiğinde antik bir dini övdüğü düşünülüyordu; halbuki o, bilimin ve zirai yeniliklerin destekçisiydi, oğlunu teknoloji okumaya Almanya'ya göndermişti, çevrecilik konusunda da öncüydü, 1928 yılında Ağaç Dikme Festivali'ni başlatmıştı. Yabancılara göre onun dış görünümü eski çağlardan gelen bir peygamberi andırıyordu; ancak Bengal'liler için geleceğin adamıydı o, onların rönesansının lideriydi ve onu kendi dillerinde konuşurken

dinlediklerinde, "ağdalı dili" ve duygularını ateşe veren hararetli şarkılarıyla coşuyorlardı.

Çok az insan duygularını, umutlarını ve zihinsel süreçlerinin tamamını Tagore kadar çekinmeden, açıklıkla ve nezaketle ortaya koymuştur ve yine çok az insan bunu yaparken kendini bu kadar çeşitli yollarla ifade etmiştir: müzik –iki binin üzerinde şarkı biliyordu–, drama –otuzdan fazla oyun–, opera, roman, kısa hikâyeler, makaleler, şiir, felsefe, tarih, otobiyografi, gezi günlüğü ve dünyanın her yerinde verdiği dersler. Ancak uzun zamandır kişisel özgürlüğün en büyük lütfu olarak yüceltilen kendini ifade edebilme edinci, otomatikman bir kavrama gücü, başkalarının ne söylediğini özümseyebilme ve ne demek istediklerini anlayabilme kapasitesini doğurmaz; kendini ifade, dikkatini şahsi kimliğini ortaya koymaya odaklar.

İnsan ayrımını bu kadar farklı sayıda yolla aşmayı denemek konusunda muhtemelen eşsiz bir insandı Tagore. Zeki okurlar için zekice kitaplar yazarak mantığa hitap etti, –elbette görüşlerine bu zeki okurların hepsi katılmadı–. Aynı zamanda farklı bir yoldan duygulara da hitap etti, hepsinden öte şiir ve müzikle yaptı bunu. "Eğer insanlar beni anlamak istiyorlarsa" diyordu, "biyografime değil, şarkılarıma bakmalılar." En büyük yeteneğinin müzik alanında olduğuna inanıyordu ve müziğin de "dış dünya ile iletişim kurmak" için en iyi yol olduğuna. İlhamını gezgin ozanlar "Baul"ların halk şarkılarından almıştı. "Baul"lar yüzyıllarca hem Hindu hem de Müslümanların en derin özlemlerini aktarmak için dinî ve siyasi tartışmaları görmezden gelerek Sufi, Vaişnavist, Tantrik ve Budist fikirleri birleştirmişlerdi. Hem Hindistan hem de Bangladeş, Tagore'nin birer şarkısını milli marş haline getirdi ve pop yıldızları da hâlâ onun şarkı sözlerini yeni melodilere adapte ediyor. "Tagore dışında hiçbir şair ya da besteci, aynı anda sözleri ve müziği bu kadar sonsuz sayıda ve zahmetsizce üretemedi; bunlar, aklına o kadar kendiliğinden geliyordu ki unutmasına fırsat kalmadan yazılabilmeleri için etrafındaki dostlarına güveniyordu." Onun şarkılarında dünya

"daracık bölgesel duvarlarla parçalara ayrılmaktan" kurtulurdu. "Senin kokunla bir esans olur tomurcuklarım gizlice" dizesi, bir ilham esintisinin bir ilişki yaratmaya yeteceğine dair dünya görüşünü barındırıyordu. "Aklın korkusuz olacağı" bir geleceğe şarkı söylemişti; reddedilmeye karşı ise şöyle cesaret veriyordu insanlara: "*Olmaz derlerse senin haykırışına / Yalnız yürü bu yolları.*" Diğer yandan aşama aşama "müziğin evrensel bir dil olduğu, bir safsatadır" sonucuna varmıştı; kendi vatandaşlarının bile müziğini bütünüyle anlamadığından dert yanıyordu ve Batı'dan da, bütün Hint müziğine yönelik bilgisini önemli ölçüde derinleştirmediği sürece kendisini anlaması beklenemezdi. Nihayetinde uluslararası mesajını ne müziğinin ne de kelimelerinin iletebileceğine karar verdi ve kültürler arası iletişim için resim sanatının daha iyi bir araç olduğu sonucuna vardı.

Orta yaşının ilerleyen dönemlerinde genetik olarak ortaya çıkan bir rahatsızlıktan dolayı renk körü olduğunu, kırmızı-yeşil ayrımını yapamadığını ve kırmızıyı pek seçemediğini keşfettiğinde, bu durumun farkına ne hayranları ne de sevmeyenleri varabilmişti. Birdenbire insanları tam olarak göremediğinin farkına vardı; sadece başkaları kendisini yeterince net göremiyor değildi artık. Altmış yaşına geldiğinde, resim yapmak ana işlerinden biri haline geldi; resim sayesinde "kendi renkleri"ni "herkesin renkleriyle karıştırmaya" çalışıyordu. Kırmızı çiçeklerin veya sonbaharda dökülen yaprakların güzelliğini tasvir etmeyi şiirlerinde başaramamıştı. Dünyadaki birçok müzeyi dolaşarak sanatın her biçimini incelemişti –Mısır heykelleri ve Japon gravürlerinden İngiliz suluboya resimlerine kadar çoğu eseri inceledi; ancak bulabildiği her yerde en büyük ilgiyi primitivizme gösteriyordu–. "Geleneğin içine çekilmek değil, onu büyütmek, birinin çizgisine bağlı kalmadan kavrama gücünü artırmak ve dışarıda kalan modelleri de onları dans ettirecek bir ritimle kendisine ait hale getirene kadar dönüştürmek"ti amacı. Ancak resimleri fikirleri değiştiremedi; göremediği şeylerden anlam çıkarmaya çalıştığı deneyler halini aldı, eski objelere yeni

anlamlar yüklemenin bir yolu oldu. Rahatsızlığını kurtulması gereken bir bela gibi görmek yerine, "kutsallığa dokunma" imkânının bir sembolü olarak algılamayı tercih etti. Görünen ve görünmeyen arasındaki karşıtlık onu büyülemişti. Çıkardığı sonuç ise "görünmeyenin yüceltilmesi" idi.

Görünmeyeni yüceltmiş olması Tagore'yi ya bir idealist ya da bir spiritüalist sınıfına sokabilir; bu da dünyayı olduğu haliyle reddetmek anlamındadır. Dolayısıyla şimdiki zamanı gelecekle değiştirmek isteyen becerikli bir girişimci olmak da bunu yapmayı gerektirir, ki bunu yapmaya Tagore de büyük çaba harcamıştır. Aldığı eğitimden nefret etmiş ve üniversiteye gitmekle hiç uğraşmamış biri olarak, kendi okulunu kurmak üzere, üniversiteye kendi alternatifini bulmuştu; buna da Visva-Bharati adını vermişti. Visva-Bharati, öğrenme ve sanat tanrıçalarını, Yunan ilham perilerinin eşdeğerlerini anımsatıyordu. Öğrencilerini Hindistan'ın tüm farklı kültürleriyle tanıştırmayı amaçlıyordu, ardından Asya kültürleriyle ve sonra da Batınınkilerle. Amacı, onlara yalnızca "bilginin doluluğunu" değil, aynı zamanda "sevgi ve dostluk bağı kurmayı... tüm insanlık ve doğayla yakınlık duygusu geliştirmeyi" göstermekti; bu kültürlere, tüm farklı sanatlarına estetik bir yaklaşım getirilerek can verilecekti. Dersler, Hindistan antik döneminin orman okulları geleneğiyle açık havada yapılıyordu; ancak modern batı eğitim teorilerine ait öğeler de içeriyordu; ortak bir müfredat yoktu, her öğrencinin bir öğretmenle yürüttüğü kendi çalışma programı vardı. Ezberci ve ahlaki eğitimin yerini "zihnin tazeliği"nin teşvik edilmesi alıyordu; Tagore yalnızca kitaplara güvenmek yerine, komşu köylülerle birlikte çalışılan uygulamaya dayalı zirai ve sosyal işler ayarlıyordu: "Yaşayan bir insanı doğrudan tanıma çabasının içindedir eğitim". Öğrencilerinin birçoğu dünyaca ünlü figürler haline geldi; örneğin başbakan olan Indira Gandhi, Nobel ödüllü ekonomist Amartya Sen ve film yapımcısı Satyajit Ray. Ray, orada Visva-Bharati'de geçirdiği üç yılın hayatının en verimli yılları olduğunu söylemişti, "gözleri"ni "ilk kez Hindis-

tan ve Uzak Doğu sanatının ihtişamına açarak" batı medeniyeti saplantısından kurtulduğunu, "artık olduğum kişi, yani Doğu ve Batı'nın ortak ürünü" haline geldiğini ifade ediyordu. Ancak Tagore, amacına ulaşabilmek için önce Hindistan'ın tüm bölgesel ve manevi geleneklerini bir araya getirmesi gerektiğine inanmaya başlamıştı ve bunun üzerine tüm Asya'yı "kendini tanıma" noktasına getirecekti: "Asya'nın Zihni henüz ayarını bulmuş değil... Asya, Batı kültürüyle işbirliği yapabilir hale gelmeden önce, sahip olduğu tüm farklı kültürlerin sentezini oluşturmalı".

Tagore ile Hindistan bağımsızlık mücadelesinin bir diğer dev figürü Gandi arasında derin bir anlaşmazlık vardı; ama ilişkileri saygılı ve hatta dostçaydı. Nehru, dünyada onlardan daha farklı iki insan yoktur diyordu. Brahman'ın, Vaişya tüccar kastıyla karşılaşması değildi bu yalnızca; pahalı kaftanlar içindeki vakur aristokrat, koca kitleleri ayağa kaldırabilen *dhoti* giymiş adama karşıydı: Bengalli, Gujarat'lıya; enternasyonalist, milliyetçiye; moderniteye açık zihniyet de köye dönme düşüncesine karşıydı. Hindistanlıların çıkrık kullandıkları günlere geri dönmeleri gerektiğini söyleyen Gandi'nin fikrini reddetmişti Tagore, "çıkrık kimsenin düşünmesini gerektirmez" diyerek protesto ediyordu bu görüşü. Kendisi için zaman yavaş akan Gandi, insanların bir idole ihtiyaç duyduğunu ve barışı istemek için savaşı deneyimlemeye ihtiyaç duydukları gibi, enternasyonalizm için de milliyetçilikten geçmeleri gerektiğini söylediğinde, Tagore insanların mantıksızlıklarının veya saflıklarının sömürülerek "kitlelere çocuk muamelesi yapıldığını görmeye katlanamadığını" söylemişti, "bunun bir üst yapı yaratmak açısından hızlı sonuçları olabilir ama bu yapının temellerini de baltalar." Hindistan'ın ne olabileceğine dair kendi idealize edilmiş vizyonunun gerçeklikten uzak olması ihtimaline hayıflanıyordu: "Bölünmüşlük, yüce olanı yönetiyor ve sayısız aşağılık engel de bizi birbirimizden ayırıyor:" ve "Siyasi gruplar, dinî gruplar, edebiyat grupları, sosyal gruplar tarafından hep saldırıya uğradım." diye şikâyet

ediyordu. Şöyle tamamlamıştı sözlerini: "Bugün var olan şiddet duygularını alt etmeyi ancak farklı dinî topluluklarımız ve kastlarımız birlikte eğitim aldıklarında umabilirsiniz." Ancak eğitim herkesi bilge ve nazik yapmayı başaramamıştır; eğitim seviyesi yüksek kişiler arasındaki çatışmalar her zaman olduğu gibi insafsız ve genellikle de bir o kadar yararsızdır. Ve Avrupalı ve Amerikalı öğrenciler de Tagore'nin umduğu gibi okuluna akın etmediler; onun arzusu, Hindistan düşünce şeklinin tüm zenginliğini büyük bir evrensel senteze ulaştırmaktı.

Tagore, "özgürlüklerin büyümesi tarihinin, insan ilişkilerinin kusursuzlaşması tarihi olduğu" konusunda ısrarcıydı; ama özel hayatında kişisel olarak bu amaca ulaşamadığını da itiraf ediyordu. "Kendimle beraber ne kadar büyük bir yalnızlık yükü taşıdığımı bütünüyle anlamanız zor olurdu". "Yapı itibarıyla antisosyalim; insanlarla samimi olmak benim için neredeyse katlanılmaz bir şey. Etrafımda her yönde geniş alanlar olmadıkça zihnimi açamıyorum, kollarımı ve bacaklarımı mental olarak esnetemiyorum... Birçok arkadaşımı beni kendileri için istemelerinden ötürü kaybettim; onlara kendimi sunmaya müsait olmadığımı söylediğimde kibirli davrandığımı düşündüler. Bu durumdan tekrar tekrar çok çektim ve bu yüzden de ne zaman yoluma yeni bir arkadaşlık lütfu çıksa gerginleşirim". Ancak aradığı avuntu, "doğayla birlik olma" hiçbir zaman yeterli olmadı. On yaşında bir kızla görmeden evlendi ve yıllar sonra ona şöyle yazdı: "Sen ve ben tüm çalışmalarımızda ve tüm düşüncelerimizde yoldaş olabilseydik, bu çok güzel olurdu; ancak arzuladığımız her şeye ulaşamıyoruz." "Ailemle iletişimim bir gölgeye dönüştü. Herhangi biri, benim *sözde* ailemden olduğunda, bu benim onu sevdiğim anlamına gelmez". "Yürekten bir serseriyim ben... Kimse ayaklarıma pranga vuramayacak." Şöhret, Tagore'nin yalnızlığını artırmıştı yalnızca. "Piyasa değerim çok yükseldi ama kişisel değerim belirsizleşti. Bu değeri, beni sürekli takip eden onulmaz bir arzuyla bulmaya çalışıyorum. Buna ancak bir kadının aşkıyla ulaşılabilir ve uzun bir zamandır bunu hak

ettiğimi ümit ediyorum." Ancak kendisine aşkını sunan kadından uzak durdu; çünkü onun mülkü olmaktan korkuyordu.

Diğer yandan İngiliz asistanı Leonard Elmhirst'le kalıcı bir bağ kurdu; yarı yaşındaydı ve Tagore'nin ağırbaşlı varlığının ardında gizlendiğini gördüğü şeyin çekimine hemen kapılmıştı. "Gözleri nüktedan bir parıltıyla yanardı sürekli, neredeyse haylazlıktanmış gibi. Mistik bir bilgelik değildi bu. Talebe toplayan biri de değildi, ama çok insandı, insancaydı... İnsanın var oluşunda onun için büyüleyici olmayan hiçbir taraf yoktu". Ve Tagore de şöyle yazmıştı: "Sanırım sen beni aynı anda hem genç hem de yaşlıyken yakından tanımış tek kişisin." Elmhirst, şöyle demişti: "Bazen kendimi, seni insanlar arasında en yalnızı olarak tanımlarken bulmuşumdur. Gerçek mükemmelliğin kaçınılmaz cezası sanırım bu olmalı". Ardından, "Yine de" deyip ekler: "çok zamanlar bana bir baba gibi baktın, çok zamanlar birlikte çocuklar gibi güldük". Tagore'nin karşılığı ise şöyleydi: "Seni yalnızca bir dost olarak değil, ortak bir varlığın yakınlığını paylaştığım kişi olarak hatırlayacağım". Elmhirst, Tagore için çalışmaya, yol parasını kendisi ödeyerek gelmişti. Maaş namına hiçbir beklentisi yoktu, sefalet içindeki bir Hint köyünün yeniden ayağa kaldırılması projesindeki zirai eğitimine başvururken yaptıkları kısa bir görüşmeden etkilenmişti. Sonrasında kendisi de İngiltere'de Dartington Eğitim ve Tarım Projesini oluşturdu. Bu proje iki adamın ideallerini birleştiriyordu, Tagore'nin etkisini günümüze kadar yayan bir iyimserlik abidesiydi ve Robert Owen (1771-1858) tarafından New Lanark'ta yaratılan ütopik fabrika kadar önemliydi. Zamanın da ötesine geçen bir ortaklıktı bu: Tagore şöyle yazmıştı, "Yaşlı yaşlıdır, genç de genç ve iki kişinin gerçekten uyuştuğu çok enderdir. Ama ben bizim uyuştuğumuzdan eminim." Onlar bir "akıl çifti" idi, oldukça farklı kişilikler arasındaki verimli işbirliğinin, bir başlarınayken hayal edemeyecekleri türden bir meyve verebileceğini gösteriyorlardı. Ayrıca bu ortaklık, kişisel duyarlılıkların toplumsal olayların şekillendirilmesindeki rolünü de aydınlatan bir ortaklıktı.

Bu duyarlılıkların nasıl ifade edildiği konusunda önemli bir değişim olmuştur. Geleneksel olarak, "onur", üstün değeri olan bir olguydu. Aristokratlar kendi üstünlüklerinin toplum tarafından kabul görmesini istiyorlardı ve enerjilerinin büyük bölümünü de bu üstünlüğü askerî maharetlerine delalet eden hareketlerle, şatafatlı zenginlik gösterileriyle, cömertlik veya misafirperverlikle kanıtlamaya adamışlardı. Daha az ayrıcalıklı insanlarsa saygıdeğerlik, özgürlük ve dürüstlüğe dair övgüler kazanmaya çalışmışlardı. Toplum içindeki şöhretin kırılganlığı hâlâ birçok yaşamı etkiler, ancak başkalarının fikirlerine teslim olmaya karşı isyan etmek de insanları kendileri hakkında daha çok endişelenmeye itmiştir. İnsanların özgüvenleri azaldıkça, deneyimlerini yanlış yorumlamaları kolaylaşır.

Bir erkek ve bir kadın bir çocuk yaptıklarında, kendi özelliklerini tahmin edilmez şekillerde karıştırmış birini dünyaya getirmiş olurlar ve partnerlerin ikisi de bu bireyle tam bir anlaşma içinde olamaz. Fikirler için de durum aynıdır; bir karışım olarak ve bazen de anne babaları bilinmeksizin doğarlar. İnsanlar bugüne kadar hiçlikten bir şey yaratmamıştır. Yapabileceklerinin en iyisi doğurmaktır, bu da en azından bir partner, bir ilham, bir başkasıyla biraradalık gerektirir. İnsanlar bilgi edindikleri sürece canlıdır; bilgi edinmek, insanın kendisiyle anlaşamama sürecidir. Herkesi sevmek tutkusunun ve çoğu insanla anlaşmazlık içinde olmak sorununun ötesine geçmek için bir hazırlıktır bilgi edinmek. Uyum, çiftleri samimi tutabilir; ancak uyumsuzlukları da alev alıp parlamalarını sağlayabilir.

Şöyle söylemişti Tagore: "Başka ülkelerden şair ve sanatçıları kendi ülkemdenmiş gibi algılayabildiğim zaman, insanlığımla gurur duyuyorum". Deneyimlerinden bazılarını içime çekmemi mümkün kıldığı için Tagore'ye minnettarım; onun sayesinde Hindistan'ın eşsiz ama çok çeşitli geleneklerinden ve bu geleneklerin sunduğu yanıtların inceliklerinden ayrıcalıklı bir parça koparabildiğim için de minnettarım. Bertnard Russell gibi onunla şahsen tanışmış olsaydım, aramızda bir engel

olduğu hissiyle tıpkı onun gibi sıkılabilirdim belki, çoğu kısa tanışma böyledir zaten; ancak Tagore'nin kitapları ve mektupları, çok çeşitli karakterlerle ve durumlarla ilişki içindeki çok sayıda kişiliğinin o kadar samimi birer otoportresi ki, beni yeni sorular yağmurunda yıkıyor ve aşina olduklarımı da yeniden düşünmemi sağlıyor; böylelikle onunla kayda değer bir ilişki kurduğumu hissedebiliyorum. Belki o bunu hiç bilmeyecek; ama o benim için ölü değil.

Uluslar, vatandaşlarını doğum sertifikaları ve pasaportlarla donatarak canlı olduklarının kanıtını sunar; ancak acı çekmek ve haz almak açısından hayatın her biri için ne anlama geldiğine dair bir işaret yoktur bu belgelerde. Bertrand Russell, Tagore'nin garipliklerinin yalnızca bir parçasına bile neredeyse alerjik bir tepki vermişti, bu da onu Tagore'nin diğer birçok niteliğini keşfetmekten alıkoymuştu. Halbuki küçük olayların büyük sonuçlar doğurması bu şekilde olur. Tagore ve Elmhirst, farklı geçmişlerini bir yana bırakmış ve her birinin diğerine ne verebileceğini keşfetmişlerdi. İçgüdüsel ters tepkiler, bu kadar çok insanın birbirini takdir etmekten geri durmasının ana sebebidir; karşılarına çıkan ilk kanıt parçacığından çıkarımlarda bulunmaya atlarlar. İnsana dair evrensel bir tepkidir bu ve birçokları daha ilk andan, doğru çıkabilecek sezgisel yargılara varabilmekle övünür. Ancak daha yavaş gelişen bir başka reaksiyon da vardır; bu reaksiyon, iki varlığın, farklı bir sesi veya maskeyi ortaya çıkaran durumlarda, ruh hallerinde, sohbetlerde veya meydan okumalarda her bir buluşmasında yeni bir şeyler keşfetmenin mümkün olduğu inancına dayanır. Kavrayabilme yeteneği, sürprizlere açık olmaktır ve insanın, hatalı olduğunun ortaya çıkmasına gönüllü olmasıdır. Ve bu tehlikeli de olabilir, tarih okumak bu yüzden pratik yapmanın güvenli bir yoludur: Tarih, bana her şeyi bilmediğimi ve hiçbir zaman da bilemeyeceğimi hatırlatır; anlaşmazlıkları kişiliğime bir hakaret olarak algılamamam gerektiğini anımsatır ve alışılmadık türden buluşmaların talep ettiği tarafsızlıktan damlacıklar sunarak ödüllendirir beni.

Herhangi bir anlaşmazlıktan özenle kaçınan rutin paylaşımların sallantısı içinde bulunmaktan rahatsızlık duyuyorum. Diktatörler, anlaşmazlığı ortadan kaldırmaya çalışarak çekişmelerden korurlar kendilerini; ancak anlaşmazlık bu kez de yerin altına kök salar ve büyüyüp keskinleşir. Özgürlükçüler, anlaşmazlığa saygı duyar ve üzerine titrer, bu yaklaşımları da yeni fikirlerin filizlenmesine olanak verir; ancak beri yandan bu durum, aynı anlaşmazlıkların sürmesine ve aynı konuların sonsuza dek tartışılmasına da neden olabilir. Tagore, çok eski bir eseri, Tac Mahal'i –bu eser, İmparator Şah Cihan (1592-1666) tarafından genç yaşta ölen çok sevdiği eşi anısına yaptırılmıştı– "sonsuzluğun yüzündeki gözyaşı damlası" olarak tanımladığında, şiirin bakış açısını nasıl da değiştirebildiğini ve hayal gücünü özgür kıldığını gösteriyordu. Hipotezler geliştirmeyi, kanıtları takip edip bir bir çözümlemeyi içeren düşünme eylemi de benzer şekilde hayal gücünü eski tartışmalardan beklenmedik hedeflere doğru yönlendirir. "Düşünmek buradaki en zorlu iş" demişti Henry Ford, "neden bu kadar az kişinin bu işle meşgul olduğunun cevabı da bu belki". Ancak düşünmek de oyun oynamak kadar derinlere sürükleyici, coşku uyandırıcı ve rahatlatıcı olabilir.

Tagore, yaptığı şeyi önemli bir noktaya kadar gerçekleştirme imkânı bulabilmişti, çünkü Hindistan'ın en geniş kültürlü ailelerinden birinin mensubu olarak gelmişti dünyaya; ailesi, normalde çizginin dışında sayılan her şeyle ilgileniyordu – kadın eğitiminin, dinî reformların öncüleri, Kalküta'daki ilk tiyatronun kurucuları, Hint müziğini orkestrayla tanıştıranlar onun ailesindendi– yarım düzine doğu ve batı dili konuşarak Hindu, Müslüman ve Avrupa medeniyetlerini birleştiriyorlardı. Neredeyse her akrabasının orijinalliğinden kendisine bir cesaret çıkarmıştı Tagore. Tüm dünyadan edebiyat eserleriyle tanışmış olması, Britanya'nın sömürgecilik baskısının hazmedilemez kabuğunu içindeki değerli besinlerden, kültüründen, tiyatrosundan, şiirinden ve "koca yürekli liberalizm" dediği özelliğinden ayırabilmesini sağlıyordu. Böylesi bir geçmişe sahip olmayan

çoğu kişi, ilham bulabileceği ailesini kendisi büyütmek zorundadır ve tüm yaşamları boyunca bu aileyi genişletmeyi sürdürebilirler. Ancak Hindistan'ı yöneten Britanyalılar'ın, alt kıtanın elitlerinin sahip olduğu kültürün genişliği ve derinliği hakkında pek ender fikirleri olurdu; bu elit kesimin tek bir kültürle donanmakla kalmayıp hem Hindistan hem de Britanya hafızasına ve hatta birçok tarihi ve bölgesel kültüre daha sahip olmak gibi avantajları vardı. Çok az Britanyalı, Tagore'nin Vedik atalarından aldığı ilhamı modern düşünceyle nasıl birleştirebildiğini anlayabilmişti. Bu birleşimle birlikte Tagore şunu söyleyebiliyordu: "Sanatta olduğu gibi dinde de bir grup için sıradan olan şey, o grup için önemsizdir." Medeniyetler eşleşmesinin hiçbir zaman tahmin edilebilir sonuçları olmamıştır. Doğu'nun Batı'dan ödünç aldıkları, bereketli düşünceler kadar çürümüş olanları da içermiştir; Batı da Doğu'yu yağmalarken alıp götürdüğü manevi mesajları çarpıtmış veya fazlasıyla basite indirgemiştir. Tagore'yi farklı kılan, bütünlükten bahsettiğinde, çatışan fikirlerin de bu bütünlük içinde olabileceğini ve olması gerektiğini kabul etmiş olmasıdır: Onun ideali "sayısız enstrümanla çalınan sonsuz bir senfoni"ydi, ancak "ne papazın ne de punditin* şatafatına ve gösterişine" yer vardı bu idealde. Tagore'nin maneviyatı katı inançlara değil kişisel deneyime dayanıyordu; bununla birlikte "ayrışıklık" da onun için katlanılmazdı çünkü "korku dolu bir yalnızlık" yaratıyordu.

1913 yılında, ülkesi dışında neredeyse hiç tanınmazken birdenbire ve büyük bir tutkuyla Batı edebiyatının *trend* belirleyicileri tarafından "ruh eşimiz" denilerek kucak açıldı Tagore'ye ve Bengal şiirlerinin İngilizce çevirisinin yayımlanmasından yalnızca altı ay sonra Nobel Ödülü'ne layık görüldü. Sonrasında, yalnızca birkaç yıl sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın travmaları yeni kaygılar doğurduğunda en ateşli hayranları bile Tagore'yi *işporta "duygusal zırvalık" satıcısı* diyerek reddettiler. İtibarının

* Pundit: Hindu din âlimi. (ç.n.)

ünlü olmakla unutulmak arasındaki gelgiti, hatıraların değişken ruh hallerine uyacak şekilde nasıl yeniden icat edildiğinin iyi bir göstergesiydi. Ancak anlaşmazlıklar, yalnızca hatıraların değiştirilmesinden değil, aynı zamanda uzaklaşmayı reddeden hatıralardan doğar: Tagore, kolektif bir halk hareketi deneyine girişmiş ve verimi artırmaya ikna etmeye çalıştığı, kendisiyle aynı yaşlarda olan köylüler karşısında hayrete düşmüştü; onlara niye direndiklerini sordu, neden "kendileri için bu kadar az şey yapıyorlardı"; ve şöyle yanıt aldı: Neden değişeceklerdi ki? Bundan toprak sahibi fayda sağlayacaktı, kendileri değil. O, 19 ve 20.yüzyıl Bengal Rönesansı'nın gözbebeği Tagore, farklı bir zaman diliminde yaşamış olmasına rağmen İtalyan Rönesansının sanatçılarıyla aynı dışlanmışlık hissinden mustaripti. Sonraki bölümde, zamanın akışına dair yeni bir anlayışın, ihtilafların aydınlanmaya dönüştürülebilmesini daha mümkün kılıp kılamayacağını araştıracağım.

11
Geleceği Tahminler veya Endişelerle Anmak Yerine Daha Farklı Nasıl Tasavvur Edebiliriz?

Nobel Ödülü kazanmış iki kişi, Albert Einstein (1879-1955) ve Rabindranath Tagore, bir keresinde çokça yayımlanmış bir sohbet yapmışlardı; fakat bu sohbet, "zihinlerin buluşamaması" vakasıydı tam anlamıyla. Einstein da insanların ve medeniyetlerin uzlaşması fikrine kendini Tagore kadar adamıştı. Dünyanın otuz üç önde gelen bilim insanıyla birlikte "kapsamlı bir dünya görüşü ortaya çıkarmak" için tüm bilim dallarından akademisyenlerin bir araya gelmesini öneren bir manifestoya katılmıştı. Tek Dünya Hareketini desteklemiş, kendisinin bir

Avrupalı olduğunu deklare etmişti –1. Dünya Savaşı sırasında– ve 1935 yılında da Arapları ve Yahudileri "dostluk çerçevesinde barışçıl bir işbirliğine" davet etmişti. Yazdığı yazıları, yazışmalarını, konuşmalarını ve röportajlarını kapsayan *Collected Papers of Albert Einstein*, halen yayımlanma sürecinde ve yayımlandığında 25 büyük ciltten oluşuyor olacak; eser, ansiklopedi merakına sahip bir bireyi seriyor gözler önüne. Ancak konu gündelik hayatla ilgili geleceğe ilişkin tahminlerde bulunmaya geldiğinde, Einstein da herhangi bir insandan daha başarılı değildi. Bunun o da farkındaydı: İsrail başbakanı olması istendiğinde, "insanlarla başa çıkabilmek adına ne doğal bir yeteneğim ne de deneyimim var" diyerek bu isteği reddetmişti.

Gelecekte daha fazla karşılıklı anlayış olup olmayacağı konusunda da emin olmaktan uzaktı: "Entelektüel çalışmanın her alanındaki uzmanlaşma" demişti, "entelektüel çalışanla uzman olmayan arasında gitgide büyüyen bir uçurum yaratıyor" ve şakayla karışık ekliyordu: "İzafiyet teorisini matematikçiler işgal ettiğinden beri teoriyi ben de anlayamaz oldum". Ve onun yaptığı hesaplamaların kendi geleceklerinde değişiklik yaratabileceğini çok az insan tasavvur etmişti. Londra'nın *Times* gazetesi, Einstein'ın fikirlerini "sağduyuya hakaret" diyerek alenen suçlamıştı. Canterbury başpiskoposu da "onun teorilerinin ne idüğü belirsiz" olduğunu ve "konu hakkında ne kadar fazla şey dinleyip okursa Einstein'ı o kadar az anlar hale geldiğini" söylemişti.

Herhangi bir insanın, Einstein'ın bütünüyle yeni bir gelecek anlayışı yarattığını fark etmesi uzun zaman aldı; bu da kısmen Einstein'ın kendisinin de geçmişle daha fazla ilgilendiğini söylemesinden kaynaklanmıştı. "Beni gerçekten ilgilendiren seçim" diyordu, "dünyanın yaratılışında Tanrı'nın herhangi bir seçim yapıp yapmamış olduğu". Diğer bir deyişle, evrenin başlangıcında bir anlaşmazlık, iki veya daha fazla uyumsuz seçenek var mıydı? Boston'dan Kardinal O'Connor izafiyet teorisini ateist bir yaklaşım olmakla itham ettiğinde, New York'lu Rabbi Goldstein, Einstein'a bir telgraf göndermişti: "Tanrı'ya inanıyor

musun? Stop. 50 kelimelik cevap parası ödendi." Einstein'ın cevabı şöyleydi: "Ben Spinoza'nın kendini dünyanın adil harmonisi içinde ortaya koyan Tanrı'sına inanıyorum; kaderle ve insanlığın yaptıklarıyla ilgilenen bir Tanrı'ya değil." Einstein'ı 17. yüzyıl fikirlerine saplanmış durumda bulmak ne Rabbi ne de Kardinal için tatmin ediciydi: Spinoza, organize din hakkında kuşkucu olmaktan ve Tanrı'yı doğadan ayrı bir varlık olarak gören tüm dogma ve fikirleri reddetmek konusunda inatla başına buyruk davranmaktan dolayı 1656 yılında sinagogu tarafından aforoz edilmişti; hatta kendisine Heidelberg Üniversitesi tarafından önerilen profesörlüğün kısıtlamalarını kabul etmektense sefalet içinde yaşamayı tercih etmişti. Einstein, Spinoza hakkında çok şey yazdı, hatta onunla ilgili bir de şiiri vardı: "Spinoza'nın Etiği" diyordu, "benim üzerimde kalıcı bir etki yapacak." Einstein kendini "derinden dindar bir imansız" olarak adlandırıyordu –ne bir tarafta ne de diğerinde–.

Einstein, ne geçmişte ne de gelecekte yaşadı; o, zamanın dışındaydı. Bilimsel çalışmalarına bütünüyle gömülmüş olması, ona, sıradan yaşamın yavan ve kabul edilemez bulduğu yönlerinden kaçıp "içsel bir özgürlük ve güvenli bir liman" bulma imkânı sağlıyor ve "dindar bir insanın veya bir âşığınkine benzer bir ruh halini" besliyordu; "dünyaya dair basite indirgenmiş, berrak bir imaj" sunuyordu. Başkaları ise Einstein'ı "bir yandan çok sıcak, bir yandan da çok mesafeli olmanın tuhaf bir karışımı" olarak görüyorlardı. Kendisi ise "hayatın eşiğinde kendimi dışlanmış ve bir kenara konmuş biri gibi hissettim, herkes tarafından antipatik bulunan ve terk edilen biri gibi." İlk büyük buluşlarını yaptığında, kendisinden önceki araştırmacıların fikirlerini reddeden oldukça genç bir adamdı. Kırklarındayken ve dünyaca ünlüyken bile bir gazeteci onun için şöyle yazmıştı: "Hayli romantik, telaş içinde bir genç adam izlenimi yaratıyor ve belli anlarda da bende bastırılamaz bir genç Beethoven fikri uyandırıyor... Sonrasındaysa aniden bir kahkaha patlıyor ve insan onda genç bir öğrenci görüyor." Einstein, nezaketsizlik

derecesinde espriliydi ve "o müşfik pırıltı... tartışmanın en sert anında bile gözündeki o pırıltı hiç sönmezdi". Odasının darmadağın olmasını seviyordu ve bir temizlikçinin ya da karısının bile düzeltmesine izin vermiyordu: "Karışık bir masa, karışık zihnin göstergesi ise eğer, o zaman boş bir masa neyi gösterir?" "Otoriteyi hor görmemden dolayı beni cezalandırmak için, Kader beni de bir otorite haline getirdi". "Bu kadar tanınırken bu kadar yalnız olmak garip bir şey". "Beni kimse anlamazken herkesin sevmesi nasıl olabiliyor?"

Başkalarının beklentilerini yerine getirmeye çalışmadı. "Konforlu bir yaşamı veya mutluluğu bir amaç haline getirmek, bana hiçbir zaman cazip gelmedi. Böylesi bir etik temellendirmeyi, bir domuz ağılının ideali olarak görüyorum". "Ülkeye veya devlete veya arkadaş grubuma ve hatta kendi aileme bile hiçbir zaman yürekten ait olmadım". Evliliği, "anlık bir olaydan uzun vadeli bir şey yaratmak adına başarısız bir girişim" olarak tanımlamış ve "halinden memnun bir burjuvaya dönüşmek endişesiyle evlilikten korktuğunu" söylemişti. "Rekabet" için, "para veya güç tutkusundan daha az bir fenalık olmayan korkunç bir kölelik türü" diyordu. Alkol almıyordu ve "prensipte" vejetaryendi, eti "suçluluk duygusuyla" yiyordu. "Ne yeni elbiselerden ne de yeni yemekler tatmaktan hoşlanıyorum". Kendi yüzünü de sevmiyordu: "Bu bıyık da olmasaydı, bir kadın gibi görünürdüm." "Çok az sayıda kadın yaratıcıdır" dediğinde ise, yalnızca 1879 yılında doğmuş olduğu değil, aynı zamanda beyninin de yeni ve parlak fikirlerin kaynağı olduğu kadar, çok eski önyargıların kök saldığı arkeolojik bir site olduğu da çıkıyordu ortaya.

"Mutluyum" demişti, "çünkü kimseden bir şey istemiyorum. Övgü almaya can atmıyorum. Yaptığım iş, kemanım ve teknem dışında bana zevk veren tek şey, çalışma arkadaşlarımın takdirini kazanmak." Ancak onlarla samimi ilişkilerini korurken, kuantum fiziğinde gerçeğin rastlantısallığına ve öznelliğine verilmiş payeyle ilgili derin şüpheleri olduğunu da ekliyordu. "Evrendeki uyum konusunda kesin olarak ikna olmuş durumdayım... Her

şey belirlenmiş. İnsanlar, sebzeler veya kozmik toz; hepimiz esrarengiz bir tonda dans ediyoruz, uzaklarda görünmez bir kavalcının çaldığı müzik eşliğinde." Alternatif açıklamalar ise dinle kıyaslanabilir bir "sakinleştirici felsefe" idi; bütünlükten ziyade bütünleyiciliğe inanan ve "karşıtlar bütünleyicidir" felsefesine sahip Niels Bohr (1885-1962), ona göre, "naif olanın gulyabanisi olarak gördüğü 'gerçekliği' hiç umursamayan Talmudi bir filozof"tu. Einstein, rastlantısallığın eninde sonunda daha derin bir seviyede determinizmle açıklanacağında ısrarcıydı; zamanın ve mekânın, elektrik ve manyetik güçlerin, kütle ve enerjinin tek bir resimde birleştirilememesi "katlanılmaz"dı ve o da sonraki yıllarını kuantum fiziğiyle yerçekimini birleştirmeye adadı, ama sonuç alamadı.

Tagore ve Einstein'ın ortak yönleri, ikisinin de dışlandıklarını ve yanlış anlaşıldıklarını hissetmiş olmalarıydı; nihai tutkuları gerçekleşmemişti ve bu da kısmen zaman mefhumuna karşı yaklaşımlarından kaynaklanıyordu. Birçok farklı dönemden kasıtlı olarak ilham türetmiş olan Tagore, kendi zaman dilimlerindeki alışkanlıklar içinde sabit kalmayı tercih eden çağdaşlarıyla "uyumsuz"du. Einstein'ın günlük yaşamın idame ettirilmesi ile en yakından ilişkili fikrini "geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek arasındaki ayrım, inatla sürdürülmüş bir ilüzyondan ibarettir" sözleriyle açıklıyordu; bu da onu çoğu insanın "sağduyu" olduğuna inandığı sınırların dışında konumlandırmıştı.

Nihayetinde zaman, en değerli varlığımızdır, hayatın kendisidir. Ancak sağduyu, yalnızca doğumumuzla ölümümüz arasında var olduğumuzu söylemez; biz doğmadan önce gerçekleşmiş olayların anılarıyla ve gelecekte olabileceklere dair farklı beklentilerle de yaşarız. Her birimizin zamana verdiği anlamı renklendiren bir tarih felsefesi vardır. Arasından seçim yapabileceğimiz çok sayıda hazır tarih felsefesi var; örneğin ilerlemeyi, sömürüyü, mutluluğu, ölümsüzlüğü, bireyselliği veya cinselliği temel almışlardır ve genellikle insanın doğumuyla birlikte fırtınalı bir denize atıldığını ve yıllarını bir dizi su sızdıran

cankurtaran botuna tutunarak geçirdiğini, kontrolsüz şekilde bilinmedik bir kıyıya sürüklendiğini veya bazen görünürde bir kıyı bile olmadığını, insanın nihayetinde boğulmaya mahkûm olduğunu bilerek yüzdüğünü anlatırlar. Ben ise şahsen bu felsefelerden hiçbirini cazip bulmuyorum; çünkü insanlar şimdiki zamana çokça benzeyen bir geleceği iple çekerler: Daha fazla refah, daha fazla cihaz, daha fazla tatil, daha fazla felaket, daha fazla hastalık, daha fazla terapi.

Bana göre anlaşmazlıkların büyük bölümü ya geçmiş ya da gelecek, ya ne olduğu ya da olmadığı veya olabileceği ya da olması gerektiği hakkındadır. Tarih, insanların hatırladıklarına, unuttuklarına ve umduklarına dair kartları karıştırır ve böyle yaparak da onların ümit etme, tartışma veya ümitsizliğe kapılma biçimlerini değiştirir. 20. yüzyıl, anne-baba otoritesine karşı gerçekleştirilen bir devrimin sancıları içinde olduğundan, ilgisini, geleceğe dair en değerli işaret olarak çocukluk anılarına odaklamıştır. Benim amacım, farklı türden anılarla ve yalnızca bana ait olmayan anılarla gelecekte nasıl yüzleşebileceğimi keşfedebilmek. Anılar, biriktirilecek birer yadigâr olarak görülemez artık. Son dönemde bilim, anıları, çok sayıda hile ve illüzyon barındıran Alaattin'in lambasına dönüştürmüştür. Frederic Bartlett'in (1886-1969) öncül deneylerinden beri hatırlamanın, bir olayın bütün bir varlık olarak geri getirilmesini değil, sayısız dağınık parçacıktan yeniden inşasını içerdiği ortaya çıkarılmıştır; bu parçacıklar da neredeyse kaçınılmaz şekilde daha yakın döneme ait his ve inançlarla karışım halindedir. Bizler geçmişi sürekli yeniden yaratıyoruz. 21. yüzyılın en büyük buluşlarından biri, beynimizin geleceği düşünmemizi sağlayan bölümünde hatıralarımızın da şekillendiğidir. Geleceğe bakışımız geçmişe dair bildiklerimizle belirlenir.

Bu ve önceki kitaplarımda, zamanın akışının her zaman klasik tarzda ve kronolojik sırayla verilmesi için iyi bir neden olmadığını ve tarihin de resim sanatıyla aynı özgürlüğü kullanması gerektiğini varsaydım. Farklı yüzyıllardan, farklı

geçmişlere sahip insanları ve fikirleri, dünyanın şu anki sakinlerinin kafalarını karıştıran sorulara yeni yanıtlar bulmak için yan yana dizdim. Einstein geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ayrımı oldukça farklı sebepler dolayısıyla bir kenara bırakmıştı; yalnızca on altı yaşındayken kendi kendine şu soruyu soruyordu, "bir ışık demetiyle seyahat ediyor olsaydım ne görürdüm?" Einstein'ın zamandaki yolculuğu ve Tagore'nin daha farklı şekildeki zaman yolculuğu, zaman yolculuğu yapan insanların karşıt vizyonlarını ortaya koyar. Geleceği tahmin etmek ya da ondan korkmak dışındaki alternatifimin ne olduğunu açıklamaya iterler beni.

Hiç kimse yalnızca şimdiki zamanda yaşamaz. Zihinlerimizde yalnızca kişisel deneyimlerimize ait hatıraları barındırmayız; aynı zamanda doğumumuzdan uzun zaman önceki farklı dönemlerden, hiç tanımadığımız insanlardan türetilmiş inanç ve davranışları da taşırız. Antik dönemden, ortaçağdan kalma veya modern olarak etiketlenmiş kopuk parçacıkları ödünç alarak inşa ederiz yaşamımızı. Hiçbir tarihi dönem kendisinden önceki dönemin yerini temelli almaz. Modayı en güncel şekliyle takip edenlerin dahi birtakım fosilleşmiş inançları ve dinozor rüyaları vardır. Hangi edinilmiş zevklerin ve söküp atılamayan nefretlerin yaşamlarımızı solduracağını veya müthiş buluşları doğuracağını tahmin edemeyiz. Çekişmelerimiz, genellikle geçmiş zamanın çarpışma içindeki hatıraları arasında geçen savaşlardır. Anlaşmazlıklar her zamankinden daha yaygın; çünkü insanlar aynı anda iki dünyada birden yaşıyorlar –karınlarını doyurdukları, çalıştıkları ve ailelerinin geçimini sağlayıp çocuklarını büyüttükleri görünür dünya ile özlemlerle korkuların, inançlarla şüphelerin, müzikle mitin, maneviyatla idealizmin, doğaüstüyle kutsalın ve kelimelere dökülemeyen düşüncelerin işgal ettiği görünmez dünya–. Bu ikinci dünya çok eski dönemlerden kalma, ortadan kalkmayı reddeden boş inançlarla daha da kalabalık hale geliyor; bu boş inançlar melez biçimlerle kendilerini yeniden üretiyor ve görünmez dünya da yeni ve çelişkili saplantılarla işgal ediliyor.

Hatıraları bir araya getirirken yeni metotlar kullandığımızda geleceğin tadını değiştirme şansını bulabiliriz.

Romalıların ortaya çıkabilecek olası sonuçlara dair neredeyse önsezileri vardı. Roma'da zamanın, başlangıcın ve sonun Tanrısı Janus'un iki yüzü vardı, biri geriye, geçmişe; diğeri de geleceğe doğru bakıyordu. Janus, aynı zamanda çatışma, ticaret ve ticaret filosu tanrısıydı; ilk madeni parayı o basmıştı, iş yapmanın nihayetinde zamanı satın alıp satmakla ilgili olduğunun bir hatırlatıcısıydı. Hafızası zarar görmüş hastaların gelecek hakkında düşünmek konusunda da sıkıntı yaşadıkları, son dönemde keşfedilmiştir; *demans* (bunama) onları unutkanlığın karanlıklarına batırdıkça, gelecek de daha boş bir hal alır; insanlar geçmişle ilgili daha fazla fantezi kurdukça gelecekle ilgili fikirleri de o kadar fanteziye dönüşür; görsel hafızaları keskinleştikçe, gelecekleri de daha görsel bir şekil alır. Dolayısıyla hafıza, yalnızca geçmişle ilgili değildir; geleceğin inşa edildiği yapı taşlarını da sağlar. İnsanın sahip olduğu hatıra çeşitliliği azaldıkça, geleceğe dair geniş ve orijinal fikirler üretme şansı da azalır. İnsanın hafızasını nasıl beslediği, bedenini besleyiş şekli kadar önem kazanır. Kişisel deneyimler yetersiz beslenmedir; ancak başkalarından, hatta ölü ya da diri tüm insanlıktan edindiğimiz dolaylı hatıralar ek gıda sağlar. Hatıralar yetersiz olduğunda, bir sonraki adımımızı atarken, daha önce bulunduğumuz yerler dışında nereye gideceğimizi tasavvur edemeyiz.

Sizinle sohbet ederken, duyduklarım yalnızca sizin söylediklerinizden değildir; önceki dönemlerden insanların hem sizinkilere paralel hem de saptamalarınızı protesto eden sözlerinin yankılarını da duyarım. Burada olağandışı hiçbir şey yoktur. İşin kökeninde, çoğu medeniyet, geçmişi şimdiki zamandan ayırmamıştır: ölmüş atalarıyla sürekli ve özenle yaptıkları konuşmalar, üzerine geleceklerini inşa etmeyi planladıkları temeli oluşturuyordu ve anlaşmazlıklardan da nasıl kaçınacaklarını böyle saptıyorlardı. Onlar için ölüler, yaşayanlar kadar canlıydı. İnsanlar modernleştiğinde ve atalarından daha iyisini yapmaya

karar verdiklerinde ise geçmişle bağlarının çoğunu koparır ve zamanın öksüz çocukları haline gelirler. Bir sonraki adımda ne yapacaklarını bilmeleri zorlaşır. Makineler bir intizam oluşturarak bu durumun yarattığı emniyetsizliği hafifletir, tahmin edilebilir sonuçlar üretecek bir dünya inşa edilir, her bir saatin önceden planlanmasını ve gün içinde her göreve belli bir yer verilmesini sağlayan zaman ölçerler vardır bu dünyada. Ancak bir daha hiç geri dönmemek üzere akıp giden dakikaları endişe içinde izlemek, hayatı, zamana karşı hiç durmaksızın verilen bir savaşa dönüştürür; insan, değerli dakikaların en iyi şekilde nasıl geçirilmesi gerektiğine, tadının nasıl çıkarabileceğine dair sonsuz bir tartışmanın içinde kaybolur. Dakiklik ve verimlilik, genel olarak köle terbiyecisine dönüşmüştür, insanları her güne daha fazla aktivite ve netice sığdırmaları için kırbaçlar, kişisel ritimlerini sabitlenmiş ve yaratıcısı bilinmeyen zaman çizelgelerine mahkûm etmeye zorlar. İnsanlık daha da artan biçimde yalnızca imtiyazlarla değil, aynı zamanda mizaçlarla da bölünüyor: intizama ve düzene sokulmuş bir yaşama değer veren, toplumun kendisi için ayarladığı düzene uymaktan memnun olan, böylelikle sürekli olarak kendi başına karar almak zorunda kalmayanlar ile ne zaman ne yapacağının kontrolünün kendisinde olmasını, her bir etkinliği kendi belirleyeceği hıza göre gerçekleştirmeyi, hayattan aldığı hazzın önemli bölümünün sürprizlerden, farklılıklardan ve doğaçlama olaylardan gelmesini isteyenler. İnsanların nasıl bir gelecek istedikleri noktasındaki büyük bölünme işte budur.

Zaman artık ısrarla paradan daha değerli bir olgu olarak ifade ediliyor; herkes için durum bu değil elbette, hatta böyle olmaktan oldukça uzak, en azından hayatın bazı bölümlerinde; ancak bu durum, zamanı satın almak ve satmak adına var olan yöntemlerin –ki bunlar günümüzde insanın hayatını kazanırken yaptıklarını içerir– insanlığın icat edebileceği yegâne yöntemler olup olmadığını sorgulamak açısından bile yeterlidir. Teknoloji henüz bu problemin üstesinden gelememiştir. Bugüne kadar

zamanı fethetmeyi, insanları onun kısıtlamalarından kurtarmayı, her şeyi hızlandırmayı denedi, internette hatıralarla dolu devasa bir buzdolabı yarattı, bu dolaba geçmiş, bugün ve gelecek depolandı. İnternet, bugün kıvılcımlanan her görüşün anlık mesaja dönüştüğü ve geleceğe dair vizyonların ortaya konduğu bir sahne olmasının yanı sıra potansiyel olarak da bugüne kadar olup bitmiş her şeyin bir arşivi haline gelebilir. Bu sahne size istediğinizi vermek için ya da başkaları neyi istemenizi istiyorlarsa onu vermek için organize edilmiştir; ama amaç unutmayı tercih ettiğiniz şeyi hatırlatmak değildir.

İzafiyet teorisinin keşfi konusunda Einstein›dan neredeyse hızlı davranmak üzere olan Fransız matematikçi Henri Poincare (1854-1912), kaosun dünyanın bir parçası olduğu ve düzen içinde gizli bir düzensizlik olduğu önerisini getirmişti. İyi huylu düzenliliğin ortasında türbülans adaları uzun vadeli tahminler yapmayı imkânsız kılıyordu; çünkü başlangıç koşullarındaki küçük değişiklikler nihayetinde daha ileriki bir aşamada çok büyük sonuçlar doğurabiliyordu. Poincare, şu anda tanıdık hale gelmiş ve ancak çok sonra bilgisayarlar geliştirildiğinde –onun zamanına göre– tamamıyla anlaşılabilecek fikrin kökenindeydi; bu fikir kısaca, bir kelebeğin kanat çırpışının binlerce kilometre ötede büyük fırtınalar yaratabilmesiydi.

Önsezileri övmüştü, bununla kastettiği, tahmin yürütmeler değildi; onun yücelttiği "uzun süredir bilinen ancak o ana kadar dağınık ve görünürde birbirine yabancı duran öğeleri birleştirme" yeteneğiydi... "Bir gözlemin değeri, birleştirdiği eski gerçeklere yeni bir değer vermesinden gelir". Einstein, bilimin amacının "doğrudan duyu deneyiminde oldukça farklı şeyler olarak görünen bir olgular kompleksinin birliği"ni keşfetmek olduğunu söylemişti. Poincare, amacın karmaşadan anlam çıkarmak ve bunu da zarafetle yeniden şekillendirmek olduğunu söylemişti, böylece insanın rehberi güzellik arayışı olmalıydı. "Doğa güzel olmasaydı araştırmaya değer olmazdı ve hayat da yaşamaya değer olmazdı. Bir bilim adamı, doğayı faydalı olduğu

için incelemez, bundan zevk aldığı için inceler; çünkü doğa çok güzeldir." Poincare'ye göre güzellik, sadelikti. Bu güzellik fark edilebilirdi, çünkü düşünceyi ekonomize ediyordu, tıpkı makinelerin çabayı ekonomize ettiği gibi. Kesinlik aramadı Poincare. "Tüm kesinlikler birer yalan" demişti. Unsurlara hâkim olmak, yolculuğun yalnızca yarısıydı. Daha önemli olan ise unsurlar arasındaki ilişkiydi. Böylece Poincare ilmin neredeyse her dalıyla ilgilenmeye başladı; çünkü hiçbir şey özünde bağıntısız değildi. Arkadaşları "onun hayal gücünün, yoğunluğu ve kapsamı açısından neredeyse şiirsel olduğu"na dair yorumlar yapmışlardı. "Dini duyguları" doğa karşısında "coşkun bir hayret şeklini alıyor". Bir bilim adamı için en iyi eğitimin beşeri bilimlerde olduğunu öne sürüyordu. En sevdiği okuma alanı keşif ve seyahat hikâyeleriydi. Sohbet sırasında veya bir anekdot aktarırken "neredeyse hiç giriş kısmından başlamazdı, zihni doğrusal bir çizgide işlemiyordu, merkezden çevreye doğru yayılıyordu." Her zaman pratik uygulama alanları peşindeydi, böylece dar bir pencereden bakıldığında yalnızca uygunsuz olarak görülebilecek unsurlardan faydalanmak amacındaydı.

Gerçekliği doğruluk ve illüzyon parçalarına bölerek icatlara giden kapıyı açan uyumsuzluklara, anlaşmazlıklara ve belirsizliklere değer veriyorum. Şişko Rafadan, duvardan düşüp de yumurtasının kabukları küçük parçalara ayrıldığında, o parçacıkları bir araya getirip tutkallamak dışında da bir alternatif vardır. Bu karmaşadan bir omlet çıkarmak da mümkündür; yalnızca alışılageldik olanlarla değil, birçok farklı bileşenle karıştırılabilir. Gelecek, sonsuz bir deneyler serisidir. Anlaşmazlık ise hayal gücüne karşı bir meydan okumadır. Tarafsızlık, çatışma içindeki hafızaların ödülüdür. Bilgi yayıldıkça ve önceden belirlenmiş olanla olmayan arasında parçacıklar, çatlaklar belirdikçe, bilinen unsurlar birer gizeme dönüşür ve sorular cevaplardan ziyade daha fazla soru doğurur. Özgürlüğe dair daha maceraperest bir fikir çıkar ortaya. Özgürlük, yalnızca bir hak değildir; kazanılması gereken bir beceridir aynı zamanda; insanın dünyayı

kendi göz mercekleri dışında, farklı mercekler altında görebilme ve daha önce kimsenin hayalini kurmadığı bir şeyi hayal etme becerisidir, güzellik, anlam ve ilham bulmaktır. Her hayat, özgürlük hakkında yazılmış bir hikâyedir.

12
Mizah, Şiddete Başvurmayan Protesto Biçimlerinin En Etkilisi midir?

"Yüzündeki gülümsemeyi sil!", "Palyaçoluk yapmayı bırak!" Yatılı okul idarecimiz kendisine güldüğümden şüphelendiği için, altı sopa darbesiyle dövüldüğüm okul günlerimden mizahla ilgili hatırlayabildiğim yegâne özlü sözler bunlar. İdareci konumundaki insanlar ne kadar incinebilir olduklarını ve gülünç göründüklerini ima eden herhangi bir işaretten nasıl da korktuklarını saklamaya özen gösterirler. Hindistanlılar, uzun bir zaman önce, tanrıların dünyayı, insanların çocuklar gibi kumdan kaleler yapıp sonra da bunları yıkarak eğlenebilecekleri bir oyun alanı olarak yarattığına inanıyorlardı; ancak çoğu insan,

günlük hayatı tahrip eden aşağılık zorbalıkların hiçbir yanını eğlenceli bulmuyor. Elbette ki hiçbir mizah uzmanı kendisine şöyle söylenmesine dayanamazdı: "Kitabını elime aldığım andan bıraktığım ana kadar gülmekten kıvrandım. Bir gün, okumayı da düşünüyorum." Bugüne kadar hiçbir peygamber, kibrin veya ikiyüzlülüğün ipliğini pazara çıkarmak ve zayıfları aşağılanmaktan kurtarmak için dünyanın tüm mizahçılarını birleşmeye davet etmedi. Peki mizah neden marjinal bir eğlence olarak kabul edilir? Mizah, şiddet içeren direnişe alternatif olabilir mi ya da öfkeli sokak gösterilerinin yerini alabilir mi? Bu kadar çok sayıda insan ahmaklıkla veya yozlaşmışlıkla suçladığı hükümetlere boyun eğmek zorundayken ve hayatları megaloman patronlarca zehirleniyorken, dalga geçmek, insanları çaresizlikten korumaktan daha fazlasını yapmak üzere geliştirilebilecek bir sanat mı?

Eisenstein, kendisini inatla reddeden bir dünyada acılarını hafifletmek için yeni gelişen sinema sanatıyla deneyler yaparken, çağdaşı Lao She (1899-1966) ise mizahın neler başarabildiğini görüyordu. *Youmou*, yani mizah kelimesini Çin diline o kazandırmıştı, ülkesinin en sevilen modern romancı ve oyun yazarlarından biri olarak ün kazanıyor ve çok ender gerçekleşen bir fenomene dönüşüyor, ABD'de de çok satan Çinli bir yazar oluyordu.

Lao She, bazen yeterince yiyecek bile bulamayacak kadar büyük bir sefalet içinde büyümüştü. Ailesi eğitimsizdi; annesi çamaşırcılık ve temizlikçilik yapıyordu. Lao, çok büyük zorluklarla bir ilkokulda ücretsiz okumayı başardı ve nihayetinde bir öğretmen olabilecek nitelikleri kazandı. Bu, normalde başarı olarak kabul edilir ve ömür boyu yapılan bir iş anlamına gelirdi, özellikle de Lao bu kadar hızlı yükseliyorken. Ancak o istifa etti. Bağımsız olmak istiyordu. Yozlaşmış memurlarla arkadaşmış gibi davranmayı reddetmişti; onları "uyanık cinler ve şeytanlar" diyerek lanetliyordu. Sefaleti yeğlerdi, kışın ortasında annesine kalın giysiler ve yemek alabilmek için kürk ceketini satmak zorunda kalmış olsa bile. "Yoksul olmak" demişti, "doğaldı";

dünyayı hakir görebilsin diye yoksuldu ve dik başlı olmaya gelince, bu özelliği de başkalarını kendi hislerini ölçüt alarak yargılayabilmesi içindi. Mizah, kendisini sıyırıp almasını ve acı çekmenin ötesine taşımasını sağlıyordu. Okulda, öğretmeni onu ne kadar sert şekilde döverse dövsün hiç ağlamadı ve hiç af dilemedi; annesinin dediği gibi, yardım istemektense ölmeyi tercih ederdi. İsyankâr olmanın alternatifi onun için kendi itibarını ve tüm yoksul insanların itibarını kanıtlamaktı. Çin'in en önemli insanlarından biri olduğunda, "halk sanatçısı", "büyük dil ustası", "parlamento üyesi" ve daha birçok şey ilan edildiğinde dahi yoksul insanların arkadaşlığını ünlü ve başarılı olanlarınkine daima tercih etmişti. Gittiği çaycılarda, yoksul insanlarla "hareketlerini ve muhabbetlerini gizlice kaydetmek için" tanışmadı, "bunu hiçbir zaman yapmadım. Yalnızca arkadaş edinmek istedim. Onlar bana yardım ediyor, ben de onlara. Doğum günümde bana mutluluk dilemek için geliyorlar ve ben de onların evinde düğün veya doğum olduğunda aynısını yapıyorum."

25 yaşında İngiltere'ye gitmek için ülkesinden ayrıldı. Avrupalıların Yeni Dünya'ya kaçışının unutulmuş muadiliydi o dönemdeki büyük Çin göçü. Londra School of Oriental ve African Studies'te Çince öğretmenliği işi buldu ve 1924'ten 1929'a kadar beş yılını burada geçirdi. Ancak, tüm Çinlilerin esrarkeş, silah kaçakçısı veya acımasız barbarlar olduklarını düşünen Londralılarla karşılaştığında kendini nasıl savunabilirdi ve Çin'le ticaretten para kazanırken ülkenin muhteşem antik kültürünü göz ardı eden küçümseyici işadamlarına nasıl yanıt verebilirdi? Kendi üstünlüklerine inanmış küstah misyonerlere karşı nasıl nazik davranabilirdi? "İngilizler önyargılı ve sıkıcılar" diye yazmıştı, "ancak göründükleri kadar kaba değiller; mizah duyguları yok ve onlar hakkında ancak mizahi yolla bir şeyler yazabiliyorum; çünkü diğer türlü yazarsam bir grup acınası, yarı çılgın aptal gibi gelirler kulağa".

Onun tüm bunlara cevabı ise, kendi yaşadığı ve göçmen dostlarının başına gelen aşağılamaları alaya almaktı. Acımasız-

lığa ve adaletsizliğe devrimci protestolarla reaksiyon göstermek yerine, sıradan insanların acılarını hafifletmek için zorluklara karşı kazandıkları gündelik, küçük zaferlerden eğlence çıkarmayı tercih ediyor, etraflarını çevreleyen saçmalıkları ortaya döküyordu. Çıkarcı politikacıları, fiyakacı polisleri, önyargılı yargıçları, sürekli yeni yöntemler getiren eğitim uzmanlarını, reddettikleri kötülükler yerine neyi koyacaklarına karar verememiş "327 parçaya bölünmüş... görünüşte modern öğrencileri", tutkularını mazur göstermelerini sağlayacak değerler peşinde koşan şaşkın burjuvaları, "koca ağzını sonuna kadar açmış bekleyen ve büyük bir canavar olan" işyerlerini, "dişi şeytan" karısının kendisini yutmak üzere beklediği evi ile işi arasında mekik dokuyan memurları kullanarak yarattığı gülünç karakterlerin yer aldığı romanlar yazdı. "Resmî işler"i alaya alırken "nihayeti olmayan evraklar" yaratır ve "para yiyen, evrak kusan" bir bürokrasiyle yabancı alışkanlıkların saf ithalatçılarını üretir diyordu. Hepsinden öte, "paranın sesini ve kokusunu" şahsi ve ailevi ilişkilerin içine sızan bir zehir olmakla suçluyordu.

Aynı zamanda başarısızlıklarına rağmen sevilebilen alımlı karakterler de yarattı. Bunların en sevileni Hsiang-Tzu'ydu; insan taşıyan el arabalarını çeken, yoksul bir adam olan Tzu, hayatını tırnaklarıyla kazıyarak kazanmaya ve kendi el arabasını satın alacak kadar para biriktirmeye çalışıyordu, böylece nihayet özgür ve bağımsız olabilecekti, ancak sürekli her türden aldatmacanın ve gangsterlerin tuzağına düşüyordu, ta ki kendisi de bir hırsız olup iş arkadaşlarını kandırmayı, sigara, alkol ve kumarı öğrenene kadar; bir miktar geçici haz, var oluşunun ıstırabından uzaklaşmak adına hayal edebileceği tek şeydi. "Hayat çok neşesiz, çok acılı ve umutsuzdu. Feleğin zehirli çarkının acısı, şarabın ve hayat kadınlarının zehirli ilacıyla hafiflerdi ancak; çivi çiviyi sökerdi. Daha iyi bir planı olan var mı?"

Lao She'nin daha iyi bir planı yoktu. Ona göre mizah, hayatı daha katlanılabilir hale getirmek için geliştirilmesi gereken "zihinsel bir yaklaşım"dı; her şeyi ilgi çekici bulan bir turist gibi

insanları izlemek anlamına geliyordu. Lao›nun amacı, insanların tüm kötülüklerine rağmen neşeyi ve cömertliği sürdürmekti. Hiciv, onun için yeterli değildi; taşlama yapmak, fazla soğuk bir davranıştı ve hicvin, hedef aldıklarını antipatik gösterme hırsını adil bulmuyordu: "Kötü bir insandan nefret ediyorum, ancak böyle birinin iyi yönleri de vardır; iyi bir insanı da seviyorum, ama böyle birinin de kötü yönleri vardır". İnce espriler de onu bütünüyle tatmin etmiyordu, çünkü bunlar da temiz duygular yaratmak için yeterli değildi. Sulu şakalar, kahkahalar belli açılardan iyiydi belki ama yine eksik bir nokta vardı –sempatiydi eksik olan, Lao'nun en çok değer verdiği de buydu–. Acılara karşı tepkisi, herkesin hem büyüleyici hem de saçma sapan olduğunu göstermekti; bunun altını çizen yazar bile böyleydi. "Tüm insanlar kardeştir ve herkesin eksik yönleri vardır" ve her bireyin "küçük garipliklerinin" kabul edilmesinden eğlence çıkarılabilir. Lao'nun hoşuna giden şey, karakterleri gözlemlemek, aykırılıklarını, hayalleri ve hayal kırıklıkları arasındaki çatışmaları ve neredeyse kaçınılmaz olan başarısızlıklar karşısındaki dirençlerini tasvir etmekti. "Mizahçının sanatı olayların tuhaf yönlerini göstermeye dayanır... ancak bu yönlerin altını çizmekten memnun da değildir; çünkü bunların insanlığın genel özelliği olduğunun farkına varır." Thackeray'in şu sözünden alıntı yapmıştı: "Mizahçı yazarın yaptığı, sizin sevginizi, merhametinizi, nezaketinizi –yanlışlıkları, haksız talepleri, sahtekârlıkları aşağılayışınızı–, hassasiyetinizi harekete geçirip güçsüze, yoksula, ezilmişe, mutsuza yönlendirmektir". Lao She, "Dickens ve Mark Twain'in Çinli kuzeni" olarak adlandırılıyordu ve onların yazdıklarını seviyordu da: Eğer bu yazarlar 20. yüzyılda hayatlarını sürdürebilmiş olsalar Lao'yu yalnızca sevmekle kalmaz, aynı zamanda mizahçı olarak zorluklar karşısında verdiği mücadeleden, mizahın başarabileceklerinin sınırlarını görmekten çok etkilenirlerdi.

Mizahçılarla ilgili problem, genellikle alaya aldıkları insanlar kadar incinebilir durumda olmalarıdır. Dickens, büyük popü-

laritesini, sosyal reformcu olarak ideallerinin propagandasını yapmak için kullanmıştı; ancak aile hayatının güzelliklerine dair yaptığı övgüler kendi evliliğinin çöküşünü ve gizli tutmak zorunda kaldığı gayrimeşru aşk hayatını gözden uzak tutuyordu; toplumun takdirine duyduğu iflah olmaz gereksinim ve "sürekli bir amaç peşinde koşulan bir yaşamı takip eden ve yine sürekli içinde kaybolabileceği yeni bir amaca ulaşmaya zorlayan belirsiz bir mutsuzluk hali" Dickens'ı esir almıştı. Mark Twain ise ideal Amerikalı şöhretini korumuştu, ancak otobiyografisinin yüz yıl basılmadan bekletilmesini istemişti, çünkü Amerikalıların, kendisinin gerçek düşüncelerini kabul etmeyeceklerini biliyordu; Amerikan askerlerinin "üniformalı suikastçiler" olduklarına, vatanseverlik düşüncelerinin de bir "aldatmaca" olduğuna dair düşünceleri vardı. Tam bir açıklıkla konuşamıyordu ve her şeyi espriye vurabiliyor olmasına rağmen şu itirafı yapmak zorunda kalmıştı: "Doğrularla derinlemesine meşgul olmadım".

Onlar ve daha birçokları gibi Lao She de mizah ve ciddi gerçeklik arasında ideal bir ilişki kurmakta zorlanıyordu. Tarafsız olma kapasitesine üstün gelen hislerle ayakları yerden kesilirken, Mao'nun Çin'i yeniden canlandırma vaadiyle heyecana kapılmaktan kendini alamıyordu; bunun için kendi yardımını da sundu, ta ki tüm özgürlüğünü kaybedeceğini ve yalnızca liderin istediklerini söylemek zorunda kalacağını anlayana kadar. Ülkesine faydalı olmak için duyduğu derin arzu, mizahçının şüpheciliğiyle mücadele halindeydi. Ülkesini hem eleştirmek hem de savunmak istiyordu. "Eğer –Çinlilerin– yanlışlarını ortaya koyarsam, bu onları sevdiğim içindir... Onların talihsizlikleri aynı zamanda benim talihsizliklerimdir... Zekâlarının dengi olan tek şey, aptallıklarıdır."

Onun sanatı, ulusal özellikler üzerine yüzeysel genellemeleri reddediyordu ve "yabani insanın teninin rengiyle, medeni olanın dalgalı saçıyla karakterize edilmesinden" nefret ediyordu. Ancak İngiliz insanının "işlediği tüm suçların kaynağı olan sığ vatanseverliği"ne karşı hissettiği kırgınlığı mizah da tamamen

ortadan kaldıramıyordu. Bu kırgınlık, onda bir karşı vatanseverliği provoke ediyordu. Nihayetinde ise şu sonuca varmıştı: "Güçlü bir ülkenin insanları insandır, zayıf bir ülkeninkiler ise köpektir". Ona göre, Çin sağlam bir güç haline gelene kadar vatandaşları her zaman köpek muamelesi görecekti. Lao, yaşamı boyunca kendini sürekli olarak, olan biteni tebessüm eder bir tarafsızlıkla izlemek ile dalga geçemeyeceği konuların içine hararetle dalmak arasında bölünmüş halde buldu.

Kendi kendisiyle dalga geçmesinin temelinde ise tevazudan öte bir şey vardı. Kitaplarıyla gurur duymak şöyle dursun, yazdıklarına hayli eleştirel yaklaşır ve zayıf noktalarını tam bir tarafsızlık içinde ifade ederdi. "Eğer birtakım yeteneklerim varsa da, bunlar kesinlikle entelektüel düşünce alanında değil. Bir arkadaşıma samimi bir mektup yazabiliyorum; ancak akıllıca bir önerme yapmak konusunda gerçekten başarısızım". Kadınlar ve aşk üzerine yazmak da onu korkutuyordu: "Yüzeysel kalmaya mahkûmum, hiçbir kalbin daha hızlı atmasını sağlayamıyorum". Belli anlarda bazı yetenekleri olduğunu kabul etse de, deha izleri bulamıyordu kendinde. "Edebiyat sanatı gerçekten kolay değil" diyerek hayıflanıyordu, "ve bunu kısmen kendi sıradanlığımdan iğreniyor olmamdan ve kısmen de kendi kendime biraz cesaret vermek istememden dolayı söylüyorum." Kendisini el arabasıyla insan taşıyan birinden fazlası olarak görmüyordu: "Bir insanın başkaları için kendi hayatından vazgeçmesi değil midir bu?" Bir kahraman olamadığı için kendinden nefret ediyordu; ancak taklit bir kahraman olmak, başkalarının oynadığı oyunu oynamak da istemiyordu. Nihayetinde eski Konfüçyus geleneklerine nostaljik yaklaşır hale geldi, bu geleneklerin insanı ulaştırabileceği absürt sonuçlarla bir zamanlar dalga geçtiğini unutmuş gibiydi. Yeni nesil için ise bir mesaj formüle edemiyordu, yalnızca kendisinden daha iyi iş çıkarmaya çalışmalarını söylüyordu.

Yazdığı oyunlardan birinde, *Teahouse*'da, bir karakter intihar eder, çünkü kendisi için değerli olan her şeyi kaybetmiştir ve idarenin veya toplumun sunduğu çözümlere artık inancı kal-

mamıştır. Bir başka oyunu, *The Problem of Face*'te, bir başka karakteri o kadar aşağılanmıştır ki o da intihar etmeyi, "utancının yıkanıp temizlenebileceği başka bir diyara göç etmeyi" seçer; "burada serin, temiz, mutlu bir özgürlük içinde olabilecektir".

Bundan çok uzun olmayan bir süre sonra, 69 yaşındaki Lao She, trajik şekilde, Kültür Devriminin Kızıl Muhafızları tarafından yanlış fikirler sahibi olmak suçuyla tutuklandı, dövüldü ve toplumun önünde aşağılandı. Evine gitmesine izin verilip de evine gittiğinde, her tarafı yağmalanmış halde buldu; yazıları, resimleri ve eşyaları bahçeye atılmıştı. Eve girmedi, yakınlardaki kanala doğru yürüdü ve kanala atlayarak intihar etti. İntihar etmiş mizahçı listesi dehşet derecede uzundur. Ancak buradan, mizahın nihayetinde çaresizliğin bir biçimi olduğu sonucuna varmadan önce Lao Shi'nin intihar ettiğinin kesin olmadığını da eklemeliyim. Kızıl Muhafızlar tarafından öldürülmüş de olabilir. Emin olamıyoruz.

Mizah, sıklıkla afyonun bir başka türü olarak görünebilir insanlara; acılara ve kinizme karşı bir ağrı kesici, hayal kırıklıklarına karşı zararsız bir hamle veya çocukluğa geri dönüş olarak değerlendirilebilir. Eğer mizah yalnızca bunlardan ibaretse, mizahın hor gördüğü ahmaklıklara ve teselli verdiği acılara karşı fazla yol katedememiş olmasına şaşmamalı. Örneğin, Mısırlılar, en azından MÖ 2200'de, *Tale of the Shipwrecked Sailor* hikâyesinde "Tanrıların gözlerinde, güçlü ve güçsüzler birer şakadan ibarettir" dendiğinden beri neşeleriyle ünlüdür. Romalılar, kendilerine zarar verecek derecede fazla espri yapmaktan dolayı kötü şöhret kazanmış Mısırlı hukukçulara karşı yasalar çıkarmışlardı. 14. yüzyılda İbn-i Haldun, Mısırlıları "aşırı derecede neşeli ve hürmetsiz insanlar" olarak tanımlıyordu. Yakın geçmişte de klasik Mısır sinemasının yıldızı Kamal El Shenawy (1922-2011), espri yapmayı, "Mısırlıların işgalci ve istilacılara karşı kullandığı tahribat gücü yüksek silah" olarak adlandırıyordu. Ancak Mısırlılar, hükümdarlarıyla ne kadar alay etmiş olsalar da ya da espri yapmak onlar için vazgeçilmez bir sohbet

aracı olarak kalmaya devam etmiş olsa da, mizah herhangi bir tiranı yerinden etmeye yetmemiştir. Cumhurbaşkanı Mübarek'in sırıtkan bir köy şaklabanı olduğu imasıyla ona *La Vache qui rit* diyerek dalga geçmiş olabilirler ya da Cumhurbaşkanı Nasır'ın kendine bir vekil ararken tek ölçüt olarak kendisinden daha ahmak birini istediğini, böylece Sedat'ı seçtiğini, onun da kendinden daha ahmak vekil arayışı sonucu Mübarek'i seçtiğini, ama Mübarek cumhurbaşkanı olduğunda kendine vekil atamadığını, çünkü tüm Mısır'da kendinden daha aptal birini bulamadığı şeklinde anlatılan hikâyeye de gülmüş olabilirler. Ancak Mübarek, kendine layık gördüğü madalyalardan oluşan zırhla korunuyormuşçasına otuz yıl boyunca tüm bu alayları kazasız atlattı, tıpkı diğer birçok saçma sapan zorbanın atlattığı gibi. Etrafı dalkavuklarla, mesleki hırslar uğruna her şeyi yapanlarla, bürokrasi ve ordularla çevrilmiş her insan, duymak istemediğini duymazdan gelebilir; ancak mizahın onlara dokunamamasının tek sebebi bu değildir.

Mizah, boyun eğmenin emniyet sübabı olarak teslimiyetçiliği güçlendirmekle suçlanabilir de. Tarih boyunca karnavallar otoriteyle dalga geçmiş ve hiyerarşiyi tersine çevirmiş olsa da, bunu yalnızca birkaç günlüğüne yapmışlardır. Rahipler maskeler takıyor, kadın elbiseleri giyiyor veya kıyafetlerini ters giyip açık saçık şarkılar söylüyorlardı belki ya da hayvanlarla yapılan komedi evlilikleri kutluyor, cemaati kutsamak yerine onlara küfürler de ediyorlardı; ama içlerinden bir grubun 1444 yılında ifade ettiği gibi, asıl amaçları otoritelerini güçlendirmekti: "Bunları yaparak latife ediyoruz, samimiyetle yapmıyoruz –eski bir gelenek olmasından mütevellit–, böylece içimizde doğuştan var olan saçmalıklar yılda bir kez dışarı sızıyor ve buhar oluyor." Kendisini "komik ve trajik bir tarihçi" olarak adlandıran Machiavelli hakkında yapılan güncel bir değerlendirmede şöyle söyleniyor: "İnsan hatalarına gülüyor, çünkü onları düzeltemiyor". Devrimcilerin, el altından yürütülen gizli anlaşmaların sosyal yönünden ve heyecanından zevk almaları gibi, gülen insanlar

da mizahın, insanı, rahatlamanın ve eğlencenin ötesinde başka nereye götürebileceğini soramayacak kadar fazla zevk alıyorlar gülmekten.

Dahası, mizah, alt edilemez düşmanlar tarafından defalarca saldırıya uğramıştır. İktidarı elinde bulunduranlar kendilerini alaya alanları durup dinlenmeksizin cezalandırdılar. Hıristiyan kilisesi uzun zamandır kahkahanın şeytan işi olduğunu deklare ediyor, ama kahkahayı ortadan kaldırmak konusunda da lanetlediği tüm diğer günahlar gibi başarılı olamadı. Tarihteki en etkili eğitim girişimcilerinden biri ve papazlar yerine ruhban sınıfından olmayan öğretmenlerin ders verdiği Katolik okullarını kurmuş ilk kişi olan St Jean-Baptiste de la Salle (1651-1719), *Rules of Christian Decorum* (1703) adlı çalışmasında öğrencilerini gülmeye karşı uyarmıştı: "Bazı insanlar, dişlerinin neredeyse tamamının görünmesine izin veriyor. Bu durum genel adaba bütünüyle aykırı, genel adap dişlerinizi göstermenizi yasaklar, çünkü tabiat bizlere dişlerimizi gizlememiz için dudaklarımızı vermiştir." Fransız İhtilali bile kahkahayı reddediyordu, parlamenter tartışmalar için oluşturulan tüzük şöyle buyurmuştu: "Beğeni ve onaylamaya dair hiçbir işarete kesinlikle izin verilmeyecektir; kişinin karakterine hakaret ve teşhir, tıpkı kahkaha taşkınlıkları gibi yasaktır". İnsan Hakları Beyannamesinin yaratıcıları, kararlarında "mantığın" ağır basması umuduyla, 28 aylık müzakere süreci boyunca yalnızca 408 kahkaha taşkınlığıyla sınırlandırdılar kendilerini; ortalama iki günde bir kahkaha atmışlardı; böylece mantıksız buldukları kitlelerin gururla ortaya attıkları iddayı da reddetmiş oluyorlardı –bu kitlenin iddiası, dünyadaki en neşeli insanların heyeti oluşturan bu insanlar olduğu, "her etkinliğe şarkı söyleyerek ve eğlenerek başlamayı ve bitirmeyi" sevdikleri yönündeydi–. Özgürlükler ülkesi ABD bile Charlie Chaplin'i sürgüne göndermişti.

Saygıdeğerlik peşinde koşan insanların ortaya attığı sessiz bir komplo, *ağır ol molla desinler* anlayışının, insanın bilge ve güvenilir olduğuna dair en sağlam delil olduğu mitini yaydı;

yüksek sesle atılan bir kahkaha ise bir basitlik göstergesiydi, "iyi yetiştirilmiş insanın" tepeden bakması gereken bir davranıştı. Şu anda dünyada her zaman olduğundan daha az sayıda yüksek sesli ve kontrolsüz kahkaha veya sırıtma olduğunu söyleyebiliriz. Tiyatrolar sahnelenirken insanların kahkaha nöbetlerini atlatıp toparlanmaları için Feydeau'nun* güldürülerindeki gibi küçük duraklamalar yok artık. On dokuzuncu yüzyılda orta sınıfın yeni davranış şekilleri geliştirmesiyle beraber kahkaha daha da sınırlanıyordu belki de, kahkahalar daha çok "basit bir spazm" halini almıştı. Yalnızca çocukların, ister korku ister şaşkınlık veya eğlence içinde olsun, serbestçe gülmelerine izin vardı, ancak ayakta kalabilmelerinin de, dünyayı göründüğünden daha ciddiye almalarına bağlı olduğu öğretiliyordu. Politikacılar ise, ciddiyetlerini korurken iyi bir espriyi de takdir edebildiklerini göstererek herkesi memnun etmeye çalışıyorlardı: ABD'nin 26.başkanı Theodore Roosevelt (1858-1919), sert görünmek yerine insanların kendisini gülümserken görmelerine meydan veren ilk politikacıydı muhtemelen.

Dolayısıyla yüksek mevkilere ulaşmış bu kadar çok sayıda acınası insanın hicve kapalı olmasının birçok sebebi vardır. Gerçeği söylemeleri için getirilmemişlerdir bulundukları mevkilere ya da en azından tüm gerçekleri söylemezler; çünkü bunu yapsalardı utanç içinde istifa etmeleri gerekirdi; ayrıca söyledikleri yalanlar genellikle insanları daha iyi hissettirir, cesaret veya umut verir; kendi açılarından onlar da mizahçıdır aslında, başarıları hakkında abartılı hikâyeler yaratırlar. Topun oyuncunun yüzünde patladığı bu tenis maçında kazanan olamaz. Lao She, bunu daha az acı verecek hale getirmeye çalışmıştı; tıpkı bir doktor gibi insanlığın kutsal iyilikseverlerinden biridir hâlâ. Ancak hicvin gücü tek başına sınırlıdır, fiziksel şiddeti sözlü acımasızlığa dönüştürür yalnızca. Bu yüzden bir sonraki bölümde mizah aracılığıyla toplumsal hayatta değil, özel hayatta başka nelerin başarılabileceğini keşfe çıkacağım.

---

* Georges Feydeau (1862-1921): Fransız oyun yazarı. (ç.n.)

Mizaha büyük bir dikkatle yaklaşılması gerektiğini biliyorum; kendisine açıklama getirilmesinden nefret eder ve hakkındaki tüm teorileri ölümcül zekâ salvolarıyla püskürtür; beklenmedik düşüncelerle resimler yapan, kelimelerle dans eden şaşırtıcı ve kaygan bir sanat olmayı bıraksaydı büyüsünü kaybederdi. Fakat insan, mizahla erişilebilecek başka imkânlar arayışında da olabilir, bu şekilde bir avunma ve bir silah olmaktan öteye geçebilir mizah ve böylelikle hiciv, şefkat ve fantezi, büyük ve üstün bir senfoni içinde bir arada çalınarak, sıradan insanları gündelik yaşamlarındaki yapay rollerini bir kenara itmeye ve birbirleri hakkındaki gerçekleri keşfetmeye teşvik edebilir.

Yüzümdeki gülümsemeyi silmemi söyleyen öğretmenim hayranlık duyulası, eserleri çokça okunan ve kederli bir adamdı; ancak hiçbir zaman derslerimiz dışında bir konudan konuşmadık. Fransızca felsefe kitapları okur ve sayfalarını keserek açtırmak suretiyle beni cezalandırırdı; çünkü o günlerde Fransızca kitaplar hâlâ eski usul basılırdı, sayfalar birleşikti; öğretmenimiz ise kendi felsefi arayışlarına o kadar gömülmüş ya da o kadar utangaçtı ki genç öğrencilerini tanımaya çalışmazdı. Dolayısıyla niye gülümsediğimi asla öğrenemedi ve gülümsememde aslında düşmanlık değil, sevgi olduğunu keşfetmiş olsaydı daha mutlu bir öğretmen olurdu belki de. Öğretmek ve eğitim almak, birbirine ihtimam ve lütuf göstermek çift olma fikrini zenginleştirir, farklı tutkuları olsa bile iki yalnız ruhu bir araya getirir.

13
Mizah Duygusu Nasıl Kazanılır?

Sör Thomas More (1478-1535), döneminin en kıvrak zekâlı insanlarından biriydi, halbuki şu anda asıl olarak *Utopia*'nın* [Ütopya] yaratıcısı veya Katolik bir aziz olarak hatırlanır. İngiltere Lordlar Kamarası Başkanı, Avam Kamarası Sözcüsü, başarılı bir hukukçu ve bir Rönesans bilgini olarak sahip olduğu ciddi imaj, alışılmadık şen şakraklığıyla karşıtlık içindeydi. "Çocukluğundan beri espriden o kadar keyif alırdı ki, espri yapmak hayatının ana amacıymış gibi görünürdü... Oldukça gençken güldürüler yazar ve sahneye koyardı. Herhangi bir

* Thomas More, *Utopia*, Çev. Mina Urgan, Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Güngör, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014. (y.h.n)

şey şaka yollu söylendiğinde, kendisine söylenmiş bile olsa onu büyülerdi, incelik ve deha tadı olan her nükteden büyük keyif alırdı." "Rönesans hümanistlerinin prensi" arkadaşı Erasmus'u, *In Praise of Folly*'yi* [Deliliğe Övgü] yazmaya teşvik etmişti, "ona bunu yaptırmak bir deveyi dans ettirmekle aynı şeydi". More'un evindeki herkes, hizmetkârlar dahi bir enstrüman çalmaya, hayali sahneler ve karakterler yaratarak oyunlarda rol almaya teşvik edilir ve tıpkı tiyatro oyunlarındaki gibi birinci şahıs olarak konuşabildikleri replikleri olurdu. "Neşeli bir sohbet bana hiçbir zaman ters gelmez." Evinde bir mizah ustası bile çalıştırmaya başlamıştı, ustaya öylesine saygıyla davranılıyordu ki, Holbein'ın yaptığı More ailesi portresinde bile yer aldı. Artık ünlü olan bu resim, More'un özel hayatın içten hazlarına verdiği önemi vurguluyordu; çocuklarının eğitimine, eşiyle şakalaşmalarına ve her şeyin ötesinde yeteneklerinin bir gün kendisininkiler seviyesine ulaşacağına inandığı en sevdiği kızı Margaret'le neredeyse her gün gerçekleştirdiği oldukça kişisel "karşılıklı sohbetler"ine büyük değer verirdi.

İnce zekâsının yaratıcı niteliği, eseri Ütopya'da gösteriyordu kendini; kitap, normalde kendi kararlarını alabilme kapasitesine sahip genç insanların dünyanın tuhaf beklentileriyle yüzleştiklerinde içine düştükleri şaşkınlık halini ortaya koyar. Thomas More, yetişkinliğe adım attığı dönemde, iktidarı elinde bulunduran, kendi fikirleriyle aşk yaşayıp "kendi çıkardıkları gazın dahi tatlı koktuğunu" düşünen insanların kibirleri ve açgözlülükleri karşısında öylesine dehşete kapılmıştı ki, onlardan sakınabilmek için iki yıllığına bir manastıra çekildi. Tarihin yaprakları arasında kaybolmuş bir dünyadan ilham almak arayışıyla Yunanca öğrendi, ancak bunu Helen medeniyetine dair yazılmış komik ve alaycı eleştirilerin en keskinini, Syrian Lucian of Samosata'yı –MS 125-MS yaklaşık 180– tercüme etmek için kullandı. Ütopya, genç bir adamın kendi döneminin

* Erasmus, *Deliliğe Övgü*, Çev. Mustafa Karagüllüoğlu, Ömer Şarlak, Ataç Yayınları, İstanbul, 2014. (y.h.n)

toplumuna karşı duyduğu tiksintinin kitabıdır, bu toplumun en temel kuruluşlarını ve uygulamalarını saçma bularak reddeder, hükümetleri "halkı yönetme bahanesiyle yalnızca kendi kişisel çıkarları peşinde koşan... ve yoksulları kendileri için mümkün olan en düşük ücretlerle çalıştırıp emeklerini almak için kullanan zenginlerin bir komplosu" olmakla suçlar; mülkiyetin ve paranın kaldırılmasını ister, çünkü para "çokça kaygı ve düzenbazlık fırsatları" üretir. Ayrıca More, "her insan istediği dine mensup olabilmelidir" düşüncesini savunur. Ancak bunların hepsi birer hayaldi; böylesi rüyaların hiçbir zaman gerçek olmayacağını düşünüyordu ve hikâyesini de karşılıklı konuşma şeklinde yazmıştı; kendisi de, kendi radikal önerilerine itirazlar getiren bir karakter rolündeydi.

Kendi içindeki bu çatışma, ona hayatı boyunca eziyet çektirdi; bir yandan dünyadan ümidini kesiyor, bir yandan da dünyayı daha iyi bir yer haline getirmek istiyordu. Krala hizmet edeceği bir mevkiyi "neredeyse hiç istemeyerek" kabul etti; bunun nedeni de büyük ölçüde, hayranı olduğu bir yenilikçinin başarısız olduğunu ve sürgüne kaçmak zorunda kaldığını görmüş olmasıydı. Kendisininse bir çözümü olduğunu düşünüyordu, çok fazla beklenti içinde olmayacak ve mümkün olduğunca gerçekçi davranacaktı: "Bütünüyle iyi yapamadığınız bir şeyi, en azından mümkün olduğunca az kötü yapabilirsiniz". Bu düşüncesini, işin ucunda cezalandırılmak bile olsa, hükümdarlara dürüstçe gerçeklerin söylenmesi gerektiğine dair bir kararlılıkla birleştirdi. Kamu görevlilerinin, "hırs denen musibetle" yozlaşmış "iyi, dürüst, masum insanların" ortak yazgısından nasıl sakınabileceğini keşfedebilmek için mücadele etti. Geçmişteki tecrübeler, dürüstlüğün başarılı olamayacağını söyler görünüyordu; yine de o, hükümdarlara gerçeklerin söylenmesi gerektiği düşüncesinde ısrarlıydı. Ancak, kralı inanç değiştirdiğinde, kendisi inanç değiştirmeyi reddetti. Sonunda da, infaz edilmeye boyun eğmeyi seçti, halbuki bu durumdan kolaylıkla kurtulabilirdi; aslında bir intihardı onunki, kendisinden sonra

gelen tüm mizahçıların intiharı gibi. Ölümden sonraki hayata dair düşüncesi Lao She'ninkinden biraz farklı olmasına rağmen ailesine şöyle dedi: "Cennette huzur içinde buluşacağız". Etrafındaki dünyayı inkârı o kadar güçlüydü ki, ailesinden aldığı tüm hazza rağmen yine de dünyayı terk edip gitmek istedi. Aslında özel hayatıyla kamusal yaşamını birbirinden tamamen ayrı tutmuştu; kamu görevinde suçlu olduklarına kanaat getirdiği insanların yüzlerine gülmek şöyle dursun, onlara son derece gaddar davranırdı. Onun mizah duygusu, gerçekliği algılayıp yeniden şekillendirecek bir enstrümandan ziyade, gerçeklikten geçici bir kaçış sağlama aracı olarak hizmet etti.

More'un zamanından bu yana, hayatı daha yaşanılabilir kılmak adına yapılan onca şeye rağmen, birçok farklı kaygı türü çıktı ortaya; bu kaygılar da, dünyayı serinkanlılıkla görmeyi daha zor hale getiren, uzun zamandır var olan eski kaygılara ilave oldular. Sürekli değişim hali, belirsiz bir gelecek korkusunu tetikliyor; büyük şehirler yalnızlık barındırıyor; tıp yalnızca tedavi etmiyor, aynı zamanda hastalık kuruntularını besleyen, sürekli birbirine eklenen potansiyel tehdit listeleri üretiyor; görünmez mikroplar ve virüsler geçmişin iblis ve gulyabanilerinin yerini alıyor; keskinleşen akıl ve artan refah, endişelerden koruyamıyor insanı; geleneksel hiyerarşik düzenler yıkılırken özsaygı daha da ele geçmez oluyor; rekabetçilik, stresi artırıyor; işyerindeki baskılar çalışma arkadaşları arasındaki ilişkilere zarar veriyor; başarısızlık korkusu yetersizlik hissini güçlendiriyor ve ne daha fazla boş zaman ne de daha fazla alkol yeterli olabiliyor tüm bunların üstesinden gelmeye. Dolayısıyla bu zorluklara nasıl karşılık verileceğini yeniden düşünmek de mecburiyete dönüşüyor.

Saray soytarıları, insanlığın evriminde belirleyici etkiler yapmış gibi görünmezler normalde, ama en eski zamanlardan beri rastlanır onlara; krallar, firavunlar, imparatorlar, sultanlar ve hatta papalar tarafından şakşakçı tebaanın konuşmaya cesaret edemediği konuları dile getirmeleri için tutulurlardı. Yalnızca

bazen, Ren Palatinliği Prensi Karl Ludwig (1617-80) gibi bir idareci "bir saray soytarısı bulundurma ihtiyacı hissetmediğini" söyleyebilirdi, "çünkü ne zaman gülmek istese üniversiteden iki profesör çağırır, tartışma ortamını kurar, sonra arkasına yaslanıp ortaya çıkan sahnenin saçmalığının tadını çıkarırdı". Soytarılar, eğlendirme işlevleri veya melankolinin ilacı olmaları itibarıyla da kesinlikle değer görürlerdi; ancak onların asıl önemi "darılmaca olmadan" her şeyi söyleyebilme hakkına sahip olmalarındaydı; hakarete verilen cezaya karşı dokunulmazlıkları vardı, başka hiç kimsenin sahip olmadığı bir ayrıcalıktı bu. Kraliçe I.Elizabeth'in soytarısı Richard Tarlton, kraliçeyi yüzüne karşı eleştirmek ve kraliçenin en sevdiği kişileri de "düzenbaz" diyerek alenen suçlamak hakkına sahipti. Etrafları dalkavukluk ve entrikayla çevrili kralların dışlanmışlığı ve yalnızlığı, yüksek mevkiler talep etme imkânı bulunmayan mütevazı soytarıları, hükümdarları gerçeklerle yüzleştirmek ve ikiyüzlülüklerle düzenbazlıkların maskesini düşürmek açısından vazgeçilmez hale getiriyordu. Palyaçovari kıyafetleri içinde baş aşağı amuda kalktıklarında dünyayı doğru açıdan görüyor gibiydiler. "Açık konuşan ve gerçeği söyleyen bir tek onlar var" diye yazmıştı Erasmus; Fransız saray soytarısı Marais ise XIII. Louis'e (1610-43) şöyle söylemişti: "Senin işinin hoşlanmadığım iki yanı var; yalnız yemek yemek ve herkesin önünde ortalığın içine etmek". Halife Harun Reşit'in soytarısı Abu Nawas, şehirde hayatın gerçekte nasıl olduğunu görmesi için efendisini kılık değiştirmiş halde geceleri Bağdat sokaklarına çıkarırdı. Kral ve soytarısı arasındaki ilişki oldukça samimi bir hal alabiliyordu; İmparator Akbar, soytarısı öldüğünde gözyaşlarına boğulmuştu. Soytarı "vefakâr bir hakikat adamıydı" –ve bazen de hakikat kadını; Kraliçe Elizabeth'in kadın soytarısını "on iki çift yeni ayakkabı" ile ödüllendirdiğine dair kayıtlar vardır–. Saray soytarılarına *bilge ahmaklar* denirdi; yerine getirdikleri fonksiyon ise Çinli soytarılara verilen isimler üzerinden değerlendirilebilir: Dürüstlük Asistanı, Yeni Parlatılmış Ayna, Berraklık Kazandırıcı... En

ünlü Çinli soytarı, Tung-Fang Shuo (MÖ 160-93), ölümünün ardından da yüzyıllar boyu bir efsane olarak kalmaya devam etti; çünkü yalnızca esprili değildi, aynı zamanda İmparator Wu'nun da keskin zekâlı bir eleştirmeniydi, imparatoru savurganlığı ve yoksulların çıkarını göz ardı ettiği için kıyasıya eleştiriyordu. Verdiği yanıtlar her zaman şaşırtıcıydı, her sorunun veya olayın kimsenin fark edemediği farklı boyutlarını ortaya çıkarmak ve derin gözlemler yapmak kapasitesine sahipti. "Bir soytarı" diyordu bir Yahudi atasözü, "yarı peygamberdir". Ve gerçekler bütün bütün veya çiğ halde kolayca yenir yutulur cinsten olmadığı için, soytarılar aynı zamanda şair, sihirbaz, müzisyen veya şarkıcıydılar; olayların nahoş iç yüzünü bir vecize, komik bir hikâye veya bir şarkı aracılığıyla aktarabiliyorlardı. Eğlendirici olmak en derin amaçları değildi; gerçeği aramak yolunda önemli sanatçılardı onlar. Tarihin gözden kaçırılan arka planlarından birini dolduruyorlar, sahteliklerin maskesini düşürüyorlardı.

Soytarılara ihtiyaç duyanlar yalnızca krallar değildi; ortaçağın soyluları arasından yeterince parası olanlar da kendilerine soytarı tutuyorlardı. Fakat günümüzde ise, iş dünyasının kodamanları, "koçlarından" oldukça farklı bir şey talep ediyorlar ve "makara yapan" çalışanlarına kolay kolay hoşgörüyle yaklaşmıyorlar. Soytarıların ustalık kazanmış oldukları farklı sanatlar, ciddi uzmanlık isteyen meslek dallarına dönüşmüş durumda. Müzisyenler, sihirbazlar ve şairler ayrı yollarda yürümeye başladılar ve hakikat, bilgelikten ziyade bilgiyle tanımlanmaya başladı. Gerçekleri söylemeye niyetli saray soytarısının ruhu ise tiyatroda yaşatılıyor hâlâ; insanların kendilerini, olduklarını hayal ettikleri şeyden daha farklı görebilmelerini sağlayan ayna vazifesi görüyor tiyatro ve aktörlerin bir başka insanın bedenine bürünüp kendinden farklı biri olmanın ne demek olduğunu keşfettikleri yer haline geliyor. Gazeteciler de, kamuya mal olmuş kişilerin yalanlarını ve gizli işlerini ifşa ettiklerinde saray soytarılarının mirasçıları halini alıyorlar; ancak gazetecilerin soytarılar gibi dokunulmazlık zırhına bürünme şansları olmuyor. Bazı ülke-

lerde kovuşturma ve hatta suikast tehlikesi ile karşı karşıyalar, diğerlerinde ise halkla ilişkiler uzmanlarının yükselişiyle birlikte sesleri sürekli kısılıyor; şu anda gazeteci sayısının dört katı kadar halkla ilişkiler uzmanı var.

Net kararlar verebilmek adına sağlam temeller yaratan mihenk taşı olarak tasavvur edilegelmiş olan hakikat, bugün sayısız farklı yöne ışık saçan bir mücevher ve bu mücevherin farklı açılardan değerlendirilmesi gerekiyor. Elmastıraşlar 17. yüzyılın başında yalnızca 17 yüzey yaratabiliyorken yüzyılın sonunda bu sayının 33'e çıkmış olması gibi, ki bugün 144'e kadar ulaşmıştır, hakikat de, yüzlerce bilim dalının her biri üzerine farklı bir ışık tuttukça gittikçe daha göz kamaştırıcı, hatta neredeyse kör edici bir hal alıyor. En küçük bilgi parçasının bile sonuçlarını algılayabilmek veya içine sarıldığı yanlış bilgi bulutunu dağıtabilmek hiçbir zaman bu kadar zor olmamıştı. Yalnızca bir soytarı yeterli olamaz. Tek bir periden ilham almak artık yetmez.

Sör Thomas More'un oyunbaz neşesi, tutkuları yönünden fazlasıyla sınırlı kalıyor artık. Eğlencenin, nefsi müdafaanın veya protestonun ötesinde bir başka rol var mizaha biçilebilecek. Mizah, hakikate giden yeni bir yaklaşımı da öğretebilir. Bu durum, mizahın İngiltere'deki gelişiminin tarihine bakarak görülebilir; bu ülkede mizahın etki alanı, göründüğü kadarıyla, yabancıların anlaşılabilmesi adına bir araç olarak kullanılabileceği şekilde bilinçli olarak genişletilmiştir. Geleneksel olarak komedi, norm kabul edilen davranış biçimlerinden sapmalarla alay ederek "insanoğlunun davranışlarını düzeltmek" durumunda iken, İrlandalı oyun yazarı George Farquhar (1677-1707), Londra'ya göç etmesinin ardından şunu gözlemlemiştir: "Birçok ulusun karışımının bir sonucu olarak... dünyadaki bütün halklar arasında en anlaşılmaz insan çeşnisine sahip olanız." Elbette, diğer büyük şehirler de karışım halindeydi; ancak o, bu durumu bir ikilem olarak ele alıyor ve "bu kadar fazla sayıda zevke nasıl hitap edilebilir?" diye soruyordu. Bir başka deyişle, farklılıkları nasıl yok edeceğini düşünmek yerine, buna nasıl mukabele edebile-

ceğini düşünüyordu. "Büyük bir karakter çeşitliliği, ticaret ve meslek alanlarının çokluğuyla birlikte bir ülkenin daha ticari hale gelmesinin kaçınılmaz sonucudur" demişti Adam Smith'in öğrencisi John Millar (1735-1801). John Millar, Amerikan anayasa taslağını hazırlayanları etkilemiş bir kişiydi: "Sanat ve üretim alanındaki hızlı ilerlemeler... bir derece servet ve varsıllık üretti, bu da insanların büyük bölümüne nüfuz eden bir bağımsızlık ve keyifli özgürlük hissi aşıladı."

Bir başka oyun yazarı, Congreve (1670-1729), "Mizah anlayışına sahip bir insan, bunu açığa vurmak anlamında herhangi bir sınırlandırma veya korku altında değildir" tespitini yaparken hızlı davranmıştı. Diplomat Sör William Temple (1628-99) ise, "Herkes kendi mizah anlayışını takip eder ve bunu göstermekten zevk alır, hatta belki de gurur duyar" diye yazmıştı, ardından da şöyle ekliyordu: "Bir sohbetin içindeki ilk malzeme hakikattir, sonraki sağduyu, üçüncüsü iyi mizah ve dördüncüsü de ince zekâ." Mizah anlayışı olan bir insan yalnızca eğlenceli biri olarak algılanmaya başlamakla kalmamış, aynı zamanda kendisi de eğlenir hale gelmişti. Mizah, aşama aşama çekişme ve anlaşmazlıkları yatıştırmak için kullanılan bir metottan daha fazlası olmaya doğru evrimleşti: İnsanları farklı kılan tuhaflıklara ilgi duyulmasını tetikliyordu artık. Uyuşmazlıklara sempatiyle yaklaşmak, olumlu bir özellik haline geldi. Hassasiyet kültürü, insanların eşsiz doğasına daha derin bir ilgi duyulmasını teşvik etti. Kahkaha, farklı olan insanları hedef alan antipatik bir yaklaşım olmak yerine sempatik bir hal aldı ve iyi huylu bir etkileşim yaratma fırsatına dönüştü. "Mizah anlayışı" ifadesi İngilizce'de ilk kez 1840 yılında kullanıldı. Mizah anlayışına sahip olmanın arzulanır bir özellik olarak görülmesi ise yaklaşık olarak 1870'lerde gerçekleşecekti. O günden beri de, sadece sosyal açıdan değil, entelektüel ve ahlaki bir ihtiyacı karşılaması anlamında da sürekli daha fazla değer verilir hale geldi. Şu anda mizah, bütün potansiyeli hâlâ tam olarak anlaşılamamış bir silah. Eğer Nobel, zamanın ruhuna daha duyarlı olsaydı, mizah için de bir ödül geliştirebilirdi. Ancak bu

durum, ekonomi gibi tatsız bir alanda Nobel ödülü verilmesine önayak olup ödül meblağını karşılayan ve bunu yapmak için 1968 yılını seçen –gençliğin her tür otoriteyle alay ettiği dönem– İsveç Bankası'nın, zengin ve güçlülerin de genellikle herkes kadar espri yapma kapasitesine sahip olmalarına rağmen, şaka yapmayı hâlâ tatsız tuzsuz bir yemeği yenilebilir hale getiren cazip bir sostan öte görmediğini gösteriyordu.

Mizahın önemi, her ulusun kendine has bir mizah anlayışı olduğu mitiyle de azaltılmıştır; bu mit, büyümekte olan ulusların talep ettiği özel sadakati kuvvetlendirmek için icat edilmiştir. Yabancıların mizah anlayışı, dışarıdan bakanların anlaması imkânsız gizli bir dil olmamıştır aslında hiçbir zaman. Mizah, dünyanın her yerinde aynı türden hedeflerle alay eder. Mizahın en eski türü sıradan insanlarda doğal olarak var olandır; mizah hürmetsizdir, ağzı bozuktur ve bu dünyadandır; yüzyıllar boyu varlığını sürdüren halk hikâyeleriyle korunur, tekrar tekrar söylenmeleri tatlarını eksiltmez ve kitaptan öğrenmeyi gerektirmez: Bu hikâyeler hakir görülür, ancak inceliğe özenenler tarafından da gizliden gizliye beğenilir. Evrensel mizah örnekleri çoktur. 14. yüzyılda yaşamış Türk Sufi Nasrettin Hoca'nın fıkraları, Budapeşte'den Pekin'e kadar dünyanın yarısı boyunca yeniden üretilmiş, Afganlar, İranlılar ve Özbekler tarafından kendilerininmiş gibi adapte edilmiş, Shostakovich'in müziğine dahi ilham vermiştir ve bu fıkralara hâlâ gülünür. İmparator Timur'un Nasrettin Hoca'yla bir hamamda karşılaşma hikâyesinde Timur sorar: "Hoca, ben köle olsam bana kaç para değer biçerdin?" "Elli akçe" der Nasrettin Hoca. "Nasıl olur?" diye hiddetlenir İmparator, "üzerimdeki bu peştamal bile 50 akçe eder." Hoca istifini bozmadan, "Evet, elbette, ben de zaten bu fiyatı ona biçmiştim" der. Cervantes'in *Don Kişot*'unun da benzer bir evrensel cazibesi vardır ve 70'in üzerinde dilde değer verilip takdir görmüştür, ki bu diller arasında 15 Hint dili de vardır. Aynı espriler en beklenmedik yerlerde yeniden ortaya çıkabilir: Aberdeen –İskoçya'da bir şehir– insanının cimriliği

üzerine yapılan şakalar, Bulgarlar tarafından Gabrovo insanı için söylenenlerin aynısıdır; ikisinin de, çarkları eskimesin diye geceleri saatlerini durdurdukları söylenir. Peki karanlıkta saatin kaç olduğunu nasıl anlarlar? Bir trompet çalarlar, komşulardan biri de şöyle seslenir: "Gecenin ikisinde bu gürültüyü hangi geri zekâlı yapıyor?" Hollanda Doğu Hint Adaları yüksek mahkeme yargıcı Arnout van Overbeke'nin (1632-74), 2440 eğlenceli *Anecdota*'tan oluşan koleksiyonunda yüzlerce İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan ve İspanyol fıkrası vardır. Hint Fakiri Mohan Senapati (1843-1918), sayısız romanını, Orissa insanının onurunu anlatabilmek için Oriya dilinde –45 milyon Hindistanlı tarafından konuşulur– yazmıştı, ancak bunları yazarken, öğrenmiş olduğu on bir dilden ve her gün söylediği şu duadan alıyordu ilhamını: "Dünyanın tüm dinlerinin duvarlara kazınmış yazıtlarından alıntılanmış en güzel cümlelerle sarıldı etrafım".

Bugünlerde birçok İngiliz, kendi mizah anlayışını ulusal karakterinin olmazsa olmaz bir parçası gibi görüyor ve bunun izlerini de Chaucer'e kadar sürüyor olsa da, Chaucer'in okurlarının, şairin ölümünden ancak bir asır sonra onun komik olduğuna karar vermiş olduğunu hatırlatmak gerekir. 18.Yüzyılın başları gibi geç bir tarihte ise üçüncü Shaftesbury Kontu, *Essay on the Freedom of Wit* (1709) [Mizahın Özgürlüğü Üzerine Bir Deneme] adlı çalışmasında İtalyanların üstün mizahçılar olduğunu söylüyordu: "Eli kolu bağlanmış yoksul garibanların özgür bir düşünce üretebilmelerinin tek yolu bu. Bu tarz bir ince zekâ konusunda adamların hakkını vermeliyiz. Zorba zihniyet, işi espriye vuran zihniyeti yaratmış". Mizahın evrenselliğini, milliyetçi çekişmeler çağından önce fark edip algılamak daha kolaydı. Rabelais ve Cervantes'ten çokça etkilenmiş olan Sterne'nin *Tristram Shandy* adlı eseri, ilk başlarda Fransa'da İngiltere'den daha fazla hayrana sahipti.

Yabancılara gülmek evrensel bir eğlence olsa da, mizaha daha yakından baktığımızda ulusal kalıpları çözümleyebiliriz.

Örneğin Çinliler Konfüçyus'a düşkün olmalarının yanı sıra onunla dalga da geçiyorlardı ve hatta tuhaf bir şekilde Konfüçyus'un kadın olabileceğini de ima ediyorlardı. Ayrıca Zevk Tanrısı Hsi-shen'e de tapıyorlardı ve dogmatizme karşı verilen Taocu savaşa da "fıkra" (*hsiao-hua*) ve "iğneli söz"lerini (*ku-chi*) kullanarak katılmışlardı, amaçları kendi bireysel özgürlük özlemlerini korumaktı.

Benim kitabım *The French*'in Almanya'daki yayınevi, mizahla ilgili bölümü çeviriden çıkardı (ancak birçok protestonun ardından pes edip yine koymak durumunda kaldı) ve 2011 yılında yapılan uluslararası bir anket de Almanları mizah duygusu en az gelişmiş millet olarak konumlandırdı; ancak patavatsız Till Eulenspiegel'i –eski Almanca'da "kıç silen" anlamına geldiği söylenir– yaratanlar da Almanlardı. Ortaçağda yaşadığı düşünülen Eulenspiegel, şakalarıyla uluslararası bir şöhrete sahiptir; ayrıca 19.yüzyılda da Berlin "ince zekânın anayurdu" olarak adlandırılıyordu. Mizah dergisi *Eckensteher* bir zamanlar *Punch*'ın rakibi olacak kadar iyiydi. Gülmeyi seven Berlinliler, tutucu bürokratlarla birlikte yaşıyordu; bürokratlar eğlenceyi hoş görerek insanları siyasi endişelerden uzak tutabilmek ümidindeydi.

Yahudi mizahı da evrenseldir, çünkü evrensel sorunlara cevap niteliğindedir; acizliğe karşı zafer kazanır; bunu da kendini alaya alarak, uyuşmazlıkları uzlaştırmaktan zevk almak suretiyle anlaşmazlıkları zekâ kıvraklığının ateşleyicisi gibi görerek, mantığı mantıksızlığa götüren tartışmalardan haz alarak ve Tevrat'ı yetmiş farklı şekilde yorumlamış olmayı bir gurur kaynağı sayarak başarıyordu. Bir haham, iki meslektaşı arasındaki tartışmayı şu şekilde çözebilmişti: Bir tanesi fikrini aktardığında, haham onunla hemfikir oldu, sonra diğeri tümüyle ters bir görüş ileri sürdüğünde haham onunla da hemfikir oldu; hahamın karısı "ikisi birden haklı olamazlar" diyerek protesto ettiğinde ise haham uzun uzun düşündü ve şöyle cevap verdi: "Sen de haklısın."

Diğer yandan, kahkahanın nerede uygun düşeceğinin değerlendirilmesine dair yaklaşımlarda farklılıklar vardır. Dişlerinin

görüntüsünü kamuya açık hale getirmekten endişe duyan Japonlar, tiyatrolarını, ağızlarını kapamadan neşe içinde gülebilecekleri yerler olarak tahsis etmişlerdir. Çin'de, düzenlenen ziyafet etkinliklerinde ciddi bir iş olan yemek yemeye pür dikkat odaklanılması gerektiğini düşünerek, dikkat dağıtacağı için güldürücü sohbetlerin yapılmaması gerektiğini savunanlar olmuştur. Antik Yunan'da da eğlenceler ancak yemek bittikten sonra başlatılırdı. İngilizlerle ilgili tuhaf nokta ise, o küçük adaları bir zamanlar dev bir imparatorluğu yönetirken, mizahın hayatın her alanını işgal etmesine izin verecek kadar özgüven sahibi olmalarıydı; bu yaklaşım, korkuları olmadığının bir delili haline dönüşmüştü. Ancak kendi mizah anlayışlarının komşularınınkinden radikal biçimde farklı olduğuna dair düşünceleri yalnızca bir palavradan ibaretti. Kanalın diğer ucunda Fransızlar da güçlerinin zirvesinde oldukları dönemde kendilerini dünyanın en neşeli ülkesi olarak tanımlıyorlardı. Turizm endüstrisinin, milletlerin mizah anlayışlarının takdir edilmesine yemeklerinin takdiri kadar önem vermemesi endüstri adına büyük bir kayıptır.

Mizah ve endişe zıt kavramlar değildir, hatta birbiriyle yakından ilişkilidir; bir zamanlar bu iki kelime neredeyse aynı anlama gelirdi. Genetiğin ve nörolojik durumun mental sağlığa tesirleri hakkındaki etkileyici buluşlardan hiçbiri, bugüne kadar, endişenin yerine sakinliğin getirilmesini sağlamak adına güvenilir bir metot geliştirememiştir ve bu konuda bütün bilinen, hangi teori veya iyileştirme tekniği kullanılırsa kullanılsın, "etkili bir psikiyatrik tedavinin en önemli ve yegâne unsurunun" hasta ile terapisti arasındaki ilişkinin kalitesi olduğudur. Mizah, insanlar arasında otomatik olarak derin bağlar kurmaz, çünkü genellikle yüzeysel seviyede bir etkileşimde kalır ve Thomas More vakasında olduğu gibi, mizah, insanın resmî işinin hırpalayıcılığı üzerinde bir etki yapmıyorsa halen gelişimini tamamlayamamış bir aşamada demektir. İki insan arasında mizah, özel bir gizli anlaşma gibi başlayabilir, aralarındaki o dar boşluğu kapatır ve birbirlerinin korkularının ve zayıflıklarının ne olduğunu

öğrenmeleri için incelikle ağız arar, normalde dile getirilemeyecek düşüncelerin sorgulanması için gereken cesareti verecek şekilde ilerler. Mizah, insanı yüzeysel bir kuşkuculuğa doğru götürebilir; ancak aynı zamanda neredeyse bilimsel denilebilecek bir yaklaşıma, açıkça görülene güvensizliğe de götürebilir. Mizahın içindeki şefkatli unsur, dünyayı bir başkasının bakış açısından görmeyi öğretir; fantezi unsuru, alternatifler inşa etmeyi öğretir; iğneli sözler ise insanın sempatisinin sınırlarını açığa çıkarır; ancak bu unsurlar bir araya geldiğinde ve insanın kendi tuhaflıklarına dair farkındalık yarattığında hepimizin aynı türe ait olduğumuza inanmamıza izin verir. Eğer sinema sekizinci ilham perisiyse mizah da dokuzuncusudur.

Bununla birlikte mizah elbette, hassaslığın sonsuz dereceleri nedeniyle karmaşıktır. Örneğin ben, en boş şakalara çocuk gibi güldüğümü itiraf etmeliyim, tıpkı banal bir duygusallıkta gözlerimden yaşların boşanabildiği gibi. Dolayısıyla mizahla ilgili herhangi bir şeyin reçetesini yazabilecek veya neyin kötü mizah olduğuna karar verebilecek kişi ben değilim.

14
İnsanları, Kendi Ülkelerinde Tam Anlamıyla Yuvalarındaymış Gibi Hissetmekten Alıkoyan Nedir?

Gençtim bir zamanlar
Dolandım durdum bir başıma
Ve kaybettim yolumu.
Zengin hissettim kendimi
Yalnızca biriyle tanıştığımda.
Bir insanın neşesi başka bir insandır.

Kuzeyli tanrı Odin'in sözlerinin derlendiği bin yıllık eser *Sayings of the High One*'dan [Yüce Olanın Sözleri] beri bir

başka insanla bir araya gelmek konusunda ne kadar adım atılabildi? Bu şiirler, diğer insanlarla anlaşabilmenin zorluklarını gösterip uyarır, dostla düşmanı ayırmak adına ikazlarla doludur. Diğer insanlarla bir araya gelmekte haz bulabilmek, medeniyetin karmaşasıyla kolaylaştı mı yoksa zorlaştı mı? *Sayings* şu tavsiyeyi veriyor:

Tam anlamıyla güvenebildiğin bir dost bulursan
Ve onun iyiliğini istiyorsan
Fikir alışverişinde bulun
Hediyeler alıp ver
Sık sık onun evine git.

Bu sözler sarf edildiğinden beri, dünyanın sakinlerinin ulus-devletler halinde ayrılmaları, insanın kiminle konuştuğu ve kime güvendiği konusunda büyük bir değişiklik yarattı. Milletler genellikle rakiplerinin sözlerine karşı sağır kesilir, ancak aynı zamanda görünürde uyumsuz insanları da bir araya getirirler ve sürekli kaybeden olmuş insanlara dahi kazanan olduklarını hissettirmek konusunda sihirli güçleri vardır. Mensuplarının çoğu birbiriyle hiç tanışmamıştır ve birbirlerinin fikirleri hakkındaki görüşleri genellikle tahminlerden ibarettir; dolayısıyla birbirlerine ilettikleri mesajların çoğu yüzeysel kalır ve bu mesajlar, aralarındaki yakınlığın, şefkatin veya kırgınlığın gerçek boyutlarına dair doğru ya da yanlış yalnızca ipuçları vermekten öteye gidemez. Mensuplarının bir araya gelmeleri, sınırları belirsiz bir çerçevede ve görece yeni gerçekleşmiş olsa dahi, uluslar bu mensupların uzak bir geçmişten beri birlikte ve uyum içinde yaşamalarının kaderleri olduğu şeklinde mitler yaratırlar; böylece ulusu oluşturan bireyler, tıpkı dağlar ve nehirler gibi üzerinde yaşadıkları toprakların yeri değiştirilemez parçaları haline gelirler. Fakat kimdir gerçekte konuşmak istedikleri kişiler?

Ben de Odin'e tapan Vikinglerin soyundan gelenleri ziyaret

etmeye karar vermiştim; çünkü onlar, dünyanın en eşitlikçi, en demokratik, en müreffeh ve en mutlu insanları arasında yer almalarını sağlayan uluslar meydana getirmiş olmakla saygı görüyorlar. Bir zirveye tırmandılar ve muhtemeldir ki diğer ulusların da gelecekte neye dönüşeceğini işaret eder durumdalar. Danimarka'nın –Birleşmiş Milletler Mutluluk Raporu'nda birinci sıradadır– erkek ve kadın kahramanlarından yarım düzine insan seçtim. Danimarkalıları seçmemin nedeni, milyonlarca İskandinavyalı adına konuşabilecek olmaları değildi; amacım kimlerle konuşmuş olduklarını, onlara kimlerin ilham verdiğini ve neden yabancı bir havayı teneffüs etmek istediklerini keşfetmekti.

Eserleri 152 dile tercüme edilmiş Hans Christian Andersen (1805-75) en ünlü Danimarkalı. Aynı zamanda en popüler Danimarka şarkılarının da yazarı. *In Denmark I was born* [Doğduğum Danimarka], yurdunu neden sevdiğini anlatır: Burası onun evidir, dili annesinin sesidir ve hepsinin ötesinde şarkının duygusal nakaratı şöyledir: "Beni seviyorsun, Danimarka, Beni seviyorsun". Diğer yandan Andersen'in hikâyeleri, çektiği acıları da anlatır. "Danimarka" demişti, "mutsuzluğu mutluluktan daha fazla hissettiğim yerdir". Andersen, "Herkesten farklı olmaktan" şikâyet ediyordu ve "kökenlerinden kaçması gerektiğini" söylemişti.

Gençlik yıllarında, bir aktör, oyun yazarı ve şair olarak adını duyurmaya çalıştığı dönemde, Danimarka'nın kendisi için fazla yoksul ve fazla küçük olduğunu düşünmüştü; örneğin "yemekler ve çiçeklerle dolu" bir İtalya değildi Danimarka ve ülkesinden kaçtı Andersen, belki de kendi neslinin en fazla seyahat etmiş Danimarkalısı oydu. Bir keresinde bir kadın ona, "Söyleyin bana Bay Andersen, yurtdışına yaptığınız bu çok sayıdaki ve uzun yolculuklarınızın herhangi birinde küçük Danimarkamız kadar güzel bir yer gördünüz mü hiç?" diye sorduğunda, "Kesinlikle gördüm" diye yanıtladı. "Danimarka'dan daha güzel birçok yer gördüm". "Kendinizden utanın" diyerek sertçe karşılık verdi kadın, "bir vatansever değilsiniz siz." Ancak Avrupa kültürü,

Andersen'i hayatta tutan besin maddesiydi ve birçok ülkenin büyük sanatçı ve yazarlarından gördüğü takdir ve sıcaklık onun için vazgeçilmezdi. Kendi vatandaşlarının onayını kazanması için ise zorlu mücadeleler vermesi ve ciddi derecede sefalete katlanması gerekmişti. Edebiyatın elitleri, onun geleneksel edebi nesri reddetmesinden ve herkese hitap edebilecek günlük konuşma dilinde yazmasından hoşlanmıyorlardı. Başka bir grupsa onu fazlasıyla geleneksel olmakla veya üst sınıfların onayını kazanmaya odaklanıp aristokrasi karşısında "onursuzca yalakalık" yapmakla suçluyordu. Zengin ve güçlü insanların salonlarında rağbet görmüş olsa da, bir ayakkabı tamircisinin oğlu olmanın handikapını hiçbir zaman tam olarak aşamadı. "Büyük Weimar Dükü beni göğsüne bastırdı ve öpüştük. 'Ömür boyu dostuz' dedi Dük. İkimiz de ağladık", diyerek bu yaşananları zevkle kayıtlarına almıştı.

Ezilenlere karşı duyduğu büyük sempatiye rağmen Andersen bir devrimci değildi. Onun felsefesi, Çirkin Ördeğin güzel bir kuğuya dönüşebileceği şeklindeydi; fakat bu gerçekleşmediğinde de söylediği şu olurdu: "Tanrı her şeyin en iyisini bilir". O kendi dönüşümünü, yetişkinlikten çocukluğun fantezi dünyasına kaçarak gerçekleştirmişti. Andersen'in nazarında çocuklar, onun da daima belli ölçüde kendisi için hissettiği kadar dışlanmışlardı yetişkinlerin dünyasından. Ahlak dersleri vermeden çocukluk hakkında yazmak, bir yandan da oyunbazlık ve mizah içinde keyiflenmek, normalde kendine saklaması gereken düşüncelerini masallarla ifade etmesini sağlıyordu. Edebiyatın amacının harmoni yaratmak olduğu düşüncesine isyan ederek şöyle yazmıştı: "Dünyadaki tüm uyumsuzlukların peşindeyim... Hatta sanırım bu dünyada asıl ben kendim uyumsuzum". Gerçekten de her zaman kuruntularının işkencesi altındaydı: Posta arabalarındaki yol arkadaşlarının kendisini öldürmeye niyetlendiklerini düşünüyordu; ölümden o kadar korkuyordu ki, "yangın çıkar da pencereden atlamak zorunda kalırım" diye gittiği her yerde bir halat bulunduruyordu, diri diri yanmak korkusu hep aklındaydı.

Yatağının başucunda her daim bir not olur, üzerinde de şöyle yazardı: "Yalnızca ölüymüş gibi görünüyorum".

Andersen'in kafa karışıklıklarına Danimarka'nın getirdiği ulusal çözümler neredeyse herkes tarafından çok etkileyici bulunmaktadır. Ülke, endişeye karşı yıkılmaz duvarlar inşa etti, dünyanın en etkin sigorta kurumunu yarattı, herkese kucak açan bu kurum işsizlik, hastalık, cehalet ve sefalet endişelerini bütünüyle ortadan kaldırdı. Ancak ulusal kurumların yardım elini uzatamadığı endişeler ve eskileri unutulur unutulmaz ortaya çıkan yeni korkular ve yeni arzular da var. Zenginlik ve mutluluk konusunda dünya sıralamasının zirvesinde bulunan Danimarka'nın çocukları –UNICEF'in diğer ülkelerle yaptığı kıyaslamalara göre– okuma, matematik ve bilim testlerinde 19.sırada. Çocukların yalnızca %22'si "okulu çok seviyor" –gerçi bu oran hiçbir ülkede %40'ın üzerinde değil–. 15 yaşındaki Danimarkalıların yalnızca %70'i "anne babasıyla hafta boyu birçok kez" konuşuyor, bu rakam Macarlar'da %90, İtalyanlar'da %87 seviyesinde. Ancak yine de Danimarkalılar bu konuda %50 seviyesindeki İsveç ve Avustralya'dan veya Almanya'dan (%42) ve %37 ile en dipteki İsraillilerden daha iyi durumdalar. Danimarka, "aile içi sohbet ve iletişim" konusunda 18. ve üvey aileleriyle birlikte yaşayanların oranında 19. sırada –ancak bu durumun ne gibi farklılıklar doğurduğuna dair bilgi yok–. Hiç sarhoş olmamış 15 yaş altı çocuk oranında ise sondan üçüncü sırada, daha altında yalnızca Finlandiya ve Birleşik Krallık var. Tüm bunlara rağmen Danimarka, hemen her alanda listenin dibine yaklaşan ABD ve Birleşik Krallık'tan çok daha iyi durumda. Peki Andersen bugün ülkesine geri dönecek olsaydı, ulusunun takdir gören sosyal kurumları onu endişelerinden kurtarabilir miydi?

Karen Blixen (1885-1962) de Danimarkalı olup başka herhangi bir şey olmamayı tatsız bulanlardandı. Andersen'in felsefesine ve milletçe güvenli bir liman arayışında olmalarına karşı çıkıyordu. Danimarka'nın sunduklarından daha fazlasını

istiyordu hayattan. Afrika'ya kaçarken şöyle yazdı: "Burada insanın gelenek görenek ne varsa hiç takmayacağı bir ortam bulmuştum nihayet, bugüne kadar insanın yalnızca hayallerinde görebileceği türden bir özgürlük vardı bu diyarda". Babası da, Fransız Komün üyelerinin arasında adeta kendini bulduğunu söyleyerek Fransız Ordusuna girmişti, sonra da Wisconsin'in Chippewe Yerli Amerikalılarıyla yaşamış ve frengi olduğunu öğrendiğinde de intihar etmişti. Karen da babası gibi otoriteye meydan okuyan, tehlikeyi seven ve kadere karşı savaşan insanlara hayranlık duyuyordu; böylesi davranışları kahramanlığa ve ölümsüzlüğe ulaşma şansı olarak görüyordu. Yalnızca kaybedecek hiçbir şeyi olmayan insanlar bu cesarete sahip olabilirdi, ona göre bu tip insanlar kendisi gibi aristokratlar ve proletaryaydı. Riskten korkan, güvenli bir liman arayan orta sınıflar ona göre "şeytan"dı. "Orta sınıfla birlikte yaşayamam". Refah konumuna geçmek için yapmaya hazır oldukları fedakârlıkları hakir görüyordu, bunları "boğucu" buluyordu. Kendisini sürekli sonsuz tehlikelerden korumaya çalışan annesi tarafından "fazlasıyla gözetim altında" tutulmaktan hiçbir zaman kurtulamamış biri olarak, "beni ben olduğum için seven" tek insanın isyankâr babası olduğunu düşünüyordu; bu yüzden yetişkinlerin de çocuklar gibi şımartıldığı, hoş tutulduğu bir ulusal politika anlayışına hiçbir sempati beslemiyordu. Bunun aksine "Afrika'daki siyah kardeşlerim" macerayı seviyordu. "Somalili kardeşlerim ne olursa olsun mutlu, yeter ki bir şeyler olsun": Onlar "olaysız bir yaşamın içinde kendilerini çok çaresiz" hissediyorlar. Büyük bir aşk ilişkisi yaşadığı İngiliz vahşi doğa avcısı için bile "beni olağanüstü mutlu ediyor, başkalarına kıyasla üzerimde bir ağırlığı yok" demişti. Afrika onun yükünü, "kendisini keşfedebileceği kadar hafifletmişti". Her şeyden öte istediği, "kendim olarak" bir şeyler başarmak ve "güzel şeyler yaşamak adına her zaman daha fazla imkân" bulabilmekti. "Tüm acıların altından kalkılabilir, yeter ki bu acıları hikâyelere dönüştürmeyi bilin"; bu, "bir insanın hayatta bulabileceği tek kusursuz mutluluk"tu ve o da

kendi hayatının olaylarını hikâyelere dönüştürdü. Ancak bunu yapma gereksiniminin sebebi de bir "lanet"ti, çünkü gerçek hayatta acıdan kaçamamıştı: kocası tarafından terk edilmişti, ki o da frengiye yakalanmıştı ve Karen'in kendi hayatı da yanlış bir frengi teşhisi yüzünden berbat olmuştu; şöyle bitiriyordu: "Gerçekten hayatta olduğunuzu aslanlar arasında yaşadığınızda hissediyorsunuz".

Diğer yandan, Afrika için çizdiği duygusal portre, kıtanın dışında yaşayanların içine işleyen türden olsa da, gerçeklerle kıyaslandığında biraz fazla romantik bir bakış açısıydı. Kendisi için uzun yıllar çalışmış olan Kikuyulu kâhyası Mau Mau, özgürlük savaşçılarının üyesi olmaktan dolayı aniden tutuklandığında şaşkına dönmüştü Karen. Onu iyi tanıdığını düşünüyordu, ancak kâhyasının ondan sakladığı çok şey vardı. Çalışanlarına karşı gösterdiği tüm nezakete rağmen, onlar, üzerinde çalıştıkları 2500 hektar toprağın ellerinden alınmış Afrika toprağı olduğunu unutamıyorlardı. Bir ulusun yabancılarla ilişkilerinden ne beklediği, kusursuz bir yanıt bulamamış bir sorudur hâlâ.

Ne de kadınların erkeklerden neler bekleyebileceği sorusu yanıt bulabilmiştir. Kadın haklarının ilk Danimarkalı savunucusu Mathilde Fibiger (1830-72), kadınların "tüm entelektüel alanların dışında bırakılmasını" protesto ederek, henüz yirmi yaşındayken yarı otobiyografik romanı *Clara Raphael*'i yayımlamıştı. Cinsiyetler arasındaki farkların altını çizerken kadınların erkekler gibi olmalarını ya da birtakım "haklara" sahip olmalarını talep etmiyordu; ona göre kadınlar manevi ve entelektüel özgürlüğe sahip olmalıydı, hayal gücünün özgürlüğüne. Kitabı büyük tartışmalar yarattı, eleştiri ve yorumlar sel gibi aktı, ancak iki roman daha yazdıktan sonra yazar olarak maddi yönden bağımsızlığa kavuşamayacağını anladı ve telgraf operatörü olarak çalışmaya başladı, ülkesinde memur olarak çalışmaya başlayan ilk kadın oldu. Bu yalnızca kısmi bir zaferdi, çünkü çalışmanın tartışmaktan daha etkin bir silah olacağını ummuştu; ancak müdürlük pozisyonuna yükselmesine rağmen,

kendisiyle çalışan erkeklerin direnci bitmek bilmez bir sıkıntıydı. John Stuart Mill'in *Subjection of Women* [Kadınların Buyruk Altına Alınması] adlı kitabı kendisininkinden yirmi yıl sonra çıktığında, bunu memnuniyetle karşıladı ama kitaptaki görüşlere katılmıyordu. Annesi de babasıyla anlaşamamış ve onu terk etmişti. Kim bilir daha kaç kadın anlaşmazlıklar içindeydi ama ne bir şey söyleyebiliyor ne de yapabiliyorlardı. Tarih, ardında anlaşmazlıkların saklandığı sessizlikleri yazmaz.

Peki, artık Danimarkalı ve diğer İskandinav kadınlar yasalarla garanti altına alınmış eşitliklerin hemen her türüne kavuştuklarına göre eksik olan ne? Kocalarının yükünü taşımamakta özgürler, çocuk yetiştirmenin ve ev işlerinin getirdiği kısıtlamalardan, türü ne olursa olsun iş arayışında ayrımcılıktan kurtulmuş durumdalar. Ancak, kimsenin tahmin edemediği bir nokta vardı; çocukların eğitiminin büyük bölümünü kamu kuruluşlarının devralmasının bir boşluk ya da dolu dolu yaşayamamışlık duygusu yaratabileceği göz ardı edilmişti. Bu boşluk duygusunu yaratan, kendi evladının şekillenmesinde yeterince pay sahibi olamamış insanın, "bireyin kendisi olabilmesi"nin aynı zamanda anne, baba ve çocuk arasında eşsiz bir ilişki yaratmaktan geçtiğinin de farkına varması ve bu ilişkinin de, bir kadın ve bir erkek arasında ortaya çıkan derin ilişki kadar hayatın yoğun bir parçası olduğunu ve ayrıca bir o kadar da kolay kayıp gidebileceğini görmesiydi. Bir grup genç İskandinavyalı kadın, kadın-erkek ilişkilerini geliştirme çabalarının ardından bir sonraki hedefin nesiller arasındaki ilişkileri geliştirmek adına daha fazla çaba sarf etmek olabileceği önerisini getiriyor. Bu kişisel macerayı yasalar programlayamaz, çünkü her bir çift için özel bir ilişki bu.

Danimarka'nın en etkili filozofu Soren Kierkegaard (1813-1855), Fibiger'in ilk romanı hakkında kırıcı ve iğneleyici bir eleştiri yazmıştı; bunun, yeni moda bir kıyafetten daha fazla ciddiye alınacak bir durum olmadığını söylüyordu. "Eğer kızlar erkeklerle aynı şekilde yetiştirilirse, o zaman iyi geceler bütün

insan ırkı!" Kadınların özgürlüklerine kavuşmaları "şeytanlığın icat edilmesidir". "Kadın, bencilliğin vücut bulmuş halidir". Ve âşık olduğu kadını da şu nedenle reddetmişti: "İnsanın kendi benliği dışında yatan bir şeyin insanı mutlu edebilecek şey olduğu düşüncesi bir hurafedir." Kierkegaard, başka dünyalara, hayal dünyasına kaçmayı seven biriydi ama fiziksel olarak Kopenhag dışına neredeyse hiç çıkmamıştı. Bütün felsefesini insanların "tekil" oldukları fikri üzerine inşa etmişti, misyonları ise kendilerini kalabalıklardan ve bireyselliklerini tehdit eden klişelerden kurtarmak olmalıydı, toplumun genel düşüncelerini reddetmeli ve kendi fikirlerini oluşturmalıydılar; Tanrı'yı, günah ve suçlardan bahseden haşin ve sert bir Tanrı'yı bulmak için mantığa değil, inanca itibar etmeliydiler. Kaygılardan kaçmaya çalışan Andersen'in aksine Kierkegaard "korku ve titreme"nin inanca ulaşmak için gerekli olduğunda ısrarcıydı, hayatın asıl amacı da bu inançtı zaten: "Doğru şekilde kaygılı olmayı öğrenmiş kişi, yüce olanı öğrenmiş demektir... Kaygı, özgürlük olasılığıdır".

İroni ve parodi aracılığıyla vatandaşlarıyla dalga geçmek, Kierkegaard'ın kendi tekillik anlayışını benimsetme yöntemlerinden biriydi. Tüm filozofların en eğlencelisi olarak adlandırılıyordu; fakat bu unvana kavuşabilmek için rekabete girmesine gerek kalmış mıydı, orası tartışılır. Kierkegaard, "insan varoluşundaki çelişkilerin komedisinden haz alan", "acayip ve şamatacı biri"ydi. Ancak o, mizahı, çekilen acılarda, hatta dinde bile buluyordu, "tüm mizah, Hıristiyanlığın kendisinden türetilmiştir" diye de iddia etmişti. Ona göre espri, her zaman acıdan doğardı. Kierkegaard'ın vatandaşlarının, hiciv ve ironiyi, düzenli toplumlarını baskıcı olmaktan uzak tutabilmek için kullandıkları yönünde bir şöhretleri vardı. "Antimelankolik Danimarkalı" lakaplı komedyen Victor Borge (1909-2000), "kahkaha iki insan arasındaki en kısa mesafedir" dediğinde, mesafenin normalde çok fazla olduğunu mu söylemeye çalışıyordu acaba?

Dünyanın her yerinde, bir yandan konformitenin temel direklerini teşkil eden, diğer yandan da istemeden de olsa ken-

dilerinin uysallığına isyan eden çocuklar dünyaya getiren başarılı profesyoneller ve işadamları her zaman var olmuştur. Bir zamanlar Avrupa'nın en büyük yüksek kalite ses cihazı üreticisi haline gelmiş olan Bang ve Olufsen şirketinin kurucusu Peter Bang (1900-57), Kopenhag'ın en büyük alışveriş merkezinin yöneticisinin oğluydu. Yetişkinliğe erişir erişmez Amerika'ya kaçtı. Radyoya tutkulu hale geldi, ona göre radyo, teknolojinin dünyayı değiştirme vizyonunu sembolize ediyordu. General Electric'te işe girdi, yıllar sonrasında ise şöyle yazacaktı: "Bir sürü farklı insan için çalıştım ve başkaları için çalışmaktan yoruldum, artık kendim için çalışmak istiyorum". Evine döndüğünde amacının para değil, bağımsızlık olduğuna karar verdi.

Olufsen ise malikânesi olan bir aristokrattı ama aristokratça olamayacak bir çalışma tutkusu vardı. Bang ve Olufsen güçlerini birleştirdiler ve Kopenhag'a 350 kilometre mesafedeki Jutland'ın vahşi kırsalında bir fabrika kurdular. Bang, ülkesinin başkentinin insanları arasında kendini her zaman rahatsız hissetmişti, bu yüzden de Kopenhag'dan kaçınıyor, Londra'yı, Berlin'i ve ABD'yi tercih ediyordu. Şirketinin bütün düşüncesi sıradanlıktan uzak olmak, teknolojik araştırmaları şık ürünlerle birleştirmek, yeni fikirleri aktarabilmek için avangart tasarımın dilini kullanmak ve sunulacak yeni bir fikir olmadığı sürece üretim yapmamaktı.

Danimarka refah devletinin orijinalliği, yaratıcılarının bunu bir "popüler aydınlanma" hareketinin parçası olarak görmüş olmalarındaydı. Bu aydınlanma, "insanlar için kültür" sunuyordu; onların iyiyle kötü, kullanışlıyla işe yaramaz arasındaki farkları öğrenebilmelerini sağlayan şık objelerin, mobilya ve binaların yapımını kapsayan olmazsa olmaz bir estetik içerikle aktarılıyordu. Bang ve Olufsen de kendilerini kültürel yönden yalnızca tüketmenin ve eğlenmenin yüzeyselliğine karşı çıkan asiler olarak tanımlıyorlardı. Kaliteyi ve kişisel zevkleri fiyattan önce konuşmakta ısrarcıydılar. Özünde döşemeci olarak eğitilmiş Jacob Jensen'i tasarımcıları olarak işe aldılar ve Danimarka mobilyacılığını ve seramiklerini farklı kılmış olan sanatsal hare-

ketin bir uzantısı olarak konumlandırdılar kendilerini, "güzelliği demokratize ediyorlar", hem "burjuva debdebesini" hem de seri üretimi reddediyorlar ve Japonların sadeliğin estetiği anlayışını yankılandırıyorlardı.

Ancak kurucuların ölümlerinden sonra yeni yöneticiler ürünlerin daha ucuza üretilmesini istediler; çünkü şık tasarımların da, yarı fiyatına satılan ürünlerin de içinde hemen hemen aynı şeyler vardı. Jensen onlara bir süre direnebildi, azimle karşı çıkarak işine karışılmasını önlemişti. Ancak profesyonel yöneticiler ve Amerikan işletmecilik fikirleri şirket içine giderek daha fazla sızmaya başlıyordu ve nihayetinde de tasarımcılarla mühendisler ellerindeki gücü pazarlamacılara kaptırdılar. Reklam gurusu Jesper Kunde, önemli olanın ürün değil, "marka" olduğunu öne sürüyordu; şirket, marka ismiyle diğer alanlara da açılıp para kazanabilecekti: *Corporate Religion** adlı kitabında Microsoft, Coca-Cola ve Disney'in başarı hikâyelerinden ilham almıştı. Kurucuların sabit fikirli idealizmleri yerine, yeni yöneticilerden bazıları artık kendilerini "koyunlarını güden nazik keşişlere" benzetiyorlardı. Bir yandan da getirdikleri danışmanlar gösterişli tasvirler çizerek şirketi "değişim öznesi" veya "kır çiçeği" ya da "bir aslanın gözünün içine bakabilen Masai" haline gelecek şekilde nasıl yeniden eğiteceklerini anlatıyorlardı. Mühendisler bu ideoloji karmaşasına gülüp geçtiler ilk başta, ancak kısa süre sonra "rasyonalizasyon"un sonuçlarından kaçamayacaklarını anladılar. Gitgide daha çok uygulama şirket dışında yaptırılıyordu, neticesinde objeleri kendi elleriyle yapmayı bırakıp zamanlarının büyük bölümünü fason üreticiler için spesifikasyon hazırlamaya harcar oldular. Şirket artık "esnek" çalışıyordu belki ama bürokrasinin esaretine ve kıskançlıklarına mahkûm olmuştu. Bir şirket, dünyanın en başarılılarından biri haline geldiğinde bu durum herkesin yararına olmaz.

Gençliğini Newfoundland, Danimarka'da oduncu, öğretmen ve gazeteci olarak geçirmiş romancı Axel Sandemose'ye göre

* Jesper Kunde, *Şirket Dini*, Çev. Nejat Ulusoy, Mediacat, İstanbul, 2002. (y.h.n)

(1899-1965) Danimarka "yaşayan bir cehennem"di. Çok satan kitabı *A Fugitive Crosses his Tracks*'in (1933) yarattığı sansasyon, Axel'in "Jante Kanunun On Emri"ne getirdiği ünlü suçlamalar hakkındaki görüş ayrılıklarının ne kadar derin olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bu kanunlar, Axel'in doğduğu kasabada öne çıkan davranış kodlarıydı, ilk emir "Kendini özel sanma" iken, sonuncusu "Bize ders verebileceğini sanma" idi. Axel, tüm başarıların kolektif olarak değerlendirilmesi ve dikkat çekmek isteyenlerin cezalandırılması gerektiği şeklindeki yaygın görüşe karşı çıkıyordu. "Böylesi bir ortamda" diye yazmıştı, "bilgi, aşağılık bir şeydi. Sanat küçümsenerek yargılandı. Bilim, tembel olanı ele geçirmiş bir şeydi. Asla acele etme: bütün gün duyduğun nakarat bu." Her dört Danimarkalıdan üçünün bu nakarattan sıkılmadığını, konforlu hayatını sevdiğini söylemiş olması ve söylemeye devam etmesi faktörünü görmezden geldi. Onlara göre, *hygge*, yani rahatlık, insanın amacı olmalıydı. Sandemose ise yaşadığı sıkıntıyı ancak "güçlü, erotik, akıllı kadınların" çözebileceğini hayal ediyordu belli belirsiz ve ülkeyi terk etmek dışında uygulanabilir bir eylem önerisi yoktu. Son iki yüzyılda ülkesinden göç etmiş yaklaşık bir milyon Danimarkalıdan biriydi yalnızca. Ülkesinin nüfusu 1800 yılında bir milyondan azken, şimdi de yalnızca beş buçuk milyon.

Danimarka'nın bu altı kahramanının altısı da neden kendi ülkelerinde bu kadar rahatsızdı? Hepsi uluslararası figürlerdi ve yabancı ilham kaynaklarından beslenmiş olmasalar bulundukları noktaya gelemezlerdi. Danimarka'nın kendisi de uluslararası olduğu için ayakta kalabiliyor; yüksek refah seviyesini de sahip olduğu yetenekleri ve ürünleri tüm dünyaya satmasına borçlu. Hatta Karen Blixen kitaplarını önce İngilizce yazmış, sonra Danca'ya çevirmişti. Geçmişte uluslar aynı dili konuşan veya baskın tarafın dilini öğrenmeye zorlanan insanlardan oluşurdu, ancak bir dili paylaşmak aynı düşünceleri veya zevkleri paylaşmak anlamına gelmiyor. Günümüzde uluslar, kendi dillerini konuşmayanlara bir şeyler söyleyebildiklerinde ayakta kalabiliyorlar yalnızca.

Diğer yandan Andersen'in "çocuklar hep gerçeği söyler" saptaması, yetişkin dünyanın ne düşündüğünü açıkça söylemekten her zaman korkmuş olduğuna dair farkındalığı yeniden canlandırıyor. Blixen'in, sanki gerçeklerle yüz yüze karşılaşmak çok tehlikeliymiş gibi gerçeğin yalnızca hikâyeler aracılığıyla anlatılabildiği saptaması; Bang'in, objelerin kendi kendini anlatmasına izin verilmesini arzulaması; Fibiger'in anlaşılmak konusundaki sıkıntısı, Kierkegaard'ın çelişkilere karşı saplantısı ve Sandemose'nin gerçeklerin konuşulmasına mani olan engelleri protesto edişleri, bunların hepsi uluslar içi ve uluslararası konuşmaların başladığının işaretidir. Yabancılara karşı duyulan korku, farklı bölgesel aidiyetleri olan insanların uluslar halinde birleşmelerinin ana nedenlerinden biri olmuştur. Yine de yabancılar, yeni tutkular enjekte ederek ve yeni koridorlar açarak tersi yönde etkiler de yapmışlardır ve ebediyen yalnızca yabancı veya turist olarak görülmeye mahkûm olmamışlardır aslında. Yabancı ve yerli, bir çifttir; âşık bir çift kadar şaşırtıcı yollarla etkileşim içinde olma kapasitesine sahiptirler: birbirleri için ilham perisidirler. Uluslar, bireyler gibi, iç gözlem içinde kolayca absorbe olurlar, ancak bu yalnızca ilk aşamadır. Kökenleri tarafından olduğu kadar doğdukları yer dışında gördükleriyle de şekillenmiş bu altı ulusal kahraman, keşfetme dürtüsünün, güvenli bir cennet ihtiyacıyla rekabet içinde olduğunun altını çizer. İnsanın ülkesini bilinçli şekilde sevmesi, başkalarının ne sevdiğini bilmesini gerektirir. Sürekli daha fazla sayıda insan bunu yapmaya başladıkça aidiyet hissi de başka bir anlam içerir hale gelir.

"İnsanın neşesi bir başka insandır" diyen Viking atasözü, uzun zaman insanın kendisi gibi biriyle bir araya gelmesi anlamında yorumlanmıştır ve daha büyük, daha güçlü olmak tutkusuna sahip uluslar, vatandaşlarının ortak yönlerinin çok olmasını istemişlerdir. Ulusların, aynı değerleri, geçmişi ve ümitleri paylaşan insanları bir araya getirmek için kurulduğu varsayılır. Gerçekte ise farklılıkları sümen altı ederler. Dünyanın

geri kalanıyla kurdukları ilişkiler olmasa çoğu yıkılırdı.

Tüm o ortak yönlerine rağmen İskandinavlar, kendilerini dört farklı ulusa ayırmışlardır, hiçbirinin nüfusu da Londra ve Paris gibi orta büyüklükteki modern şehirlerden fazla değildir. Toplumsal etkinliklerinin çoğunu daha küçük yerel oluşumlara aktaracak şekilde merkeziyetten uzaklaştırmışlardır –işsizlik ve sosyal refah konularında onlardan feyz almaya çalışan büyük ulusların gözden kaçırdığı bir noktadır bu–: insanların her gün tanıştıkları başka insanlarla neşe bulmalarının yolu bu mudur? Ne yazık ki, kasaba didişmeleri de, dev imparatorlukların iç ve dış düşmanlıkları kadar sinir bozucudur ve bir o kadar çok sayıda hayatı mahvetmiştir.

Birçok insanın birbirine sorduğu soruyu ben size sormuyorum: "Nerelisin?" Bunun yerine şu soruyu tercih ederim: "Nereye gidiyorsun?" Bir insanın kendi insan koleksiyonunu, ait olduğu ulustan bağımsız olarak, kendi kalıtımına ek olarak nasıl oluşturabildiğiyle ilgileniyorum. "Nereye gidiyorsun?" sorusu, insanın hangi dış etkileri veya ilham kaynaklarını arayabileceği ya da seçebileceği veya rastlayabileceği hakkında bir sorudur. Âşık olmaktan farklı değildir bu. Böylesi münasebetlerin romantizmi hakkında daha fazlasını sonraki bölümde keşfetmeye çalışacağım.

15
İnsan Aynı Anda Kaç Ulus Sevebilir?

Neden insanların iki yüz ülke arasından bir veya iki tanesinden daha fazlasının vatandaşı olmalarına izin verilmez? Büyük karmaşık uluslara veya yine karmaşık olan çok küçük uluslara nasıl yakınlık hissedebilir insan? Örneğin, insanlar Danimarka'yı düşündüklerinde, bu ülkeyi ne pahasına olursa olsun ziyaret etmek gerektiğini, hatta dilini de öğrenmek istediğini çok az kişi söyler. Ancak her ulus veya bölge veya şehir, insanın gözlerini farklı bir biçimde açar.

Modern Danimarka'nın "babası", "büyük insan" Frederik Grundtvig (1783-1872), ülkesinin sınırları dışında kalan insanlara görünüşte ilgi çekici gelmeyebilir. Grundtvig bir pa-

pazdı, Lutheran kilisesine ait köklü bir papaz geleneğinden geliyordu; Herman Melville'in (1819-91) "Amerikalılar özel seçilmiş insanlardır –zamanımızın İsrailidir–" dediği sırada o da Tanrı'nın Danimarkalıları Hıristiyanlığı tam anlamıyla vücuda getirmek için seçtiğini ilan etmişti. Karizmatik bir vaizdi, umutla ve gururla dolup taşan "sade, neşeli, faal bir hayata dair" popüler şiirleri vardı ve bunların da ötesinde çok üretken bir ilahi yazarıydı –günahtan ziyade haz üzerine yazardı– ve ilahileri kısa süre sonra ulusal ilahi kitabının en önemli parçasını oluşturacaktı; insanın içine işleyen duygusal müziklerle beraber okunan ilahileri, Gruntvig'in etkisini argümanlarla ulaşabileceği sınırların çok ötesine taşıyordu. Sıradan insanları idealize ederdi, kökenlerindeki kahramanlıkları anlatan romantik İskandinav mitleriyle ve Viking ataları vasıtasıyla onları onurlandırıyordu. Grundtvig'in popülaritesi, Danimarkalılara özgüven aşılamasından geliyordu. Yeni maceralara atılmanın, insana daima eski bir macerayı devam ettiriyormuş hissi verdiğini görüyordu, neticesinde de eski bir din üzerine yeni bir milliyetçilik inşa etti. *History of the World* adlı çalışması, Danimarkalıların papazlara bel bağlamayı bırakmalarının Tanrı'nın bir planı olduğunu ilan ediyordu; bunun yerine sıradan insanların diliyle otantik bir Hıristiyanlık başlatmalıydılar, böylece en aciz kişi bile bu büyük mücadelede rol oynayabilirdi.

Diğer yandan, onu da diğerleri gibi yalnızca yerel bir vatanseverlik hareketi lideri olarak görmek, dünyanın dört bir yanındaki insanlar için söylediklerini görmezden gelmek olur. İlk mesajı, dünyanın bireyler değil, yalnızca insanlar barındırdığıydı. İnsanlar, ilişki içinde olan yaratıklardı. Hiçbir insan başkalarıyla birleşmeden gelişemezdi. Ve bu ilişki karşılıklı bir ilişki olduğunda, insanın çağdaşlarıyla ve atalarıyla oluşturduğu bir topluluk duygusu verdiğinde o kişi özgür olurdu. Bir papaz olmasına rağmen ilk amacının kitleleri kendi dinine çekmek olmadığını söylüyordu ısrarla. Sloganı "önce insan, sonra Hıristiyan"dı; kişinin öncelikle bereketli ilişkiler kurabilen bir insan

olması gerektiğini, bunun da yalnızca bir kiliseye kaydolmakla mümkün olmadığını ifade ediyordu. Ona göre Hıristiyanlık, "yabancı bir dilden tercüme edilmiş" İncil'den ya da din adamlarının yorumlarından değil, mensuplarının davranışlarından doğuyordu. Kiliseyi kilise yapan da vaazlar ya da seremoniler değil, üyeleri arasındaki etkileşimlerdi. Toplum, insanların buluştuğu ve birbirlerine esenlikler dilediği her yerdi. Ona göre bir ulus oluşturmak, yalnızca aynı dili konuşan insanları bir araya getirmek anlamına gelmiyordu; bir ulusun oluşabilmesi için insanların nasıl davranacaklarını da öğrenmeleri gerekiyordu. Herkesin eğitim almaya devam ettiği ve adına da "Ölüm Okulları" dediği yerlerin yerine tersini, "Yaşam Okulları"nı önermişti Grundtvig. Bunlara "Halk Okulları" diyordu; çünkü herkes birbirini eğitiyordu. Bu okullar yetişkinler için part-time yatılı kurumlardı, devlet kontrolünde değillerdi, sınav ya da müfredat yoktu; çalışanların aydınlanmaları, kendilerine yetebilir ve özgür hale gelebilmeleri için tasarlanmışlardı. Halk okullarında dogmalar ezberletilmiyordu, katılımcılara kendi tecrübelerine dayanan projeler başlatabilmeleri için cesaret vermek amaçlı sohbetler üzerinden ilerleniyordu; kibirli olmayı men eden özel bir nezaket anlayışı vardı, yalnızca ortak başarılarla gurur duyulurdu. Bu okullar Danimarka'daki kooperatif hareketini de güçlendirdi; yoksul ve bir başına kalmış çiftçilerin oldukça kısa bir sürede elde ettikleri kâr, yüksek bir zirai ihracat endüstrisi kurmalarını sağladı. Tüm bunlar bilhassa Danimarka tarzı görünebilir, ancak bundan fazlası da var. Grundtvig'de dünyadaki her insanı bir nebze de olsa Danimarkalı yapan fikirler de vardı.

Grundtvig'in bahsettiği Viking mizacından dünyanın her yerinde bir miktar bulunabilir. Vikingler can sıkıntısına karşı isyan etmiş insanlardı, ki bu da zamanın başlangıcından beri yeniliklerin kaynağı olmuştur. Rutine sabır göstermemek görünürde durgun ruhları durmak bilmez maceracılara dönüştürmüştür her zaman; bilinmeyenin kâşifleri, fikirlerin ve insanların ithalatçıları, ihracatçıları olmuşlardır. Vikingler kendilerinde

olmayanı bulmak için Konstantinopolis'e, Rusya'ya, Portekiz'e ve Amerika'ya kadar ulaşıp buraları yağmaladıklarında, ne var ne yoksa talan ettiler; insanlara tecavüz edip öldürdüler. Bugün olsa terörist denirdi onlara, ama aslında aynı zamanda yetenekli tüccarlardı, rota çizmek konusunda da ustaydılar. Kendilerini her şeyin ötesinde "iyi yol arkadaşları" *(drengr)* olarak onurlandırırlarken, kişisel özgürlüğe ve –belli bir ölçüde– kadınların bağımsızlığına değer veriyorlardı; ilişkilerini güçlendirmek için sütbaba ve sütanne kurumunu işletirler, dillerini bilmedikleri kadınlarla evlenip İskandinavya'nın çok ötesinde soylarını devam ettirirlerdi. Dolayısıyla yalnızca Danimarkalıların ataları değillerdi, aynı zamanda insanların kendi anayurtlarını ekip biçmelerinden önce daha uzun bir zaman göçebe yaşadıklarının, tüm dünyayı dolanıp göç ettiklerinin hatırlatıcılarıydılar. Son dönemde köyden kente ve yoksul ülkelerden zengin ülkelere doğru gerçekleşen büyük göç, doğanın çeşitliliğine insanlığın verdiği değişmez tepkiler dizisinde şu anki bölümdür yalnızca. Uluslar bu dolaşıma karşı bariyerler kurmak için boşuna uğraşırken, teknoloji, iletişim ve eğitim bir araya gelerek yeni nesillere yeniden göçebe olma cesaretini vermektedir.

Grundtvig bana, Danimarkalı olmakla Çinli olmak arasında büyük bir fark olmayabileceğini düşündürüyor. Diğer yandan Asya'nın da kendi Vikingleri vardı; tıpkı Vikingler gibi Moğollar da birbirini kişisel olarak tanıyan bireyler arasındaki sadakatin bir arada tuttuğu topluluklar halinde birçok bölgeyi yakıp yıkmışlardı. Komşularından, yani o dönemde güneydeki hükümdarlarla yalnızca uzak ilişkileri olan bugünün Kuzey Çin'inden destek almak konusunda da sıkıntı yaşamıyorlardı. Apayrı kökenlerden ve kültürlerden insanlar, savaş için veya ganimetleri paylaşmak adına kolayca ittifak kurabiliyor ve bu ittifaklar da kolayca bozulabiliyordu; müttefik değiştirmekte utanılacak bir şey yoktu, tıpkı günümüzde işveren değiştirmekte sıkıntı olmadığı gibi. Grundtvig'in teşvik etmeye çalıştığı şey ise, insanın ulusuna karşı daha fazla sadakat hissetmesiydi,

kişisel olarak tanımadığı insanlara karşı hissedebileceği gayri şahsi bir sadakat. On birinci yüzyılda Çinli tarihçilerde de aynı tutku vardı. Çin halkını, "barbarlar"la kültürel yönden kıyaslanamayacak apayrı bir tür olduklarına ikna etmek için geçmişi yeniden yorumladılar; "Çin kıyafetleri, yemekleri ve içecekleri" Moğollarınkilerle aynı olamazdı ve "onlarla aynı tuhaf gelenekleri paylaşarak yaşamaktansa ölmeleri daha iyiydi". Yabancı savaşçılarla ittifak yapmayı reddeden, ısrarla Çin İmparatoru'na sadık kalan yeni bir kahraman türünü idolleştiren biyografiler çıktı ortaya. Gerçek sadakat, bir bireye değil, devlete duyulan sadakatti. İhanet hainlik demekti artık. İmparatorun kendisi dahi *tao* ya da *dao*'da vücut bulan doğru yaşam prensiplerine, devletin gayri şahsi çıkarlarına sadık olmalıydı. O gün bugündür uluslar, çok farklı sayıda zevkleri ve fikirleri olan, ülkelerinin belki de hiç görmedikleri bölgeleriyle herhangi bir şahsi bağı olmayan çok sayıda insanı bir araya getiriyor. Bu uluslar, birbirini hiç tanımayan insanları, aynı değerleri ve çıkarları paylaştıklarına dair tutkulu hislerle dolduruyor; dış tehditler olmadığında kendi içinde sayısız ve genellikle çözülemez anlaşmazlıklarla kamplara ayrılan bu insanları, mevzu bahis dış tehdit olduğunda sevgili yurtlarını yabancılardan korumak uğruna birleştiren nefes kesici bir arzuyla ateşliyorlar. Grundtvig'in milliyetçilik inancıyla Çinlilerin inancı arasındaki fark şuydu: Grundtvig'in amacı, insanları –kitlelerin iradesini–, neyin iyi olduğunun belirleyicisi haline getirmekti; diğer yandan Çinlilerin milliyetçiliği, önceliği filozoflarının öğretilerine veriyordu. Ancak iki durumda da artan nüfuslar bu gayri şahsi ulusal sadakati tetikledi. MS 1000 ve 1200 yılları arasında Çin nüfusu neredeyse dört katına çıkmıştı, Çinli tarih yazarlarının bu yeni sadakat türünü yaratmaları da bu döneme denk geliyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda dünya nüfusunun daha da dramatik şekilde patlamasıyla birlikte milliyetçilik evrensel bir fenomen halini aldı. Ancak bu büyük popülasyonlar birçok insanın kendini kalabalıklar içinde kayıp hissetmesine de neden oldu. Sonrasında samimi ve yoğun ilişki-

lere duyulan ihtiyaç, kendini yeniden hissettirdi ve yeni dostluk türlerinin kurulmasına neden oldu. Dünya, uluslar ilk tasavvur edildiğindeki dünya değil artık ve kurulan yeni yakınlıklar da kapı komşularıyla olmak zorunda değil.

Grudtvig, yakınlıkların kendiliğinden filizlenmesini beklememek gerektiği konusunda ısrarcıydı, yaşam boyu beslenmeleri gerekiyordu. Grundtvig'in Yaşam Okulları veya onun deyişiyle Halk Okulları dikkat çekici şekilde başarılı oldu, ancak ülkesini yeni ve popüler bir Hıristiyanlığın öncüsü yapma tutkusu sonuçsuz kaldı, Danimarka bugün dünyanın en az dindar ülkelerinden biri. Çinlilerin de kendisinden birçok asır önce onunkilerden farklı olmayan "yaşam okulları" ile dünyayı daha iyi bir yer haline getirmeye çalışmış olduğunu hatırlasaydı belki de farklı taktikler uygulardı. Mencius (MÖ 372-289), bu okulların ilk savunucusuydu ve Zhu Xi (1130-1200) tarafından kurulmuş olan Beyaz Geyik Korusu Akademisi, yaşam okullarını yüzyıllar boyu çokça kopya edilen bir model haline getirdi. Bu Çin okulları, elit sınıfa tırmanma ve devlet memuriyetine giriş sınavlarına hazırlanma derdi olmayan sıradan çiftçilere part-time mevsimlik eğitim sunuyordu; onlara göre gerçek elit, zenginliği veya gücüyle gösteriş yapan değil, ahlaki düşünceyi ve kültürlü bir hayatı uygulamaya geçiren kimseydi. Onlar ticari başarılarla, alım satımdan doğan kârlarla ilgilenmezlerdi; onları ilgilendiren, karşılıklı saygının, "değerli davranışların" artırılması, toplumsal ve şahsi çıkarların birleştirilmesiydi. Ortak silolar, ortak savunma grupları, şarap şenlikleri ve sağlık gelişim sözleşmeleri de benzer amaçlara yönelikti. Bürokratik ve otoriter resmî sistemin hayal kırıklığına uğrattığı bazı Konfüçyusçular, odak noktalarını yasalara itaat etmekten uzaklaştırarak ahlaki davranışlara dayanan ilişkiler kurmaya ve Zhu Xi'nin de ısrarla vurguladığı gibi "samimi şefkat duyguları" geliştirmeye yönelttiler. Ancak bu köy okulları, aşama aşama asıl maksatlarından uzaklaştı ve bedavadan maaş alınan memuriyetlere dönüştü. *Admonitions for Women* adlı eserinde "karı

kocaların birbirlerine layık olmaları gerektiğini" ve dolayısıyla da kızların oğlanlarla aynı eğitimi alması gerektiğini öne süren Çin'in ilk ünlü kadın akademisyeni Ban Zhao (MS 45-116), ahlak hocalarının söyledikleriyle insanların yaptıklarının her zaman farklı olduğunu kısa sürede keşfetmişti. Ancak içinde kişisel çıkardan farklı unsurlar da barındıran ilişkilere duyulan özlem hâlâ söndürülmemiş bir yangın.

Toplum olmanın göstergesinin, o toplumun mensuplarının birbirlerine "esenlikler dilerim" demesinde yattığına dair Grundtvig'in yaptığı saptama, tüm duvarları ve engelleri aşar. Müslümanların selamı *Selamın Aleyküm* de aynıdır, Yahudilerin *Şalom*'u da aynı. Çince'de *barış* anlamında kullanılan, üç parçadan oluşan karakter *ping* ile başlar ve eşitlik anlamındadır: yalnızca eşitlik varsa ve hiç kimse bir diğerini ezmeye veya saldırmaya çalışmıyorsa barış vardır. İkinci parça ise *pa*'dır, bir çatının altındaki kadınla tasvir edilir, barışın huzurlu bir ev hayatı gerektirdiğini ve bunun kalbinde de anne şefkati olduğunu anlatır. Üçüncü parça *ho* için bir ağız ve tahıl tanesi çizilir, ancak herkesin karnı doyduğunda barışın var olabileceği anlamını taşır. Hindu selamı *namasta* da buna şöyle bir ilave yapar: "Önünde eğiliyorum", "senden daha fazla biri değilim, hepimiz, içinde yaşama ruhu veya ilahi kıvılcım taşıyan insanlarız". Bunların tümü, insanlığın nihai amacının kendi eşsizliğinden gurur duyan uluslara ayrılmak olduğu düşüncesine karşı durur. Medeniyetler, arkalarında yalnızca toz bulutları bırakarak dağılmışlardır; birçok farklı kavime ve farklı dillere hükmeden koca imparatorlukların çoğu yıkılıp gitmiştir. Uluslar da ölümsüz olamazlar.

Yalnızca birkaç yüzyıl öncesinde ulus devletler ortaya çıkmadan önce dünya farklı görünüyordu, farklı kısıtlamalar ve özgürlükler vardı; belli bölgelerdeki insanların birleşmeye karar vermeleri ise birdenbire birbirlerine benzediklerini keşfetmeleriyle olmadı. Danimarkalıların yaygın olduğu düşünülen özelliklerini temsil etmekten uzak olan Grundtvig, kurulu düzenin neredeyse her yönüne isyan halindeydi; iktidardaki sınıfı hakir

görüyor, kilise liderlerini sert bir şekilde eleştiriyordu, hatta bu yüzden birkaç yıllığına vaaz vermesi dahi yasaklanmıştı. Eğitim sistemini "basiretsiz, boş ve sıkıcı" olmakla eleştiriyordu, ona göre bu sistemin verdiği mezunlar "soğuk, fikrinden dönmeyen ve maddiyatçı" insanlardı. Birçok farklı konuda sayısız kitap ve makale yazmış bir tartışmacıydı, kendisiyle aynı fikirde olmayanlara durmaksızın eleştiri yağdırırdı. Bir akademisyen olarak ise Alman filozoflardan, Shakespeare'den, Beowulf'tan ve Anglo Sakson edebiyatından alıntılar yaptı. Oxford ve Cambridge'de geçirdiği yaz mevsimlerini özlemle anardı, yine Robert Owen'a ve İngiliz kooperatif hareketinin öncülerine yaptığı ziyaretlerden övgüyle söz ederdi. Onun hevesleri, sağduyulu ve arzulu düşüncelerin karışımıydı: İngiltere'ye duyduğu tüm hayranlığa rağmen şöyle yazmıştı: "Bu ölçüsüz İngiliz meşgul-iyetinin altında önemli derecede huzursuzluk yattığına dair derin şüphelerim var. Herkes aşırı meşgul... bazıları eğlence peşinde koşarken çalışanlar kadar meşgul ve bazıları da para yerken para kazananlar kadar meşgul", ki bu durum, "bir erdem olarak keyif aldıkları için çalışkanlık peşinde koşan" Almanların aksi yönünde. Onlara kıyasla Danimarkalılar "kendilerine hoşça vakit geçirme şansı tanırlar". Ancak daha sonrasında 1864 yılında Prusya'nın Danimarka'nın büyük bir bölümünü ilhak etmesi Grundtvig'i sinirsel yıkıma götürdü. Dış tehlikelere karşı daha güçlü bir direnç sergileme tutkusunun fitili ateşlendi. Danimarka içinde farklı vatanseverlik türleri her zaman çatışma içinde olmuştur.

Peki vatanseverlikle kozmopolitanizm arasındaki ilişki nedir? Günümüzde çoğu insan kendini, yalnızca kendi ülkesinin vatandaşı olarak görüyor. Ancak örneğin Fransızların %51'i dünya vatandaşlığını da tabiiyetinin bir parçası olarak görüyor; Çinliler'de bu rakam benzer şekilde %50 seviyesinde, diğer dikkat çekici rakamlar da şöyle: İtalyanlar %48, Hindistanlılar %46, Meksikalılar %44, Britanyalılar %38, Taylandlılar %38, Almanlar %37, Arjantinliler %34, Endonezyalılar %29, Amerikalılar %27, Filistinliler %27, Mısırlılar %26, Türkler %19 ve Ruslar %17.

Daha eğitimli insanlarda, daha gençlerde ve daha fazla seyahat edenlerde dünya vatandaşı olma oranı artıyor; dünyanın beş veya daha fazla başka bölgesinden insan tanıyan kişilerde bu oran ortalama %47 seviyesinde.

Bu çoklu aidiyet, idarenin her zaman bir ulusun merkezinde olmadığını ve sıradan insanların sonsuz derecede genişletilebilir ve daraltılabilir şekilde kendi eğilimlerini yaratmakla meşgul olduklarını vurgular. Dünya çapında bir topluluk vizyonuyla İslami Ümmet, ne kavimsel ne de ulusaldır ve resmî idareleri kalıcı bir aidiyet yaratmak açısından fazlasıyla gelip geçici ve yüzeysel görür: Allahüekber, hiçbir insanın bir başka insana itaat borcu olmadığını ve imamın bir âmir değil, yalnızca "bir konvoyun rehberi" olduğunu anlatır; ancak, tabiki, güç savaşları biraradalığı tatsız ayrımlara ve bölünmelere dönüştürmüştür. Ünlü tıp adamı Ebu Bekir el-Razi (841-926) organize bir dine dahi ihtiyaç olmadığını söylemişti, çünkü tüm insanların iyiyle kötüyü ayırt etme yeteneği vardı; hepsi mantığını ve kendi esin kaynağını –Arapça kökenli *ilham*– kullanabilirdi, *ilham* kelimesinin kullanılışı Araplarda da Yunanlıların Müz (İlham Perisi) dedikleri şeyden çok farklı değildi. Buna karşın Danimarkalılar, çekişme ve farklılıkların dışavurumunun hararetini azaltarak, anlaşmazlıklar içindeki barışı koruma sanatına katkıda bulunduklarını iddia ederler.

Bugüne kadar hiçbir şey, teknoloji bile, "insanlığın kardeşliği"ni gerçekliğe dönüştürecek sismik kaymanın mühendisliğini yapamadı. Bu güçlük, henüz antik Yunan'da bariz biçimde ortadaydı. Karadenizli bir sarrafın dik başlı oğlu Diyojen, ki kendini dünya vatandaşı olarak adlandıran ilk kişiydi belki de, lüks olmadan da gayet güzel yaşayabileceğini göstermek için bir sokak dilencisi gibi yaşayıp küvetlerde uyuyarak refah ve güvenlik arayışında olanlarla alay etmişti. Gün ışığında elinde fenerle dolaşıp dürüst adam aradığını söylüyordu, toplum içinde "karnımı okşayarak mastürbasyon yapıp açlıktan kurtulabilseydim keşke" diyordu; felsefesini kinizm olarak adlandırıyor-

du –aslında *köpekizm* diyordu–, köpeklerin gerçek filozoflar olduklarını, çünkü kaygı –dostu düşmanı birbirinden kolayca ayırarak– ve utanç –toplum içinde sevişmekten rahatsızlık duymayarak– duymadan yaşadıklarını öne sürüyordu. Ancak onu dinleyenler eğlenmekten ziyade hakarete uğramış hissediyorlardı kendilerini; yabancıların, barbarların ve hatta hayvanların dahi Atina'nın kültürlü vatandaşları kadar saygıdeğer olabileceklerini düşünmek onları dehşete düşürüyordu. İnsanlar her zaman bir yandan gurur duyabilecekleri bir yerlerinin olmasını, diğer yandan da nefret edebilecekleri başka yerlerin olmasını istemişlerdir.

Kozmopolitanizm zorla empoze edilemezdi. Sümer Kralı Sargon MÖ 22. yüzyılda etrafındaki şehir devletleri ortadan kaldırıp bütün dünya olarak tasavvur ettiği yerleri işgal ettiğinden ve kendini "tüm insanların itaati" ile "dünyanın dört bölgesinin hükümdarı" ilan ettiğinden beri, sonsuz sayıda askerî idareci, insanlığı askerî güç kullanarak birleştirmeye çalıştı, ancak nafile. İtaatten fazlasını elde etmeyi hedefleyen Büyük İskender, kendi "kozmopolisini" yalnızca Helen ve Pers medeniyetlerinden oluşan bir birlik olarak değil, aynı zamanda, deklare ettiği şekliyle, yabancılar ile evlenerek ve birbirlerinin tanrılarını kabul ederek kendilerini bir ailenin parçası gibi gören herkesi bir araya getirmek suretiyle yaratmıştı; kendisi de bir Pers prensesiyle evlenerek ve Pers kıyafetleri giyerek örnek teşkil ediyordu. Ancak atalardan gelen gelenekleri asla tek bir adam değiştiremez.

Aydınlanma dönemi filozofları bu sıkıntının çaresini bulduklarını düşünüyorlardı. Vatanseverliği, nerede yaşarsa yaşasın herkesin özgürlüğe inandığı bir toplum anlayışı şeklinde yeniden tanımlayarak özgürlüğün sınırlarının olmayacağı bir dünya hayaliyle hitap ettiler kitlelere. Dil ve köken çeşitliliği içinde uyumu yakalayan eski dönemin ağırbaşlı bilge dünya vatandaşı modeli yerine, zorbalıktan kurtulmaya çalışan aktivist savaşçıyı getirdiler, en sıradan insanın bile katılabileceği bir davaydı bu. Diğer yandan, son iki yüzyılda ulusal çıkarcılık çok daha fazla

yandaş kazandı. Sovyet Komünizmi bile dünyanın tüm çalışan sınıflarını birleşmeye davet ederken, imparatorluğunu genişletmek için milliyetçi duyguları kullandı. Birleşmiş Milletler Organizasyonu, evrensel problemlerle ilgilenen uluslar üstü yardım kuruluşlarını destekliyor olsa da, fesat ulusal saltanatların da koruyucusu durumunda oldu.

Le Cosmopolite'in (1750) yazarı hovarda gezgin Fougeret de Montbron gibi davranmak da mümkün değil artık. Montbron, hem kendi ülkesi dışına hiç çıkmamış olanları hem de Fransız "anglomanyaklar" gibi tüm hayranlığını yalnızca bir ülkeye vermiş olanları küçümsüyordu. İngiltere'ye gitmek için pasaport başvurusu yaptığında kendisine "Fransa'nın İngiltere'yle savaşta olduğunu unuttunuz mu?" diye sorulunca şöyle karşılık vermişti: "Hayır, ancak ben bu dünyada ikamet eden bir insanım ve savaş halindeki güçler arasında tarafsızlığımı kusursuz olarak muhafaza ediyorum." Humphrey Davy'nin (1778-1828) 1813 yılında yaptığını yapmak da mümkün değil artık. Napolyon'la savaş tüm şiddetiyle devam ederken, iki hükümet savaşta bile olsa, bilim adamlarının savaşta olmadığını ısrarla söyleyerek bilimsel buluşları için İmparator'un elinden madalya almak üzere Fransa'ya gitmişti. Kozmopolitanizmin bir serap olarak kalmaya devam etmesi, kısmen, ulusal ya da herhangi bir başka yerel aidiyete karşı tehdit oluşturmadığını ısrarla ifade etse de inandırıcı bulunmamasından ve kısmen de dünyanın yalnızca %5'inin kendi dili haricinde bir dili akıcı olarak konuşabilmesinden kaynaklanıyor. Bir dünya hükümeti de, bir gün var olacağını varsayarsak, vatandaşların şu anda şikâyetçi oldukları hükümetlerden daha yumuşak huylu olmayacaktır. 21. yüzyılda dahi, Amerika Birleşik Devletleri'nde insanların çoğunluğu, diğer ülkeler hakkında olabilecek en çapraşık fikirlere sahip bir adayı başkan olarak seçmekten endişe duymayacağını ortaya koyuyordu. Milletler arasındaki karşılıklı hakaretler veya daha da kötüleri birçok hüsranın üstünü örtmek adına ilk başvurulan yöntem olmaya devam etmektedir. Rousseau'nun bu konudaki

şüpheciliği genel olarak kabul görür: "Kendi ülkelerinde gerçekleştirmekten imtina ettikleri vazifeler bulup uzak diyarlarda yerine getirmek için kitaplar karıştıran kozmopolitlere dikkat edin... Kimseyi sevmeme hakkına sahip olabilmek için herkesi severler."

Buna verilen yanıt, kozmopolit düşünceye bir alternatif olduğudur. Hiç tanışmadığım ya da en azından duymadığım veya hakkında bir şeyler okumadığım bir insanı sevemem. Milletler için de durum aynıdır: Yalnızca görünümünün değil, daha ziyade hayallerinin ve hatıralarının beni harekete geçirmesi gerekir, geçmişteki ve şimdiki mücadeleleriyle kendine çekmesi gerekir beni ve bu milletin insanlarının kumsaldaki çakıllar gibi birbirinin aynı olmadığını bilmek isterim. Talih beni doktora tezimi yazmak üzere Fransa'ya gönderdiğinde ve birçok senemi Fransız insanını, hem ölü hem diri olanları anlamaya çalışarak geçirdiğimde üç farklı Fransa keşfettim: bir tanesi hayali olandı, Fransızların kendileri adına inanmayı sevdikleri mitlerden oluşuyordu; ikincisi her biri kendi eşsiz tuhaflığına ve farklı görüşlere sahip altmış beş milyon bireyden oluşuyordu, bu, Fransa'da yerli halk kadar azınlıkların da olduğunu ortaya çıkarıyordu; üçüncü bir Fransa ise içine Fransız kültüründen bir şeyler çekmiş ve Fransa vatandaşlarından sayıca çok daha fazla olan dünyanın her yerinden her ulusundan insanlardan oluşuyordu. Zevkleri, Fransız fikirlerinden, yemeklerinden, edebiyatından, sanatından veya ülkenin herhangi bir başka deneyiminden etkilenmiş her bir insanın içinde bir parça Fransa malzemesi var, hem de diğer ülkelerden türetilmiş malzemelerle bir arada bulunur halde. Rousseau'nun karikatürize ettiği kozmopolitanizmin ötesinde, kim olduğuna bakmadan herkesi severek farklı bir düşünce yapısı tasavvur edilebilir; bu yapıyı da her bir birey dünyanın farklı bölgelerinden unsurlarla donatır, özel insanları ve yerleri iyice idrak ve takdir ederek kattığı bu unsurlar eşsiz bir birleşim hissi yaratır. Kendini her yerde bir anda evinde ilan eden kozmopolitanizmin aksine bu daha ki-

şisel yaklaşım, yalnızca aşama aşama hazmedilen bir birikimle beslenir ve hem yabancı hem de yerli tarafında, zihinlerini yeni bakış açılarına ve düşünce şekillerine açtıklarına dair uyanan karşılıklı bir hisle kalıcı hale gelir. Manzara resmi yapan sanatçıların, o manzara içinde yaşayan yerlilerin dikkat etmedikleri veya dikkate almadıkları özellikler görmeleri gibi yerli ve yabancı da birbirinin hayal gücünü tetikler.

Kendine has davranışlar sergileme ısrarı olarak tanımlanabilecek *Fransız ayrıcalığı*, birçokları için sinir bozucu olsa da dünyanın tek tip köknarlarla yeniden ağaçlandırılmasına, aynı tip camdan gökdelenlerle homojenize edilmesine veya insanların hepsinin aynı tarz kıyafet giymesine karşı gerçekleştirilen protestolar kadar önemlidir. Bu gibi tek tipleşmelere karşı denge, Fransa'nın özel veya yerel faktörler içinden evrensel anlamlar çıkarmış on sekizinci yüzyıl düşünürlerinin bıraktığı mirasla kurulur, dar bakış açılarına karşı en güçlü panzehirdir. Dolayısıyla benim için ilham kaynağı olan Fransa fesat bir ilham perisi değil, beni diğer ülkelerden ilham almak için harekete geçiren ve bunu yapmamı kolaylaştıran bir peri. Ve her bir ülke, her bir kelime için bir sürü farklı anlam ortaya koyan bir sözlük gibi yeni düşünceler uyandırır. Nasıl ki bir insanın yaşı için, basitçe doğumdan itibaren geçen yılların sayısını hesap etmek yerine; bu yılların ne yoğunlukta yaşandığıyla, insanın içine çektiği deneyimlerin çeşitliliğiyle ve anlamsız bir yarı-varoluşla geçen süre bunlardan düşülerek ölçülebilirse, benzer şekilde her bir insanın anayurdu da minnet, sadakat, ilham seviyeleri ve parçacıklarıyla inşa edilebilir.

16
Neden Bu Kadar Çok Sayıda İnsan Değer Görmediğini, Sevilmediğini ve Yalnızca Yarı Canlı Olduğunu Düşünüyor?

Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik idealleri neden gerçekleştirilmesi çok zor idealler haline geldi? Vaat ettiklerini vermeyi neden başaramadılar? İdealler yasalara dönüştürüldüklerinde o lezzetli ve mest edici aromalarını kaçınılmaz olarak kaybediyorlarsa eğer, bundan sonra da onlar için ne gibi bir gelecek olabilir?

Tekrar tekrar yaşanan hayal kırıklıklarının ardından idealleri canlı tutabilmek için iki yol izlendi bugüne kadar. Bunlardan birincisi, soylu idealler sahibi olmanın, insan bunları uygulayamasa bile iyi bir şey olduğunda ısrarcı olmaktır. Özellik-

le Japonya'da birçok insan bu çıkarıma varmıştır; başarısızlık başarıdan çok daha sık rastlanan bir durum olduğuna göre, başarısız oluş şekliniz başarısızlıktan daha önemlidir. Her ne kadar Japonya bildik anlamdaki başarıyı arama konusunda tıpkı Amerika gibi güçlü bir geleneğe sahip olsa da, Japonların soylu başarısızlıkları onurlandıran ve yüce bir dava uğruna başarısızlık ihtimalini göz ardı ederek kurulu düzene ve otoriteye cesurca meydan okuyanlara hayranlık besleyen paralel bir geleneği de vardır. Japonya'nın neredeyse her on yılda bir, bir isyana veya "çarpışma"ya sahne olduğu bir dönem vardı, bunların çoğu boşa çıkmıştı ama yine de tekrar tekrar deneniyordu. Ülkenin en popüler kahramanlarından bazıları zengin veya çok güçlü kişiler değil, bu soylu başarısızlardır. Yolsuzluklarla mücadele etmeyi misyon edinmiş Osaka'lı polis müfettişi Oshio Heihachiro (1793-1837) bunlardan biri. Şehrin baş hâkiminin de yolsuzluğa karışmış olduğu ortaya çıkınca, Oshio görevinden istifa etti ve kendini insanlara daha ahlaklı olmayı öğretmeye adadı, insanın adaletsizliğe boyun eğmesinin hem yanlış hem de korkaklık olduğu mesajını veriyordu. İdarenin gücü alt edilmez görünse bile, insan "sırf doğruyu yapmış olmak için bile doğruyu yapmalı"ydı; insanın neyin doğru olduğunu bilmesi yeterli değildi, doğruyu sonuna kadar savunmalıydı. Çinli filozof Wang Yang-Ming'in "doğruyu biliyorken harekete geçmemek, doğruyu bilmemektir" diyen vecizesine devrimci bir anlam katmıştı. Mücadelenin etkisiz kalıp kalmaması önemli değildi; bilge bir insan "bir çılgın gibi" davranmaktan korkmamalıydı, bu cümleler Mishima'nın bir asır sonra yazdığı şu cümlenin öncüsü gibiydi: "Vardığın yer değil, yolculuktur önemli olan". 1830'larda dört yıl kadar süren bir kıtlık, yıkıcı etkiler yaratıp 100.000'den fazla insanın açlıktan ölmesine neden olduğunda Oshio Heihachiro, bürokratlarla zengin tüccarların birlik olup gıda fiyatlarını yoksulların erişemeyeceği seviyede tuttuklarını söyleyerek isyan ediyordu. En önemli malvarlığını, kütüphanesini sattı ve tüm parasını yoksullara verdi; sonrasında da bir

isyan başlattı, amacı siyasi güç kazanmak değil, çoğu insanın "içten" inancına –kötülerin cezalandırılması ve dünyada adaletin hüküm sürmesi gerektiği inancına– anlam kazandırmaktı. Her şeyden önemlisi de bir yalanı yaşamaktansa "samimiyetle" hareket etmekti. Kendi evini ateşe verdi, böylelikle çevresindeki tüccar evlerini de yakmış olacaktı ve neticede 3300 ev kül oldu ve birçok dükkân da yağmalandı. Ancak onun isyanı organize değildi, umutsuzdu ve kolaylıkla bastırıldı, hem de kanlı şekilde. Oshio, kendi canına kıydı, ancak hayatın "cehennem" olmaması gerektiğine inanan herkesin yüreğinde yaşamaya devam ediyor; cehennem kelimesini birçoklarının yazgısını tanımlamak için kullanırdı. Başarısızlığa saygı, hem kahramanca olana hem de "küçük insanlarınki"ne saygı yüzyıllar sonra Amerikan edebiyatında sık kullanılan bir tema olarak yeniden karşımıza çıktı: *The Death of a Salesman**, beden belki daha uzun bir süre yaşarken ruhun erkenden göçüp gitmiş olmasını anlatan Japon ağıdını yankılandırır.

İdeallerin terk edilmesine karşı ikinci ve daha sık rastlanan tepki şekli ise ideallerin insan hayatına hükmettiğini sürekli tekrarlamaktır; insan, ideallerine sürekli ihanet ediyor ve onlara iddia ettiğinden daha az bağlı olsa bile bu tekrarlama devam eder. İdealler vicdanı rahatlatır. İnsanlar, Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşliğe sloganda öne sürüldüğü kadar adanmış değillerdir pratikte. Tekrar tekrar terk etmişlerdir bu idealleri, çoğunlukla mücadele bile etmeden. Keyfi tutuklamaların sonlandırılmasının ve ifade özgürlüğünün öncüsü olmakla gurur duyan İngilizler dahi, korkutuldukları zaman insanların özgürlüklerinden nasıl da kolayca vazgeçebildiğini göstermişlerdir. Özgürlüğün ortadan kaldırılması, acımasız bir zorba da gerektirmez. Bütün ihtiyaç duyulan paniktir. 20. ve 21. yüzyılın başlarında, yalnızca onar yıllık zaman dilimlerinde, birçok yeni suçlama türü icat edildi, amaç özgürlüğü korumaktı sözde, ancak sonuçları bazen tam

* Arthur Miller, *Satıcının Ölümü*, Çev. Aytuğ İz'at, Y. Emre İz'at, Mitos Boyut Yayınları, İstanbul, 2002.

tersi yönde oldu. İngiliz halkı yaklaşık 5 milyon kamerayla gün be gün takip ediliyor artık, diğer tüm ülkelere göre çok daha yakın bir gözetim altındalar, bir insan, günde ortalama 300 kez gözlemleniyor ve her arabanın hareketi kaydediliyor. İfade özgürlüğü ve protesto hakları daraltıldı. Bir hukuk mahkemesinde kabul edilemeyecek kanıtlara dayanılarak insanlar hüküm dahi giymeden ev hapsine kapatıldılar veya suçlama bile olmadan hapse atıldılar. Hükümetler oy kaybettirebilecek eylemlerini sümen altı edebilmek için kendi kendilerine yasal yetkiler verdiler. Medya, gerçekleri ortaya dökebilmek adına geçmiştekinden çok daha az sayıda kaynağa sahip. Jüriyle yargılama sistemi tehdit altında ve iftira suçundan ise yalnızca çok zenginler bir kefalet ödeyerek serbest kalabiliyor. Bir araştırmaya göre İngiliz halkının büyük bölümü İnsan Hakları yasalarının adaleti artırdığına inanmıyor artık. ABD'de İnsan Hakları "son ütopya" olarak adlandırıldı; diğer ideolojiler cazibelerini kaybettiğinde kısa süreliğine popüler olmuştu ancak şimdiden modası geçiyor. Uluslararası Af Örgütü'nün yalnızca üç milyon üyesi var, Kızıl Haç'ın ise 97 milyon gönüllüsü. Hayatta kalmaya özgür yaşamaktan daha yüksek değer atfediliyor.

Özgürlüğe adanmışlığına rağmen ABD'den gelen mesaj, vatandaşlarının dönüştükleri halleri özgürce seçmedikleri şeklindedir. Benjamin Franklin'in *The Way to Wealth* [Zenginliğe Giden Yol] (1756) isimli çalışmasında verdiği öğütleri gönüllü olarak terk etmediler: "Yalnızca ihtiyaç duyduğunuz şeyleri satın alın. Borca giren, mateme girer". Amerikalılar teknolojideki üstünlükleriyle yol katettiler, bu da onlara tüketebileceklerinden çok daha fazlasını üretme imkânı verdi, böylece yeni pazarlar aramaya ve herkesi hiç durmadan mümkün olduğunca çok alışveriş yapmaya ikna etmeye giriştiler, bir zamanlar yüce saydıkları sadeliğe ve tutumluluğa ihanet etmeye yönelttiler. Amaçları hem özel hem de kamusal olarak dünyanın en borçlu ulusuna dönüşmek değildi. Devasa şirketlerin hükmü altına girmeyi isteyerek seçmediler; aksine bağımsız girişimciler ve

aile şirketleri ülkesi olarak bu dev şirketlerden kaçınmak için tekelcilik karşıtı kanunlar vasıtasıyla zorlu savaşlar verdiler, ancak kaybettiler. Materyal varlıklara bu kadar önem vermeye karar verirken itinayla değerlendirmeler yapmadılar ve ülkenin dörtte üçünden çoğu, fazlasıyla materyalist, bencil, umursamaz ve hasis bir millet olduklarını söyleyerek şikâyet ediyor; ancak inandıkları ahlakın peşinden gitmekte de sıkıntı yaşıyorlar: başlıca tutkularının ne olduğu sorulduğunda, aynı dörtte üç, güzel bir eve, yeni bir arabaya, güzel elbiselere ve yüksek maaşlı bir işe sahip olmak istediğini söylüyor. Arzular, mal sahibi olma hırsı ve avuntular, istemeyerek de olsa özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kadar hükmediyor insana. Birleşik Devletlerin ikinci başkanı John Adams (1744-1816), politika ve savaşlarla iştigal etmesinin, yalnızca oğullarının "matematik, felsefe, tarih, gemi mühendisliği, gemicilik, ticaret ve tarım gibi alanlarda eğitim alabilme özgürlüğüne kavuşabilmeleri" amacını taşıdığını söylüyordu eşine; böylelikle onlar da "kendi çocuklarına resim, şiir, müzik, mimarlık, heykeltıraşlık, dokumacılık ve porselen gibi alanlarda eğitim alma hakkı sunabileceklerdi". Bu torun vizyonu, halen gerçekleştirilememiştir. Birçokları Amerika'nın asıl işinin iş yapmak olduğunda ısrarcıdır, halbuki başlangıçtaki niyet bu değildi.

Bu hayal kırıklıkları, Amerikalıları ahlaki mağlubiyetlerinin mezarlıklarında durup başarı için dua etmeye devam etmekten alıkoymadı. Yaptıkları işler neredeyse dünyadaki herkesi etkiledi, fakat başka ne yapabilirlerdi? Kendi özgürlük ve eşitlik düşüncelerini, "kendi tarzımla yaptım" diye şarkı söylemekten hoşlanan, kendi kendini yaratmış adamı baş kahraman belleyerek ifade ettiler. Amerika'nın öğretisi, çok çalışan herkesin, yalnızca kendi çabalarıyla başarıya ulaşabileceğini ve başarılı olanların tüm ayrıcalıklarına kavuşabileceğini söylemesidir; dolayısıyla gelir dağılımındaki adaletsizlikle ilgili herhangi bir tartışmaya mahal vermez. Ancak Amerikan rüyası tabiki yalnızca bir rüyadır. Gerçekte, birçokları başaramaz ve zirveye çıkanlar

da dipte olanlardan kesinlikle daha fazla çalışmıştır denemez, özellikle de maaşlarının ima ettiği şekilde beş yüz kat daha fazla çalışıyor olmalarına imkân yoktur.

Bob Dylan şöyle söylemişti: "Kendiniz dışında biri olmaya çalışırsanız başarısız olursunuz", "sabah kalktığı andan gece yattığı ana kadar ne yapmak istiyorsa onu yapan insan başarılı olur". Ancak insanın kendisi olabilmesi, ne istediğini bilmesi ve yıllar geçip giderken kendi kendisinin nasıl bir karikatürüne dönüştüğünü bilmesi o kadar da kolay değildir. İnsanın dışarıdan nasıl göründüğünü bilmesi için başkalarının ona bunu dürüstçe anlatması gerekir ya da en azından bütün dünya ne düşünürse düşünsün, iki insanın birbirlerini muhteşem bulma halinden cesaret almaya ihtiyaçları vardır. İnsanın kendi kendine yetebilmesiyle ilgili olarak da neye inanılırsa inanılsın aslında çok az kişi doğru arkadaşlar olmadan başarıya ulaşabilir. Çoğu insan için, kendisine yardım edebilecek yalnızca küçük bir ailesi ve birkaç arkadaşı vardır, onlar da genellikle kendisi gibi başarısızdır. O zaman daha fazla nereden arkadaş edinebilirler? "Bu dünyada başarısız olmak umurumda değil" diye söylemişti şarkısında Malvina Reynolds (1900-78), "çünkü başarılı olanlar orospu çocukları." Fakat insanın enerjisini orospu çocukları arasına katılmaya adaması dışında ne seçeneği olabilir?

İdealler artık son derece bariz biçimde birer sahtelik haline geldiğinde onlara karşı üçüncü bir yaklaşım da, acaba hayati bir eksiklikleri mi var, diye sorgulamak olabilir. Oy verebilmenin getirileri ve kontrolün siyasi güçlere bırakılması, dünyanın öncelikli amacı ve mutluluğun olmazsa olmaz ön koşulu olarak benimsendiğinde bu durum daha net hale geldi; böylelikle dikkatler kişisel anlaşmalardan toplumsal tartışmalara ve kişisel ilişkilerden yasal haklara yöneldi. Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik kendi başlarına yeterli duygusal besini sağlayamazlar; çünkü çok fazla sayıda insanı, değer görmediğini, sevilmediğini ve yalnızca yarı canlı olduğunu düşünür halde bırakırlar. Kanunlar bize başkalarını incitmeden istediğimizi söyleme ve yapma hakkı

verirse bu harika olur; ama ya ne dediğimizi kimse dinlemez ve yaptıklarımıza kimse değer vermezse ne olur? Bu durumda takdir edilmek ve anlaşılmak arzusu, anayasal ayrıcalıklara teoride sahip olmaktan gitgide daha önemli hale gelir. Eşit oy hakkına sahip olmak ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması herkes için büyük oranda tatmin edicidir; peki ya açgözlülük, kötülük, fesatlık ve kibir eşitliğin hazzını alıp götürürse? Sonrasında eşitlik gitgide bir serap gibi görünmeye başlar ve eşitlik yerine şefkat, insanlar arasındaki farklılıkları katlanılır hale getiren unsura dönüşür. Kardeşliğin ise zor zamanlarda veya yaşlılıkta yardıma geleceğini bilmek rahatlatıcıdır; peki ya bu yardım duygusuzca, cimrilikle, gönülsüzce, kişinin iyi günlerinde yaptıklarına minnet göstermez bir şekilde gelirse? Sonrasında yalnızca hayatta kalmak gitgide daha yetersiz görünmeye başlar, adamakıllı yaşamak adına daha fazla anlam arar insan, başkalarına verebileceği değerli bir şeylere sahip bir enerji kaynağı olmak ister, başkalarına hayat verebilmeyi ve onlardan hayat bulabilmeyi ister.

Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik çok önemli bir malzemesi eksik kalmış reçetedir. Anayasa taslaklarını hazırlayan hukukçular, hayattaki fazla kişisel veya fazla detaylı faktörleri dile getirmeyi sevmezler. Bu üç değerin her birini toplumun gerçek temelleri haline getirmek için muazzam kahramanlıklar ve fedakârlıklar sergilenmiş olsa da hiçbiri böylesi bir noktaya yaklaşamamıştır bile. Fransızlar ünlü sloganlarının ne olacağına karar vermeden önce bir asır kadar tereddüt yaşamışlar, hatta bir dönem Dostluk, Yardımseverlik ve Samimiyet üzerinde durmuşlardı. Fransa'da neredeyse her resmî binanın duvarlarını süsleyen bu üç sihirli kelime –duvarlara bildirim asmanın yasak olduğunu belirten uyarılara eşlik ederler–, hâlâ varlığını sürdürebiliyorsa eğer, sayısız mit ve birbirinden farklı birçok çılgınca yorumlamayla korunduğu içindir. Buradan yola çıkarak, mitler olmasa hiçbir şeyin ömrünü devam ettiremeyeceğini de söyleyebiliriz. Ancak bu sihirli kelimelerin insan hayatını kapasiteleri ölçüsünde değiştirememiş olmalarının nedeni de yine mitlerden oluşan

kozaların içine sarmalanmış olmalarıdır. Günümüzde insanlar geçmişin siyasi, ekonomik ve sosyal meşgalelerine ek olarak Takdir, Şefkat ve Şevk'e de ihtiyaç duyarlar.

Peki ya ideallere kafasını yormayan, diktatörlerin idaresi altında pasif bir yaşam süren, hatta göründüğü kadarıyla onlara hayranlık da duyan insanlığın büyük bölümüne ne demeli? Gücün tuhaf körlük ve sağırlık biçimlerine neden olabilecek tatlı bir zehir olduğunu unutan bu normalde mantıklı insanlar, gücü, tüm problemleri çözeceğini vaat eden sözde peygamber bozuntularına kendi elleriyle teslim edecek kadar galeyana getirilebilirler. Halbuki bu ikna gücü yüksek kahramanlara sevdalanmak, defalarca hayal kırıklıklarıyla ve büyük paniklerle sonuçlanmıştır; güneşli günlerin sonunu getiren fırtına ve kasırgalar kadar kaçınılmazdır bu son.

> "Memleket kralsız kaldığında, korumasız kalır zenginler,
> demir sürgülü kapılar ardında uyur çobanlar, köylüler
> Memleket kralsız kaldığında, ne evlat onurlandırır babasını,
> ne de kadın kocasını"

diye yazmıştı Kamban 9.yüzyılda, tanrı Rama hakkındaki Tamil halk destanı *Ramayanam*'da. Tanrı Rama, "insanları ıslah etmek, ayağa kaldırmak ve onlara yol göstermek için" inmişti dünyaya. Bu inanç bütün güçlü hükümdarlar için sürmüştür, halbuki ister küçük yerel zorbaların ister büyük yığınların efendisi olsunlar, krallar –ve kralmış gibi yapanlar– genellikle vaat ettiklerinden daha az güvenlik ve düzen getirmişlerdir. Uzun zaman kralların sporu olmuş savaşlar, şimdi de popülariteye ihtiyaç duyan politikacıların sporu olmuştur; diğer yandan fiziksel şiddetten arındırılmış bir rekabet ise hayatın, çalışmanın ve oyun oynamanın sayısız yönüne can veren bir spordur. "Bir kral tahttaki yerini sağlama alır almaz, işin doğası gereği, komşu ülkelere saldırmalıdır", demiştir "siyaset bilimi" (*Arthasustra*) üzerine tahminen 2. yüzyılda yazılmış bir Hint ilmi eseri.

Kralları, kudretli olmayı ahlaklı olmaktan daha yüce saymaya iten farklı tipte akıl sahibi insanlar her medeniyette olmuştur. Arap nesrinin ilk muhteşem ustası Ibn Al Mukaffah (720-756) dahi bunu yapmıştı, babası, krallığın emriyle işkence görmüş ve sakat bırakılmış olmasına rağmen. "Diğerinden daha zayıf olan kral, barışı korumaya çalışır; daha güçlü olan ise savaşı başlatmalıdır": İnsan, erdemli olmaya ne kadar adanmış olsa da, iktidarda kalabilmesinin kaçınılmaz yolunun Makyavelizm'i benimsemesi olduğu tüm dünyada kabul edilmişti. Makyavelli, prenslerin insafsız olmalarını istememişti aslında, o yalnızca prens kalabilmek için insafsız olmaları gerektiğini gözlemlemişti.

Hükümetler, Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik'i, ilahi olana mutlak itaat edilmesi geleneğini kendi ellerine geçirerek gasp etmişlerdir, aslında tebaaları üzerinde varmış gibi göstermeye çalıştıkları kadar hâkimiyetleri yoktur: bürokratik direncin sabotajına uğrarlar ve yasalara uyması beklenenler derin tecrübeler neticesinde kanundan kaçmanın uzmanı olmuşlardır. Daha da önemlisi, para hırsı olanlara zenginlik peşinde koşmaları için hükümet dışında kalmalarının karşılığı olarak tazminat niteliğinde teşvik verilmesiydi, çünkü nihayetinde zenginler, siyasi gücü elinde bulunduranlardan küçük kişisel lütuflar kazanmanın güç savaşına girmekten daha avantajlı olduğu sonucuna varmışlardı; defalarca görüldüğü gibi bu güç savaşının galibinden çok mağlubu vardı.

Eşsiz bir amaç olarak Özgürlük, birçok hezimet yaşamaktan mustariptir; çünkü insanları kendi yollarından gitmeye teşvik eder, neticesinde aralarındaki farklılıkların artması gibi bir yan etki de çıkar ortaya. Anlaşmazlıklar ve çekişmeler çoğalır. Azınlıklar bir kenara itilir ve özgürlüğün tek başına vermediği takdiri görmek için feryat ederler. Çok az insan yeterince değer gördüğünü ve tam olarak anlaşıldığını hisseder ve çoğu da kendilerine başkalarının verdiği etiketleri takmaya süklüm püklüm razı olur. Bir insan hakkında hakikati öğrenmenin önünde çok fazla sayıda engel vardır, bir saygıdeğerlik illüzyonu

yaratmak için çok fazla sahte kıyafet giyilmiştir, hükümetlerin ve iş dünyasının söylediği yalanların sayısı çok fazla artmıştır, şeffaflık maskesi altında çok fazla hayali kurgu oluşturulmuştur; bunların hepsi o kadar fazladır ki yalnız ve göz ardı edilmiş bireyin yanlış anlaşılmaktan dolayı çektiği acı, güçsüz olmaktan çektiği sıkıntıdan daha kederlidir. İnsanın, varsayıldığı gibi bir karikatür olmadığına dair ihtiyaç duyduğu güveni yalnızca samimi özel ilişkiler sağlayabilir, ancak özel hayata da toplumsal bağlardan bir uzaklaşma olarak leke sürülmüştür. Özel hayatın ve toplumsal hayatın rekabet etmek yerine birlik halinde nasıl işleyebileceğine dair de fazla düşünce geliştirilmemiştir.

İnsanların arzu ettiği tüm itibarı siyasetin tedarik etmesini beklemektense, seçim sandığı dışında neler başarılabileceğini araştırmak bir alternatif olabilir; bu da iş arkadaşlarının, müşterilerin, yabancıların, zengin ve yoksulun buluştuğu yerde, kısacası işyerinde yapılabilir. Şu ana kadar çoğu insan, hayatını kazanma şeklini kendisi yaratmış değil. İnsanlar, bir işveren için çalışmanın açlıktan kaçınmanın muhtemel yolları arasında en iyisi olduğuna özgürce karar vermiş değiller. İnsanlar ticari şirketlerin bir zamanlar büyük bir şüpheyle karşılandığını genellikle hatırlamazlar. Örneğin periyodik olarak yaşanan mali krizlerden birinin ardından İngiltere'de şirket açmak bütün bir yüzyıl boyunca (1720-1825) suç kabul edilmişti; hem de büyük bir refah dönemi olmasına rağmen. İnsanlar tarımın, sanayinin ve hizmet sektörünün doğal düzenin bir parçası olduğunu düşünüyorlarsa yanılıyorlar, aslında bunlar daha ziyade insanların belki de artık ortak olmadıkları amaçlarla ortaya çıkmış buluşlar. Günümüzde hüküm süren büyük şirketlerin, varlıklarını tarihteki bir kırılma anına borçlu oldukları ise okullarda öğretilmiyor. Bir zamanlar Amerika'nın yaratmayı amaçladığı özgürlükler ülkesinde iki tip şirket vardı; birinci grup kamu yararına olduğu demokratik biçimde saptanmış özel görevleri gerçekleştirmek üzere kurulmuş olanlardı, örneğin köprüler kurmak gibi işler yapıyorlardı –bu şirketlerin, ayrıcalıklarını kötüye kullanarak

özel çıkar sağlamadıklarının garanti altına alınması konusunda en bilinen eyalet Ohio'dur–; ikinci grup ise istedikleri her şeyi yapmalarına olanak veren imtiyazlar elde etmiş şirketlerdi – imtiyazların en kolay verildiği yer ise New Jersey'di–. Aşama aşama New Jersey sistemi öne çıktı ve kamu, şirket faaliyetleri üzerindeki kontrolü kaybetti. Ancak şirket sistemi yalnızca bir asırlık bir sistem ve refah ya da mutluluk getirmek konusunda başarılı olabilecek tek sistemin bu olmadığı da aşikâr. Benzer şekilde tarım faaliyetleri de herkesi eşit derecede memnun etmek amacıyla yaratılmamıştı, işi yapan köylüler besledikleri kasabalılara göre sürekli olarak daha az fayda sağlar haldeydiler. İşsizlerin, endüstriyel medeniyetin yarattığı kasvetli fabrikalara yığılmaları da özgür iradeyle olmadı: İnsan emeğinden en fazla kârı elde eden grubun borsacılardan oluşan bir azınlık olması gerektiğine dair hiçbir serbest seçim yapılmamıştı.

Günümüzde şaşırtıcı derecede az sayıda insan, hayatını nasıl kazanacağına dair özgür bir seçim yapabiliyor; hatta onların durumunda bile özgürlük, yaptıkları işin türüne göre baltalanıyor. Panikleyen ve vatandaşlarını paniğe davet eden yalnızca hükümetler değil. İşverenler, çalışanlarının zihinlerini kendilerine verilmiş görevlerden uzaklaştırmaları durumunda kârlarının düşebileceği düşüncesiyle panikliyorlar. Çalışanlarının her hareketini gözetim altında tutabilmek için teknolojiyi kullanarak tarih boyunca mümkün olmuş en etkin kontrol mekanizmasını kurmaları, işverenlerin her derdine deva olan bir ilaç durumundadır. Özgürlüğün, geçmişte özgürlüğe değer vermekle meşhur olmuş birkaç ülkenin taklit edilmesiyle adım adım tüm dünyaya yayılacağına inanmak için herhangi bir sebep yok ortada. Serbest piyasaların, özgürlüğün öneminin idrak edilmesini teşvik edeceği düşüncesinin de doğru olmadığı, ekonomik rekabetle otoriter yönetim anlayışını birleştiren birçok ülke tarafından kanıtlandı. Yatırımcılar ise çılgına döndükleri zamanlar hariç panik halindedir, birikimleri ve istihdamı yok ederler. Perikles, mutluluğun özgür olmaya, özgürlüğün de cesur olmaya bağlı

olduğunu söylemişti. Ancak toplum yapısı insanları cesur kılmak amacıyla inşa edilmemiştir.

Çalışmanın birçok şekli, zihni posa halinde ezip bedenin enerjisini alıp kurutmak için yaratılmış gibidir; çok azının insanları daha canlı, ilgi çekici ve bütünüyle bilinçli kılmak amacı vardır. Daha canlı hissetmenin en önemli yollarından biri, insanın yaptığı iş aracılığıyla topluma yaptığı katkıdan dolayı takdir kazanmasıdır; insan bu takdiri, değer verilen bir vasfını yetenek ve sanatla harmanlayarak ve toplumun daha talihli bölümünün heveslerine kolayca boyun eğmekten fazlasını yaparak kazanabilir. Ancak bu gereksinimin farkında olunsa bile böylesi işler, organizasyonların içine yalnızca yarattıkları stresi minimize etmek için kullanılan birer sakinleştirici olarak sızabilmiştir. Antik Yunan'da bir insanın çalışanı olmak yalnızca kölelerin işiydi; özgür bir insanın para uğruna başkasına itaat ederek çalışması onursuzluk olarak görülürdü; ancak günümüzde işsiz olmak utanç verir durumda ve insanın kendini part-time köle olarak satması, uyanık olduğu saatlerin yarısında özgür olmamayı itaatkâr bir şekilde doğal kabul etmesi bir başarı sayılıyor. Aslında bir ülke daha müreffeh hale geldikçe, vatandaşları da yaptıkları işlerde kimseye yaltaklanmadan ve küçülmeden yeteneklerini ve zamanlarını nasıl kullanacaklarını özgürce seçen özgür insanlara dönüşmeyi daha fazla hayal ediyorlar. İnsanın kendi işi üzerinde kontrol sahibi olmasının, takdir görmesinin, yaratıcı ve vazgeçilmez olmasının yollarını arayacak büyük bir keşif alanı açıldı önümüzde. Çoğu iş türü bu sayılanlara imkân vermiyor. Hatta oldukça çok sayıda insan bunları talep etmiyor bile, çünkü iş denen şeyin böyle olması gerektiğini sanıyorlar ve sunduğu kısıtlı mükâfatlara kendilerini alıştırıyorlar ya da iş dışında tatminler bulmayı öğrenmiş durumdalar. Yalnızca çok az insan, kendini verimlilik denen mezbahada kurban ederken asırlar önce yaratılmış yöntemlere uyum sağlamaya zorlandığının farkına varıyor.

Aslında çalışmak, daha dolu bir hayata giriş bileti olarak yeniden tasarlanabilir. 1848 Devrimi'nde Çalışma Hakkı ilan

edilmişti; ancak iş sahibi olmanın her türünün işsiz olmaktan daha iyi olduğu düşüncesinin ötesine geçmek de mümkündür. Kısa süre sonra bir milyar genç insan daha yalnızca çalışma hakkı talebiyle değil, aynı zamanda kendilerini aptallaştırmayan ve sıkmayan işlerde çalışmak talebiyle ortaya çıkacaklar. Peki, büyüleyici, zihin açıcı ve amaç telkin eden türden bu bir milyar yeni işi kim icat edecek? Her işkolu ve her meslek, böylesi beklentilerin nasıl karşılanacağının keşfi için yeniden gözden geçirilmeyi bekliyor. Çalışma reformu olmadan Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik'in o harikulade özlemleri, eksik kalmış birer slogan olmaktan öteye gidemez. Çalışmak, takdir ve bir miktar canlılık yaratabilen bir etkinlik yalnızca. "Sevgi"nin durumu ise daha güç. Yeni çalışma şekillerinin nasıl katkı yapabileceğini keşfe çıkmadan önce kadınların ve erkeklerin sevginin gizemli yönleriyle nasıl boğuştuklarına bakacağım.

Japon polis müfettişi, uğrunda canını vermeye değecek amaçlara nasıl ulaşılabileceğinin nihai cevabını bulamamıştı belki ama şu en önemli soruyu atmıştı ortaya: "Hangi idealler, uğrunda ölmeye veya çalışmaya veya yaşamaya değer?" Siyaset, idealleri uygulamaya dökme sanatıdır. Ne yazık ki, gerçekliğe dönüldüğünde idealler, çiçekler arasında kanat çırparak uçan muhteşem güzellikte kelebekler olmaktan çıkıp, tükenmiş umutları yiyip bitiren leş yiyici solucanlar halini alırlar. İdealleri, huzur içinde yatamadıkları mezarlarından çıkarma zamanı geldi.

17
Kadınlar ve Erkekler Birbirlerine Başka Nasıl Davranabilirler?

Tüm savaşlar arasında en acımasızı, en uzun süreli ve en çok kurban vermiş olanı hangisidir? Kadın ve erkek arasındaki savaş, dünya nüfusunun yarısını çeşitli derecelerde sakat bıraktı ve diğer yarısının da duyarlılığını ve hayal gücünü köreltti. Bu savaş benim için de en önemli savaş olmuştur, çünkü kadınlarla kurduğum arkadaşlıklar hayatımda son derece belirleyici rol oynadı. Yasaları değiştirmek, oy hakkı kazanmak, eğitim almak, kitle hareketleri organize etmek, iş dünyasındaki erkek tekeline meydan okumak, iş hayatındaki engelleri yıkmak, bunların hepsi şu ana kadar erkeklerin kadınlara karşı yaklaşımını değiştirmiş

olmalıydı. Ancak verdikleri mücadelede kadınların kullandığı silahlar, erkeklerin kendilerinden önce kullandıklarıyla büyük oranda aynı ve erkeklerin özgürlüğün, eşitliğin ve kardeşliğin miktarı gibi konularda bu silahlarla hiçbir zaman hiçbir şey kazanamadığını unutmuş gibiler. Benzer şekilde İslam ülkelerinde de kadınlar kutsal kitapları yeniden yorumlamak gibi metotlar kullandılar, fakat alınan neticeler yine çok kısıtlı oldu. Sovyetler Birliği, cinsiyet ayrımını kaldıran yasalar çıkardığında, yasa değiştirmenin babadan kalma alışkanlıkları sonlandırmaya yetmediğini fark etmişti. ABD'de, kadın hakları hareketinin öncülerinden Margaret Fuller (1810-1850), "bütünüyle maskülen bir erkek ya da her şeyiyle feminen bir kadın yoktur" saptamasını ilan ettiğinden beri, ardından geri adımların ve ters tepkilerin gelmediği çok az ilerleme oldu, hatta gerçeklikten de uzaklaşıldı, tıpkı Fuller'in şu sözlerinde olduğu gibi: "Amerika'da tanımaya değer herkesi tanıyorum şu anda ve kendiminkiyle kıyaslanabilecek bir zekâ görmüyorum". Yüzyıllar içinde kadınların statüsü yükseldiği gibi düştü de ve bundan sonra da sürekli iyiye gideceğinin garantisi yok. Dünyayı kadınlar yönetseydi nezaket ve iyiliğin hüküm süreceği düşüncesi ise güç denen şeyin nasıl da kaçınılmaz şekilde yozlaştığını göz ardı ediyor. Bu kadar cesaret kırıcı sözlerden sonra kadın erkek arasındaki savaşın da doğal dünyadaki yırtıcı hayvanlar arasındaki savaş gibi hiçbir zaman sona ermeyeceği sonucuna mı varmalıyım?

Ayrıcalık ve güç kazanmak uğruna verilen mücadele, bugüne kadar dikkatleri elde tutulması çok daha zor bir şeyden uzak tuttu. Kadın erkek savaşı karada verilen bir savaş gibi gelişti, birkaç metre toprak kazanarak veya kaybederek bölgeyi savunmak adına el ele verilen acı dolu bir mücadele; ancak bu esnada hava sahasına kimin hâkim olacağı söz konusu edilmedi. Hava sahasından kastettiğim, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkileri çevreleyen atmosfer, içinde yaşadıkları hayali bulutlar, değişmeyi reddeden mantaliteler. Peki savaşılması gereken başka hangi tür çarpışmalar var? Bu savaş, çarpışmalarla kazanılabilecek

bir savaş değil. Beni daha çok ilgilendirense, insanın ciğerlerine çekmekten sakınmasının zor olduğu, enerjisi üzerinde derin etkisi olmuş üç tür hava kirliliği.

Bu kirliliklerden birincisi "insanlık halleri"nin değiştirilemez olduğu düşüncesi. *Intimate History of Humanity** kitabımı yazmam, beni bu yanılsamadan kurtardı. Ancak zamanın başlangıcından beri var olan sabit fikirler hiçbir zaman tam olarak yok olmaz ve onları canlı tutanın ne olduğunu unutmak da tehlikelidir.

İster erkek ister kadın olun siz ve ben aynı ada sahibiz, Carl Linnaeus (1707-78) tarafından bize verilen ad Homo Sapiens. Diğer yaratıklardan daha akıllı olduğumuzu öne süren iltifatına rağmen Linnaeus'un erkeklere saygısı hayli azdı, kadınlara ise daha da azdı. Binlerce bitki ve hayvanı dikkatle incelemeye adanmış uzun bir kariyerin ardından, Linnaeus'un insan ırkını tanımlayışı şu şekilde olmuştu: "Gündelik vazifemiz, yemeklerimizden iğrenç bir dışkı ve leş gibi kokan idrar hazırlamak. Nihayetinde en iğrenç kokan leşlere dönüşüyor olmalıyız. Tanrı bizi neden tüm diğer hayvanlardan daha sefil yarattı?.. Kendi zevki için; insanınki için değil."

Linnaeus, her bir bitki ve hayvanın ait olduğu cins ve tür adıyla sınıflandırıldığı sistemi bulmuş olmasıyla ünlüdür. Çoğu insanın hissettiği, ait olduğu o veya bu türden grupla tanımlanmak ihtiyacını karşılamanın bir yolunu bulmuştu ve bu sayede insanların etrafındaki her şeyi de belirgin biçimde etiketlenmiş kategorilere ayırabiliyordu –bu yaklaşımın hayatı kolaylaştıracağına dair hâlâ büyük oranda kabul gören varsayımı kullanıyordu–. Linnaeus'un bitkileri birbirinden ayırmak için seçtiği kriterler, cinsel özellikleriydi. İlk başlarda namus düşkünleri tarafından "tiksindirici hafifmeşrepliği" savunan "botanik bir pornocu" olmakla suçlanmıştı; fakat doğanın kafa karıştırıcı çeşitliliğine kolayca anlaşılan bir düzen getirdiği için, onun bu

* Theodore Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, Çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, 5. basım.

sınıflandırması dünya çapında kabul gördü. Her bitkinin herkesin kullandığı ve üzerinde hemfikir olduğu bir ismi olduğunda, sıradan insanlar doğayı anlayabildiklerini düşünebileceklerdi. Linnaeus bir özgürlükçü olarak yüceltildi: Metrik sistemin insanları sayısız yerel ağırlık ve ölçü biriminden kurtarması gibi, onun sistemi de yaşamın farklı formları arasındaki ilişkiler hakkında fikir birliği sağlamıştı. Diğer yandan, onun sadeleştirme tutkusu, bağımsız düşünceyi teşvik etmek için tasarlanmış bir özgürlük değildi. Her bir varlığı kolaylıkla belirlenen tek bir özelliği üzerinden etiketlediğinde rahat edebiliyordu. Bu zihniyet, kadın ve erkeklerin birbirlerine karşı nasıl davranacakları üzerinde derin etki bırakmaya devam etmiş zihniyettir. Bu yaklaşım, kadın ve erkeklerin birbirleri için neler yapabileceklerine dair beklentilerini sınırlar.

Linnaeus, beş nesildir Luteryen papaz olan bir aileden geliyor ve botanik çalışmalarını da aynı vazifeyi yerine getirmek olarak görüyordu –kutsal bir düzenin var olduğunu ve her şeyin olduğu haliyle, Tanrı'nın yarattığı şekliyle var olması gerektiğini öğretmek–. Onun misyonu, hiç değişmeyecek doğa yasalarını ortaya çıkarmaktı; bilimsel kitapları vaaz verir gibi yazılmıştı ve hatta o da kendisini yeni Luther olarak tanımlıyordu. Belirsiz bir Hollanda üniversitesinde sekiz gün geçirdikten sonra on üç sayfalık bir tez yazarak tıp diploması alıp doktor oldu, uzmanlık alanı frengiydi. Epilepsinin saç yıkamaktan kaynaklandığına inanıyordu ve kendi sağlığının da gut, migren, çürük dişler ve sayısız küçük felç nedeniyle mahvolmasını engelleyememişti. Diğer yandan sınıflandırma bilimi taksonomi konusunda çok parlak bir yorumcu olduğu gibi, etkileyici de bir vaizdi; organize ettiği eğlenceli bitki toplama gezintileriyle de popülerlik kazanmıştı. Bitki toplamak ve bunları isimlendirmek yaygın bir hobi halini almıştı. Luther'in teolojiyi demokratize ettiği gibi o da bilimi demokratize etmişti. Ancak bilim, dünyaya karşı belli bir yaklaşımı popüler kılarken, dikkatleri diğer yaklaşımlardan uzaklaştırmış olur. Linnaeus, insanların merak duygusuna getirilmiş sınırlan-

dırmalara nasıl değer verdiklerinin bir göstergesidir. İnsanlar, yeni fikirleri çoğunlukla hoş karşılamaz. Yeni fikirler rahatsızlık vericidir. Yeni fikirleri kabul eder gibi göründüklerinde, bu genellikle, onları eski fikirler gibi görünecek şekilde modifiye etmeleriyle olur. İnsan beyni, alışılmadık fikirleri alışılageldik kategorilere uydurmak üzere yapılandırılmıştır. Sabit fikirleri değiştirmek ve özellikle de kadın erkek ilişkileri gibi bu kadar kökleşmiş olanını değiştirmek, yasalarla veya yalnızca ikna ile mümkün olmaz; emsallerle, deney ve deneyimlerle gelişen yavaş bir süreçtir.

Sabit fikirleri değiştirmek şöyle dursun, Linnaeus'un tutkusu kendi temel varsayımlarını güçlendirmekti. Bitkiler hakkındaki bilgisini uygulamaya dönük amaçlar için kullanmak istiyordu, kendisinin ve ülkesinin yaşamına denge getirmeye çalışıyordu. İsveç'in ekonomik olarak kendi kendine yetebilir hale gelmesi ve pirinç, çay ve baharat üretmeye başlaması gerektiğini, Batı Hint Adaları'nda egzotik ürünler peşinde koşmak yerine kendi anavatanında, Laponya'da bulabildikleriyle mutlu olması gerektiğini söylüyordu. İnsanları Laponyalıların basit diyetini uygulamaya yöneltiyor, böylelikle iki kat daha fazla yaşayacakları vaadinde bulunuyordu. Her şeyi daha az karmaşık hale getirmeye kararlı bir zihniyetle "soylu yaban insanı"nı model olarak belirlemiş ve Avrupalı elit tabakanın saraylı inceliğini "bir veba" diye tanımlayarak reddetmişti; yurtdışına seyahat etmeyi de bırakmıştı. Yalnızca kendi anadili İsveççe'yi konuşmak ve akademik Latince'yi bilmek ona yeterli geliyordu. Hayatı uzunca bir günahlar silsilesi olarak görüyordu. İyi bir bitki koleksiyoncusu olmasının yanı sıra, korku hikâyeleri, kötülük ve felaketlere dair yazılmış ne varsa topluyordu; ayrıca ateşle veya kaynar suyla cezalandırılmış "hayat kadınları"nın hikâyelerini de biriktiriyordu. Ona göre kadın ve erkek, tıpkı iyilik ve kötülük gibi daima ayrı birer dünya olacaklardı ve tüm diğer inançlarında da bu düşünce saklıydı. Linnaeus'un bakış açısı ve mizacı, varlığını hâlâ sürdürüyor. Güvende, garanti altında ve

açıkça belirlenmiş bir düzen içinde yaşamak, insanlığın büyük bölümü için hâlâ en büyük öncelik konumunda; güven içinde bir yaşam sürmenin bugün de her zamanki kadar zor olması şüphesiz buna hem sebep teşkil ediyor hem de bu zorluğa rağmen niye hâlâ garanti peşinde koşulduğunu düşündürüyor. Kadın erkek arasında farklı tür bir ilişki, bir bütün olarak dünyaya çok farklı bir vizyon getirmeden mümkün olamaz.

Birer doz şehirleşme ve aydınlanma, bunu vücuda getirebilir mi? Bir toplumu gerçekten medeni hale getirmek için ihtiyaç duyulan şeyin ne olduğu konusunda çoğu insan yapılması gerekenin bu olduğunu düşünmüştür. Linnaeus'un en büyük eleştirmeni, hayal gücü daha az karanlık olan Fransız bilim adamı Buffon'un (1707-1788) çok sayıda ilgi alanı ve sanatsal zevki vardı. Hayvanları ve bitkileri sabit kategorilere ayırırken yalnızca tek bir özellik kullandığı için Linnaeus'la alay etmişti. Yüzeysel benzerliklerin, arkalarında yatan "derin gerçeklik"ten daha önemsiz olduğunda ısrar ediyordu; bu derin gerçeklikler, her bir varlığın yaşamasını, çoğalmasını, yaşlanmasını ve çeşitli türlerde ilişkiler kurmasını sağlayan tüm bileşenleri içermekteydi. "Hiçbir cismi tek başına ele alamayız; her zaman diğerleriyle ilişkileri kapsamında değerlendirilmelidir." Böylelikle Buffon yalnızca fiziksel yapıyı değil, her bir türün tüm tuhaflık ve alışkanlıklarını en küçük detaylarıyla açıkladı, insanların da bunları nasıl kullanabileceğini ve aralarında nasıl bağlantılar kurabileceğini ortaya koydu. Dünyamız üzerindeki çalışmalarını genişleterek tabiata karşı nasıl bir bakış açısı geliştirilebileceğine ve her bir canlı varlığın tecrübe ettiği acıların tasavvur edilebilmesine dair düşünceleri tetikledi, "eşeğin talihsizliklerini", "atın hizmetkârlığını" ve "siyahi kölenin sefaletini" anlattı. Varoluşun çelişkilerini kabul etti: "Her şey tıkırında işler, çünkü zamanın akışı içinde her şey her şeyle çarpışma içindedir". 36 Ciltlik eseri *Natural History, General and Particular* [Özelde ve Genelde Doğal Tarih], Voltaire ve Rousseau'yu da geçip tüm Avrupa'da çok satan oldu; ancak başarısı, kendisini "kadınlar ve çocuklar" arasında popüler olmakla kü-

çümseyen uzmanları rahatsız etmişti. Edebi tarz açısından bir ustaydı, kelimelerle resim yapardı adeta, doğanın nüansları ve sonsuz çeşitliliği ona her şeyin ötesinde bir haz verirdi. Doğa, insanın merakına ilham vermeye her zaman hazırdı.

Merak ve hayal gücünün kapılarını Linnaeus'tan daha fazla açtı Buffon, ancak belli bir dereceye kadar. O, "görmüş geçirmiş bir adam"dı ve ona göre kadının rolü, asıl sahnenin dışındaydı. Kendisi de mutluluk arayışına dalmış olsa da "daha mutlu olmayı arzuladığımız anda mutsuz oluruz" diyerek yakınırdı ve 45 yaşındayken 20 yaşında bir kızla evlendi, aşkın bedene haz veren hayvani bir tutku olduğunu söylüyordu, ama ruha mutluluk vermezdi. Buffon'un yaşam öyküsünün yazarı onu şöyle özetliyordu: "Parayı sevdi ve zengin oldu. Gücü sevdi ve güç sahibi olanlarla bir araya geldi... Kadınları sevdi ve onları sevme nedeni yalnızca ruh güzellikleri değildi." Paris Botanik Bahçesi'ni büyük bir araştırma merkezine dönüştürdüğü için tarihte unutulmaz bir yere sahip olmayı hak ediyor, ancak hayvanat bahçesindeki hayvanları büyük bir dikkatle izlerken, kadınları aynı dikkatle dinlemedi ve onlardan bir şey öğrenemedi. Ana meşgalesi insan ilişkileri değildi. Sahip olduğu engin bilgileri özel hayatını yönetmek için kullanmadı. Karşılıklı anlayışın önündeki en büyük engellerden biri, toplumsal hayat ile özel hayat arasında bağlantı kurmak konusundaki yetersizliktir. Dolayısıyla, engin kültürüne, öğrendiklerine ve cazibesine rağmen, bu büyük Aydınlanma figürünün yaptığı çalışmaların ulaştığı kısır sonuç, dünyanın nihayetinde bir gün buzlarla kaplanıp öleceğiydi. Kadın erkek savaşı, nezaketle örtülü bir paravanın ardında yalnızca gözden ırak tutulabilir ve ancak kısa süreli bir kesintiye uğratılabilir.

İnsanların birbirlerini anlamalarını engellemiş üçüncü tür sis perdesi ise özel hayatın toplumsal hayattan oldukça farklı olduğu ve toplumsal hayat üzerinde fazla etki yapamadığı inancıdır. Bu yanılsamayı dağıtmaya başlamış kişi olarak Narcyza Zmichowska (1819-76) burada anılmayı fazlasıyla hak ediyor. Polonya'da bir

tuzlada çalışan bir yazmanın kızıydı, kısa süreliğine Paris'te bir Polonya prensine mürebbiyelik yapmıştı, ta ki Kant, Leibnitz, Schlegel ve Fichte okumak üzere ulusal kütüphaneye giderek haddinden fazla özgür davranıncaya kadar. İlk romanı *Paganka* –"pagan" veya "kâfir", "asi", "dışlanmış" gibi anlamları vardı, kendini böyle hissediyordu–, kendilerine "Coşkunlar" diyen arkadaşlarının bir derece kurgulaştırılmış tasvirlerinden oluşuyordu. Kadınlar kadar erkeklerin de duygularını, yaşadıkları sıkıntıları olağandışı bir keskinlikle inceliyordu, bir yandan da "birbirimizi anlamamızın imkânı yok" diyordu ısrarla. "Her birimizin farklı birer aşk deneyimi var." Ve neredeyse diğer bütün konularda da durum aynı. Kadınları ve aynı zamanda erkekleri tüm kalıplardan azat etme kararlılığıyla, eski klişelerin yerine yeni erkek veya kadın "kimlikleri" getirmemeye dikkat ediyordu, bu kimliklerin onları ayrı birer "gettoda" yalnızlığa iteceğine inanıyordu. Erkek kimliğinin idealize edilmesinin onlara yarar getirmediğini düşünüyor, ancak arkadaşlıklarından da sonsuz bir tatmin duygusu alıyordu. Erkeklerin siyasi çözümlere adanmışlıkları çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmıştı; çok fazla sayıda erkek, sonunda hapse atılıyor ya da sürgün ediliyordu. Dolayısıyla kadınların erkeklerle kurdukları ittifakta farklı bir yol bulmaları gerekiyordu, ancak aralarında uzlaşma olamayacağının da farkındaydı; hatta bu uzlaşma, kadınların kendi aralarında da olamazdı. Kadınlar artık, erkeklerin maskülen felsefelerinin soyutlamalarını reddederek "daha cüretkâr sorular" sorabilir, "imkânsız deneyleri risk edebilirlerdi". Zmichowska'nın grubu "her türlü dogmatik düşünceden arınmıştı... herhangi bir dogmanın kabul edilmiş inançlarına bağlanmak, hiçbirinin hiçbir zaman aklının ucundan geçmemişti. Yakın arkadaşlık bağlarıyla... ve oldukça çelişen yaklaşımlarla, zıt ilkelerle bir aradaydılar." Arkadaşlık onun en fazla değer verdiği şeydi; arkadaşlık onun dermanıydı. Bir öksüz olarak yalnızlığın ne demek olduğunu biliyordu ve ailelerin veremediklerini ikame eden ya da destekleyen hibrid bağların oluşumuna büyük değer veriyordu. "Arkadaşlık, normal

sınırlarının ötesine geçecek kadar zorlanmalı, yazarların yaşadığı edebi zümrenin güvenli kollarını aşmalı ve zanaatkârlara, her türden insana ulaşmalı"ydı, "fakat bir vaiz gibi üst perdeden konuşmadan" yapmalıydı bunu. "Onlara, kendilerinde neyin eksik olduğunu söylemeli miyim gerçekten? Hayır, söyleme –başkasının öğretisiyle toplanan meyveler çok çabuk çürür; insanın yaralarına yalnızca kendi arayışıyla bulduğu hakikat merhem olur, zenginleştirir ve aydınlatır–". Onun nazarında, her insan potansiyel bir sanatçıydı. İnsan, endişelerini ve merakını başkalarına hizmet etme fırsatı aramak için kullandığında sanatçıya dönüşürdü. Arkadaşı Jadwige "gerçek bir şair" değil miydi, diye sormuştu Zmichowska. "Oh! Evet bir şairdi, ama pek tahmin edilmezdi şair olduğu, az konuşurdu çünkü... ve bir kuple bile yazmamıştır hiç. Güçlü bir dış görünümü vardı ve ruhu yalnızca bazen o coşkun bakışıyla gözlerinde parlardı... Onunla ilgili fikirlerimi çok saldırgan buluyor; ama inanın bana, onun içinde insanı gerçek bir şair yapan unsurlardan o kadar çok var ki, bunları Varşova'nın bütün edebiyatçılarıyla paylaşmalı." Zhimchowska'nın, başkalarının içinde yatan sanatçıyı bulmak arzusu, normal ailelerin kendilerini uyuşturduğu "hasat, votka, kümes hayvanları ve yerlerin silinmesi gibi" sıkıcı sohbet konularından uzaklaşmayı da kapsıyordu.

Romanlarında doruk noktası yoktu, çözüm kısmı da yoktu ve her biri bütünüyle farklı türde romanlardı; amacı insanların zihinlerine girmesini sağlayacak farklı açıları keşfetmekti. Elbette, bu idealine hiç ulaşamadı. "İnsanlığın başarılarını hiyerarşik bir düzene koyarsak, kitapların en alt basamakta olduğunu görürüz; alev alev yanan ifadelerle dolu koca ciltler, yaşayan bir yüreği ısıtan tek bir kıvılcım kadar değer taşımaz, en akıllıca dizgeler soylu bir davranış kadar para etmez." Kendi hayal kırıklıklarından ve başarısızlık hissinden hiçbir zaman kaçamadı. Miras bıraktığı zorlu görev buydu. Zmichowska, komplo düzenlediği şüphesiyle bir süre hapis yattı; aslında siyasi eylemlere karşıydı, diğer yandan bu tutukluluk, sağ-

lığına kalıcı zararlar verdi. Polonya'nın "en yetenekli kadın yazarı" olarak adlandırılıyordu; ancak "potansiyelini hiçbir zaman tam olarak kullanamamıştı". Zmichowska, erkeklerle kadınların bir arada geçinebilmelerinin önündeki bir başka büyük engeli temsil eder; bu engel de, eğitim ve teknolojinin mucizelerine rağmen erkek ve kadının iletişim kurmakta büyük sıkıntı yaşamasıdır.

Günümüzde bilim, dikkatleri yeniden geleneksel olarak her şeyden daha önemli olmuş unsura yönlendirir: insanın ailesinin ve atalarının kim olduğu ve soyağacındaki isimler. Genetik biliminin buluşları, hayvan ve bitki çeşitliliği üzerine düşünmenin en iyi yolunun soylarını ve ortak kökenlerini anlayabilmek olduğu inancını güçlendirdi. Ancak bilim çok daha orijinal bir şey de yapıyor: Varlığından kimsenin şüphe etmediği küçük detaylara ışık tutuyor. Hem Linnaeus hem de Buffon kendilerini türlerle kısıtlamışlar ve bireyleri göz ardı etmişlerdi. Ancak artık yalnızca bireyler değil, içlerindeki saptanabilir en küçük unsurlar dahi isimlendiriliyor ve böylece umulmadık fikirler ve bilmeceler üretiliyor. İnsanlık, kadın erkek ilişkisinde en önemli unsurun ne olduğunu düşünürken bu yaklaşımı yakalamak zorunda. Dış güçlerden etkileniyor olmasına rağmen ilişkilerin kalitesi, her insan tarafından kendi bireysel farklılıkları çerçevesinde algılanır, mikroskobik denecek kadar küçük farklılıklardan bile etkilenir. Farklı bir yaklaşımın tasavvur edilmesinin mümkün olduğu düzey, bu nano düzeydir. Kadın erkek arasındaki savaş evrensel bir ateşkesle sonlandırılamaz; çünkü bu savaş, üst komutası olmayan bir savaştır. Kadın hareketleri kahramanlarının teşkil ettiği emsaller, en çok da her bir bireyin özel yaşamında yaptığı sonsuz deneme ve hatalardan oluşan mahrem tarih bu harekete ilave edildiğinde ilham verici bir hal alır. Böylesi mücadelelere dair tutulmuş her bir kayıt, hakikati, gerçekte yaşandığı şekliyle aydınlatan bir başka mum vazifesi görür.

Oscar Wilde, asırların bilgi birikimini özetlediği iddiasıyla şöyle yazıyordu: "Erkekler ve kadınlar arasında arkadaşlık

mümkün değildir. Tutku, düşmanlık, tapınma, aşk vardır ama arkadaşlık olmaz." Bu saptama tarihsel olarak yanlıştır. Böylesi kısıtlamaların alt edildiği zamanlar ve yerler vardır, ancak çok da sık gerçekleşmemiştir. Arkadaşlık, insanların kendi kendilerine keşfetmeleri gereken bir sanattır ve bu işe nasıl başlanacağı konusunda bir karmaşanın hüküm sürüyor olması sürpriz değildir. Kadınlar birer mülk olarak görüldüğünde erkeklerle aralarında dostluk oluşması söz konusu bile olmamıştır; evlilikte karı kocanın birbirlerini en iyi arkadaşları olarak görmeleri insanlığın en radikal yeniliklerinden biridir. Bazı teologlar, din adına erkeklerle kadınların birbirlerinin gözünün içine bakmamaları gerektiği, çünkü bunun "istek" uyandırdığı yorumunu yaparken, Hazreti Muhammed, karısı Zeynep için "O ki yürekleri titretir, benim yüreğimi de güçlendirir" demişti. Romantik aşkın sarhoşluğundan, cinsel ilişkinin yarattığından daha fazla bir arkadaşlık doğacağı hiçbir zaman garanti edilemez. Arkadaşlığa dair çok eskilerden kalma birçok yorum hâlâ varlığını sürdürüyor; bunların arasında menfaatlere, fırsatçılığa, hatta korkuya dayanan yüzeysel birliktelikler var; modern arkadaşlık ağları ise ahlaki bir yenilik olmaktan ziyade daha çok rekabette üstünlük sağlamakla alakalı.

Hayatımın büyük bölümünü şekillendirmiş kadınların arkadaşlıkları ve sohbetlerinden ilham almış biri olarak 1970 yılında Oxford Ruskin Kolej'de düzenlenen Britanya Kadın Özgürlüğü Hareketi açılış toplantısına katıldığımda, diğer amaçlar daha uygulanabilir ve acil göründüğü için arkadaşlık program dahilinde değildi. Feminist hareket, erkeklerin zayıflıklarından ziyade gücüne odaklanmıştı, dolayısıyla kadın ve erkeklerin karşılıklı bir dostluğu sürdürerek birlikte neler başarabilecekleri halen keşfedilmeyi bekleyen bir durum konumundadır. Oxford Modern Avrupa Tarihi'ne Fransa üzerine bir bölümle katkı yapmam istendiğinde, arkadaşlık, aşk ve kadınlar üzerine uzun bölümleriyle *A history of French Passions* [Fransız Tutkuları Tarihi] adlı kitabım, Modern Avrupa Tarihi editörlerini hayrete düşürdü; neticede

o güne kadar böylesi mahrem olduğu düşünülen konulara bir üniversite müfredatında yer verildiği görülmemişti. Ancak o günden beri kamuoyu anketleri, her defasında arkadaşlığın aşkla birlikte en öncelikli konu olduğunu gösteriyor. İnternet mecrası, hiç tanışılmamış arkadaşlıklarla dolu ve artık "gündelik arkadaşlar" kiralamak bile mümkün; ancak bu imitasyon arkadaşlıklar, gerçeklerine olan talebi düşürmüş değil. Birçok kadın, birçok erkeğin kendisini dinlememesinden şikâyetçi. Ben, kadın erkek savaşını sessizlikler savaşı olarak görüyorum. Dünya, sessizlikleri yüzünden kaskatı kesilmiş bir halde.

Arkadaşlıkta, anlaşmazlıklar düşmanlık anlamına gelmez ve bunlar birbirine bozulmadan veya karşılıklı ilgiyi kaybetmeden dile getirilebilir. Kadın erkek arasındaki arkadaşlığın tarihi önemi, erkekliği ispatlamak açısından en güçlü delilleri savaşların ve diğer rekabet biçimlerinin sunduğuna dair çok eski düşünceye bir alternatif teşkil ediyor olmasındadır. Uzlaşmanın, medeniyetleri bir arada tutabilen tek yapıştırıcı olmadığı ortaya çıkmıştır ve en ilham verici etkileşimler de içinde zaferlerin olmadığı etkileşimlerdir.

Tek bir cinsiyet için özgürlük fikri beyhudedir. Kadın erkek arasındaki savaş küçük tavizlerle ya da bir ateşkesle sonlandırılamaz, sosyal ve profesyonel geleneklerde küçük değişiklikler yaratmak adına bölük pörçük pazarlıklar yapmak da bitiremez bu savaşı; bu küçük değişiklikler ne erkekleri ne de kadınları memnun ediyor artık. Özgürlüğün birçok biçimini erkekler de bekliyor.

18
Ruh Eşi Eksikliğinin Yerini Ne Tutabilir?

İnsanların bir başkasından hoşlanması güçleşiyor mu? Bağımsız bir akla sahip olmakla gurur duyan veya kendini fazlasıyla karmaşık, alışılmamış veya eğlenceli ya da başına buyruk bulan çok fazla sayıda insan mı var? Kusursuz bir eş olabilecek ve hep öyle kalacak bir ruh eşi bulmak çok emek isteyen bir iş haline mi geldi?

Farklı olmak, bir zamanlar bir azınlık içinde olmak anlamına gelirdi; ancak Samuel Augustus Maverick'in (1803-1870) hikâyesi bizi farklı çıkarımlara ulaştırıyor. Maverick'in ataları New England'a 1624 yılında varmışlar ve zenginleşmişlerdi; ancak o daha da zengin olmaya kararlıydı, beraberinde 45 köle ve 20 at

götürerek Teksas'a taşındı. Teksas'ta bir efsaneye dönüştü, çünkü herkesin yaptığını yapmayı bırakıp sığırlarını damgalamayı reddetmişti. Buna neden boyun eğmiyordu? Bazıları Maverick'in, damgalamanın acımasızca olduğunu düşündüğü için buna karşı koyduğunu söylerken, diğerleri onun şeytani bir fikirle damgasız tüm sığırların kendisine ait olduğunu iddia etmek niyetini taşıdığını düşünüyordu. Veya belki de San Antonio belediye başkanı ve bir eyalet senatörü olmasının yanı sıra Rus Çarı'ndan sonra dünyanın en büyük toprak sahibi olduğu söylentisi, ona adetleri görmezden gelme güveni veriyordu. Şöhreti, "maverick" kelimesinin Amerikan diline girmesiyle sonuçlandı, "damgalanmamış hayvan" anlamındaydı. Daha sonraları bu kelime, herhangi bir parti etiketiyle damgalanmamış politikacılar için kullanıldı. 1886 yılında bir San Francisco gazetesi, *California Maverick*, "maverick" kelimesi için şu tanımlamayı yapacaktı: "Partizanlık bulaşmamış görüşler taşıyan kimse". 1905 Yılında Massachusetts'te seçimlerde adaylığını koymuş bir politikacı, bir "*maverick*" olarak "üzerimde hiçbir insanın damgası yok" diyordu. Son dönemde de Amerikalı bir yazar şöyle bir sonuç çıkarmıştır: "*Maverick* artık Amerikan idealini, kendi yolundan giden insanı temsil etmekle takdir görüyor. Yalnızlığı seven bir kimse –*loner*; bu kelime İngilizce'de ilk kez 1907 yılında kullanılmıştı– belki kaçık olabilir, ama bir *maverick* özgür düşünen kişidir."

Gerçek hayatında Sam Maverick içine kapanık ve sağduyulu bir insandı, giyimi ve davranışları sadeydi; başına buyrukluğun sembolü haline gelmiş olması garipsenebilecek biriydi. Arazi alım satım işinde ilerlemiş ve nihayetinde 120.000 hektarın üzerinde arazi sahibi olmuştu. Kendisinden on beş yaş genç karısı da bir devrimci değildi, şöyle yazmıştı: "Bilgi ve bilim kadınlara neden yasak edilmiştir anlayamıyorum –ama onurlu adetlerin hüküm sürdüğü bir dönemde yaşamaktan, sevmekten, saygı göstermekten ve itaat etmekten memnunum–". Diğer yandan ikisi de kendilerine "maceracı" diyordu. Sam Maverick kendisini

sınırlarda yaşayan bir adam olarak görüyordu, "başıboş maceraperest hayatından", "toprak kazanma hırsından", göçmenlerle yaptığı pazarlıklardan ve bilinmeyenin zorluklarına meydan okumaktan keyif alıyordu. Karısı da gururluydu, "Kendimizi maceracı bir aile olarak görüyoruz... Amerikalıların gidebileceği noktaya kadar uç limitleri zorluyoruz", diyordu, ancak onun için macera, evdeki rolünden çıkıp dine dönmekti ve dünyayı kadınların ahlaki ve manevi katkısına ihtiyaç duyan "büyük bir ev" olarak görüyordu. Birbirlerine yazdıkları özel mektuplarda, "ikimizin de gitmeyi arzuladığımız yön" konusunda bir işbirliği duygusu vardı, ancak bunu hiçbir zaman net şekilde gerçekliğe dönüştürmediler. "Hiçbir şeyden korkmuyorum" demişti Sam Maverick. Korkuyu, en azından belli korkuları küçümsemek, onun kısmen kural dışı biri olmasını sağlıyordu. Ağırbaşlılıkla maceraperestliği bir arada barındırıyordu. Maverick, küçük bir mutasyonun veya hayatın bir dalında küçük bir cesaret kıvılcımının çoğu açıdan "normal" görünen bir insanı nasıl da bir özgürlük sembolü gibi gösterebileceğini kanıtlıyordu. Ve tersi şekilde de, kendini kural dışı olarak tanımlayan insanlar, hayatlarının birçok alanında kurallara uymuşlardır.

Farklı olma fikri, Maverick'in yaşadığı dönemden bugüne kadar bilim adamlarının, canlı organizmayı cansızlardan ayıran özelliğin her birinin farklı olması olduğunu keşfetmeleriyle tehlikeye girmiştir. "Her bir tuz tanesi diğerlerinin aynıdır, ancak her organizma bir yeniliktir." Siz ve ben %99,9 aynıyız, "genlerimizdeki her bin harften yalnızca biri yüzünden farklıyız... ancak üç milyar harften oluşan genlerimizde bu binde birlik farklılık, aramızda üç milyon fark olduğu anlamına geliyor." Aynı meziyetlere sahip bireyler bile bu meziyetleri eşsiz şekilde kombine ettikleri için birbirlerinden farklılaşıyorlar. Her bir bağışıklık sistemi, ne kadar benzer olsa da vücuda girmeye çalışan maddeleri yabancı maddeler olarak reddediyor –çok az sayıda istisnayla–. İnsanlar o kadar değişkenlik gösteriyor ki bazıları yalnızca hayatta kalmak için diğerlerinin iki katı enerji

tüketiyor. Her bir insan beyni, diğerlerinden biraz farklı; yaşanan her bir tecrübe, beyni daha da farklı hale getiriyor. Normal gen dizilişi diye bir şey de yok: "hepimiz mutantız". Ayrıca kanser neticesindeki mutasyonlar da farklı hastalarda farklı şekillerde ortaya çıkıyor. İnsanları normalde başkalarıyla paylaştıkları ortak hastalıklara göre kategorilere ayıran tıp bilimi, kişisel farklılıkları büyük bir gizem olarak algılıyor artık. Hiçbir ilacın herkese uyması beklenmiyor. Parmak izlerinin özgünlüğü Babiller zamanından beri bilinir; günümüzde ise bilgisayarlar insan yüzünün yüz farklı bölümünün her birinin, kişiye özgü yüz ayrı özellik taşıdığını saptamıştır. Birbirinin aynı ikizlerin bile epigenetik değişimler yaşadığı, neticesinde fiziksel olarak bütünüyle aynı olmaktan uzaklaştıkları görülmektedir. Normallik, yeni bir anlam kazanıyor: her bir birey farklıdır ve bir başkasına fazlasıyla benzemek anormaldir.

Günümüzde herkes, en azından hayatının belli bir bölümünde kural dışı olmaya zorlanıyor, çünkü insanın neye uyması gerektiğini bilmesi artık daha zor. Çoğu sosyal sınıf ve kategori artık eskisi kadar belirgin tanımlara sahip değil. Özünde fikir birliği sağlamak için oluşturulmuş kurumlar bile aklın özgür kılınmasını teşvik ediyor ve düzene uymanın saygınlığını baltalıyor. Mülk artışını ve prestiji öncelik olarak algılamaya alışmış aileler, otonominin ve duyarlılığın beslenmesine daha fazla önem veriyor. Öğretmenler, kişisel yeteneğin ve kendi kendine yetebilmenin bir ifadesi olarak eleştirel yaklaşımları tetiklemeye çalışıyor ve disiplinin kutsallığını övmüyorlar artık. İşyerinde, kişisel inisiyatif kullanmak, itaat kadar arzulanır durumda. Refah seviyesi yüksek ülkelerin ücretli çalışanlarının büyük bölümü, kendi işlerinin sahibi olmayı ve üstlerinin elini eteğini öpmek zorunda kalmamayı hayal ediyor; gerçek hayatta düzenli maaşların cazibesine yenik düşseler de hayallerde durum böyle. Kişisel maneviyat, dini ritüellerin gerçekleştirilmesinin üzerinde bir değere ulaşıyor gitgide. Bağımsız düşünürler odun ateşinde yakılmıyor artık ve iş dünyasının güç sahibi insanları "farklı düşünebilmek" için büyük paralar öder haldeler.

Tüm bunlar sadece Batı Dünyasına ait birer saptama gibi görünebilir, insanın özelliklerinin ailesine ve topluma itaatiyle nitelik kazandığını düşünen Doğu'daki anlayışla kıyaslandığında. Ancak antik dönemde Çinliler de bireysellikle antik Yunan kadar ilgileniyorlardı. Kişisel karakterin takdir edilmesinin, Platon'un Akademisinin, Aristo'dan sonraki varisi Theophrastus (MÖ 371-287) tarafından yazılmış kitapla başladığına inanılır. Theophrastus şöyle sormuştu: "Tüm Yunanistan aynı gökyüzü altındayken ve tüm Yunanlılar benzer şekilde eğitilmişken nasıl oldu da bu kadar farklı şekillenmiş karakterler çıktı ortaya?" Ancak verdiği cevap yüzeyseldi: Bir dizi sıkıcı insanın, dalkavuğun, dedikoducunun ve ahmağın tasvirini yapmaktan pek az öteye gidebilmişti. Atinalılar bazı muhteşem özgür akılları ürettiler, ancak vatandaşlarının erdemli ve mantıklı olmalarını da istiyorlar ve bunun ne anlama geldiğini tanımlamak için büyük enerji harcıyorlardı; Sokrates'i düşüncelerinde fazlasıyla bireyselci olmakla suçladılar ve gereken niteliklere sahip olmadığını düşündükleri çoğu şehir insanına da vatandaşlık vermeyi reddettiler.

Çin'de henüz MÖ altıncı yüzyılda imparatorluğa ait bir metinde "İnsanların yürekleri yüzlerinden daha benzer değildir" saptaması yapılmıştı; dördüncü yüzyılda da bir protestoda, "Kendi eğilimlerimizin peşinden gitmeliyiz" yoksa, "hayat zincirlere vurulduğumuz bir hapishaneye benzer" açıklaması yapılıyordu. MS birinci ve dördüncü yüzyıllar arasında Konfüçyus inançlarına sıkı sıkıya bağlı geçen uzun bir dönemin ardından gençler tarafından bir isyan hareketi başlatıldı; her yaştan hayal kırıklığına uğramış insan tarafından da destekleniyordu bu hareket; kolektif sosyal normları "doğal değil" diyerek reddediyordu ve sonuç olarak da insanların bir bölümü daha fazla bireysellikle yaşamayı denemeye başladı, kendileri hakkında şunu söylüyorlardı: "Farklı ve mükemmel olmak için rekabet ettik, her birimiz diğerlerine eşsiz davranışlarıyla üstünlük kurmaya çalıştı". *New Account of the Tales of the World* (MS 430), 600'den fazla tarihi

figürü tuhaflıkları ve "aşağılık muhabbetleri" açısından tanımlıyordu. Konfüçyus, bu tarz muhabbetleri boş konuşmalar olarak kınardı; ancak artık bu muhabbetler her bir insanı özel yapan şeyin ne olduğunu anlamayı sağlayan anahtar olarak görülüyordu: İnsanların gerçekte nasıl konuştuklarını, kabalıklarını, taşkınlıklarını, öfkelerini, sevdalarını, adiliklerini ve her biri dikkatlice incelenmeyi gerektiren birçok diğer özelliklerini nasıl yansıttıklarını koyuyordu ortaya. Önceki nesiller hayranlıklarını ahlaki davranışlara veya kriz zamanlarında sergilenen pratik organizasyon becerilerine ve cesarete yöneltmişken, artık estetik ve psikolojik özellikler daha ilgi çekici bulunuyordu. Bu değişimi daha da orijinal hale getiren, insanın yaklaşımlarını ve hislerini açık sözlü biçimde ifade etme yeteneğinin belirleyici kriter haline gelmiş olmasıydı; insanın kendini başkalarına dürüstçe açması, yabancılara karşı açık olması, onlara eski dostlarıymış gibi davranması, doğal olması, "doğanın kendisi kadar doğal olması" belirleyiciydi artık. Kişilikleri statik olarak değerlendirmek ve soyut erdemler ya da kusurlara odaklanmak yerine, yüzyıllar boyu hep popüler kalmış ve sıklıkla taklit edilmiş bir kitap olarak *New Account of the Tales of the World,* insanları durmak bilmez bir sohbetin içinde ve başkalarıyla yüzleştikleri halleriyle anlatıyordu; bir insanı bütünüyle ve birçok farklı açıdan ele alırken yalnızca "içsel niteliklere" değil, dış dünyaya verilen tepkilere de eğilmişti. Daha öncesinde insanın kişiliği daha çok, güç gerektiren önemli pozisyonlara uygunluğuna göre değerlendirilirken, seçkin sınıf artık kişiliğin karmaşık yönleriyle de ilgilenmeye başlamıştı ve bu yönleri anlayabilmeyi yaşama sanatının merkezine koymuştu.

Çin'de siyasetin içinde olmayı beyhude gören, muhalefetin de baskı altında tutulmasından bıkmış gençler ve onlarla bu düşünceyi paylaşanlar, ayrıca yine hayal güçleri ve fikirleri için daha fazla özgürlük isteyenler "Sadece Sohbet" dedikleri toplantıları organize etmeye başladılar. Bu katılımcılar –toplantılara kadınlar da katılabiliyordu– Avrupa'da 18.yüzyılda düzenle-

nen salonların ve bazı açılardan 20.yüzyıl karşıt-kültürünün ilk öncüleri niteliğindeydi. Katılımcılar, bilinçli olarak kurulu düzeni alabora etmek peşindeydi ve bazen kasıtlı olarak tuhaf davranışlar sergiliyorlardı; içilen şarap miktarının yüksekliği de bu anlamda katkı sağlıyordu. Amaçları, kişisel çıkardan ziyade hakikate ulaşmak, açık yürekliliği ve özgürlükleri teşvik etmek, şiir ve cinsellik üzerine sohbetler yapmak ve "derin" dedikleri şeye, "daha anlamlı bir değişim" olasılığına ulaşmaktı. Hareket, zamanla kaybolup gitti ve gri itaat bulutları, toplumu özgür düşüncenin tehlikeli ışığından korumak için geri döndü. Ancak o günden beri özgürlük kıvılcımları zaman zaman da olsa ortaya çıkmaya devam etti.

Bireysellikle yalnızca Batı'nın ilgilendiği düşüncesi, kolektif birlikteliğin yanı sıra kişisel maneviyatın gelişimini teşvik etmiş birçok dinin geçmişine bakarak da yalanlanabilir; bu dinlerin anlayışında kendi seçimlerinin ve davranışlarının hesabını kendisi verecek olan her bir birey, hakikati bulabilmek için kendi eşsiz arayışına çıkıyordu. Müslümanlıkta ilk dönem Sufiler "geleneksel kurumların ahlaki çarpıklıklarını ortaya koyabilmek için paradoksal saptamalar ve taşkın davranışlarla çağdaşlarını sık sık şoke etmeyi" seviyorlardı. Bazen dış görünümlerini kasten umursamayarak başkalarının kendilerini hor görmesine davetiye çıkarıyor, cinsiyet ayrımını ve sosyal sınıflandırmaları görmezden geliyor, "Özgürlük, yüreğin özgürlüğüdür, başka da bir şey değil" diyorlardı. Bir Sufi, kendi "yol"unu izlerdi; bu yol da tarihsel olarak –neredeyse– ateizmden solipsizme, çilecilikten siyasi tutkulara, idari görevlerde bulunmaya, askeri ve dünyevi hedefler peşinde koşmaya; nefsinden feragat etmekten müziği, dansı, uyuşturucuları ve alkolü "Allah'ın dostu" olmak için, "başkalarının kendi hatalarının yansımasını gördükleri bir aynaya" dönüşmek için kullanmaya kadar değişkenlik göstermişti. Sufiler çok sayıdaki farklı mizaca ve yaklaşıma hitap eden çok çeşitli cemaatlere bölünmüşlerdi. Mısırlı Sufi derviş Dhu'l Nun al-Misrî (yaklaşık 796-859) kurumsallaşmış yapıyla ve eğitimde

tekel yaratma anlayışıyla alay ediyordu: "Ben gerçek İslam'ı yaşlı bir kadından ve gerçek ahlakı da bir sakadan öğrendim". Mevlana'nın (1207-73) 60.000 dizelik şiirleri, sahteliği ve konformizmi reddediyordu: "Eğer istediğiniz kuşkusuzluksa ateşe atlayın", diyor ve şöyle sonlandırıyordu: "Pencereler açmak; dinin rolü budur". Sufizm, İslam'ın gizli kalmış yanıdır, yüzeysel konformizmin karşıtıdır. Bir medeniyet ne kadar detaylı incelenirse ana çizgiden o kadar çok sapma ortaya çıkarılır. Amartya Sen, *The Argumentative Indian*'da münakaşaların daha rafine hale getirilerek sosyalleşmenin keyif verici yanlarından biri haline getirilişini anlatmıştır. İnsanın kendi fikrine sahip olmasının memnuniyetle karşılandığı daha birçok ülke vardır.

16. yüzyıla gelindiğinde Avrupalı ressam ve heykeltıraşlar, gitgide daha sık şekilde insanı yalnızca bir tiplemenin temsilcisi olarak değil, eşsiz göstermek üzere tasarlanmış tasvirler yapmaya yöneliyorlardı. Ve artık fotoğrafçılık da kimsenin bir başkasıyla aynı görünmediğini kanıtlamak için resmî olarak kullanılıyor. Edebiyat, bildik tiplemelerin aksine farklı karakterleri tasvir etmekten keyif alıyor. Şair Papa'nın bir zamanlar yazmış olduğu "çoğu kadının hiç karakteri yok" cümlesini veya Karl Marx'ın Fransız köylüleriyle ilgili "bir çuvaldaki patatesler gibiler, gelişim ve yetenek açısından hiçbir çeşitlilikleri, sosyal ilişkilerinde zenginlikleri yok" benzetmesini tekrar etmeye kimse cüret etmez artık. İnsanların dünyaya gelirken sahip oldukları yeteneklere ve tuhaflıklara ebediyen saplanıp kalmak zorunda oldukları düşüncesi günümüzde kanıksanmıyor veya dünyaya karşı donandıkları sahtelikleri çıkarıp atamayacakları kabul edilmiyor.

Dünyanın her zaman organize bir yer olduğu doğru ve özgürlüğün fazlasını engellemek üzere –özgürlüğün zaferi üzerine yapılan tüm konuşmalara rağmen– gitgide daha organize hale geldiği de doğru; en azından özgürlüğün toplumsal dışavurumlarını engellemek üzere güçlenen bir organizasyon var. Britanya Ordusu Genelkurmay Başkanı, Irak'taki birlikleri geri çekmeme konusunda hükümetin ısrarını sorguladığında "başına buyruk

biri" olmadığını da vurgulamak gereğini hissetmişti; amacının korumacı bir yaklaşımla ordusunu kurtarmak olduğunu söylüyordu. Aynı dönemde, dünyanın en başarılı yatırım bankacılarından biri başına buyruk olarak adlandırıldığında, halkla ilişkiler ekibi, şöhretinin zarar göreceği endişesiyle hemen bu yatırımcının yardımına koşuyordu. İş rutininden ve yönetim toplantılarından sıkıldığını yalnızca özel sohbetlerde dile getirecekti. Yalnızca tatillerde ya da boş anlarında sanata, felsefe ve teolojiye ilgisini hayata geçirebiliyor ya da koreografiye duyduğu gençlik tutkusuyla yeniden bağlantı kurabiliyordu; ancak tüm bunlar, özelinde kalıyordu; çünkü toplum içinde başına buyruk biri olmak tehlikelidir. Bir patron, çalışanlarına yaratıcılık ihtiyacından bahsederken özel sohbetlerinde bu yaratıcılığın sınırları olması gerektiğini, çünkü kendi pozisyonunu tehlikeye atmak istemediğini söylüyorsa, neden insanlar ona blöf yaptığını söylemezler? Neden büyük işadamları özel yaşamlarında şefkatli olsalar bile işyerinde acımasız olurlar?

Bunun nedeni, kurumların, insanın başına buyrukluğuna tahmin edilebilirlik enjekte etmek için yaratılmış olmasıdır ve hâlâ çoğu kurum, insanların eşsiz ya da akıl sır ermez olmadığı, gayet kategorize edilebilir ve kategorize edilmeye ihtiyaç duyar halde oldukları varsayımını temel alır. Sınıfsal ayrım, cinsiyet veya ırk gibi eski kategorize etme ölçütleri artık kullanılmasa da, psikolojik testler ve diğer "davranışsal göstergeler" buna yarar. Dolayısıyla iş tanımları artık profesyonel bir ideale uygun olarak yazılıyor, insanlar bu tanımlara mümkün olduğunca yaklaşmak zorundalar, kişisel zevkleri ve mizaçları unutulur ve özgürlüklerinin bastırılıp kendilerinden alınabileceğini kabul ederler. İnsanları sınıflandırmak –okulda, işte ve her bir sosyal olayda–, atandıkları kategoriye göre onları ödüllendirmek ve sonra da yanlış sınıflandırıldıkları için onları teselli etmek hâlâ tüm ulusal bütçelerde büyük kayıplara neden oluyor. Farklılığa duyulan hayranlık belki artıyor, ancak herkes gibi olmaya veya öyleymiş gibi yapmaya yönlendiren yeni teşvikler bu durumu

dengeliyor; en azından hayranlık duydukları birine benzemeye yönlendiriliyor insanlar ve bütün bir endüstri, insanları, diğer insanların inandıklarına inanmaya ve onların satın aldıklarını almaya sevk ediyor, endüstri kendini buna adamış durumda. Sosyal basamakları tırmanmak en büyük tutku mertebesine yükseltildi, bu da, daha üst noktadakilerin saplantılarını benimsemek anlamına geliyor.

Diğer yandan, bir gruba "ait olma" arzusu her zamanki kadar yoğun kalırken, geleneksel aidiyetler parçalara ayrılıyor ya da çözülüyor. Britanya'da hükümetler, "Britanyalılığın" aşılanmasını ve bütün çocukların, tahtta oturmuş her bir İngiliz Kralı'nın ismini tarihiyle beraber ezberleyerek Britanyalılığı kutlamasını ısrarla isterken, halkın yalnızca %13'ü doğduğu topluma ait olduğunu hissediyor. Yarıdan azı (%44) kendisini en iyi tanımlayan kelimenin *Britanyalı* olduğunu düşünüyor. Üçte birlik kesim, yaşamı boyunca aidiyet duygusunun belirgin biçimde değiştiğini söylüyor. Yalnızca %22'lik kesim kendisini tanıtırken mesleğinden bahsetmenin duruma uygun olacağına inanıyor. Gönüllü etkinliklere adanmışlık, genellikle geçici ve değişken bir durum konumunda. Erkeklerin yalnızca %15'i, kadınların da yalnızca %5'i desteklediği siyasi partiyi hayatının önemli bir unsuru olarak görüyor. Yalnızca %15'i bir sendikaya üye olmaktan dolayı kendini iyi hissediyor. Bir futbol takımının taraftarı olmak genellikle dini inançlara göre daha belirgin bir aidiyet göstergesi durumunda. Ancak %65'lik kesim için toplumun gerçek çimentosu arkadaşlık; arkadaşlar bulmak ve arkadaşlıkları devam ettirmek daimi bir meşguliyet. %88'i, en önemli bağlılığının ailesi olduğunu söylüyor, ancak aile gitgide arkadaşlığın özelliklerini kazanmaya başlıyor; yürekler soğur ya da ısınırken sürekli bakım, tamir ve taze kan gerekiyor.

Konformistlerle antikonformistler arasında gerçekleşen, tüm tarihi domine etmiş ve fazlasıyla tahribat yaratmış savaş, cephanesini tüketmek üzere. Birbiriyle savaşan iki ordu yok artık, yedi milyar gerilla savaşçısı veya değişken hüzünleriyle, hiçbir

zaman bütünüyle tahmin edilemeyen belirsiz amaçlarıyla yedi milyar gerilla mağdur var. Sıradan bir insan olmanın, yalnızca herkes gibi olmanın yeni bir anlamı var artık –herkesten farklı olmak anlamına geliyor–. Tarihin tamamı bu parçalanmanın sonuçlarını inkâr etmek veya ertelemek ya da engellemek yönünde muazzam bir çabaya sahne olmuştur; ancak dağılan parçalardan daha ilgi çekici bir şeyin nasıl inşa edilebileceğini tasavvur etmek artık mümkün.

Buradan çıkarılabilecek ilk sonuç, insani gereksinimlerin en temel, en büyüleyici ve en karmaşık olanlarından birinin, ebedi bir eş bulma arzusunun tatmin edilmesinin hiç de daha kolay bir hale gelmemiş olmasıdır. UNICEF rakamlarına göre, bugün dünyadaki evliliklerin %55'i hâlâ aileler tarafından ayarlanıyor olsa da –yalnızca %6'lık bir boşanma oranıyla–, birçok farklı ülkede gün geçtikçe daha fazla insanın ailenin rehberliğine başvurmadan eş aramasıyla birlikte bu %55'lik oran azalıyor. Bu değişim, insanların %50'sinin şehirlere taşınması kadar ciddi bir değişim. Bir anlamda insanlık, bilinmez bir arazi üzerindeki açık semaya paraşütle atlıyor ve nereye düşeceğine dair herhangi bir fikri de yok; kusursuz eşin veya ruh eşinin ne olduğuyla ilgili bu kadar çok anlaşmazlık hiçbir zaman olmamıştı. Eskiden ruh eşi, cennetten inip gelmiş veya kader tarafından insanın karşısına çıkarılmış kişiydi, onun diğer yarısıydı, onu tamamlayandı. Ancak insanın kendisini bir başka varlıkta kaybetmesi herkesin paylaştığı bir tutku değil artık; çiftler birbirlerine söyleyecek yeni şeyler bulamadıklarında ve heyecanın yerini alışkanlıklar aldığında, karşılıklı hayranlığın güvenli kozasına çekilmek, verdiği tüm hazlara rağmen klostrofobi ile sonuçlanabilir. Heyecan, herkesin istediği bir şey değildir, öyle olmaktan uzaktır; ancak eğitim, eleştirelliği ve merakı artırdıkça ve kültür, yalnızca alışkanlıklara dayalı ritüellerin verdiği tatmin olmaktan çıkıp bilinmeyenin keşfi haline geldikçe, insanlar başkalarını keşfetme arayışına daha çok çıkarlar ve birisinin yarısı olmaktansa, ilgi çekici insanlar olarak tanınmak isterler.

Sosyologlar, ruh eşini bulduğuna inananların herkesten daha kolay ayrılık yaşadığını fark etmişlerdir; çünkü o seçilmiş kişide herhangi bir defoyla karşılaştıkları anda hata yaptıklarına karar verip yeniden ve yeniden denemeye girişirler, o zor bulunur ideal eşi bir türlü bulamadıklarını sonsuz kere keşfederler. Psikologlar da kadınların, kokuları kendilerininkinden farklı olan erkeklerden hoşlandığını söyler, ancak gebelik hapı aldıkları dönemlerde kendilerine benzer erkekleri tercih ederler. Çocuk yapmak istedikleri zaman, birlikte uyum içinde yaşayabilecekleri partnerden farklı birine ihtiyaçları varmış gibi görünür. Tüm bu belirsizlikler yalnızca şu popüler inancı güçlendirmeye yaramıştır: Delicesine âşık olmak ve en azından bir kişi tarafından dünyanın en harika ve en güzel insanı olarak idolleştirilmek, iyi bir hayatın temelidir.

İnsan, dikkatini aşkı nasıl bulacağına odaklarken, aşkı nasıl kaybetmeyeceğini, arzularla, hâkimiyet duygusu ve tavizlerle nasıl başa çıkacağını çok düşünmez. Bunun neticesinde de kişi, âşık olmadığı ama yine de tanımak istediği muazzam sayıdaki insana karşı anlayışını aşk tecrübesi sayesinde nasıl da derinleştirebileceğini gözden kaçırır, bu konudaki bilgisi eksik kalır. Aşk, dünyayı bir başkasının gözleriyle görebilmek yolunda bir başlangıç ve başkalarının hislerini anlamanın bir insana neler katabileceğinin habercisi olabilir. İnsan ilişkilerinde kırılanları tamir etmenin ötesine geçip daha fazla deney yapılabilecek çok alan var. İki insan arasındaki sevgi, insanın şefkat duygularını kendi kaygılarının ötesine yayabilmesinde ilk adımdır ve sonrasında çocukların uyandırdığı hisle bencilliğin aşılması gelir; bu hisler hiçbir insanın başka hiçbir zaman yeterince sahip olmadığı cesaretin kaynağı haline dönüşür; insan tek başınayken yüzleşemediği, hayatı yıkıma götüren tüm korkularla, reddedilme korkusuyla, yitip gitme korkusuyla, yetersizlik korkusuyla ve mutlu çehrelerin ardına gizlenmiş tüm korkularla yüzleşme cesaretini bulur.

Mağrur bireyin özgünlüğünü ön plana çıkaran Rönesans ideali ise yeterli olmuyor artık; çünkü birey, genellikle fazlasıyla

kırılgan ve tatmin olmaz bir onaylanma ve alkışlanma arzusunun işkencesi altında. Hesaplar yapmanın veya katı mantığın kısıtlamalarından heyecan verici bir özgürlüğe götüren Romantik ideal ise sıklıkla hayal gücünün kölesi yapabilir insanı. Yirminci yüzyılın, insanı elden ayaktan düşüren belirsizliklerine, bireyin kendini tanımlama çabasının içinde kayboluşlarına karşı ürettiği panzehir, "kimlik" idealidir; bu ideal, iç gözlemi, endişelerinden kurtulmak için kafesinin içinde huzursuzca dolanıp duran bir hayvana çevirir. Dolayısıyla geleneksel tipte bir ruh eşi bulamamak, yas tutmayı gerektirmez artık. İnsanın kendini kendisine benzeyenlerle ve aynı fikirleri paylaştığı insanlarla çevreleyerek tuhaflıklarını koruma altına alması, onu yalnızca şu soruya götürür: Hayat insanlar için en değerli şey olduğuna göre, insanların hayatın her türüyle ilgilenmelerini engelleyen ne? İnsanlar genellikle o kadar anlaşılmazdır ki, verilebilecek içgüdüsel, temel tepki onları fark gözetmeden vurulup ezilmesi gereken vızıldayan, ısıran sinekler olarak görmektir. Uzlaşma ve uyum arayışının neticesinde itaatin aşılanması ve taklitçiliğin teşvik edilmesi ön plana çıkarken, farklılıkların takdir edilmesine çok daha az ilgi gösterilmeye başlanmıştır.

Farklılıkların ve anlaşılmazlıkların memnuniyetle karşılanma hakkı kazandığı alan ise gastronomi oldu, aslında o konuda da alışkanlıklar hâlâ egemen güç konumunda. Ancak yalnızca yürekli olanlar Boston'lı avukat Jeffrey Steingarten (1942-) örneğini takip ediyor. Steingarten, yemek konusunda uzman ve eleştirmen olmak için mesleğini bırakır bırakmaz, "ister sevdiği yemekler, ister sevmedikleri konusunda olsun, içine işlemiş lezzet tercihlerinden" kurtulmadığı sürece başarılı olamayacağını fark etmişti. Sonrasında da nefret ettiği yemeklerden sistematik olarak ve sabırla defalarca yedi ve bunları yine de sevemese bile, en azından takdir etmeyi öğrendi. Antik Yunanlıların kusurlarını örtmek ve cazibelerini artırmak için savurganlık derecesinde parfüm kullanmaları gibi, çoğu insan da hâlâ hoşlanmadığı şeylerden sakınır. O dönemde kadınlar gibi erkekler de vücutlarının her

bir bölgesine farklı kokular sürüyorlardı: Her biri, "ayaklarına koyu Mısır merhemi emdiriyordu; ağzını ve göğüslerini yoğun palın yağıyla ovuyordu; iki koluna da tatlı nane özü; kaşlarına ve saçına mercanköşk; dizlerine ve bacaklarına dağ kekiği kokusu sürüyordu." Yemeğe çağrılan konuklara yalnızca yemek sunulmaz, tıpkı tiyatro seyircilerine yapıldığı gibi birçok parfüm de sıkılırdı; ayrıca köpeklere ve atlara da parfüm sıkılırdı. En hatırlanmaya değer sayılan şey, bir öpücüğün aromasıydı; Yunan tanrıları kokuyla beslenirdi. Pers Kralı III. Darius (MÖ 380-330), maiyetinde on dört parfümör bulundururdu. Eşitliğin üstün erdem sayılmasıyla birlikte deodorantlar ortaya çıkarak kötü veya farklı kokmaya dayalı ayrımı ortadan kaldırdı. Erkeklik, tehlikede olduğunu hissettiğinde ise parfümün kadınlara özgü olması gerektiğini ilan etti.

Ruh eşini bulma umudu, insanın kendisini anlayan birilerinin veya en azından birinin var olması gerektiğine dair umududur. Yolumuzun üstünde her türden engel var, insanların olmadıkları biri gibi davranmaya teşvik edilmeleri ya da zorla itilmeleri bunlardan yalnızca birkaçı. Özel hayat bu baskıdan kaçış noktalarından biri olmalı, ancak ne sıklıkta bu işlevi yerine getirebildiğini ya da getiremediğini bildiren bir istatistik yok.

19
Farklı Bir Tür Cinsel Devrim Mümkün mü?

1807 yılında, Şangay'dan çok uzak olmayan Suchow'da Shen Fu, Chin Yun'la evlendi. İkisi de on yedi yaşındaydı. "Yirmi üç yıl boyunca çok büyük bir karşılıklı saygı içinde yaşadık ve yıllar geçtikçe birbirimize daha da yakınlaştık... Ayrılmaz bir çifttik" demişti adam. Yun ise, "Dünyada bizim kadar âşık bir çift daha var mıdır, merak ediyorum" diyordu. Yun, ölüm döşeğindeyken Fu'ya şöyle söyledi: "Eşin olarak hep mutlu oldum... Beni sevdin ve her konuda anlayış gösterdin; beni hep hatalarımla kabul ettin. Senin gibi samimi bir dostla evli olmaktan hiçbir zaman pişmanlık duymadım." Karısıyla evlenmeye onu ilk gördüğü an karar vermişti Fu, henüz on üç yaşındaydılar;

dış görünüşü değildi onu bu kadar etkileyen –hayatları boyu karısına dış görünüşüyle ilgili tek söylediği, çok güzel gözleri olduğuydu, gözlerinin güzelliği tavşan dişlerini telafi ediyordu–, asıl hayran olduğu karısının şiirleriydi. Yun, ağabeyinin kitapları sayesinde kendi kendine okumayı ve şiiri sevmeyi öğrenmişti, ancak kadın olması dolayısıyla karşılaştığı kısıtlamaları aşamamış ve zamanının çoğunu ailesinin geçimine katkı sağlamak için dikiş nakış işleri yaparak geçirmişti. Çince'de "kadın" kelimesi, elinde süpürge olan insan tasviriyle yazılır, kadınların ebediyen ev işlerine mahkûm olduklarını göstermek ister gibidir. Fu, eşinin cömertliğini, nezaketini ve ayrıca ne kadar duygusal olabileceğini çok sonraları keşfetti, "bütünüyle mutlu olmak için fazla hassas"tı.

Fu, sınavlarında başarısız oldu, okulunu hiçbir zaman tamamlayamadı, uzun süreler işsiz kaldığı oldu veya işverenlerini ya da çalışma arkadaşlarını sevmediği için girdiği işleri de bıraktı. Açtığı küçük dükkân başarısız oldu, ressam olarak hayatını kazanma girişimi de öyle. Ebeveyniyle çatışmalar yaşadı ve "babasını çok ender mutlu edebilmiş olmaktan" utanç duydu. Sefalet yakasına öyle bir yapışmıştı ki bir keresinde iç çamaşırından başka satacak hiçbir şeyi kalmamıştı. Ama yine de "talihsizliklerin tasası" fazla ezemedi onu. "Kendi fikrime sahip olmayı, başkalarının onayını veya itirazını dikkate almadan yaşamayı seviyorum. Şiir ve resim konusunda başkalarının değer verdiği şeyleri görmezden gelip onların görmezden geldikleriyle ilgilenmeye her zaman hazırım. Herkesin sevdiği manzaralarda da durum aynı... Meşhur manzara noktaları var ama onlarda herhangi bir olağanüstülük görmüyorum; bir de bilinmeyen bazı yerler var ki bence gerçekten muhteşemler. Bir adamın onuru kendi ayaklarının üstünde durabilmesinde yatar... Hayatım boyunca dürüst bir adam oldum." Daha ne sözler verdiğini hatırlamaması kendisi için belki daha iyiydi, ama asıl hatırladığı Yun'la büyük edebiyat eserlerini tartışarak, onunla kırlarda dolanarak geçirdikleri günlerdi, "en güzel olmak için kendi

aralarında rekabet eden çiçekleri" kokluyor, ay ışığında el ele dolaşıyor, şarap içiyor, gülüp eğleniyorlardı. "Ne düşündüğümü gözlerimden ve kaşlarımın dilinden anlıyordu. Her şeyi benim ruh halime göre yapardı ve yaptığı her şey tam benim istediğim gibiydi." Dolayısıyla Fu da, karısının görevinin kendisi ne isterse onu yapmak olduğunu düşünerek geleneksel erkek rolünden kaçamamıştı, ancak bir yandan da erkeğin yapması gerekeni yapamamıştı, ailenin geçimini sağlama rolünde başarısız olmuştu. Yine de, nihayetinde olağandışı bir şey yaptı, birlikte yaşadıkları hayat hakkındaki "gerçek hislerini", "evlilik kurumunun tadını" ve "gezip tozmanın, uzaklara gitmenin keyfini" yazarak başarısızlıklarını ilhama dönüştürdü. Bu müsveddeler ölümünden altmış yıl sonra yayımlandığında Çin halkının en sevdiği aşk hikâyelerinden birine dönüştü ve halen de öyle olmaya devam ediyor, çünkü yazdıkları, iki insanın sevgisinin tüm sıkıntıları ortadan kaldırmak için yeterli olduğunu öne sürüyor.

Ancak daha derin bir önemi de var. Yun ve Fu çifti, kendilerini başka insanlarla olan ilişkilerine bakarak yargılıyorlardı. Yun, kocasının, ailesinin sevgisini yitirmiş olmasından kendini sorumlu tutuyor ve hayatının bu yüzden başarısız gittiğini düşünüyordu. "İyi bir gelin olabilmek için elimden geleni yaptım [bu durum Çinli kadınlar için kocalarını memnun etmek kadar önemliydi], ama muvaffak olamadım." Fu'nun babası 26 erkek çocuk, annesi de 9 kız çocuk evlat edinmişti: Anne babalar ölümsüzlüğe ancak bu şekilde, kendilerini hatırlayacak nesiller yaratarak yaklaşabilirdi. Ve Yun da, iki çocuğuna bakmasının yanı sıra kocasını memnun etmek için kıyafetlerini dikip, tutumluluğu bir sanat dalı haline getirmek dahil her şeyi yaparken, bir yandan da daha fazlasını, erkeklerin yapabildiği şeyleri yapmak istiyordu, seyahatlerinde eşine katılmak ve dünyayı daha fazla görüp tanımak istiyordu. Her şeyin ötesinde de eşiyle duygusal yakınlık alanlarını genişletmeyi ümit ediyordu ve bu yakınlık alanları mekânlara olduğu kadar insanlara da uzanıyordu. Bir kadın olarak Yun, erkeklerin tadını çıkardığı özgürlüklere sa-

hip değildi, peki bu özgürlükleri kazanmak onu tatmin edecek miydi? Aslında erkeklerin de özgür olmadıklarını göremiyordu. Fu'nun şu sözleri erkeklerin yapabileceklerinin sınırlarını çizmiş oluyordu: "Mahrem yerleri hiçbir zaman tek başıma araştırma ve keşfetme imkânım olmadı." Cinsel devrimlerin bir sonraki aşamada ne yönde yol alabileceğine dair bir ipucu bu. Seks yalnızca doğanın bir gücü ya da sevginin ifadesi, ahlak kriteri, iktidar mücadelesi ya da genlerle hormonların ana karakterler olduğu bir tiyatro oyunu olarak düşünülürse çok şey göz ardı edilmiş olur. Cinsellik, aynı zamanda bir kişinin kendi başına tatmin edici derecede yapamayacağı bir şey hakkındadır.

Bir gün Yun, Fu'ya, ona bir metres bulacağını ve birlikte yaşayabileceklerini söylemişti. Böylesi bir lüksü nasıl karşılayabileceklerini sordu Fu da. Keyiften değil soyun devamı için metres tutma uygulaması, ideal olarak kıskançlık gütmeyen sadık bir eşin onayıyla gerçekleşiyordu ve özellikle daha varlıklı sınıflar arasında bir geleneğe dönüşmüştü; kıdemli devlet yetkililerine metres sağlayan kişiler, İmparator tarafından da bizzat desteklenıyordu. "Evliliğimizden gayet mutluyum" demişti Fu. "Neden bir başkasını arayalım ki?" Yun ise kararından vazgeçmedi ve "hem güzel hem de çekici" genç bir kadın buldu kocasına, "gözleri bir sonbahar göletinin yüzeyi kadar güzeldi" ve "edebi bilgisi de çok genişti". "Onu ben de seviyorum" demişti Yun ve metresle kardeş olmak üzere ant içmişlerdi. Fu şu soruyu sordu: "Yun, Li-Yu'nun ünlü oyununun kadın kahramanını taklit etmeye mi çalışıyor?" Oyunda bir kadın, başka bir kadına âşık oluyor ve onu kocasına metres olarak eve getiriyordu. "Evet" diye yanıtladı Yun. Roman yazarı ve oyuncu menajeri Li Yu da sınavlarda başarısız olmuş bir başka Çinliydi, cesur bir erotizm –ve gastronomi– analistine dönüşmüştü, aynı zamanda farklılıkların ve yeniliklerin savunucusuydu. Mesajı şöyleydi: "Zevkleriniz yersiz olsa bile, kendi yersizliklerinizi işleyip geliştirirseniz, yersizlik olmaktan çıkarlar." Sonunda, metres tutma fikrinden bir şey çıkmadı ve Yun 40 yaşında öldü, öldüğünde

doktora bile verecek paraları yoktu.

Fu'yla bir çift olarak, Fu'nun ailesinden ayrı yaşamaları, Yun'u tesadüfen bu konuda bir öncü yapıyordu. O dönemde çoğu yerde aileyle birlikte yaşamak normal sayılıyordu, birçok nesil hep bir arada büyük bir aile halinde aynı evde yaşardı, hatta bazen çalışanlar veya hizmetkarlar da hane halkına dahil olurdu. Diğer yandan, bu anlayışı özgürlük ve mahremiyet idealiyle değiştiren sayısız modern çift, tahmin edemediği bir salgın hastalığın darbesini yedi: can sıkıntısı, birbirine söyleyecek bir şey bulamama hali. Eğlence endüstrisi, tekrar tekrar ortaya çıkan bu belaya çare bulmak için mücadeleler verdi ancak eğlence de sıkıcı hale gelebildiği için bu da bir tedavi olmaktan ziyade geçici bir rahatlama sundu yalnızca. Yun'un eve bir üçüncü kişi getirerek sahip olduğu hayat tecrübesinin sınırlarını genişletme girişimi de geniş kitlelerce bir çözüm olarak görülmedi ve çiftler kendilerini üçüncü şahıslardan uzak tutarak sınırlar oldu. Araştırmalara göre, Amerikalı kadınların büyük bölümü evlenmelerinin ardından kıskanç kocalarını tehdit altında hissettirmemek için yakın erkek arkadaşlarından uzak durmanın akıllıca olacağı düşüncesinde. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri, kıskançlık yaşamadan nasıl çift olunacağı hep problem olmuştur: Mezopotamya'da MÖ yaklaşık 1750 yılında iki âşık arasındaki kayda geçmiş ilk konuşma, sevgilisinin bir başkasına fazla yakın davranmasından şüphelenen bir kadını ve sevgilisini geri kazanma kararlılığını merkezine alıyordu: "Hayır, o seni sevmiyor", diyor kadın... "Rakibemi alt etmeliyim... Sevdiğimi geri almalıyım... Bir senin aşkına susamışım ben". Ancak kıskançlık, çiftler arasındaki ilişkileri güzelleştirmenin önündeki engellerden yalnızca biri.

Cinsel devrim modern bir buluş değil. MS 3. yüzyılda Çinli ahlak kuramcıları Çin İmparatorluğu'nun bir sefahat devrine girmiş olmasından şikâyetçilerdi, insanlar yalnızca duygularını tatmin etmekle meşguldü ve "şehvet dolu dürtülere" kapılıyorlardı; öyle ki iyi yetişmiş kadınlar bile "hafifmeşrep şakalar

yapıyor, içiyor ve kendilerini bırakıp şarkılar söylüyorlardı." İktidar mücadelelerinden uzak yaşayan ve imparatorla saray maiyetinin aczinden ve yozlaşmışlığından bunalmış varlıklı taşralılar, cinsel zaferleri siyasetin alternatif şekli olarak görüyordu. Bu insanlara göre cinsellik, devlet destekli ahlakçılığa karşı bağımsızlıklarını ilan etmenin ve en azından kadınlarla istediklerini yapabiliyor olduklarını göstermenin bir yoluydu, kendi küçük otorite alanlarını kurmalarının ve ilham verici bir amaç peşinde koşmanın göstergesiydi. Ancak sonuç dramatikti, her zamankinden daha sofistike hayat kadınlarıyla dolu bir endüstri çıktı ortaya, aradığını bulamamış seçkin bir tabakayı ve yeni zengin olmuş tüccarları eğlendiriyorlardı. Taoistler bile özenli cinsel seremoniler, ayinler, masajlar ve çeşitli birleşme şekilleriyle seksi kozmolojik bir deneyime dönüştürdüklerinde, her ne kadar kadınlara zaman zaman aktif bir rol vermiş olsalar da, kadınları sık sık ikinci plana düşürmüşlerdir.

"Sefahat", erkek ve kadının birbirinden ne istediği üzerine birçok soru çıkardı ortaya, ancak çok az sayıda pratik cevap getirdi. Juan Chi (MS 210-263), geleneksel cinsel etiğin artık geçmişte kalıp kalmadığını sorgulamıştı: "Bu ritüeller bizim zamanımızın insanları için mi oluşturulmuştu?" Hsieh An'ın karısı (320-85) şöyle söylemişti: "Cinsel davranışların kuralları erkekler yerine kadınlar tarafından yazılmış olsaydı, çok farklı olurdu". Evinde çıplak dolaşmasıyla ünlü Liu Ling (221-300), mahremiyete dair ilk deklarasyonlardan birini yayımlamıştı: "Evimin odaları benim pantolonlarım. Beyler, pantolonuma girerek ne yaptığınızı sanıyorsunuz?" Kocasına alışılmış saygı ifadeleriyle hitap etmediği için azarlanan bir kadın şu cevabı verme cesaretini bulabilmişti: "Seninle samimiyim ve dolayısıyla sana *sen* diyorum". Takip eden yüzyıllar boyunca insanlar yönetimlere karşı saygılarını veya korkularını her kaybettiklerinde ve davranışları üzerindeki idari kontrolü görmezden gelebileceklerini hissettiklerinde bir cinsel devrime girişmişlerdir. Hükümdarlar otoritelerini yeniden kurdukları her seferinde

kısa süren cinsel özgürlük periyotlarına son vermişlerdir. Bu cinsel özgürlük-cinsel baskı gelgiti defalarca tekrarlanmıştır. 20. yüzyılda Mao idaresi altında cinselliğe dair her türlü konuşma yasaklanmıştı ve enerji, ekonomik gelişime yönlendirilmişti; ancak Mao yönetiminin düşüşünden hemen sonra cinsellik yeniden ortaya çıktı ve bu kez "yatak odası sanatları" üzerine çok çeşitli yayınları ve insanların kullanabileceği belli cinsel teknikleri anlatan araştırmaları da beraberinde getirdi.

Bu cinsel devrimlerin amacı özel yaşamı toplumsal yaşamdan ve toplumun sansüründen uzak tutmaktı. Ancak özgürlüğün çok kısıtlı bir hedef olduğu ortaya çıkmıştı. "Cinsel özgürlük" her zaman tutucu reaksiyonlara neden olmuştur ve kadınlarla erkeklerin birbirlerini daha iyi anlamalarını sağladığı da kesin olarak söylenemez; ayrıca ne aralarındaki sevgi alışverişini artırmış ne de hayatın neler vaat edebileceğine dair bakış açılarını genişletmiştir.

Fu ve Yun'un yaşadığı dönemde Avrupa'nın bazı bölgelerinde de benzer bir akım ve ters akım yaşanıyordu. Onların doğduğu yılda, 1763 yılında dönem dönem parlamento üyeliği de yapmış Londra belediye başkanı, İngiltere ve Amerika sömürgelerinde özgürlüğün savunucusu John Wilkes şöyle yazmıştı:

"Birkaç iyi sevişmeden
Çok da fazlasını veremez hayat,
Sonra da ölürüz zaten."

Mutluluk peşinde koşmanın hayatın en önemli amacı olduğu ilkesinin uç noktadaki bir yansımasıydı bu. O ana kadar tehlikeli olmakla suçlanmış şehvet, bazıları tarafından artık "en seçkin ve en heyecan verici zevk" olarak kucaklanıyordu. Erkeğin iştahı üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştı: "bir düzine adamın gönlünü eğlendirdiği bir kadın... bir on üçüncüye de asla daha az tatlılıkla sunmaz kendini." İngiltere'de Cehennem Ateşi Kulübü kendini şu sloganla taçlandırmıştı: "Ne isterseniz

onu yapın"; kulüp, önde gelen politikacılar, ordu yetkilileri, soylular, tüccarlar ve akademisyenlerden oluşan saygıdeğer bir seçkin sınıfı çıplak kadınlara göz süzmek, pornografi okumak, penislerini kıyaslamak ve "erkekliğin kutlandığı ihtişam dolu ayinler"le mastürbasyon yapmak üzere bir araya getiriyordu. Diğer yandan, Çin'de olduğu gibi bu dönem geçip gitti ve 1800'e gelindiğinde dindarlık ve iffet, modaya geri döndü. 1920'ler ve 60'lar cinsel özgürlüğü yeniden kucakladı belki ama, bir ters tepki de yaratmış oldu. 2012 Yılında Alain de Botton, "seksin bizim için yarattığı açmazların büyük bölümünün çözümü yok" çıkarımını yaptı ve insanların hayal kırıklıklarıyla yaşamayı öğrenmeleri gerektiğini söyledi. Günümüzde insanlar cinsel yönelimlerine göre gerçekten de geçmişte olduğundan daha haşin biçimde kategorize ediliyorlar. Ve halka mal olmuş hiçbir insan, Kral I. James ve Buckingham Dükü'nün on yedinci yüzyılın başlarında sürdürdükleri türden bir ilişkiyi onlar gibi kamuya açık olarak yürütemiyor artık. Onlar birbirlerine mühürlenmemiş mektuplar yazıyorlardı; kral, genç düke "sevgili çocuğum ve eşim" diye sesleniyor ve mektuplarını "sevgili baban ve kocan" diye imzalıyordu. Dük ise cevaplarında "aklımda yalnızca bir an evvel sevgili babamın ve efendimin bacaklarına sarılmak var" diyor ve "majestelerinin naçiz kölesi ve köpeği" diye bitiriyordu.

Hindistan ise Çin'in aksine hayatın amaçlarından biri olarak cinsel haz peşinde koşmaya kutsal bir destek verildiğini açıkça ifade ediyordu. Dolayısıyla özgürlük için savaşmaya gerek yoktu; dinin kurallarına uymak, sosyal yapılara saygı göstermek anlamını da taşıyordu. Yaklaşık altı yüz yıl önce yazılmış olan *Kamasutra*, Hindistan alt kıtasına, inanç ile şehvet kültürünü uzlaştırmaya en çok yaklaşmış bölge unvanını kazandırmıştı; bu eser, aşk yapmanın altmış dört farklı şeklinin sanat ve din seviyesine nasıl çıkarılabileceğini gösteriyordu. Her harekete, her sarılmaya, her pozisyona bir anlam verilmişti; orgazm, erkek ve kadının mistik birlikteliğine dönüştürülmüştü, cinsel ilişki sırasında özenle rol yapılması çatışmayı bir tiyatro oyununa

çeviriyordu ve vücut sıvılarının transferi günahların bedenden atıldığı bir ritüeldi. Dahası, tapınaklar da erotik sanat eserleriyle doluydu; seks, kutsalı aramanın bir yoluydu artık. Avrupalı ziyaretçiler, cinsel eğitimin inceliği ve çeşitliliği karşısında şaşkına dönüyorlar, zinanın altın reçetesini bulduklarını düşünüyorlardı, çünkü kendi cinsel anlayışlarında "doyumun temelinde monotonluk yatardı"; ancak bu medeniyette –Hindistan– "tek bir eşle otuz iki farklı kadınla yaşar gibi yaşanabiliyordu, ulaşılabilecek hazlar her birinde çeşitleniyor ve doyumu imkânsız kılıyordu". Hindistanlı kadınların "yirmi dakikadan azıyla tatmin olamamalarına" Avrupalılar çok şaşırıyordu. Ancak yatak odasının dışında, sosyal hiyerarşiler hâlâ dokunulmaz durumdaydı. Kişisel davranışlar üzerindeki eski sınırlamalar, ki genellikle kesin hatlarıyla belirlenmemiş sınırlamalardı bunlar, bazen daha kısıtlayıcı hale gelebiliyordu. MÖ 9. yüzyıl gibi uzak bir geçmişte Sanskritçe yazılmış büyük destan Mahabharata'da durumun tersine işleyebileceği de öne sürülmüştü:

> "İnsanın karısı yarı adamdır, arkadaşların en iyisidir...
> Erkek, cesareti eşiyle bulur...
> Mutluluğun, erdemin ve aşkın hazları ona bağlıdır."

Ancak on asır sonrasında *Arthasastra,* erkeğin eşinden tek beklentisinin itaat olduğunu ısrarla söyler: "Kadın hiçbir şeyi bağımsız yapmamalıdır, kendi evinde bile. Çocukluğunda babasına tabidir, gençliğinde kocasına ve kocası öldüğünde de oğullarına; özgürlüğün tadına asla varmamalıdır... Erdemli bir eş, efendisine daima bir tanrı gibi tapmalıdır."

Cinsel yakınlık, erkeklerle kadınlar arasındaki engelleri yıkamamıştır. A. K. Ramanujan (1929-93) tarafından yazılmış Love Poem for a Wife [Zevceye Yazılmış Aşk Şiiri] "bizi ayrı kılan, paylaşılmamış bir çocukluktur": kadın ve erkek çok farklı yetiştirilmişlerdi. *Hindustani Times*'ın araştırmalarına göre, günümüz Hindistan'ında 25 yaşın altındaki insanların dörtte

üçü görücü usulü evlilikleri destekliyor. Hollywood filmlerinde de aşkın aileye üstün gelmesi beklenmiyor genellikle. Kadının taciz edilmesi başlıca şikâyetlerden biri olmaya devam ediyor. Cinsel özgürlük erkeklerle kadınlar arsındaki ilişkileri değiştirmek için yeterli değil.

Refah veya lüks de yeterli değil, medeniyetlerin yükselişi veya düşüşü de. Şehvetin canlandırılmasındaki problem, sonraki aşamada, daha fazla şehvetin ötesinde ne olacak sorusunu ortaya çıkarması. Roma İmparatorluğu MS ilk iki yüzyılda gücünün zirvesindeyken, görünürde her şeye sahip insanlar bedensel haz idealine isyan etmişlerdi ve ardından Hıristiyanlık da bu isyana katılmış ve dini otoritesini stoik felsefeye eklemişti. "Beden ölür, ruh yaşar" derdi vaizler; manevi hazlar daha önemliydi. Cinsel ilişkinin reddini yücelten dünya çapındaki keşiş hareketi yalnızca seksle alakalı olmakla kalmıyor, aynı zamanda insanlığın ne olması gerektiğiyle ilgili farklı bir görüşü de ifade ediyordu. Keşişler, rahibeler ve münzeviler kahramanca bir deneye girişmişlerdi: kutsallığa öylesine eksiksiz bir inançla bağlanacaklardı ki yaşlandıklarında kendilerine bakacak çocuklara ihtiyaçları olmayacaktı. Ayrıca birçokları için dünyanın sonu zaten an meselesiydi. Tüm doğal arzulara direnerek kendilerini basit hayvanlardan ayırmak istiyorlardı ve amaçları herkesi sevebilmekti, yalnızca bir eşi değil. Kendilerini cinselliğin hükmünden kurtarma tutkuları, daha sonraları kendilerini paranın hükmünden kurtarmaya çalışacak komünistlerin tutkusu kadar cesurcaydı, ama bir o kadar zor olduğu da çıktı ortaya. Batı manastır sisteminin kurucusu Mısırlı aziz Pachomius (292-346), elli ve yetmiş yaşları arasında duaya konsantre olmaya çalıştığı anlarda bile bir kadın arzulamadan tek bir gece veya gündüz geçirmediğini söylemişti. Manastır sistemini Mısır'dan alıp Avrupa'ya getirmiş olan St. John Cassian (360-435), altı ay içinde kusursuz iffeti garanti ediyordu: İnsanın tek yapması gereken kendini şehvet, arzu ve açgözlülük duygularından arındırmaktı, bu da günde yalnızca iki somun ekmekle yaşamak demekti; bu düşüncelerle

yaşamanın anlamını değiştiriyorlardı. İnsanın, ıstırabı alt edebilme yeteneğini test etmek için ve manevi kazanımlar karşılığında cinsel arzunun üstesinden gelmek amacıyla çile çekmeye gönüllü olması fikri asırlar boyu hayranlıkla karşılandı. Bir başkasının bedeniyle temas etmeyi reddetmek de kabul gören bir fikirdi, çünkü ten, ölümlülüğü hatırlatırken, cinsel arzu da insanın Tanrı'ya hizmet yolunda zayıflığının bir göstergesiydi. Kadınlar, çileciliği İsa'nın gelinleri olarak kucaklıyorlardı. Ancak Katolik rahipler, sıradan insanların cinsel yaşamına karışmaya kalktıklarında güçlerinin sınırını da fark etmiş oldular. Yılın yalnızca 184 veya 185 günü sevişmeye izin vermeleri ve ayrıca günah çıkarma esnasında duyduklarını dine aykırı gördükleri cinsel farklılıkları cezalandırmak için kullanmaları tepki toplamıştı. Bugünün ekonomik sistemi ise, kısmen, kişisel iradenin reddi üzerine kurulu.

Bir insanın yaşamanın ne demek olduğuna ilişkin bakış açısını değiştirmek, cinsel devrim yapmanın bir yoludur. Bir diğer yolu da cinsellikle ilgili bakış açısını değiştirmektir. 1905 Yılında "seksî" sözcüğü, "kendini sekse kaptırmış kişi" anlamına geliyordu; 1923 yılında ise ilk kez "çekici olmak" anlamında kullanıldı. Peki günümüzde "seksî" bir insan, kadın ve erkeğin var oluşlarının içerdiği karmaşıklıkları algılayabilen kişi olabilir mi? Çince, böylesi bir görüşü destekler, çünkü seks için kullandıkları kelime, *xing*, yirminci yüzyıldan önce daha geniş bir anlama sahipti, özellikle cinsel organları kastetmek yerine, bireyin bütün kişiliğini tanımlıyordu. Ancak bütün kişilik, insanların ilk aşamada birbirlerinin çekimine kapılmalarına neden olan unsur olmaktan hâlâ uzak. Böylesi konuları bile rakamlara dökmekten hoşlanan araştırmacılara göre insanlar her şeyden önce dış görünüşten etkileniyorlar (%55), sonrasında konuşma tarzından (%38); söylenen sözlerin kendisinden ise çok daha az oranda (%7) hoşlanıyorlar. Cinsel devrimin bir başka şeklinin neyle ilgilenmesi gerektiğine dair ek bir ipucu değil mi bu? 1511 yılında "sohbet" kelimesi İngi-

lizce'de "cinsel münasebet"i tanımlamak için kullanılıyordu. 18. yüzyılda "suça yönelik sohbet", "zina" anlamındaydı. 21. yüzyılda ise "mahrem sözler" ifadesi, insanları birbirine çeken mıknatısın ille de bedensel deliklerden geçmek arzusunun bir ürünü olmadığının hatırlatıcısıydı; insanlar birbirlerinin zihinlerini, zevklerini ve deneyimlerini keşfetmekten de zevk alıyorlardı. Uyarılmanın ve orgazmın nasıl yaratılacağına dair kesin talimatlar veren seks kitapçıkları, mekanik verimlilik inancını hatırlatan tuhaf birer yadigâra dönüşebilir bir gün; çünkü birilerinin size yapmanızı ve söylemenizi istediği bir şeyi tekrarladığınızda bir başkasının gölgesi olmaktan öteye gidemediğinizi fark edersiniz.

Çin'de, Yun, eşi Fu'yla konuşurken neredeyse aynı anda, Fransız İhtilali Kurucu Meclisi'nin bir üyesinin nasıl bir talepte bulunduğunu bilemezdi. Bu meclis üyesi, "insanı toplum hayatında özgür ve mutlu kılan" İnsan Hakları Beyannamesi'nin ardından, "insanın özel yaşamındaki özgürlüğü ve mutluluğu teminat altına almak bize düşer" diyordu. Ancak bu yaklaşımdan ortaya çıkan yegâne sonuç, boşanmaya izin verilmesi ve babaların yetişkinliğe erişen çocukları üzerindeki egemenliklerinin kaldırılmasıydı. Her ne kadar Fransız romanları o güne kadar otoriter babalarıyla çekişme içinde olan asi çocukları anlatmış olsa da, gitgide daha sık olarak, çocuklarının sevgisini arayan babaları tasvir ediyordu; politikacıların fark edemediği nokta buydu. Sevgi vermek, herhangi bir seçim manifestosunda hiç yer almamıştı ve "Savaşma Seviş" sloganı da sevişmenin sevgi üretip üretmediğini bulmaya çalışan özenli bir araştırmanın ürünü olarak çıkmamıştı ortaya. "Sevgi" kelimesi İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde geçmez, Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik kavramları da sevgiyle ilgilenmez. Resmî yetkililer, şu sözleri sarf etmiş olan Konfüçyus'la aynı fikirde gibidir hâlâ: "Erdemli olmayı, seksi sevdiği kadar seven biriyle karşılaşmadım hiç". İş; sevgiyi, tüm nimetlerin en yoğun arzu edilenini çoğaltmaya geldi mi kifayetsiz kaldığını fark eder sanki bu otoriteler, halbuki

kendileri de arzu ederler sevilmeyi. Gücü veya parayı elinde bulunduranlar herkesin nasıl mutlu edilebileceği konusunda kendilerine göre bir fikir sahibidir, herkese daha fazla güç ve para vermektir onların fikri. Ancak ne parası ne de gücü olanlar için farklı bir şeyler denemek mümkündür, o esrarengiz mıknatısı, insanların birbirlerine karşı hissettikleri çekimi, nefreti daha özgün biçimde kullanabilirler.

Aşılması güç engellerle karşı karşıyayız. Kadın da erkek de, geçmişin değer yargılarını protesto etseler bile eski imtiyazlarına sarılmaktan geri durmuyorlar. Seks hâlâ fethetme ve hükmetme duygularıyla ilişkilendiriliyor ve silahsızlanmaya gidildiğine dair fazla işaret yok ortada. "35 Kültür üzerinde yapılan çalışma"ya göre dünya genelinde erkeklerin dörtte üçü tek gecelik ilişkiye aç. Vazife duygusundan ziyade aşkla yapılmış evlilikler bile hâlâ kadınları erkeklerin arkasını toplar pozisyonda bırakıyor, aşk ise geleneksel ev işlerini devam ettirmelerinin mazereti oluyor: "Onu seviyor olmasaydım çoraplarını yıkamazdım". Bir asır öncesinde, eve ekmek getiren bir koca sahibi olmak, onun aşağılamalarına, şiddetine ve sadakatsizliğine maruz kalmaktan daha önemli sayılıyordu ve eşler arasındaki cumartesi gecesi kavgalarının utanılacak bir yanı yoktu. Ancak günümüzde ekonomik özgürlüğünü kazanmış kadınlar dahi hakaretin daha incelikli biçimlerinden tümüyle kurtulabilmiş değiller henüz. Bu inatçı dertler için bir formül gerçekten yok mu?

Resmi yetkililerin çabaları başarılı olmaktan son derece uzak. Peki sıradan insanlar özel ve kişisel deneylerinde daha iyi iş çıkarabilirler miydi? Seksten ve aşktan ne istediklerini yalnızca onlar netleştirebilir; daha doyurucu iletişim yollarını yalnızca onlar geliştirebilir. Yun'un sıkı sıkıya kapatılmış ilişkilerini açmak girişiminde başarısız olduğu, Fu'nun erkeklerin yapması gerektiğine inandığı gibi kahramanca ve özgür hareket etmeyi başaramadığı doğru. Ancak iki asır sonrasında, içinde bulundukları ikilemden çıkmanın bir yolunu bulabilirlerdi belki. Bu açıdan ABD'de son dönemde yapılmış bir araştırma,

erkek ve kadınların hoş görebilecekleri en son şeyin kendilerine yalan söylenmesi olduğunu ortaya koyuyor; cinsel sadakatsizliğin örtbas edilmesi anlayışının geniş ölçüde kabul gördüğü kırk yıl öncesine göre aldatılmayı kabul edemeyenlerin oranı neredeyse iki katına çıkmış durumda. Diğer yandan günümüzde %91'lik bir çoğunluk, insanın eşini aldatmasını, eskiden toplumsal ayıplama ve aşağılamayla cezalandırılan boşanma, evlilik öncesi seks ve evlilik dışı çocuk yapmak gibi geçmişin tüm diğer tabularından daha tiksindirici buluyor. On dokuzuncu yüzyılın başlarına dönüldüğünde, akıllı kadınların sıkıcı evliliklerle başa çıkmak için icat ettikleri ilk reçetelerden biri, sevgililer arasındaki açık sözlülük olmuştu, ancak erkekler buna hazır değildi. Dolayısıyla dikkatler, kadınların erkeklerle aynı hakları kazanması yönüne çevrildi. Ancak kadınlar için erkeklere daha fazla benzemek, bir gelişme değildir. Bugün hâlâ duygularını açığa vuramayan veya mahrem ilişkilerin karmaşıklığını anlayamayan sayısız erkek var. Neredeyse hiç konuşmayan bir sürü çift var. Eşlerin birbirlerine ne söyledikleri üzerine yapılmış ender çalışmalardan biri, çiftlerin yarısının sevişirken sessiz kaldığını, diğer yarısının ise "sevgi sözcükleri söylediğini" ortaya çıkarmış. Uzmanlar, sevgililere "romantik şeyler" söylemelerini tavsiye ediyor ve bazıları da duruma uygun cümlelerin listesini veriyor, ki kayda değer bir banalliktir bu, sanki cinsel performans herkesin aynı meşhur duayı tekrarlaması gereken dini bir ayinle kıyaslanabilirmiş gibi. Uzmanlar, farklı düşünceler ve genellikle ilişki sırasında ortaya çıkan görünüşte alışılmadık cinsel fanteziler karşısında şaşkınlığa düşüyorlar ve bu konularda yapılmış az sayıdaki ciddi ve bilimsel araştırma da bu fantezileri anksiyete gibi patolojik kategorilerle ilişkilendirmek gibi sınırlı bir yaklaşımın ötesine gidemiyor. Halbuki bunları, hayal gücünün ilgi çekici açılımları olarak değerlendirebilir veya partnerlerin genellikle anlayış göstermekten uzak kaldığı, hatta varlığından habersiz oldukları fikirler hakkında sohbet imkânı olarak görebilirler.

Cinsel ilişkinin fiziksel ve duygusal hazlarına, ortaya çıkardığı bağımlılık yaratıcı zirvelere o kadar yoğunlaşıldı ki, karşılıklı anlayışı, sevgi ve şevki canlandırmak için neler yapabileceği hakkında keşfedilmeyi bekleyen çok şey kaldı.

*

Cinsel arzuyu, yemek yemeye duyulan ihtiyaçla kıyaslanır bir şey gibi görmeye gerek yok artık. Yemek pişirme konusunda cinselliğe göre daha fazla gelişme olmasının bir nedeni, yemek pişirmenin basitçe insanın iştahını doyurmaya çalışmakla kalmayıp, alınan keyfi de beslemeye çalışması. Yeme eylemi, farklı tipte konukları eğlendirmeye, büyülemeye ve şaşırtmaya adanmış bir ziyafete dönüşüyor, yemek türleri ve farklı lezzetler üzerine sahip olunan bilgileri tüm dünyada daha geniş kitlelere yayıyor. Buna karşın cinsellik, mahrem ve gizli bir şeye dönüştü. Bir zamanlar evrensel bir eğlencenin kalbindeydi, topluluklar hep beraber yaşayan her varlığın doğurganlığına neşeyle tapınırdı, tarlalarda tohum ekme dönemini yücelttikleri gibi cinsel birleşmeyi de herkese açık olarak kutlarlardı; ekinlerin büyümesi ve çocukların dünyaya gelmesi aynı şeylerdi. Ancak günümüzde mümkün olduğunca çok çocuk sahibi olmak cinselliğin amacı olmaktan çıktığından beri; "doğurganlık ve çoğalmak" tutkusu, zevk ve aşk arayışıyla yer değiştirdiğinden beri; yine bu tutku, rolü uzun zaman boyunca doğurmaya indirgenmiş insanlığın yarısı için eşit imkânlar arayışıyla yer değiştirdiğinden beri erkeklik ve kadınlık hakkındaki mitlerin çamaşır makinesine gönderilmesi gerektiği ortada. Kolay bir konu değil bu, çünkü cinsellikle ilgili basmakalıp yargılar çok derinlere yerleşmiş durumda ve baştan çıkarma, öylesine ilgi çekici bir oyun ki ilişkiler daha uzun süre dur durak bilmeden tekrarlanan teatral performanslar olmaya devam edebilir. Eğer erkekler yerine kadınlar tarafından belirlenmiş olsaydı, cinselliğin kurallarının oldukça farklı olacağını uman

dördüncü yüzyıl Çin kadınları, yaşasalardı, bu dileklerinin bugün de gerçekleşmediğini görmekle kalmayacak, sonucun da belirsizliğini koruduğuna şahit olacaklardı.

Bu konuyla ilgili yeni bir unsur ise özel yaşamın artık toplumsal yaşamdan daha aşağıda, daha önemsiz ve bencilce görülmesine gerek kalmamış olması; özel hayat, toplum hayatından bir kaçış olarak kalmak, dünyevi ikiyüzlülüklerden saklı tutulmuş gerçeklerin ağzı sıkı bir muhafızı olmak durumunda değil. Özel hayat, toplumsal hayatın üzerine inşa edildiği ilişkilerden, sonsuz sayıda ve farklı derecelerdeki bağlantıların beslendiği yaşayıştan tümüyle ters yöndedir. Yoğun çalışan bir atölyedir, sempatiyi ve ilgiyi mayalar, duygusal ve entelektüel bağlar örer ve bazen de bu bağları koparır. Özel hayatın, eşitlik anlayışını geliştirmek açısından hayati bir rolü vardır, politikacıların ve ekonomi biliminin tüm çabalarına karşın hâlâ bir düştür eşitlik. Dış görünüş, karakter veya yetenek açısından insanlar arasında var olan kökü kazınmaz farklılıklar, yalnızca özel ilgi sayesinde değer verilen avantajlar olarak görülebilir. Her bir bireye işkence eden korkuları hiçbir yasa, hiçbir servet, hiçbir ilaç eşitleyemez ve nihayetinde bu korkulardır insanın nasıl bir hayata sahip olduğunu tayin eden; eğer başarı, bu bir sürü korkuya ve insanın kendi yetersizliklerinin rahatsız edici varlığına karşı kazanılan zaferlere bağlıysa, fırsat eşitliği denen şey boş bir vaat olmaktan öteye gidemez. Kaygıların adaletsiz dağıtımı, sevginin adaletsiz dağıtımıyla daha da derinleşir ve sevgi, özel hayatın yarattığı bir şeydir. İnsanlar sevgiye fazlasıyla aç, yalnızca sevgi görmeye değil sevgi sunma fırsatlarına da o kadar açlar ki, bu sevgiyi hiç tanımadıkları ünlülere sunuyor ve karşılık görmemekten de hiç yakınmıyorlar. Özel hayat, sevginin büyütülüp beslendiği bir yuva olduğunda, eşitliğe ulaşmak adına vazgeçilmez bir katalizördür.

Özel hayatta, kardeşliğin anlamını da, yönetimlerin ve hayırseverlerin yaptıklarının ötesine taşıyıp derinleştirmek imkânlı hale gelir; kaldı ki onların ilgi alanı çaresiz kalmış

azınlıkların derdini azaltmaktır. Oysa kardeşliğe dair değerleri sunmaya ve görmeye herkes ihtiyaç duyar; kişinin, sahip olduklarını, kendi özsaygısının empoze ettiği engellerin ötesine taşımaya, sahip olmadığı nitelikleri edinmeye, başkalarının düşüncelerine ulaşmaya, tasavvur dahi etmeye cesaret edemediği olasılıkların daha fazla farkında olmaya ihtiyacı vardır. İnsanların daha önce mümkün olduğunu bile düşünmedikleri girişimlerde bulunmaları, her şeyden önce özel sohbetlerde buldukları cesaret ve güvenle, tek başlarına yapamayacakları bir şeyi yapmalarını sağlayan partnerler bulmalarıyla, başkalarını keşfetmek ve başkaları tarafından keşfedilmek duygusundan hayat bulmalarıyla ve birbirlerine sunduklarını sindirmeleriyle mümkün olabilir, insanlar ancak bu şekilde daha dolu bir hayata kavuşabilir. Anlayış, sevgi ve şevk, özel hayatın toplum hayatına katabileceği unsurlardır. Siyasi devrimler bu unsurları göz ardı etmiştir. Çift olma fikrinin boyutlarını genişletmek görevi cinsel devrimlere kalmaktadır; varoluşun her alanını etkileyen birebir ilişkilerin, bu evrensel öğenin bir parçası olarak sevgililerin karşılaştıkları problemleri görmek cinsel devrimin işidir.

Fu ve Yun'un hikâyesi henüz sonlanmamış bir hikâye. Çift olmanın meyveleri hâlâ keşfedilme sürecinde.

20
Sanatçılar Kendilerini İfade Etmenin Ötesinde Neyi Amaçlayabilir?

Ortaçağ'da en katı hiyerarşik düzene sahip toplumlardan birinde, Japonya'da, soya dayalı bir idari sınıf olan savaşçı samuraylar şiir yazdıklarında, tanınmayacak derecede nazik olabildiklerini ve yabancılara karşı davranışlarının da değiştiğini fark etmişlerdi. "İlk kez tanıştığımızda bile... birbirimize karşı bir yakınlık hissediyoruz... ve kuzen kadar yakın oluyoruz." Bu alıntı, farklı nazım türlerinde eserler veren ve "renga (bağlı nazım)"nın –iki veya daha fazla kişi tarafından yazılan şiir– ustası Sogi'den (1421-1502) yapılmıştır. Sogi'nin insanlığın ortak hafızasında bir yeri vardır; çünkü o, işbirliğine dahil olan

şairler arasında duygusal bağlar yaratmak konusunda rakipsizdi: onun büyüsü, birbirine en benzemez yabancıları bile, güzellik adına ortak bir arayışta birleştiriyordu. Şiirin samimi bir sohbet olarak algılanışı dokuzuncu yüzyılın dahi öncesine kadar gider; o dönemde *Dialogue between a Poor Man and a Destitute Man* [Yoksul Adamla Sefil Adam Arasındaki Diyalog] yazılmıştı; ancak Sogi, bu şiirin daha ötesine geçti. Yanında yalnızca yazı takımı, başında hasır şapkasıyla tüm ülkeyi gezmiş, şiir partileri düzenlemişti; bu partiler, şiddet içeren siyasi çatışmalarla zehirlenmiş bir ülkede sanatın yabancılar arasında nasıl bağ kurabileceğini gösteriyordu. Amatör şair-yoldaşları böylesi bir hazzı, yaptıkları işbirliğinde hissediyorlardı; Sogi şöyle söylemişti: "Öbür dünyada da bir arada olabileceğimizi düşündük". Onlar "kendilerinden genç olanlarla sosyal ilişkiler kurmaktan çekinmiyor ve soylu kana sahip olanlar da kendilerinden aşağı olanlardan uzak durmuyor." İsteyen herkes bu toplantılara katılabiliyordu, kimlikler gizli kalıyor, eşitlik garanti ediliyordu: bol giysiler ve yüzlerini gizleyen geniş kenarlıklı hasır şapkalar altında kimliklerini saklıyorlardı. Sık sık gölgesinde oturdukları bir vişne ağacının altında, "çiçekler altında" tabiata duydukları empati, topluluk olma hissine başka bir boyut katıyordu: Sogi'nin en sevdiği çiçek, sarı solgun vahşi gül, "bağlı nazımın [renga] özünün, akıldan yoksun olana akıl ve konuşamayana konuşma yeteneği vermek" olduğu inancına ilham vermişti.

Sogi'nin şiiri belli açılardan sporun öncüsüydü; takım formalarını giyip bir süre için tuttuğu takımla eşitlenen taraftar vakasında olduğu gibi, sosyal sınıfların birbirine karışmasını teşvik ediyordu; ancak onun şiiri bunu daha derin bir seviyede gerçekleştiriyordu, çünkü estetik duyguların özenle ifade edilmesini ve insanın, şiirdeki partnerlerinin duygularına da nazikçe karşılık verebilmesini içeriyordu. Japonların *gei-do-ron* (artistik tarz) felsefesi, yabancılarla sosyalleşme sanatıydı. Diğer yandan, bu şiir türü, belli kurallar çerçevesinde yazmayı gerektiriyordu, dolayısıyla ilk başlarda öznel değildi; odak noktası, her bir bi-

reydeki farklılıkları algılamak veya teşvik etmek yerine farklı öğelerden tutarlı bir bütün yaratmak üzerindeydi. Şiir, yabancıları tekilliklerini daha az belirgin hale getirecek bir etkinliğe katarak onlardan ilham alma arayışında yalnızca ilk adımdı.

İkinci adım ise, yabancı olmayı herkesin yaşayabileceği ve incelik kazandırabileceği bir erdem haline getirmekti. Sanat, bir kez daha katalizör olarak kullanılıyordu; farklı meslekleri ve sınıfları bir süreliğine de olsa kendilerini ayıran engelleri kaldırmaya, statüyü göz ardı etmeye itiyordu. Sanat uygulamalarında insanlar iki farklı hayat yaşamayı öğrenebiliyordu; biri doğuştan, mesleki durumlarından ve servetlerinden gelen resmî kimlikti, diğeri ise sanatsal etkinliklerle şekillenen şahsi kimlik. Resmî olarak herkesin sabit, ömür boyu sürecek sorumlulukları vardı; bu noktada iyi terbiye, üstlere saygı göstermek anlamını taşıyordu, ancak özel hayatta, sanatsal gruplara katılarak yaptıkları sosyal alışverişlerde özgürlüğü bulabiliyorlardı. Sanatçılar, alternatif bir gerçeklik olarak "süzülen dünya"yı yaratmışlardı, burada duyusal hazlar hem kaygısızca hem de incelikle beslenebiliyordu, paylaşmanın tadı yoğunlaşıyordu.

Sanat, siyasi protestonun da bir alternatifi haline gelmişti. 17. yüzyıl Japonya'sında aristokrasinin uçlarındaki genç erkekler – efendisiz kalan veya barış zamanlarında savaşarak onur kazanma şansı olmayan samuraylar– "dazlaklar"a dönüştüler. Kafalarının üstünü tıraş ediyorlardı, arkadan uzattıkları saçlarını ise bir topuzla bağlamak yerine omuzlarına döküyorlardı; halka açık yerlerde gezerken tütün içerler, sokaklarda dans edip şarkı söylerlerdi; son trendlere uygun kıyafetleriyle gurur duyuyorlardı, kadife yakaları, kısa kimonoları ve geniş kemerleri vardı. Bazıları geleneksel aidiyetlerini terk ederek homoseksüelliklerini açıkça gözler önüne seriyordu. *Kabuki* olarak tanınmaya başladılar, "çarpık" veya "egzantrik insanlar" anlamındaydı.

Daha sonrasında özgür kadınlar, protestoyu daha bile radikal hale getirdiler. Öncüleri, ülkenin ilk kadın eğlence yıldızı olarak önemi 2003 yılında Kyoto'ya heykeli dikildiğinde teslim edilmiş

olan Izomo no Akuni'ydi. Tıpkı çağdaşı Shakespeare'de olduğu gibi onun da biyografisini bir yığın boş efsane sarmalar, çok eski kaynaklar ondan neredeyse kutsal biriymiş gibi bahseder. "Dünyada eşi benzeri olmayan bir yüzü, mahir elleri, hislerinin şarkılarla yansımasını sağlayan bir yüreği ve inceliğinin derin renkleri vardı. Elinde bir çiçekle, ay ışığında bir âşığın fısıltısı gibiydi... Gerçek bir şairdi". Bir başkası da şöyle yazmıştı: "Evrendeki İlk Kadın olarak adlandırılmayı hak ediyor: bu kadının dengi olamamak beni incitiyor, harabeye döndüğümü hissediyorum." Akuni, ilk başlarda, bir Budist tapınağında hizmetli olarak çalışıyordu, ancak tapınağın tadilatı için para toplayabilmek adına oyuncu olarak seyahat de ediyordu, "sıkıcı ve zorlu söylevlerle değil, müzik ve dansla coşkunluğa dalarak" Buda'nın ilkelerinin daha iyi algılanabileceğine inanan rahiplerden ilham almıştı. Okuni kısa sürede başarıya ve ulusal bir şöhrete kavuştu ve *Kabuki Tiyatrosu*'nu kurdu.

Bu tiyatro aslında müstehcen, satirik, cinsel imaları olan bir müzik ve dans şovuydu, şovun arasına eğlenceli skeçler de serpiştirilmişti. Tamamı kadınlardan oluşan oyuncular, şık erkek kıyafetleri giyerek "çarpık" adamları taklit ediyor ve onlarla dalga geçiyorlardı. Hükümet tiyatroyu ahlak dışı diyerek kapatmış ancak onların yerini de güzel oğlanlar almıştı. Böylelikle aktörler, hem erkekleri hem de kadınları büyüleyen kıyafetler ve saç sitilleriyle modanın öncüleri haline geldiler. Sonuçta ortaya dev bir moda endüstrisi çıktı. Dış görünüm bir saplantı haline geldi, ipek giymeye parası yetmeyenler çizgili pamuktan kıyafetlerle son trendleri yakalayabiliyordu. Stil sahibi olmak, bayağılıktan kaçış yolu olmuştu. Sanat, duyarlılıkları geliştiriyor, erotizmi daha incelikli kılıyordu. Sıradan insanlar "gerçek" ve duygusallıktan uzak dünyadaki değersiz konumlarının farkına varıyor, baş kaldırışlarını "süzülen dünya"ya ve estetik isyana yönlendirerek bu durumu kabullenebiliyorlardı. Kendilerini, kamusal belgelerde Çince'yi kullanan resmî sınıftan ayırabilmek için özel duygularını "kadın eliyle" –Japon hat sanatı– ifade edi-

yorlardı, tıpkı Avrupalıların Latince'yi kullandığı gibi. Kadınlarla erkeklerin birbirlerine kesinlikle yabancı oldukları fikrine karşı erken dönemlerde gelen bir meydan okumaydı bu.

Diğer yandan sanatçılar, yalnızca bireyler arasında önemli aracılar olmakla kalmayıp kendini yabancı olarak gören medeniyetler arasında da diplomatlardan bile daha ustaca ve daha kalıcı etkiler yaratmalarına rağmen, bu anlamda başarabildiklerinin hep sınırları olmuştur. "Süzülen dünya"da ya da akşamları veya işte olunmayan saatlerde duygusal ve yüce gönüllü davranışlar sergilenmesi, sanatın patronlarını, gündelik iktidar ve kazanç mücadelelerinde daha az acımasız kılmıştır demek de mümkün olmaz. Hatta tam aksine, bu tür davranışlar iş hayatı için felaket denilebilecek sonuçlar doğurmuştur, çünkü insanlarda en keyifli anların iş sonrası saatlerde yaşanması gerektiği inancı doğmuş ve iş hayatının daha ciddi ve faydalı amaçlara yönelmesi gerektiği düşünülmüştür. Geçmişte, karar kendilerine bırakıldığında, insanlar farklı düşünceler üretmiştir. Amerika'ya ilk zamanlar ayak basanlar, yerli halkın zamanlarının büyük bölümünü sabahtan akşama kadar görünürde hiçbir şey yapmadan geçirdiğini görünce şaşkına dönmüşlerdi; bazıları, "Kızılderililer gibi daha az çalışıp daha fazla keyif alarak daha dolu bir hayat" yaşayabileceğini düşünerek, kendi ülkesinde yaşayamadığı hayatı burada yaşayabileceğini söylüyordu. Sanayi Devrimi öncesinde İngiltere'de bile sefalete, dönemlik işsizliklere ve günümüzde zaruri olarak kabul edilen tüm o konforun yokluğuna rağmen çalışmak çok daha rahat ve sosyal bir etkinlikti; dinlenmek, konuşmak ve bir şeyler içmek için sık sık molalar verilirdi, uzun saatler çalışıldığında ise bunu dengeleyen boş günlerin sayısı daha fazla olurdu, çalışmak hayatın geri kalanına eklemlenirdi, ayrı tutulmazdı. Japonlar, sanatları sayesinde farklı kimlikler arasında geçiş yapmak konusunda daha usta hale gelmişlerdi belki de, estetik ruh haline geçtiklerinde muğlaklığı ve kırılganlığı kabulleniyor, iş hayatında ise hiyerarşi ve itaatkârlıkta ısrar ediyorlardı. Ve belki bu yaklaşımları da kendi geleneklerini

korurken bazı tuhaf batılı yenilikleri kabullenmelerine yardımcı olmuştu. Ancak yine de sanat yeterli olmamıştır.

Günümüzde Japonya'nın birçok alandaki başarısı son derece parlak olsa da, halkının %80'i fazla çalışmaktan öleceğini düşünüyor –bu da, işlerine yabancılaştıklarını gösteriyor, tıpkı ülkeleri için ölmekten mutluluk duyacakları fikrine yabancılaştıkları gibi–. Çizgi filmler, bir zamanlar saygı gören babaların artık rahat rahat gazete okuyabildikleri tek yer olarak tuvaleti gösterirken, kadın dergileri kadınların artık erkeklere gıpta etmediğini açıklarken, kadınların üçte ikisi erkek yerine kız çocuk isterken, "süzülen dünya"yı daha heyecan verici kılmak adına eğlencenin her türünde büyük bir artış olmasına rağmen, gitgide daha fazla sayıda insan, hayatlarının anlamsız olduğunu ve "kullandıkları bilgisayarlardan daha aptal" hale geldiklerini, bir başka deyişle insanların hem kendi ülkesinde hem de diğer insanlar arasında yabancı olduğunu söylüyor. Sanat onları koruyamadı, sosyal bağlarına inançları ve söküp atılamaz gelenekleri de koruyamadı, teknolojide dünya lideri olmaları veya neredeyse ailenin yerini alan iş hayatları da başaramadı bunu.

Dünyanın her yerinde zengin insanlar, malikânelerinin duvarlarına devrimci resimler asıp sergiler; günahkârların, işledikleri suçların vebalinden kurtulmak için kilise veya tapınak yaptırmaları gibidir bu; ancak bu zengin insanlar sanatın ve dinin patronları olmaları halinde, sahip oldukları gücü elde etmelerini sağlamış metotları olduklarından farklı göstermelerine gerek kalmayabilir. Bunun anlamı şudur ki, "kültür" küçük bir köşede filizlenebilir, hem de zalim güçler ve sıkıcı işler dünyanın geri kalanına hükmetmeye devam ederken pırıl pırıl parlayabilir. Sanatın iş hayatından ayrılması, tarihin en büyük trajedilerinden biridir.

İnsanın en fazla yabancıyla karşılaştığı yer, işyeridir. Görünürde yavan işleri cezp edici kılan, insanı, bilmediği dünyalara pencere açan insanlarla iletişime geçirmesidir. İş hayatı, geçmişte iki kez her şeyiyle yeniden tasarlanmıştır; tarım devrimi

ve sanayi devrimiyle. Günümüz tutkularına uyacak şekilde tekrar tasarlanması ise iş ve maneviyat, iktidar ve arkadaşlık, süzülen dünya ve duygusallıktan uzak dünya ayrımlarını ortadan kaldırmayı içerecektir. Duygusallıktan uzak dünya, imgelemin yarattığı süzülen dünyadan daha gerçek değil aslında. İkisi birden varlıklarını sürdürüyor, ancak birbirlerine yabancılar.

Sanatı, maliyetlerin düşürülmesi gerektiği anda kenara itilmesi olası bir dekorasyon malzemesi olarak gören süpermarketler, işyerleri ve fabrikalar hep böyle mi kalmak zorundalar? İnsanın enerjisinin büyük bölümünü emen ve yabancılarla sürekli pazarlık etmeyi gerektiren işler ve meslekler, yalnızca ticari olmakla kalmayıp algıları da genişleten ilişkiler geliştirebilir mi? Yalnızca "iş-hayat dengesi"ni aramaktan daha fazlası mümkün mü? Çünkü "iş-hayat" dengesi denen şey, iş dışındaki aktiviteleri yücelterek daha iyi bir yaşam umudu sunar ve böyle yaparak da birçok işin ayrıcalıklı bir kesim dışında hâlâ herkese zerk ettiği bunaltıcı etkileri göz ardı etmemizi sağlar. Sonraki bölümlerde, çalışmak eyleminin, daha meraklı, maceracı, zeki, duyarlı veya sanatsal olmak isteyen insanlara uyumlu hale getirilmek üzere nasıl organize edilebileceğini keşfetmek adına kendi çabalarımı pratik denemeler üzerinden anlatacağım. Bunu yaparken de iş hayatının anlamsızlığını ve sıkıcılığını telafi etmeye yönelik boş vakit arayışlarına bağımlı kalmamaya çalışacağım.

Dünyada büyük kararları alan insanlar, işletme bilimiyle evlendiklerinde ve sanatı yalnızca boş vakitleri için beklettikleri bir metres olarak gördüklerinde belki de fazlasıyla dar görüşlü davrandılar. Yaptıkları bu evlilik –onların son dönemde en sevdikleri kelimeyle ifade etmek gerekirse– "sürdürülebilir" olmayabilir. İşletme bilimi, daimi değişimi ele alır bütünüyle, ancak ne kadar fazla yenilik ve buluş olursa gelecek hakkında da o kadar çok belirsizlik oluşur; genç insanlar ileride modası geçmesi muhtemel vasıflara yönelmekten ne kadar kaçınırlarsa, gitgide daha telaşlı, amansız ve acımasız hale gelen işlerden nefret

etme vakaları da o kadar sıklaşır. Geçmişte de çalışma hayatının herkes tarafından sevilmiş olduğunu söylemek mümkün değil; ancak insanlar o zamanlar doğuştan gelen koşullarla belirlenen işlerde çalışmaya daha sık boyun eğiyorlardı. Firmaların ve yapılan işlerin uzmanlık gereksinimleri arttıkça, birlikte çalışan insanlar da birbirlerini bir o kadar anlaşılmaz yabancılar olarak görmeye başladı. Teknoloji daha fazla boş zamanı mümkün kıldıkça, endişelenmek için kullanılabilecek vakit de o kadar arttı. Tek endişe ise "ne tür bir iş istiyorum?" sorusu değil; çünkü "ne tür bir dünya istiyorum?" sorusu da var artık.

İnsanların yaptıkları işlerde mutlu veya mutsuz olduklarını söylemeleri, bu soruya cevap vermeleri için kendilerine ne kadar süre verildiğine ve normalde anlamsız ve gerçekleştirilemez diyerek reddettikleri pişmanlıkların ne kadar derine gömüldüğüne bağlı. Bu soru, Marks and Spencer'da çalışan bir yöneticiye sorulduğunda, sorunun muhatabı olan yönetici, böylesi harika bir firmada çalışıyor olmaktan nasıl da gurur duyduğunu ve büyük patron kendisine fikrini sorduğunda ne kadar onurlandığını anlatabiliyordu, ancak patronuna yaklaşık iki saat süresince övgüler yağdırdıktan sonra birdenbire patladı: "Patronumdan nefret ediyorum!" ve ardından, asıl umursadığı şey olan oyunculuk hobisini tam zamanlı bir işe dönüştürmeyi planladığından bahsetti. "Gelişmiş" ülkelerdeki ayrıcalıklı kesimin endişeleri, en belirgin uyarı işaretleridir.

Bilhassa Fransızların tereddütleri gösterge niteliğindedir; çünkü 1789'da devrimi başlattıklarında Avrupa'nın en güçlü ve refah seviyesi en yüksek ulusu durumundaydılar, ancak yine de refah ve gücün ötesinde bir şey istediler. Devrimleri üreten unsurlar sefalet ve baskı değildir yalnızca, bunların yanı sıra, başarılı olanların hayal kırıklıkları, sonrasında endişeye kapılmaları ve başka neyi amaçlayabileceklerini sorgulamaları da yaratır devrimleri. Günümüzde Fransızlar hâlâ dünyanın en zengin toplumları arasında ve çalışma saatleri diğer milletlerin çoğundan daha az; ancak bir kez daha, daha fazlasını istiyorlar.

Elbette, birçoğu işini seviyor, yetenekleriyle gurur duyuyor ve can verici nitelikte, parçası olmanın bir ayrıcalık olduğu birçok farklı iş türü de var. Diğer yandan, şu soruya, "Hayatınızdaki önceliğiniz nedir?" sorusuna, açık ara en büyük önceliklerinin "aileleri" olduğu yanıtını vermişler (%63), boş zaman %18 ve iş ise %12 ile oldukça gerilerde. İnsan ruhunu virane eden işler var hâlâ ve sayısız insan işyerlerinde derin tutkularından vazgeçmeye zorlanıyor ya da hayatlarının büyük bir bölümünü haddinden fazla çalışarak geçirmenin ve keşfettiklerinde peşinden gitmek için artık çok geç kaldıkları etkinlikleri kaçırmanın pişmanlığını yaşayarak geçiriyorlar. İş hayatının bir statü sağlaması, bir amaç duygusu vermesi, sosyal hazlar sunması ve bir alanda uzmanlık vermesi yeterli mi? İnsanlar neden bu kadar sık yozlaşıyor ve bedenle ruhu bir arada tutmanın, vergi ödemek için yeterince para kazanmanın ya da kredi verenlere geri ödeme yapmanın, ihtiyaç duyulan veya duyulmayan metaları satın almanın veya yabancı muamelesi yapmasınlar diye komşuları etkilemenin bir yolu olmaktan öteye neden gidemiyor?

Sanat farklı bir rol oynayabilir miydi ve bir oyalanma, avunma olmaktan öteye gidebilir miydi? Eski çağlardaki odak noktası olan *tapınmanın* ve modern zamanlardaki *kendini ifade* anlayışının ötesine geçebilir miydi? Başka türlü bir cesaretin, sıradan çalışma hayatını, başına fazlasıyla sık bela olan zulümlerden kurtarmaya kadir bir cesaretin kaynağı olabilir miydi? Profesyonel rekabetin ve çekememezliklerin çalışma arkadaşlarını yabancılara dönüştürmesini önleyebilir miydi? Çalışmanın hazları, insanın yetersizlikleri yüzüne vurulurken kendine yabancılaşmasının yılgınlığıyla berbat edilmek zorunda mı? Bu sorular sanattan çok fazla şey istiyor gibi görünebilir. Ancak sanat, genel olarak bilinenden çok daha fazlasını katmıştır insana ve başarılarına; yalnızca marjinal bir dekor veya avuntu olmamıştır. Sanatın yardımı olmadan muhtemelen hiçbir ideoloji ve hiçbir din yayılamazdı. Sanat, ön yargıları yıkmak, bağımsız yaratıcılığı desteklemek ve "ister fantezi ister geçici heves olsun

insan zekâsının üretebildiği her şeye" saygınlık katmak açısından muazzam derecede etkili olmuştur. Kendini ifade, kendine tapınmaya doğru bozulduğunda veya insanın kendi "dehası"ndan yarattığını başkalarının paylaşmadığını gördüğünde yaşadığı hüsranla sakatlandığında bile sanatın prestiji ayakta kalmıştır. Fakat sanatçılar oynayabilecekleri tüm rolleri bitirmediler henüz.

Sanatçıların biyografileri, birçok durumda, mücadeleler ve acılarla, hayal kırıklıkları ve dramla dolu birer öykü olmuştur; çünkü onlar, büyük çoğunluğunkinden farklı bir varoluş şekli peşinde koşmuşlardır. Ve bu arayış, geçmişte olduğundan çok daha büyük bir anlam taşıyor artık. İnsanlar daha eğitimli hale geldikçe sanatsal bir yaşama duydukları ilgi de artıyor, ki bu ilgi de genellikle fazlasıyla geç bir yaşta, hatta çoğu zaman emeklilikte keşfediliyor. Ancak şu anda, objeleri kendi elleriyle yaratan zanaatkârların ideal dünyasını canlandırmanın ötesinde amaçlanabilecek şeyler de var. İnsanın kendi hayatını bir sanat eserine nasıl dönüştürebileceği, yeni mücadelenin asıl konusu.

Sanatın bize verdiği ipucu, tahmin edilebilir bir amaçtan, işinin ehli bir zanaatkârlıktan daha fazlasının peşinde olduğudur. İnsanın oluşum sürecinde keşfedilen kişisel vizyonu açığa vuruyor sanat, böylelikle de yeni keşifler yapıldıkça arayışın yönü, perspektifi ve amacı değişebiliyor; bilinmezliğe doğru bir macera bu. Hiçbir tarif ya da talimat kitabı başlangıç seviyesinde bir beceri kazandırmaktan öteye gidemez. Her bir sanat eseri bireyseldir, ancak aynı zamanda bir iletişim macerasıdır, kontrol edemediği başka zihinlerde duygu ve düşünce uyandırır. Dolayısıyla sanat bir cesaret eğitimidir, korkunun dize getirilmesi için atılmış küçük bir adımdır.

Çocuklara, resim ve boyamalar yaparak "yaratıcı" olmayı öğretmenin yalnızca kısıtlı sonuçları olmuştur. Bu eğitim onlara özgüven verebilir, ancak okuldan mezun olduklarında, hayal güçlerini özgürce uygulamaya dökmelerinden ziyade belirli görevleri gerçekleştirmelerini isteyen kurumlarda çalışmaya mecbur kalırlar. Yaratıcılık, her halükârda yetersiz bir amaç

olarak kalır; faydasız hatta zararlı sonuçlar doğurma ihtimali vardır. Reprodüksiyon ise daha ilgi çekicidir, iki hayal gücünü bir araya getirip iki taraf için de sürpriz bir sonuç çıkarır ortaya, sonrasındaysa bu sonuç arzu edilir bir hal alıncaya kadar deneylere devam edilir.

İşle sanatın ayrılığı Frederizk Winslow Taylor (1856-1915) tarafından kutsallaştırılmıştı. Taylor'un "bilimsel işletme" üzerine görüşleri, 20.yüzyılın ilk yarısında dünyanın her yerinde hayal gücünü ele geçirdi, Henry Ford'un montaj hattından bile daha büyük etki yarattı. Taylor'un önerdiği anlayış, çalışmanın her şekline, hatta eğitime, bahçıvanlığa bile uygulanabilen "mental bir devrim"di, Ford'un sistemi gibi yalnızca üretim alanında uygulanmıyordu. Taylor, insanların nasıl yaşaması gerektiğine dair problemi bilimin çözebileceğine inanıyordu. Makinelerin nasıl daha verimli hale getirilebileceğini en küçük ayrıntısına kadar analiz ederek başladı işe ve genellikle de üretkenliği üç katına kadar çıkarmayı başardı. Sonrasında insanların farklı işlerde yaptıkları her hareketi araştırdı ve verdiği talimatları harfiyen uygularlarsa onların da üretkenliklerini büyük oranda artırabileceklerini gösterdi; yapmaları gereken şey, Taylor'ın kronometresinin ve sürgülü cetvelinin hesapladığı optimum enerji kullanım şekline uymaktı, bu program tam konsantrasyonla takip edildiğinde bir günlük emeğin ulaşabileceği ideal verim noktasına çıkılabilecekti. Ödül olarak da ücretleri iki veya üç katına çıkardı, sonuçları ise çok etkileyici oldu: Bir kâğıt fabrikasında günlük üretimi yirmi tondan otuz altı tona çıkarmış, maliyeti de ton başına 75'ten 35 dolara düşürmüştü, işçilik maliyetleri de ton başına 30 dolardan 8 dolara düşüyordu. Herkes daha zengin ve daha mutlu edilmeliydi ve Taylor da çalışanlarla işverenler arasındaki çekişmenin sona ereceğini öne sürüyordu; çünkü ortaya çıkacak zenginlik o kadar büyük olacaktı ki, bu zenginliğin paylaşılması konusunda tartışmaya gerek bile kalmayacaktı.

Ancak onun sistemi bütün inisiyatifin işçilerden alınıp uzman yöneticilere verilmesini içeriyordu. İşçiler hor görüldüklerini,

köleleştirildiklerini, yalnızca birer robota dönüştürüldüklerini söyleyerek sistemi protesto ettiler. Daha fazla meta üretilebilir belki ama "işin içinde insan olduğu sürece, bir yıkımdır bu" demişti bir sendika lideri; Taylor'ın boşa giden zaman, boşa giden eylem veya gereksiz mola olarak gördüğü şey "genellikle bir çalışanın zihninde yeni bir düşünce kıvılcımının parladığı andır". Ancak çalışanın düşünmemesi gerekiyordu. "Bu" diyordu sendika lideri, "James Watt örneğini görmezden gelmektir." Watt, tam da böylesi anlık bir molayı bir çaydanlık suyun kaynamasını izlemek için kullanmış, buhar motorları hakkındaki devrim niteliğindeki fikirlerinin ilham kaynağını bulmuştu. Taylor ise sürekli daha fazla ödül ve ikramiye teklif ederek işçileri sonuna kadar zorlamaya devam etti, buna karşın işçiler sarf ettikleri eforun kendilerini tükettiğini, hayatlarının mahvolduğunu ve eşleri tarafından terk edilmekle tehdit edildiklerini söylüyorlardı. Öte yandan, para için her şeyi yapmaya hazır olanlar da Taylor'ı endişelendiriyordu çünkü "müsrif ve sefahat düşkünü" olmuşlardı. "Deneyimiz" diye yazmıştı Taylor, "kendi iyilikleri için çoğunun çok da hızlı zengin olmaması gerektiğini gösterdi." Taylor, bir yandan da çalışanlara yaptıkları işin amacının işletme sahiplerine kâr payı dağıtmak olduğunu hatırlatıyordu, "bu faktörü hiçbir zaman akıllarından çıkarmamalılar". Vasıflı teknisyenler, yalnızca makinelere bakan "boş kafalar"la değiştiriliyordu; çoğu teknisyen fazlalık haline gelmişti ve onlara öğretmen ya da bakıcı olmaları söyleniyordu. Beyaz yakalı yöneticilerden oluşan yeni bir sınıf yaratıldı böylelikle, işçilerden oldukça ayrıydılar; ustalar geleneksel geniş kapsamlı rollerini kaybettiler ve görevleri de, her bir eylemin kurallara uygun gerçekleştirildiğini garanti altına almak için çok sayıda uzmana dağıtıldı.

Verimlilik, 1910 yılında Amerika'nın yeni ideali haline dönüştü. O dönemde demiryolu şirketlerinin seyahat ücretlerindeki artış talebi ulusal bir tartışmaya dönüşmüştü ve bu artış talebine karşı çıkanlar, Taylor'ın bilimsel metotlarını kullanarak bu şirketlerin rahatlıkla 100 milyon dolarlık verimlilik tasarrufu

sağlayabileceğini, böylece zamma gerek kalmayacağını söylüyorlardı. Daha çok çalışmanın ve ihtiyaç fazlası eleman yaratmanın ağır bedellerine rağmen yaşam maliyetlerini düşürmek popüler bir slogan haline gelmişti. Avrupa ve Japonya da kısa süre içinde Amerika örneğini takip etti. Geleneksel çalışma şeklinin rahat temposu ve zanaatkârlıktaki kişisel onur kavramları verimsiz ve sürdürülmesi imkânsız bir hal aldı.

Bilimsel işletmecilik, Taylor zamanından beri çok şey öğrendi ve günümüzde bu sistem denince akla gelen yaklaşım eskisine göre çok farklı. Taylor'ın, çalışmanın amacının işletme sahiplerine kâr payı ödemek olduğuna dair hatırlatması aynı şekilde telaffuz edilmiyor artık; işçiler daha fazla çalışmayı reddettiklerinde eskisi kadar keyfi görevden alınamıyor ve bazı çalışanlar çalışmanın gerginliğini başa çıkılmaz bularak intihar ettiğinde uluslararası basında haber olarak yer bulabiliyor. Ancak bilimsel işletmeciliğin daha nasıl dönüştürülebileceğini ve sanattan nasıl ilham alabileceğini düşünmeye de değer doğrusu. Neticede "şair" de, kelimenin İngilizce kökenine inildiğinde, bir "inşaatçı" ve "yapımcı"ydı.

21
Bir Lider Olmaktan Daha İlgi Çekici Olan Nedir?

Yaşamın zorluklarını aşmak için liderliğe ihtiyaç olduğu düşüncesi neredeyse her yerde kabul görür. Liderler kahramanlarımızdır, devrilene kadar. Dolayısıyla ben de başarılarının arka yüzüne bakmayı öneriyorum.

Sör Francis Bacon (1561-1626), liderlik kavramının ardında yatanları deşen ilk kişilerden biriydi. Thomas Jefferson, Bacon için "dünyaya gelmiş en büyük üç insandan biri" demişti. Bacon'ın o kadar olağanüstü bir yeteneğe sahip olduğu düşünülüyordu ki, Shakespeare'in oyunlarının gerçek yazarı olduğunu iddia edenler bile vardı. Bacon, bilimsel incelemeyi, uzun

uzadıya gözlem yapmaya dönüşen bir süreç olmaktan çıkarıp doğrudan "insanlığın sıkıntılarını azaltmaya yönelik" pratik buluşlar yapmayı amaçlayan deneysel bir araştırma sürecine dönüştürerek yeniden yarattı. Amerika'nın sömürgeleştirilmesi sürecinde öncülerden biriydi, dini özgürlüğe ve yasal reformlara dair görüşleri vardı. Elini attığı her işte liderdi ve nihayetinde İngiltere Lordlar Kamarası Başkanı oldu, başbakanın dengiydi. Ancak yaşamı bir yandan da bir felaketti. Yolsuzluk suçlamasıyla görevinden alınmış, suçlamayı kabul etmiş, merhamet dilemiş ve "güvenilmez biri" olduğu itirafında bulunmuştu. Kendisinden 31 yaş genç karısının tam bir savurgan olduğu çıkmıştı ortaya, Bacon'ın kendisine lüks harcamalarını karşılayacak kadar para vermemesinden şikâyet ediyordu, kocasını aldatmış ve nihayetinde de onu terk etmişti. Bacon, hayatının büyük bölümünü borç içinde geçirdi ve öldüğünde ardında çok büyük borçlar bıraktı, borcunun bugünün parasıyla en az üç milyon pound olduğunu söyleyebiliriz. Hayranlık duyulan bir adamdı ama aynı zamanda da sevilmeyen, güvenilmeyen biriydi; çünkü bulunduğu noktaya ulaşmak için ikiyüzlü davranıyor, insanları aldatıyordu. Çöküşünün ardından, "insan türünün en akıllı, en parlak, en alçağı" olmakla yerildi.

Bacon'un günümüzdeki önemi, zihnini talihsizliklerinden uzak tutabilmesi ve insanın hırslarından doğan problemleri evrensel anlamda çağrışımlar taşıyan bir berraklıkla analiz edebilmesiydi. İnsanlara övdüğü ve tavsiye ettiği erdem ve dürüstlük ilkelerine kendisinin sadık kalamadığını kabul etmekten hicap duymamıştı. İki ayrı hayat yaşadığını söylüyordu ve idealleri de beklenmedik heveslerce bozguna uğratılmıştı: "Kutsal yolculuğum sürecinde ruhum bir yabancıya dönüştü". Hırslarının ödülü, beklediği gibi olmamıştı. "Tuhaf bir güç arayışı arzusuyla özgürlüğünü kaybetmek arasında veya başkaları üzerinde iktidar arayışıyla kendi üzerindeki iktidarını kaybetmek arasında" düşüncesizce kısılıp kaldığını çok geç fark etmişti. Bu hırsı açıklayamıyordu, nasıl olup da bu kadar çok insanın bu tuhaf

arzudan mustarip olduğunu da. Yüksek mevkiler, kendisini şaşırtacak şekilde, onu bir "hizmetkâr" statüsüne indirgemişti –o, idari rutinlerin hizmetçisiydi–. İktidar elde etme süreci "bazen aşağılık"tı; iktidarın "kaygan" bir zemin olduğu tespitini yapıyor ve iktidarı kaybetmenin "melankolik bir durum" olduğunu söylüyordu, "[çünkü] bir insan artık eski gücünde olmadığını hissettiğinde yaşama sevincini kaybediyor". Başarı çok büyük bir bedelle geliyor: "itibar edilmeyecek davranışlarla itibara ulaşır insan". İktidar ve güç hırsı onu gerçekten de güçlüye yağ çekme sanatında usta biri haline getirmişti, bunun yanı sıra insanlara vaatlerde bulunuyor ve bir zamanlar arkadaşı olanları artık işine yaramadıklarında aldatıyordu. Gücün, kendisini diğer insanlardan uzaklaştırdığı çıkarımını yapmıştı; başkalarının hatalarını bulan ilk o olurdu ama sıra kendi hatalarını anlamaya gelince hep en son sıradaydı. Hepsinden beteri, insanın "iş hayatı [güçlünün] bilmecesi içinde zihinsel veya bedensel yönden sağlığına dikkat etmeye vakti yoktur".

İki buçuk yüzyıl sonra hayata Doğu Londra'da yoksul, eğitimsiz bir evde başlayan Sör Robert Barlow (1891-1976), çok uluslu Metal Box Şirketi'nin kurucularından ve idarecilerinden biri oluyordu. Şirket, çalıştırdığı 50.000 kişiyle ambalaj sanayisinin devlerinden biriydi, yalnızca Amerikan devi American Can Company tarafından geride bırakılabiliyordu; bu birincilik savaşında da hiçbir zaman teslim bayrağı çekmemişti. Barlow, kurnazlık, cesaret, gaddarlık, merhametsizlik, cömertlik ve nezaketten oluşan bir karışımı "öylesine bir büyüyle kullanıyordu ki, zarar verdiği insanlar bile ondan sevgiyle bahsederdi", ama diğer yandan bazıları da onun için "şeytan bir adam" diyordu. Kendi neslinin en parlak işadamlarından biri olarak selamlanıyordu, ancak "bundan hiçbir haz duymuyorum" demişti. Sürekli olarak, gücüne meydan okuyan rakipler ve iş arkadaşlarıyla savaşıyordu. "Buna neden devam ettiğimi bilmiyorum... Bu hayattan bıktım. Hepsi benim kuyumu kazıyor... Asla hırslı olmayın. Bundan ancak ıstırap doğar. Asla benimki gibi bir işe sahip olmayın.

Ölseniz daha iyi." Ancak kendisini yerinden etmeye yönelik tüm çabalara karşı direnmeye devam etti, "idarecilerinin zihninde büyük yer kaplayan kişisel çekişmelere", şirketteki "aşırı tatsız atmosfere" ve "kişilik çatışmalarına" öfke patlamalarıyla karşılık veriyordu. Hayatı boyunca büyük başarılar kazanmış biri olmasına rağmen, en büyük darbe, ölümünün hemen ardından geldi: başarıları, "tüketim toplumunun arzu edilmeyen bir tezahürü olmakla" suçlanıyordu (1976), "ürün dağıtım sürecine gereksiz avantalar ve masraflar eklemiş, az bulunur materyalleri müsrifçe kullanmış, atıklarıyla çevreye büyük zarar vermiş ve özellikle de gıda endüstrisinde işlenmiş ve doğal olmayan katkı maddeleriyle tahşiş yapılmasına neden olmuştu." Toplumun beklentilerindeki bu tür değişimleri öngörememiş olmalıydı.

Hırslar tarihinde kahramanların ve azizlerin olmazsa olmaz bir yeri vardır, ancak çağlar boyu hırsı tehlikeli bir şey olarak görmüş çok daha fazla sayıdaki insanın da böyle bir yeri vardır; çünkü hırs, çoğu dinin öğütlediği kadercilik anlayışıyla çelişir. "Hırslı bir adam hasta bir adamdır" diye yazmıştı bir doktor 1841 yılında, hırsın önünde henüz fazla fırsatın olmadığı dönemlerde; o zamanlar sanayideki işlerin yalnızca %1'i idari işlerdi ve yalnızca %7 civarında ticari iş vardı. Daha üst bir makama yükselme hırsının genel bir tutku haline dönüşmesi ve "teşviklerin" işyerinin afrodizyakları halini alması yalnızca son dönemlere has bir durumdur. 20. yüzyılda ise, Britanya, yöneticilerin sayısını yedi katına çıkardı; ayrıca dünya genelinde de ordularda görev yapan subay oranı üç ya da dört katına çıktı: Çin ordusunun üçte biri subay, üçte biri de astsubaydır örneğin. Ancak hırs artık krize girmiş durumda: çıraktan fazla sayıda usta olamaz, çünkü emir vereceği çırak bulamaz. Artan beklentiler de hırsların karşılık bulmasını iyice güçleştiriyor, aristokrasi yerini gitgide meritokrasiye bırakıyor olsa bile. Thomas Hobbes'un, tüm farklı özelliklerin üstünlük ve alçaklık getirdiğine dair acımasız iddiası da yanıtsız kalıyor; ona göre herkesin eşit derecede saygı görmesine imkân yoktu, çünkü "herkes saygı

gördüğünde, kimse saygı görmüyor" demekti. Daha da önemlisi, başarılı, güçlü ve zengin olanın zayıf yönleri daha önce hiç günümüzde olduğu kadar acımasızca ele alınmıyordu. İyilikten çok kötülük yapıp yapmadıkları daha önce hiç bu kadar sorgulanmamıştı. Bu güçlü ve zengin kişiler yalnızca sefaletten yeni çıkan ülkelerde saygı ve korku uyandırır, sayıları çoğaldığındaysa büyüleri kaybolup gider.

2000 yılında MIT'de (Massachusetts Teknoloji Enstitüsü) çalışan bir ekonomi profesörü, başarı ölçütünü şöyle basitleştiriyordu: "Zenginlik, gitgide kişisel değeri ölçen tek boyut haline geldi... Azminizi kanıtlamak istediğinizde oynayabileceğiniz tek oyun bu. Büyük lig zenginler ligi. Bu ligde oynamıyorsanız, tanıma göre ikinci sınıfsınız... Zenginlik, insana yapmak istediklerini yapma gücü veriyor. İnsanın zenginliği arttıkça da daha mutlu oluyor." Ancak son söz bu olmayabilirdi. Büyük oyuncuların da her istediklerini yapamadıkları zamanla ortaya çıkmıştır. Büyük şirketlerin veya organizasyonların başında olanlar, gücün genellikle elden kayıp gidebilen bir şey olduğunu bilirler. Verdikleri talimatlar sürekli yeniden formüle edilir, yeniden yorumlanır ve dirençle karşılaşır. Onların problemleri sıklıkla çözülmesi çok zor problemlerdir. Kendilerini tehdit eden risklerin yarattığı endişeler gitgide daha uzun süre meşgul eder zihinlerini. Kendilerini "lider" olarak tanımlasalar da Bacon'ın ifade ettiği şekliyle "hizmetkâra" dönüşmüşlerdir artık; kendilerini sürekli daha fazla kâr etmeye zorlayan hissedarların, analiz uzmanlarının ve emeklilik fonu idarecilerinin esiri durumundadırlar. Siyasi liderler de hayal kırıklığı yaratıyor; çünkü seçimleri kazanmalarını sağlayan programları çok ender yerine getirebiliyorlar. Günümüzde bütün liderler "imajlarını" güçlendirmeye büyük zaman harcıyor, makyajsız yüzlerini göstermeye cesaretleri yokmuş gibi. Bazıları tamamıyla ikiyüzlülüğün veya kendi kendini de kandırmanın zaferine, proje karakterlere dönüşüyor. Ve bu kişiler her ne kadar bir konu hakkında son derece parlak konuşmalar yapabiliyor, nezaket ve tevazu gösteriyor, akıl sağlıklarını korumak için kuş

besliyor ya da şiirler yazıyor ve sıradan insanlar olmaya devam ettiklerini göstermeye çalışıyor olsalar da, kaçınılması zor hatalar neticesinde birdenbire alaşağı edilmeye karşı hiç bu kadar savunmasız olmamışlardı. Başarı duygusunun, sahip oldukları ayrıcalıkların, komutayı ellerinde bulundurmanın tadına varıyor olabilirler belki ama çok azı sakınabiliyor bitmek bilmeyen stresten ve kırık dökük özel hayatlar yaşamaktan. Tutkuların gerçeğe dönüştürülmesinin bedeli çok ender olarak önceden bellidir. Voltaire, "edebiyatın gelişiminden beklenebilecek tek ödül, insan başarısız olduğunda memnun olunması, başarıya ulaştığında ise ondan nefret edilmesidir" diye yakınmıştı. Eğitim, herkesin başarılı olmasına yardım etmek için tasarlanmış olsa da, hayal gücüne şarkılar söyletebildiği gibi gırtlaklayabilir de.

İki bin beş yüz yıl önce, Atinalılar ilk demokrasiyi kurarken, tutkularının yavaş mı yoksa hızlı mı gerçekleşmesi gerektiğinden emin değillerdi. Filozoflar, Atina vatandaşlarının yalnızca ahlaki standartlarını korumaya çalışmaları gerektiğini söylüyorlardı, toplumun iyiliği için hakikati ve erdemi yüceltmeli ve anlık kazanımlar beklememeliydiler. "Sofist" diye adlandırılan gezgin öğretmenler bu ideallerin günlük yaşama aktarılması için dersler verdiler ve Atina demokrasisinin gelişiminde etkili oldular. Ancak Sofistler arasında daha sabırsız olanlar geleneksel bilgeliği basite indirgediler ve insanlar, hazza ve zenginliğe ulaşmayı hedefledikleri, tutkuları ve kişisel çıkarları peşinde harekete geçtikleri için, güçlünün nihayetinde güçsüze hükmedeceğini öğrettiler; dolayısıyla insanların tek öğrenmeleri gereken, istediklerini nasıl elde edecekleriydi, bunun için de sihirli bir araç vardı: ikna etme sanatı. Sofistler, ilk profesyonel başarı danışmanlarıydı; her insanın, liderliğini başkalarına kabul ettirmeyi öğrenebileceğini öne sürüyorlardı. Fizik ve matematik yerine yalnızca ikna sanatı üzerine odaklandılar –bu da işletmecilikten çok farklı değildir–. "Güç" diyorlardı, "duyguların kontrol altına alınmasından gelir" –yüzyıllar sonra "duygusal zekâ" adı altında canlandırılan bir düşünceydi bu–. Muazzam

sayıda öğrenci topladılar, çünkü insanlara etkili pozisyonlara ulaşmaları için hızlı bir yükseliş vaat ediyorlardı ve güzel konuşma sanatı yeteneğini kazandığı anda insanın bütün savlarını nasıl kabul ettirebileceğini gösteriyorlardı. İnsanların yalnızca para verdikleri şeye değer verdikleri düşüncesinin de habercisi olarak, filozofların aksine, verdikleri dersler karşılığında ücret aldılar. Bu durum bir skandala dönüştü, çünkü her şeyden önce fiyatlar çok yüksekti. Bir hâkim bir günlük çalışmasının karşılığı olarak yarım drahmi alırken, sofistlerin 50 drahmi bile aldığı oluyordu. Hatta bir sofistin 10.000 drahmi aldığı bile söyleniyordu ki, bu rakam şehrin en ünlü on heykeltıraşının kazandığı ücretin toplamından fazlaydı. Yalnızca zenginler bulabiliyordu onlara yetecek parayı, bu da sofistlerin popülerliğini azalttı, ama cezp ediciliklerinde eksilme olmadı.

Sofistler Atina'yı medeniyetin beşiği olarak değil, deniz ticaretinin merkezi olarak görüyorlardı; şehir, lüksün ve eğlencenin tadını çıkarmak için servet biriktiriyordu. Yazılı eserleri varlığını sürdüremedi, çünkü tıpkı bugünün işletme kitapları yazarları gibi gelecek nesiller için yazmadılar. İkinci dalga sofistler Romalılar arasında ortaya çıktı ve Atinalı sofistlerden daha fazla başarılı oldular, imparatorluğu dolaşarak ikna konusundaki doğaçlama yetenekleriyle büyük kitlelerin ilgisini çektiler, günümüzdeki motivasyon konuşmacılarının öncüleri gibiydiler. Sofistler idealist değil pratik insanlardı.

Onların zamanından beri, hırsı yönlendiren ve teşvik eden kurumlar arasında en önde geleni işletme okulları oldu. Bundan elli yıl önce Harvard İşletme Okulu'nun bir mezunu şöyle söylemişti: "Bizler ne entelektüel elitiz, ne de kalıtsal elit, sanatsal veya yaratıcı elit de değiliz. Bizler rekabetçi elit olmak için yetiştirildik. Partide ayık kalan adamlar olmak üzere eğitildik. Bize o partiden çıkıp işleri idare etmemizi sağlayan araçlar veriliyor" ve bu araçlar da "tıpkı aspirin veya dinamit gibi her şey üzerinde etkiliydi." Ancak nihayetinde bu tevazu-kibir karışımının yetersiz olduğu ortaya çıktı. Başlangıçta işletme okulları yöneticilik ve

tüccarlığı daha fazla saygı duyulan, kültür sahibi ve saygıdeğer bir meslek haline getirmek için kurulmuştu; ancak maliye ve yönetime fazlasıyla odaklanıp kültürü unutunca eğittikleri yöneticileri de tek bacaklı bıraktılar; bunun sonucunda da, varlıkları yalnızca kâr etmek konusundaki başarılarına bağlı kalan, başka bir dayanakları olmayan, kolayca incinebilir çalışanlar haline dönüştüler. Kısacası işletme okulları uzmanlarının durup yeniden düşünmesi gerekiyor.

Yönetici olmanın en yüksek başarı olmadığını, gerçek amacın "liderlik" olduğu fikrini 1977 yılında ilk ilan eden kişi bir Harvard işletme profesörüydü, psikanalizin daha iyi bir geleceğin anahtarını elinde bulundurduğuna inanıyordu ve "Freud'un teorisi iyi yöneticileri daha iyi liderlere nasıl dönüştürebilir" düşüncesi üzerine bir kitap yazmıştı. Abraham Zaleznik (1924-2011), yöneticileri fazlasıyla rasyonel, kişiliğini ortaya koymaktan sakınan, fikirlerden, sezgi ve empatiden ziyade yalnızca verimlilik ve süreçle ilgilenen çalışanlar olmakla eleştiriyordu. Onlara "yeniden doğmaları" ve özsaygıyı kazanmaları için bir şans sunmuştu. "Bunu yapmanın yolu" demişti, "insanın, ulaştığı çıkarımların geçerliliğine başkalarını ikna etmesiydi". Bunu başarabilmek için de, insanın, yeteneklerinin ortaya çıkmasını engelleyen bilinçaltındaki endişelerden sıyrılarak "kendini güçlü kılması" gerekiyordu. Birçok yöneticinin problemi, fiziksel ya da metaforik olarak baba figüründen yoksun olmalarıydı, bunun sonucunda da endişe ortaya çıkıyordu, belirsizlikleri kontrol altında tutma arzusuyla ve "yeniden doğma" özlemiyle birleşiyordu. Zeleznik, 1980'lerde moda olan ikinci bir ilham kaynağıyla birlikte bu düşünceyi benimsemişti; bu ilham kaynağı, Batı'nın sanayideki üstünlüğünü tehdit eden Japonya'ydı. Zeleznik, Konusuke Matsushita'yı (1894-1989) idolü olarak benimsemişti. Kendi çabalarıyla elektronik sanayicisi haline gelmiş olan Matsushita'nın şirketinin adı şu anda Panasonic, yönetim felsefesi ise Refah Yoluyla Barış ve Mutluluğa Ulaşma Enstitüsü'nde –1946 yılında kurulmuştur– önemli belgeler arasında yer

alıyor; biyografisi de, Harvard Üniversitesi'ne Matsushita'nın bağışıyla kurulan bölümde başkanlık koltuğunu Zeleznik'ten devralan halefi tarafından yazıldı.

O günden beri liderlik dersleri, yönetici sınıfın değişen ruh hallerini ve beklentilerini gösteren birer barometre haline geldi. Her yıl binlerce kitap ve makale bazı yeni fikir veya ideolojileri liderlik anlayışıyla birleştirmek amacıyla ortaya çıkıyor ve şu anda Google'da liderlik kavramına yapılmış 284 milyon atıf var. Liderlik, lidere dönüşmeyenlerin hayal kırıklıklarını ortadan kaldırmadığı için, bu kavrama eşitlikçi bir versiyonu da eklenmiştir; bu versiyon, neredeyse herkesin –bir tür– lider olabileceğini söyler. "Takipçiler" de liderler kadar önemli tutulmuşlardır; çünkü hiçbir eğitim, liderleri hata yapmaktan alıkoyamaz ve başarıları da kendilerini düzeltecek takipçilere sahip olmalarına bağlıdır. Hatta "lider" kelimesi, yapılan yeni tanımlamada, "ne kadar düşük seviyede olursa olsun bir şeylerin gerçekleşmesini sağlayan" ve "değişim yaratan" kişi olarak tarif edilmiştir.

Liderlik ilk başlarda askerî bir fikirdi, ancak işletme okullarının ordudan ödünç aldığı liderlik tanımı, generaller tarafından çoktan bir kenara itilmiş eski bir versiyondur. ABD ordusu, bir sonraki savaşa hazırlanırken liderlik psikolojisini araştırmaya 1945 yılında başlamış, ancak Vietnam'daki bozgunun ve West Point Askerî Akademisi'ndeki yolsuzlukların ortaya çıkmasının ardından bu konudaki fikirlerini bütünüyle revize etmişti. Neticesinde bütünüyle yeni bir liderlik fikri yarattı. O günden beri bir subaydan beklenen, bilgi dağarcığını askerî konuların çok ötesine taşıyabilmesi; müfredata ise on altı seçmeli bilim ve mühendislik dersinin yanı sıra sekiz de beşeri bilimler dersi konmuş durumda. Yeni okuma listeleri 1910 yılında önerilmiş olanla bütünüyle zıtlık içinde; o dönemde savaş üzerine yazılmış 48 kitap ağırlık kazanıyordu, genel tarih üzerine yalnızca üç kitap vardı, bunlara ilave olarak Roget'nin "Eş Anlamlı Kelimeler Sözlüğü" ve "sıklıkla yanlış telaffuz edilen kelimeler" listesi vardı. ABD ordusunda liderlikle alakalı en son tartışma,

subayların savaş dışı konularda gitgide daha fazla rol üstlenmelerinin altını çiziyor, ayrıca teknoloji, diplomasi ve iş hayatı konularında beceri kazanmaları gereğini vurguluyor. Ancak uzman eğitim programlarının bu gereksinimleri karşılamak konusunda yetersiz kaldığı düşünülüyor, çünkü ordu içinde eksikliği hissedilen koordinasyonu sağlamak ancak çok kültürlü kişilerin gerçekleştirebileceği bir hedef ve çok kültürlü asker yaratmak adına bir eğitim de hâlâ uzak bir ideal. İşletme okulları bu işe henüz el atmış değil. Dolayısıyla da askerler hâlâ iş dünyasının liderlerinden daha fazla seviliyor ve başkanlık adayı olarak da onlara tercih ediliyorlar. "Yönetim kademeleri" de iş dünyasının ordudan miras aldığı en kuşkulu efsanelerden biri olmaya devam ediyor.

2008'de ise bir başka ekonomik durgunluk, liderlerin dünya genelindeki felaketten sorumlu olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Liderlik profesörleri o güne kadar öğrettikleri her şeyi yeniden düşünmek zorunda kalmışlardı, tıpkı Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından komünizmin profesörlerinin yaptığı gibi. Harvard İşletme Okulu Dekanı, "bu kadar çok kişiyi bu kadar zor durumlara düşürmüş" liderlerin "meşruiyetlerini kaybettiklerini" itiraf ediyordu; başarısızlıkları yalnızca şirketlerin ekonomik çöküşünde vücuda gelmekle kalmamış, aynı zamanda "ahlaki çöküşlerinde de" kendini göstermişti ve şirketler "krizle birlikte gelen şaşkınlığı yaşarken, onlar için de anlamını liderlik kaybediyordu". Dekan, liderlik eğitimini, yalnızca "entelektüel özen"den yoksun olmakla kalmayıp aynı zamanda önemli sorulara da yanıt veremeyen akademik araştırmalara bağlı kalmakla eleştiriyordu. Harvard Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde liderlik konusunda dersler veren bir profesör, "liderliğin sonunun geldiğini" ilan etmişti, yerine neyin geleceğini de söylemiyordu. Liderlik ideali, henüz hiçbir yerde taşıyamadığı yüklerden kurtarılmadı; halbuki liderlik konusunun uzmanları, inceledikleri liderlerin genellikle "cahil ve aptal görünmekten korktuğunu, ilgilenmelerinin kaçınılmaz olduğu ancak kendi-

lerini yeterince bilgili hissetmedikleri konularda becerilerinin tükenme noktasına geldiğini hissettiklerini" tespit etmişlerdi. "Kendilerine gelen sayısız taleple –hem kurum içinden hem de dışından– o kadar tükeniyorlar ki, dikkatleri dağılıyor ve önemli işleri tamamlayamaz hale geliyorlar." Güvenilir bilgiye ulaşmanın "şaşırtıcı derecede zor" olduğunu düşünüyorlar ve kendilerine hakikati gösterebilecek "gayri resmî kanallardan kopmakta da" bir o kadar zorlanıyorlar; ancak kıdemli çalışanların otoritesini baltaladıkları hallerde "bilgi için kime başvurduklarına özellikle dikkat etmeliler". "Zamanı kullanma konusunda görünürde usta olmalarına rağmen, gerçekte, çalıştıkları sürede kendilerine gelen taleplerin sayısı sonsuz." "Genellikle kendilerini bir işe gereğinden fazla odaklanmış halde veya vakitlerini değmeyecek şeylere harcamış olmanın pişmanlığı içinde buluyorlar. Astlarını suçluyorlar; üst yönetim takımındaki performansı yetersiz çalışanları zamanında görevden almamış olmaktan pişmanlık duyuyorlar en çok da". Ancak kendileri de sürekli suçlanıyor ve beklentilerin sonunda genellikle hayal kırıklıkları geldiği için acımasızca işlerinden ediliyorlar. Liderliğini yaptıkları kurum üzerinde olumlu ya da olumsuz ne kadar etkili oldukları tartışılıyor. Etkileri bir hesaplamaya göre ortalama %14 seviyesinde; faaliyet gösterilen iş koluna göre bu oran %2 ila %21 arasında değişiklik gösterebiliyor; bazı çalışmalar ise liderliğe daha da kuşkucu yaklaşabiliyor. Örneğin bir araştırma, kurumların başında güçlü liderler yerine bostan korkulukları bulundurmanın daha akıllıca olacağı sonucuna bile varmış durumda. Amerikalıların %77'si bu endişeleri tekrarlayarak, anketörlere bir "liderlik krizi"nin var olduğunu söylüyorlardı. On yedinci yüzyıl Avrupa'sını sarsan "aristokrasi krizi" kadar dramatik bir çöküştü bu.

Liderler, neyi amaçladıkları konusunda olağandışı derecede anlaşılması güç insanlar olmuşlardır. Harvard'ın resmî misyonu, "dünya için farklılık yaratacak liderler yetiştirmek"ti; Stanford'unki "dünyayı değiştirmek" ve MIT'ninki de "dün-

yayı geliştirmek"ti. Peki nasıl? Zirveye tırmanmak için yapılan fedakârlıklara değip değmeyeceğini kendi kendine soran batılı liderlerin kuşkuları ve kendi kendilerini sorgulamaları yeni sanayileşmekte olan ülkeleri endişelendirmemiştir. *China Youth Daily* gazetesine göre, okurlarının üçte ikisi lider olmayı amaçlıyor ve gazete, tüm gençliğin %91'inin tutkusunun da bu olduğunu söylüyor. Bir yandan üniversiteler ve şirketler liderlik enstitülerini ve programlarını filizlendirmeye devam ederken, diğer yandan liderliğin öğretilebilir bir meziyet olup olmadığı konusunda şüpheler giderek artıyor. Ayrıca öğretilebilir olsa bile bir veya iki haftalık kurslarda öğrenilebilecek kadar bilgelik kavramından farklı bir olgu olup olmadığı sorusu da tartışmaya son derece açık.

Amerika'nın liderlik üzerine yazılar yazmış en beğenilen, en insancıl yazarlarından biri olan Warren Gamaliel Bennis (1925'te doğdu), liderliğe ilişkin kişisel deneyimlerinden bahsederken alışılmadık derecede açık ve aydınlatıcı olmuştur. Söylediğine göre kendisi bir lider olmak istiyordu, çünkü "tanıdığım insanlar gibi olmak istemiyordum". Mütevazı geçmişi ve göçmen babasının başarısızlıkları neticesinde "sıkıntılar içinde" büyümüştü. Çalışmalarına yetecek kadar parası olur olmaz da altı yıl sürecek psikanaliz sürecine başladı, üç yıl boyunca haftada beş gün ve diğer üç yılda da haftada dört gün buna devam etti. Sonrasında da New Age gurusu Werner Ernhard tarafından geliştirilen "dönüşüm teknolojisi" kurslarına katıldı. Bennis, kafasındaki ideale daha yakın bir ebeveyn arayışında olduğuna ikna olmuştu. Kendisinden on yaş büyük ağabeyi ona doğal bir lider gibi görünüyordu. Bennis, çocukluğundan beri kendisinin de bir lidere nasıl dönüşebileceğini düşünmüştü. Askerliği sırasında bölük komutanı kendisine bu anlamda örnek teşkil etmişti, Antioch Koleji'nde ise hayranlığını rektöre yönlendirdi (psikolog Douglas McGregor, psikanalizde geçirdiği dört yılın üniversitede geçirdiği dört yıldan daha değerli olduğunu söylüyordu). "Aklınıza gelebilecek her açıdan ona benzemeye çalıştım. Akıl

hocalarından bir şeyler kapabilmek için onlara yağ çekmekten hiç çekinmedim. Dahi insanlara bu kadar kapılmamın nedeni belki de kendimi sıradan hissediyor olmamdı." Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde ise "Hocalarımı ve en parlak öğrenci arkadaşlarımı taklit ettim... Öğrencilere [psikoloji] öğretmeye başladığımda, o gün hangi kimlikle ders vereceğimi kestiremediğim zamanlar oluyordu. Bazı günler, kendimi tam bir sahtekâr gibi gördüğüm oldu." "Ölümcül memnun etme arzusu" ona işkence ediyordu. ABD'de psikolojinin gelişiminde öncü bir rol üstlenmiş olan Hitler Almanya'sının sığınmacıları, karizmatik liderliğin acı gerçekliğini yaşamış oldukları için tüm liderlerden doğal olarak şüphe ediyorlardı, ancak Bennis "temel yapıya ve desteğe", otoriteyi sevgiyle birleştirebilecek kusursuz babaya ihtiyacı olduğunu hissetmişti.

Genç, güçsüz bir akademisyen olarak gücün hayalini kuruyordu. "Kendinden emin olamamanın doğurduğu o korkunç hisse sahip biri olarak, güvende hissetmenin hayalini bile yaşamaya ihtiyacım var". Kendinden eminliği bulmuş görünen, ikna edici bir vizyonu olan insanlar ve "şiir yazma dürtüsü"nü tatmin edebilenler onu cezp ediyordu, "ben bir vizyon budalasıyım". Böylece öğretmenlikten idareciliğe geçiş yaptı, Buffalo Üniversitesi'nde dekan olarak göreve başladı, üniversitenin "vizyoner" bir rektörü vardı, okulu "Doğu'nun Berkeley'ine döndürmek" istiyordu. Tüm bunlar 1970'lerde, öğrenci isyanları çağında yaşanıyordu. Kurduğu hayaller, "kurgulandıkları idari binaların dışında hiç işlerlik kazanamadı... En çok istediğimiz şeyi kendi ellerimizle baltaladık: eylemlerimiz, hatta tarzımız, önerdiğimiz değişimlerden en çok etkilenecek insanları yabancılaştırdı." Uzun yıllar sonra liderlik konusundaki çabalarını şöyle özetliyordu: "Samimiyet ve hırsı birleştirmeyi öğrenememiştim. Hâlâ da öğrenemedim."

Ancak öğrendiği bir şey vardı. "Geçmiş olmadan, süreklilik olmadan, değişim olamaz." Gelenekleri görmezden gelerek fazla hızlı ilerlediğine karar verdi. O da bir başka denemeye girişti, bu

kez Cincinnati Üniversitesi rektörü olarak. Ancak farklı problemler, bir kez daha coşkunluğunu paramparça etti. "En büyük güce kavuştuğum zaman, güçsüzlük duygusunu en fazla hissettiğim zaman oldu... Bir yıl sonra şöyle dedim: Bu yeri ya ben idare edemiyorum ya da burası idare edilebilir bir yer değil. Birinin gelip statükoyu değiştirmek adına herhangi bir şey yapmasını önlemeyi farkında olmadan amaçlayan bir komplonun kurbanı oldum. Ve ne yazık ki bu komplocuların önde gelenlerinden biri de bendim." Bürokrasinin rutinleri, ona yaratıcı düşünce geliştirmesi veya temel reformlar gerçekleştirmesi için zaman bırakmıyordu. "Yanlış rüyaya inandım, insanlar beni gerçekten tanırlarsa severler sandım... Liderler sevilip sevilmediklerini umursamamalıdırlar." Geçirdiği kalp kriziyle cesaretini yitirdi. Şiir yazarak geçirdiği üç aylık nekahet döneminin sonunda lider olmayı denemeyi bırakması gerektiğini anladı, bir organizasyonun lideri olarak asla mutlu olamayacaktı. O da bunun yerine kitaplar yazıp insanlara nasıl lider olacaklarını söylemeye karar verdi ve bunu da muazzam bir başarıyla gerçekleştirdi. Birisi çıkıp Bennis'in otobiyografisini 20. yüzyıl için yakılmış bir ağıda dönüştürmelidir; ayrıcalık sahibi olmuş insanların toplum içinde özgüven şarkıları söyleyip, yalnız kaldıklarında kendileriyle ilgili kuşkularından kurtulacakları günün hayalini kurdukları dönemin ağıdı olmalıdır onun otobiyografisi.

Bir ömrü, liderlik kavramına karşı duyduğu kişisel saplantı ile bu kavram üzerine derinlemesine düşünce ve gözlemlerle geçirmesinin ardından Bennis'in ulaştığı sonuç, lider olmanın yalnızca düzgün bir insan olmak anlamına geldiğiydi. (Ancak iş hayatı veya siyaset düzgün davranmayı kolaylaştıracak şekilde organize edilmiş midir?) Bennis, önceliklerini yanlış seçtiğini de fark etmişti, "üç çocuğum her şeyden daha önemli" diyordu artık. (Peki o zaman iş hayatı neden aile hayatına genellikle zarar verir?) Her şeyin ötesinde, "hiçbir lider, *vizyonu* olmadan tam anlamıyla lider olamaz" diye ısrar ediyordu, ancak önerdiği tek vizyon "kendiniz olmak"tı. (Kendi yetersizliklerinin farkında

olan ve bunları yoğun bir üzüntüyle karşılayan büyük kitleler için "kendileri olmak" yeterli olabilir mi?)

Ben, hayatını nasıl kazanacağı konusunda herkesi özgür bırakan bir ülkede yaşıyorum, ancak burada bile işgücünün –çalışanların– %57'si yanlış işi seçtiğini söylüyor. Ve şunu söyleyebilirim ki, bir sihir veya keramet eseri hepsi birden o çıkılması zor yağlı direğin en tepesine çıkmış olsaydı ve her biri karizmatik liderler olarak saygı görseydi bile hisleri pek de farklı olmazdı. Bu türden başarılara alternatifler vardır. Bacon, Barlow ve Bennis, liderlik sayesinde kurtuluşa ulaşacaklarını düşünenlerin özel yaşamlarında düşebilecekleri tuzaklardan bazılarına örnek teşkil ederler. Liderliği, kurumlar için ürettiği sonuçlara göre değerlendirmek, liderin karakterine neler yaptığını görmezden gelmek olur.

On yedinci yüzyılın sonlarında, Marco Polo'nun "dünyanın, tartışmasız en güzel ve en soylu kenti" dediği Hangzhou'da eğitimli kadınlar Muz Bahçesi Şiir Kulübü'nde toplanırlardı, üzerlerinde ham ipekten sade kıyafetler olurdu, mücevher takmazlardı, saçlarını da topuz yaparlardı. Amaçları hayatta neyin önemli olduğunu göstermekti veya onların ifadesiyle "olguları bütünüyle incelemek"ti ve ulaştıkları sonuç da, ahlaklı olduklarını iddia ederken güç ve iktidar için rekabet eden erkeklerin "sahte" olduğuydu. Ancak bu kadınlar, "kozmetiğe ve güzel kıyafetlere önem veren kadınların" desteğini nasıl kazanacaklarını bilmiyorlardı, onlar adına "üzülüyorlardı". Çalışmanın daha dürüst yollarını bulma idealinin de "ulaşılmaz" olduğu sonucuna varmışlardı. Onlar da erkeklerin saplantılarını görmezden gelip sanatı canlandırarak ve muhteşem bahçeler yaratarak "estetik bir yaşam" peşinde koşmaya karar verdiler.

Ücretli işgücünün organizasyonu konusunda kadınların geçmişten beri kısıtlı bir etkisi olmuştur. Birçok erkek, iktidar iştahlarının ve karşılığında aldıkları ödüllerin kadınlara çekici geldiğini düşünmeye devam etmiştir ve bazıları da yalnızca başarısızlıklarının ve küçük düşmelerinin tesellisi olarak ka-

dınlara yönelme geleneğini sürdürmüştür, tıpkı kaybettikleri bir savaşın ardından, "bu konuyu daha sonra kadınların salonunda konuşalım" diyen ortaçağın soylu Fransız savaşçıları gibi. Erkeklerin kadınları memnun etme arzusu zaman zaman nazik davranışların gelişimini teşvik etmiş olsa da, zenginlik ve güç sahibi olmak arayışıyla verdikleri rekabetçi mücadelelerin değerini ve anlamını yeniden gözden geçirmelerini sağlayamamıştır. Kadınlar, eski tarz liderlik anlayışını özel yaşamdan her söküp attıklarında "ulaşılmaz ideal" biraz daha ulaşılabilir olur; ancak yapılması gereken bir şey de, bu anlayışı, insanın hayatını kazanması meselesiyle bağlantılı hale getirebilmektir.

Liderlik kültünün tehlikesi, kendini buna adamışların nihayetinde kendilerinden beklendiğini düşündükleri rolleri oynayan aktörlere dönüşebilmeleridir. Neredeyse herkesi lider olarak adlandırmak, herkese Mösyö veya Sinyora diyerek onları soylular sınıfına yükseltmek gibidir. Anders Dahlvig, on yıl IKEA'nın CEO'luğunu yaptıktan sonra alışılmadık derecede bir dürüstlükle en çok değer verdiği şeyin kabul görmek olduğunu ve bunun da "insanlığın en önemli tetikleyicisi" olduğunu söylüyordu. Ancak çok az sayıda insan yeterince kabul ve değer gördüğüne inanmaktadır. Toplumsal kabul görme, çoğu zaman durumun görünen yüzüdür, fazlasıyla idealize edilir ve sonra birden yapılan bir hata neticesinde kaybolur gider. Özel hayatta kabul görmek çok daha derinlere iner ve sahte olduğunda anlamsızdır.

Diğer lider tipleri, dünyevi hırslardan ötesini işaret etmiş peygamberler, alimler, azizler, sufiler ve gurular, yücelttikleri niteliklerin –bilgelik, manevi özgürlük, sadakat, ahlaki arınmışlık ve başkalarının refahına adanmışlık– mali bilanço tablosuna nasıl yansıtılacağını hâlâ bulamamışlardır. Konfüçyus'un, aşağılık insanın karşıtı olarak gördüğü "derin insana" (*juntzi*) ikazı –"kendin için istemeyeceğin bir şeyi başkalarına asla dayatma"– iş dünyasının uygulamalarının tam aksi yönde görünüyor. Başarıların çoğu hâlâ büyük fedakârlıklar gerektiriyor, getirdiği acılar terapiyle bastırılırken, yargılayıcı olmamak ilkesi adı al-

tında eleştiriden muaf tutuluyor. Francis Bacon'ın sorusu, yani insanların kendi özgürlüklerini kaybetmelerinden başka bir sonucu yokken başkaları üzerinde iktidar kurma arayışına neden hâlâ devam ettikleri sorusu yanıtsız kalmaya devam ediyor.

Lider olma tutkusuna alternatifler var. Bunlardan biri aracı pozisyonda olmaktır, ne emir verir ne de alırlar; bilgisi veya parası veya hayal gücü veya fırsatı çok az olup, bunları başkalarından edinmek isteyenlere yardımcı olurlar. Hizmet sektörü aracılar için bir cennet olabilirdi, ancak bu alan da genellikle açgözlülük ve aldatmacalarla kirletilmiştir. Ancak dünya ekonomisinin ağırlayacak yer bulamadığı bir milyar genç insanın gelişi ve buna ilave olarak kadınların da ekonominin kendilerine pintice sunduklarını cezp edici bulmayışı, hırs kavramının yeniden düşünülmeyi beklediğini göstermektedir. Tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin hepsi ani ve büyük nüfus artışlarına karşılık verebilmek için yaratılmıştı. Günümüzde bir asır yaşayabileceğinden haberdar birçok insan, kariyer basamaklarını kâh tırmanıp kâh düşmenin bu kadar çok seneyi geçirmenin en iyi yolu olmadığını düşünebilir. Yine bu insanlar, lider olma fikrinin de –rakiplerini ve düşmanlarını alt ederek hayatta kalan komutan örneğinden aldıkları mirası bütünüyle reddetmeksizin son dönemde uğradıkları derin ve kozmetik değişikliklere rağmen–, bilinmeyeni keşfe çıkan astronot örneğinin ilham verdiği daha çağdaş düşünceler kadar heyecan verici olmadığı değerlendirmesini yapabilirler. Çalışmaya yeni bir anlam vermek; böylelikle onu değer verilen bir meziyetin uygulanışı olmanın ötesine taşımak, diğer insanlarla işbirliği yapmanın hazzının ötesine taşımak, güvence veya statü arayışı karşılığında ödenmesi gereken bir bedel olmanın ötesine taşımak, çalışmak olgusunu özgürlüğü yeniden tanımlamak amacıyla kullanmak anlamına gelir. Bu, zamanımızın en büyük maceralarından biri olabilir.

Rekabete yeni yaklaşımlar getirilmesi gerektiği anlamına gelen bir macera bu. Bu yaklaşımların halihazırda ortaya çıkmaya başladığına dair işaretleri, kadınlar tenisi tarihine bakarak

görebiliriz. 1974 ve 1981 yılları arasında dünya bir numarası olan Chris Evert, ne pahasına olursa olsun kazanmak, rakiplerini "paramparça etmek" saplantısındaydı. Rakibi, eşcinsellerin özgürlük hareketinin anti-konformist kahramanı Martina Navratilova ise –bir göçmendi– seyircilerin sevgisini kazanmak için rakipleriyle dost olmak, alışılmamış görüşlerine rağmen vatandaşlığına geçtiği ülkede (ABD) kabul görmek istiyordu. Suzanne Lenglen (1899-1938), kadın tenisinin takdir görmesine katkıda bulunmuş, balerin gibi hareketleri ve kıyafetleri içindeki büyüleyici şıklığıyla oyuna zarafet getirmişti. Ancak sporun –ayrıca açık hava etkinliklerinin ve doğayla olan ilişkilerin– kullanılmamış potansiyeli hakkında düşünmeyi başka bir kitaba bırakırken, sonraki bölümlerde rekabet ve hırsın yarattığı güçlükleri takibe alacağım.

22
Bu Kadar Çok Çalışmanın Ne Anlamı Var?

"Hiçbir zaman olaylara çok kafa yoran bir insan olmadım" demişti Walmart'ın kurucusu Sam Walton (1918-1992). Walton'ın ailesi şu anda iki milyonun üzerinde çalışanı olan dünyanın en büyük şirketine sahip. Walton'ın zihni, "hayatımda benim için önemli olan yegâne unsurun" ne olduğu konusunda netti. Bu unsur, "rekabet tutkusu"ydu. "Rekabetin her türü mükemmeldir" diyordu. Kazanmak adına amansız bir kararlılıkla tenis oynardı; oynadığı hiçbir futbol takımının maç kaybetmediğini söyleyerek böbürlenirdi ve bir erkeğin bir silah ve bir köpekle birlikte küçük bir kuşa karşı erkekliğini gösterdiği kuş

vurma talimi onun için sporun zirvesiydi. "İnsanların elinde avucunda ne varsa aldığı için" babasına –bankacı ve çiftçiydi– hayrandı; babası her an her şeyi ticarete malzeme etmeye çok hevesliydi –atlar, sığırlar, evler, çiftlikler, arabalar– ve kârlı pazarlık anlamına geldiği sürece kolundaki saati bir domuzla takas etmeye bile hazırdı. Walton, (avukat) kayınpederini, "büyük bir satıcı, tanıdığım en ikna edici insanlardan biri" diye özetliyordu. Walton'ın enerjisi, insanları ikna etmeye gidiyordu; insanları, onlara verdiği şeyin istedikleri şey olduğuna inandırmaya çalışıyordu. Ticarete âşıktı: "Benim için kesinlikle bir tutku... Bir nesneyi, belki de en basit metayı bile fiyatlandırmayı ve sonra da dikkatleri onun üzerine çekmeyi seviyorum. Dolayısıyla bir şeylerden çok büyük miktarlarda alır, sonra da onu abartırdık... Bir kalabalığın karşısına çıkıp bir şeyi övmeyi seviyorum." Başarılı iş, ona göre sadece masrafları azaltıp verimliliği artırmak değildi, herhangi bir nesnenin "ona kimlik kazandıracak kadar akıllıysanız ve promosyonunu yapmak zahmetine katlanırsanız nasıl da büyük bir değere ve kâra dönüştüğünü" görmekti aynı zamanda. Misyonu, iş bilirlikle kazanılmış her avantajdan gurur duyarak ve her saat çalışarak, herkesten daha düşük fiyata alıp satmak ve kâr etmekti. Rekabet, ona yaşadığını hissettiriyordu; tıpkı savaşların askerlere yaşadıklarını hissettirmesi gibi.

Ancak rekabet, tek başına bir amaç mıdır? Geçmişte dükkân sahipleri ve zanaatkârlar rekabete temkinli yaklaşır ve birbirlerinin bölgesinden uzak dururlardı. Diğer yandan, Sam Walton çok kısa sürede o kadar başarı kazanmıştı ki rakiplerini satın alacak kadar servete sahip oldu ve onları birbiri ardına ele geçirip yıkmanın heyecanı "her şeyi fethedebilirdik" diye düşünmesine neden oldu. Fethetmekten bahsetmek, insanın kendi etiğini yaratmasından ziyade, ordu etiğini ödünç almasıdır. Günümüzde ise Sam Walton'ın halefleri on beş ülkede perakendecilik savaşları veriyor; istilaları geri püskürtüldüğünde, Almanya'da olduğu gibi, yeni bir hedefe yöneliyorlar, Hindistan gibi. Sam Walton hırslarını dizginlemek için bir sebep görmemişti hiçbir

zaman. Onun istediği para değil, heyecandı. Onu iyi tanıyan bir arkadaşı, onu kısaca "yığının en tepesinde olmayı" isteyen biri olarak tanımlıyordu. Ama o böyle olmayı tedbirli ve mütevazı bir şekilde istiyordu: servetlerini hovardaca para harcayarak gösteren milyonerler onu korkutuyordu.

Sam Walton, işlerini farklı şekilde yürütmekten gurur duyuyordu; başkalarının kurallarını çiğnemekten, onlardan daha açıkgöz olmaktan, hatta kendi kurallarına karşı çıkan başına buyruklardan hoşlanıyordu. Ancak onun asıl değer verdiği özgünlük değildi; bir rönesans adamı olmaktan ziyade ortaçağ insanıydı o; rakiplerinden fikir almak ona keyif veriyordu; onları yakından izledi ve sonsuz defa ziyaret etti, böylece onun imparatorluğu başkalarının buluşlarının bir karışımına dönüştü. Self-servis anlayışını benimseyen ilk şirket onunki değildi, ancak kısa sürede kopyalayan o oldu; John Lewis Ortaklığı'ndan, çalışanlara hisse vermek fikrini aldı; takım çalışmasını teşvik edişi Japonya'ya yaptığı bir seyahatin ardından oldu ve Supercentre mağazaları da Carrefour'u model alıyordu. Yaşamının sonuna geldiğinde şöyle bir çıkarıma vardı: "yaratılışımda bugüne kadar anlayamadığım büyük bir çelişki var. Ana değer yargılarımın birçoğunda oldukça muhafazakâr bir insanım. Ancak iş hayatımda bir şekilde her zaman sisteme karşı çıkmaya, yenilikler yapmaya, bir şeyleri oldukları yerin ötesine taşımaya yöneldim. Toplum hayatında, gerçekten kurumsallaşmış tipte bir adamım; ama diğer yandan ticari sahaya çıktığımda her şeyi temelden sarsmayı seven ve biraz da anarşi yaratan, başına buyruk biri oldum her zaman. Ve bazen de kurumsallık beni çıldırttı."

Durumunda bir çelişki yoktu. Modernitenin enstrümanlarını kullanarak kendini ondan korumaya çalışıyordu, şirketinin lojistiğinin ardındaki hayranlık uyandırıcı, en son teknoloji de gelenekleri korumaya yönelikti. Müşterilerini genellikle belki de ihtiyaç duymadıkları şeyleri satın almaya ikna ederken, onlara sattığı her şey inanılmaz derecede düşük fiyatlı indirim ürünleriydi; böylece o da müşterileri de para harcadıklarını değil,

tasarruf ettiklerini düşünüyor, atalarından kalma tutumluluk erdemine bağlılıklarını göstermenin tatminini yaşıyorlardı. Dahası, müşterilerini açgözlü veya bencil olmaya da itmiyordu, çünkü onlar her şeyi aileleri için satın almış oluyorlardı ve modern zamanların kural tanımazlığına karşı ailenin korunması Walton'ın ve müşterilerinin ortak misyonuydu.

Küçük kasaba Amerika'sı onun ve karısının diniydi; eşi hiçbir zaman 10.000 nüfustan daha kalabalık bir kasabada yaşamamaları gerektiğinde ısrarcıydı. Bu dev şirketin idari merkezi hâlâ gözlerden uzak bir yerde, Arkansas'ta Bentonville diye çok küçük bir kasabadadır. Walmart, aileyi ekonomik birim olarak kabul eden eski düşünce üzerine modellenmişti ve uzun zaman boyu büyük oranda yöre insanlarını çalıştırdı –aynı mağazada otuz akrabanın çalıştığı bile oluyordu– ve yöre insanına hizmet verdi. Misyonları mesafeli veya saplantılı tüketimciliği teşvik etmek değil, insanlara başkalarının saygısını kazanmaları için ihtiyaç duyduklarını vermekti. "Yapım itibarıyla dost canlısı bir insanım, sokakta gördüğüm insanlarla her zaman konuşurum" demişti Sam. Ülkenin dört bir yanındaki mağazalarını gözetim altında tutmak için sürekli bindiği helikopterinden iner inmez gider bir tezgâha oturur ve satış elemanına yardımcı olur veya kasada paketleme yapar, çalışanlarıyla sohbet edip onları dinlerdi; onlar da Sam'in kendilerini dinlediğini hissetmiş olurlardı. İş başvurusu yapan adaylarla görüşmeleri genellikle kendi evinde yapar, hatta eşlerini ve çocuklarını da davet ederdi. Çalışanlarını müşterilerle "tavukları, domuzları, inekleri ve çocukları" hakkında konuşmaya ve tüm ilişkilerinde son derece nazik davranmaya yönlendirirdi; ama kendi cazibesi, zaman zaman bir yıldırım gibi düşen azarlayıcı konuşmasıyla bölünürdü.

Sam Walton'ın geçmişe bağlılığı, hiçbir zaman hiçbir şeyin olmadığı küçük kasabaların "monotonluğuyla savaşmak" için teşvik ettiği geleneksel eğlencelerde de kendini gösterirdi. "Hayatı daima mümkün olduğunca ilgi çekici ve tahmin edilemez kılmayı denedik, insanlarımızın dikkatini çekebilmek için

çılgınca şeyler yaptık ve onları da sürprizler üretmeye yönlendirdik". Bölge insanının amatör yeteneklerine dayalı oyunlar sahneleniyor, kimi zaman gayet acımasız eşek şakaları yapılıyor, sokaklarda tuhaf kostümlü pon pon kızlarla birlikte gösteriler düzenleniyor, günlük hayatın içine karnavallar karıştırılıyor, hatta yöneticilerin stratejik cumartesi sabahı toplantıları bile kimsenin haberi olmadan şarkılarla, komedi şovlarıyla bölünüyordu. Her yıl on bin hissedar, çılgın ve gürültülü bir hafta sonu eğlencesi için Bentonville'e davet ediliyordu, Wall Street'teki yabancıların "bizi anlaması ve tanıması" ümidini taşıyorlardı.

Sam Walton, kendini dindar olarak tanımlayacak biri değildi, ama kiliseye gitmeyi ve Pazar okulunu istikrarın temel direkleri olarak görürdü. Diğer yandan çalışanları ve müşterileri Walmart'la ilişkilerinde, toplumdaki mütevazı rollerini kabul etmek açısından gösterdikleri sabrı haklı gösteren dinî bir gerekçe bulmaya başlamışlardı. Şirket yönetimi, Hizmetkâr Liderlik anlayışını benimsemişti. Bu düşünce şeklini yayan kişi, dünyanın en büyük reklam acentelerinden birinin, BBDO'nun kurucusu Bruce Barton'dı (1887-1967). Barton, bir rahibin oğluydu ve Yale Üniversitesi'nin kurucusunun soyundan geliyordu, ayrıca Roosevelt'in ve kurduğu düzenin müzmin muhalifiydi, muhafazakârdı. İsa'yı bir işadamı olarak tasvir ettiği çok satan kitabı, ticaretin ruhani bir tutku olduğu düşüncesini popüler hale getirmişti; böylelikle müşteriler ve satıcılar kendilerini emirlere uyan fabrika çalışanları gibi otomatik makineler olarak görmek yerine, Hıristiyanlık hizmetinde kardeşlerine yardım eden kişiler olduklarını düşünmeye teşvik ediliyorlardı; insanlar bu şekilde komşularına yardım etmiş, ailelerinin onurlu yaşamlar sürmelerini sağlamış oluyorlardı. Walmart dinle ticareti uzlaştırmıştı, en büyük Hıristiyan malları tüccarı konumundaydı, ancak yine de ticaret tarafı ağır basar gibiydi, çünkü pazar günleri de açıktı. Birçok müşterinin benimsediği bu din, İncil'deki erkek üstünlüğünü korurken kadınları da anneliği yücelterek teselli ediyor, aile hayatını Hıristiyanlığın kutsal geleneği mertebesine

yükseltiyor, erkekleri ailelerini hayatlarının merkezine koymaya ikna ediyor ve homoseksüellikle kürtajı da aileye karşı en büyük tehdit görerek şiddetle eleştiriyordu. Şirket, huzur bozucu olarak gördüğü belli başlı üniversitelerin otorite karşıtı etkilerine karşı küçük Hıristiyan kolejlerini desteklemek için iş dünyasının diğer devleriyle birleşmişti. Sam Walton, "hayırseverlik ticareti" diyerek reddettiği kurumlara da kuşkuyla yaklaşıyordu ve bölgesel olaylarda doğrudan kendisi bağışta bulunmayı tercih ediyordu; şirketinin, düşük fiyatları sayesinde müşterilerinin parasını kurtaran hayırsever bir toplum kuruluşu olduğu iddiasındaydı. Walmart'ın "değişim için bir güç" olmasını istediğini söylemişti, ancak gerçekleştirdiği en önemli değişiklik büyümek olmuştu. Sam'in işleri farklı şekilde yürütmekten aldığı keyfe rağmen, Walmart'ın 56 farklı isim altında ticaret yapan dünya genelindeki 8500 mağazası, orijinal mağazanın aşağı yukarı klonları niteliğinde. Sendikalar, mağazalardan uzak tutulmuş durumda ve çoğu çalışanın çok düşük ücretlerle çalıştırılıp kârdan da çok önemsiz paylar almasından şikâyetçiler; Walmart'ın istihdam yarattığı fikrine de karşı çıkıyorlar, iddia ettiklerine göre Walmart, rakip mağazaları iflasa sürükleyerek yarattığından daha çok iş kaybına neden oluyor. Şu anda Walmart'ın Amerika'daki müşterileri genel olarak ülkenin en yoksul üçte birlik kesiminden ve bu insanlar şehrin bilinmezliklerine karşı gururlarını asırlık komşuluk değerlerine bağlı kalarak koruyorlar. 21. yüzyılda, bu kişilerin dörtte üçü Başkan George W. Bush'a oy verdi. "Walmart Ana" siyasi bir güç konumunda.

Walmart'ın değişmesi için bir sebep yokmuş gibi görünebilir. Mali analistler, şirketin düzenli kâr elde etmek adına kazandıran bir formüle sahip olduğu konusunda tatmin olmuş durumda, hatta durgunluk dönemlerinde daha fazla kâr edeceğini bile düşünüyorlar; şirketin reklam giderleri en yakın rakibinin dörtte biri oranında ve satışları da altı kat daha fazla, böylelikle tedarikçilerinden daha fazla indirim de alabiliyor. Maliyet düşürme kabiliyetleri teknik açıdan o kadar kusursuz ki, her bir mağaza-

daki termostat ayarını dahi Bentonville'den kontrol edebiliyorlar. Şirket dünyanın en başarılı işletmesi haline gelmiş durumda, ama aynı zamanda en fazla düşmana da sahip, sürekli olarak protestoların, açılan davaların ve ikiyüzlülük suçlamalarının hedefi haline geliyor, örneğin çalışanlarının çoğu kârdan hiçbir zaman pay elde edemiyor, çünkü buna hak kazanmak için en az iki yıl çalışmış olmaları gerekiyor, ancak bu sürede özellikle düşük maaşla çalışanlar başka işlere geçmiş olabiliyor. 1950'lerde o dönemde başarılı işletmeciliğin örneği olarak gösterilen General Motors'un CEO'su, montaj hattı çalışanlarının 135 katı maaş alırken, bundan elli yıl sonra Walmart CEO'su sıradan bir çalışanın 1500 katı maaş alacaktı. GM'de iki veya üç bin kişinin idaresinden sorumlu bir fabrika müdürü, çalışanlarının beş katı maaş alırken, Walmart'ta bölge mağaza müdürü ise satış personelinin on katı ücret alıyor. Satış mağazalarındaki ücretler, önceleri imalat bölümünde çalışanların yarısı kadarken, bugün beşte ikisine düşmüş durumda.

Eğer dünyanın en başarılı şirketi, henüz insanın bu dünyadaki zamanını en iyi şekilde nasıl geçirebileceğine dair son sözü söylememişse, hâlâ çoğu insan, emeğinin karşılığını hak ettiği kadar alamadığını düşünüyorsa ve hayatlarını geçinebilecek kadar para kazanmaya adamış olanlar sonucun istedikleri gibi olmadığını görüyorlarsa, o zaman insanın hayatını kazanmaya çalışmasının alternatifi nedir? İnsanın, biriktirebileceği o cılız servetle bir gün nihayet –genellikle çok geç– hayatın hiç dokunmadığı veya görmediği yönlerini kucaklayabilmek umuduyla tüm enerjisini para kazanmaya adamasının, diğer herkesin yapıyor göründüğü şeyi itaatkârlıkla yapmasının alternatifi ne olabilir?

Walmart'a Avrupa'nın verdiği yanıtı, IKEA'yı takip ederek hangi noktaya varabilir insan? IKEA'yı on yedi yaşındayken kurmuş olan Ingvar Kamprad (doğum 1926), Walton gibi kuş uçmaz kervan geçmez bir yerin ortasındaki bir kasabadan –güney İsveç'te– geliyordu, bu bölge hâlâ şirketinin ana üssüdür. O da Walton gibi çok çalışmaya ve tutumluluğa dair geleneksel

kırsal değerleri sürdürmek arayışındaydı, ancak *Sam'in Bir İşletme Yaratmak Adına On Kuralı*'nın hepsi adanmışlık üzerineydi ("kişisel yetersizliklerimin her birini, işime yaklaştığım sarsılmaz tutkuyla aştım"), çalışma arkadaşlarını takdir ediyor ve başarıyı onlarla kutluyordu, müşterilerine istediklerini ve hatta biraz fazlasını veriyordu ("hayatım boyunca yazdığım en önemli iki kelime, ilk Walmart imzasındaydı: Memnuniyet Garantisi"). Diğer yandan Ingvar'ın yazdığı *Bir Mobilya Satıcısının Vasiyeti*'ndeki dokuz prensibi, "keşfetmenin hazları", "kendimizi insan olarak oluşturmak", "daha doğal ve mecburiyetlerden uzak bir yaşam biçimiyle beraber... daha özgür insanlara dönüşmek", mali kaynakları kısıtlı "çoğu insan için daha iyi bir günlük yaşam", "tüm dünyada demokratikleşmeye katkıda bulunmak", uzun vadeli mutluluk veren "neşeli" ve daha güzel eşyalar yaratmak vizyonunu ekliyordu. "Yoksul insanlar neden böyle çirkin eşyalar kullanmak zorunda?" diye sormuştu Kamprad: yalnızca zenginlerin güzel şeyler alabiliyor olması adil değildi. "Amerikan kapitalizminin acımasızlığından daima nefret ettim" demişti, "ve bazı sosyalist ilkelerim olduğunu kabul ediyorum... kâr getiren bir işletmenin iyi yönleriyle uzun ömürlü ve insanca bir sosyal vizyonu bir araya getirebiliyorum".

İsveç kırsalının sade yaşamına duyduğu özlem, bir yandan gelecekten korkarken bir yandan da geleceği nasıl daha güzel hale getirilebileceğini hayal etmekten alıkoymamıştı onu. Başarıyla tamamlanmış her bir görevin ardından "daha yapılacak çok iş var" derdi. "Görkemli bir gelecek" umudu her zaman vardı. Şirketinin hisselerini satmayı reddetmişti, çünkü kendisini amacından saptırabilecek yatırımcıların açgözlü taleplerinin esiri olmak istemiyordu. Kâr payı ödemek yerine rakipleri tarafından ele geçirilmeyi önlemek için para biriktirmeyi tercih etti. "Kötü zamanlar olabileceğini her zaman düşün ve ona göre hazırlan" ilkesini hep tekrarlıyordu. Kârlar, kâr gözetmeyen bir vakıfta birikiyordu, bu da bir dizi karmaşık yasal düzenlemenin aşılmazlığıyla birlikte kârın, hükümetin vergilendirmesinden

ve ulus devletlerin çöküşünden –bunun gerçekleşmesinden korkuyordu– korunmasını sağlıyordu. Korumak istediği geçmiş değil, hayat boyu elde ettiği kazanımlardı; ölümsüzlüğü garanti altına almayı ruhu için değil, işletmesi için istiyordu ve "kutsal konsept" dediği idealleri için de "sonsuz yaşam" istiyordu. "Biz bir konsept şirketiyiz. Konsepte bağlı kalırsak hiç ölmeyeceğiz." Servet, herhangi bir insan için "fazlasıyla ağır bir yük"tü ve çocuklarına önemli bir rol miras bırakırken IKEA'nın mülkiyeti Vakfa kalıyordu.

IKEA'da dinin yerini dolduran bir şey vardı, bu da seküler olmasıydı. Mistik değildi, parolası alçak gönüllülüktü ve ritüeli de Viking kültünün tatlı dilli eşitlikçiliğinden bir şeyler taşıyordu. Sam Walton, çalışanlarını "iş ortaklarım" diye adlandırırken Kamprad kendini "çalışma arkadaşları"nın babası olarak görüyor, liderlik kavramını "sevgi" olarak tanımlıyordu. Şirketin ilk günlerinde, ki o dönemi en mutlu günler olarak hatırlar, "küçük bir aile gibi çalışıyorduk". Onun aile idealiyle Sam Walton'ınki arasında ince bir fark vardı: "Aşk yaşıyormuş gibiydik. Bunun erotizmle bir alakası yok. Sadece birbirimizi çok sevdik". Çalışma arkadaşlarını, bürokrasideki hünerlerinden ziyade sağduyularından dolayı onlardan hoşlandığı için seçiyordu, bazen gecenin geç saatlerine kadar süren sohbetlerin ardından karar veriyordu buna; yüksek sosyal hedeflere ve her işe elini atmaya hazır olma eğilimine her şeyden çok değer veriyordu. Mali işlerden sorumlu bir ekonomist, şirketi asıl yönetenlerin muhasebeciler olduğunu söyleyip gösteriş yapmaya kalktığında anında kovulmuştu. IKEA, Kamprad'ın ailesiydi, kan bağı veya komşulukla oluşmuş bir aile değildi elbette ama sosyal açıdan sorumluluk sahibi bir yaşam paylaşmak isteyen herkesi kapsayan, sürekli genişleyen bir aileydi. Toplantıları duygulu ve ağırbaşlıydı; Kamprad'ın coşkulu şefkatini sarılarak gösterdiği olurdu, halk şarkıları söylemeyi sever, el ele tutuşmaktan, bir arada olmaktan içten bir haz aldığını göstermekten zevk alırdı. Tartışmasız patron oydu ama sürekli "eksiklerinden" bahseder ve gençliğinde Nazi yanlısı

görüşlere kaymış olma "aptallığı"nı göstermiş olmaktan dolayı özür dilerdi. (Ailesi onun doğumundan yalnızca otuz yıl önce Almanya'dan İsveç'e göçmüştü: "Alman bir büyükanne ve Alman bir baba tarafından büyütüldüm".) İlk evliliği boşanmayla sona erdi çünkü "bok herifin tekiydim". "Özgüven eksikliği, karar verme güçlüğü, organizasyonel yeteneğin felaket seviyede oluşu ve korkunç derecede zayıf olan kavrama gücü kendimde tam anlamıyla gördüğüm eksikler... Hiçbir zaman tatmin olmam. İçimden bir ses bana şu an yaptığım bir şeyi yarın daha iyi yapmamı söylüyor... Çok endişeli bir insanım, kendimi rahat hissetmem için bir buçuk saat önceden havaalanında olmam gerekir ve bir toplantıya bir dakika bile geç kalsam korkunç bir utanç yaşarım". Ancak bir alkolik olduğunu kabul etmekten utanmıyordu –"unutmanın iyi bir yolu" diyordu bu durum için–, ayrıca Kamprad'ın okuma güçlüğü de vardı. Kendisi için iddialı konuşabileceği tek şey "iş konusundaki koku alma yeteneğim ve makul ölçüde köylü sağduyusuna sahip olmam".

Çalışanlarını yenilikler yapmaya ve kendi kararlarını almaya teşvik etmiş olmasına rağmen, aslında neler yapabilecekleri konusunda katı kurallarla çevrelenmişlerdi. Dolayısıyla tıpkı Walmart gibi IKEA da büyüdü ve büyüdü, ancak aynı kaldı. Uluslararası bir şirket haline geldi, çünkü fiyat kırdığı için IKEA'yı İsveç'teki rakipleri boykot etmişti. Ayakta kalabilmesinin tek yolu tedarik için yurtdışına yönelmek ve böylelikle çok daha ucuza mal temin edebilmekti; önce Polonya'ya, sonra da diğer düşük maaşlı ülkelere yöneldi. Kamprad, Walton'a kıyasla uluslararası alana daha fazla sempati duyuyordu: "Rus tanklarının protestocu bir öğrenciyi ezip tüm dünyada öfke uyandırdığı gün Prag'daydım. Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ardından da yalnızca iki gün sonra oraya ulaştım". Polonya halkına âşık olmuştu, "iyi yüreklerini ve yeteneklerini" sevmişti, Polonya onun için "ikinci bir ev"di. Çocuklarına dört dil konuşmayı öğretti. Ancak her derde deva düşük fiyatlar, ürünlerini düşük maaşlı yoksul ülkelerin satın almasına bağlıydı, bu da sonsuza dek süremezdi

ve dünyada çoğu insan IKEA mobilyası alamayacak kadar yoksul olmaya devam ediyordu. Tutumluluğun değerleri ile ticaretin insanları mümkün olduğunca çok alışveriş yapmaya sevk etme ihtiyacı arasındaki çarpışma çözüm bekliyordu.

Kamprad, eşsiz bir ticari marka yaratabilmek için, şirketin özüne uygun olarak ve değişmez şekilde İsveçli olarak tanımlanmasında ısrarcıydı; ancak bu fikir, farklı güzellik anlayışlarına sahip eski medeniyetlere mensup herkese cezp edici gelmiyordu. Genellikle hem kendi gelenekleriyle hem de batılı geleneklerle hayli eğitimli hale gelmiş Hindistan'daki tedarikçiler, IKEA'nın satın alımcılarının kendileriyle yalnızca sevkiyat tarihleri ve fiyatlar hakkında konuşmasına içerliyorlardı; İsveçlilerse onlarla dost olmaktan çekiniyor ve düğünlere gitmekten kaçınıyorlardı; çünkü işin içinde rüşvet ve yolsuzluk olduğu düşünülebilirdi. Kampard, büyümeye devam ettikçe şirketi bir arada tutan duygusal bağların zayıflayacağından korkuyor olmasına rağmen, başarı duygusu verdiği için büyümekten hoşlanıyordu; ancak sonrasında ortaya çıkan sonuçların umduğu gibi olmamasına yanacaktı. Ölçek ekonomileri ve seri imalat, tüm dünyada mağazaların birbirine benzemesi ve aynı ürünleri içermesi anlamına geliyordu.

"Keşke" diyordu Ingvar Kamprad, "Margaretha gibi kültürlü olsaydım biraz [ilkokul öğretmeni olarak çalışmış eşi]. O, roman okur. Benim elimden gelense birkaç katalog alıp sayfalarını karıştırmak". Bir şeylerin eksik olduğunu hissediyor, ancak kültürün ticarete ne katkı yapabileceğini tam olarak göremiyordu. Bu durum, iş dünyası ve sanat arasındaki karşılıklı flörtün yeterince olgunlaşmamış olmasından kaynaklanıyor; halbuki bu ilişkiyi olgunlaştırarak aralarındaki farklılıklar sayesinde ne noktaya ulaşabileceklerini daha fazla düşünselerdi, birlikte daha neler başarabilecekleri sorusunu da sorabilirlerdi. Ticaret yalnızca satın almak ve satmak anlamını taşımaz, iletişimi de katar işin içine; kültürün aradığı da budur. İş yapmak yalnızca para kazanmak değildir: "İş" kelimesi orijinalinde "endişe" anlamı taşıyordu ve

endişenin iş üzerindeki etkisi kesinlikle hâlâ sürüyor. Ticareti yapılan en değerli meta, altın değil, zamandır; her gün en faydalı şekilde ne yapılabileceğine karar vermektir. Ancak kültür, iş hayatına anlamını veren unsur olarak algılanmaktan ziyade büyük oranda eğlence sağlamaya veya iş sonrası teselli sunmaya mahkûm edildiğinden beri, iş dünyası sanatın engin deneyimlerinden özütlenebilecek ilhamı gözler önüne sermek adına çok az şey yaptı. İş, öğretilebilen bir teknik olarak görüldüğü sürece popüler deyimiyle bir "felsefe", yani hayatın neye yaradığına dair bir vizyon sunamaz. Teknik, bir görevi tamamlamak için kullanılan prosedürdür; "felsefe" ise insanın kendi mesleğinin ötesinde daha kapsamlı bir kavrayışı amaçlayan, ömür boyu sürecek bir takip sürecini de içerir. İş, mali bilanço saplantısını sürdürdüğü sürece, bilgelik içermeyen zenginliğin susuz ekmek gibi olduğunu unutur ve susuzluk açlıktan daha hızlı öldürür insanı. Mali başarılar ahlaki yetkinlik getirmediği için iş hayatı kendi prestijini ödünç ideolojiler üzerine kurar, tıpkı askerî gelenekleri kullanarak piyasayı "fethettiğinde" olduğu gibi; ya da uygulamalarını sosyal bilimler dilinde kodlar veya dinin öğretilerini amaçlarına uygun gelecek şekilde yeniden yorumlar. İş, çalışmak eylemine getirilen çelişkili yaklaşımlarla bir tuzağın içinde kalmaya devam eder; boş zamanın nihai hedef olup olmadığı, bazı iş türlerinin diğerlerinden daha soylu olup olmadığı ya da kendini gerçekleştirmenin uzmanlığı kazanılmış tek bir alanda performans gösterilmesiyle mümkün olup olmadığı gibi konularda kafası karışıktır. Öyleyse iş, hâlâ, her bir nesil bir öncekini aşmaya çalışırken gençliğin getirdiği marifet gösterileriyle keyiflenen ergenlik döneminde midir ve tam bir olgunluğa ancak "meşgul-iyet" hakkında, yani neyin meşgul olmaya değeceği, zamanın nasıl kullanılacağı hakkında kapsamlı fikirlere sahip olduğunda mı ulaşabilir? Verimlilik uğruna zaman kazanmak hiçbir zaman yetmediği için zamanla savaşmak, çok yavaş aktığı için zaman öldürmek, paraymışçasına zaman harcamak; zaman açıkça paradan daha değerliyken bunların hepsi "meşgul-iyet"

gizemiyle birer ön sevişmedir. Çünkü "meşgul-iyet", hayatın her bir anının nasıl anlamlı ve unutulmaz kılınacağını henüz ortaya koymamıştır.

Zaman artık, Walmart ve IKEA'nın tutkularını tanımladığı İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki zaman değil. İnsanların yaşam süresi beklentisi hiç bu kadar uzun olmamıştı –1900 yılına göre otuz yıl daha fazla– ve hiç bu kadar boş zamanları olmamıştı –haftada otuz yedi, hatta kırk sekiz saatten hesaplanıp tüm hafta sonları ve tatiller de hesaba katıldığında günde yalnızca dört veya beş saat çalışmaya eşit hale geliyor–. Ancak bir yandan da kendilerinden talep edilenleri gerçekleştirmek ve ilgilerini dağıtan tüm o cazip etkinliklere katılmak için yeterli vakitleri olmadığından hiç bu kadar şikâyet etmemişti insanlar. İşçiler kesin hatlarıyla belirlenmiş görevleri yerine getirmek üzere gruplandırıldığında, zamanın çeşitli niteliklerinin tadına varmaya davet edilmezler, daha farklı mesleklerden olanlar yaşayabilir belki bu ayrıcalığı. İş, çalışmak-yaşamak dengesi üzerine içinden çıkılmaz bir tartışmanın içindedir, böyle bir dengeden bahsedilmesi çalışmanın yaşamak olmadığını ima eder. İnsanların işlerinden ne bekledikleri çok açık değil artık. Tüm bunlar bize işi yeniden tanımlamak, tutkuları ve önemi açısından yeni bir sayfa açmak, çalışmanın ne olabileceğini yeniden düşünmek imkânı veriyor. Hatıraların, merakın ve hayal gücünün farklı biçimlerinde keşfedilmemiş değerler bulunabilir; kültür denir buna, dolu dolu bir yaşam için vazgeçilmezdir ve bu hatıraları, merakı ve hayal gücünü her bir müşteri beraberinde getirir.

"Tüketim toplumu", insan etkileşimlerinde yalnızca bir ön safha olabilir. Sürekli daha fazla obje yaratan az sayıda insanın maharetiyle yürütülen tüketim toplumu, bu objeleri satın almaya gücü yetecek alıcıları bulmanın zorluğuyla tekrar tekrar krize giriyor. Tüketimcilik, kendisi hakkında, manevi değerlerin materyalist düşmanı şeklinde yapılan şikâyetleri en az beş yüz yıldır yalnızca batıda değil, doğuda da atlatmayı başardığı için alternatifi yokmuş gibi görünebilir. Bu şikâyetler her refah dö-

neminde ve müsriflik zamanlarında yeniden ortaya çıkar, ancak pratikte bu şikâyetlerin çok az etkisi vardır; çünkü tüketiciler aynı zamanda ürettikleri objeler için çaresizce alıcı arayan çalışanlardır. Bunun da ötesinde, alışveriş yapmak, insanın nasıl bir kimse olmak istediğini göstermesini sağlayan, kelimeler yerine metaları kullanan sessiz bir lisan haline getirmiştir kendini. İnsan, aldığı hediyelerle sevgisini gösterir, kazancı sonucu edindikleriyle komşularını etkiler ve yaptığı seçimlerle kişisel zevkini veya dahil olduğu grubun dayanışmasını ortaya koyar. Bazı insanlar diğerlerinden çok daha fazla konfora sahip olduğu sürece tüketim toplumu cazibesini koruyacaktır. Ancak yine de, yeni deneyimlere ulaşmak adına, her daim büyüyen açlığın ve var olan uygulamaların amansızca sorgulanmasının ortaya çıkarabileceği diğer toplumları, tüketici toplumuna hem içeriden hem dışarıdan meydan okuyabilecek ihtimalleri keşfetmeye değer.

23
İnsanın Hayatını Kazanmasının Daha Eğlenceli Yolları Var mı?

IKEA'nın yaratıcısı Ingvar Kamprad tıpkı karısı gibi roman okumaya başlasaydı neler olabilirdi? Yazdığı *Bir Mobilyacı Satıcısının Vasiyeti* zaten neredeyse bir romandı, daha güzel bir dünyaya, "statüden ve geleneklerden kurtulan" küçük bir gruba dair tutkulu ve romantik bir vizyondu. Bu gruba dahil olanlar, gençlik ruhunu ve "zapt edilmez arzularını" korumaya kararlıydılar, "birbirlerine yardım eli uzatmaya" her zaman hazırdılar, daima birbirleriyle konuşmaya zamanları vardı, "nezaket ve cömertliğe" adanmışlardı, yalnızca para için çalışmayı reddediyorlardı, futbol takımını işbirliği modeli olarak görü-

yorlardı. Birbirlerinin farklı özelliklerine büyük değer veriyor, daima yeni çözümler arıyorlardı; örneğin masa ayağına ihtiyaç duyduklarında pencere fabrikasına, en ucuz yastık kılıflarını aradıklarında gömlek fabrikasına gidiyorlardı. "Hiçbir zaman birbirinin aynı iki mağazamız olmayacak" demek konusunda ısrarcıydılar, çünkü hiçbiri hiçbir zaman kusursuz olamazdı, hata yapmaktan korkmuyorlardı. Meclisleri, bürokrasiyi, istatistikleri ve "abartılı planlamayı" hor görüyorlardı, onlara göre bu planlama, "şirket ölümlerinin en sık rastlanan sebebi"ydi. Kendilerinden fikir çalan rakiplerine dava açarak değil, yeni ve daha iyi bir model yaratarak karşılık veriyorlardı; her şeyden öte, herhangi bir şeyin imkânsız olduğunu reddediyor ve daima yeni maceralar peşinde koşuyorlardı. *Lista*, Kamprad'ın eski İsveççe'deki favori kelimesiydi, "yapmanız gereken şeyi kesinlikle minimum kaynakla yapın" anlamına geliyordu: israf, "insan türünün en büyük hastalıklarından biri"ydi; dolayısıyla Kamprad, "sürdürülebilirlik" ideolojisine doğrudan uymuş oluyordu. Ancak, IKEA farklı bölgelere daha fazla yayıldıkça karşı çıktığı kısıtlamaların da daha fazla esiri haline geldi. Diğer yandan müşterileri de, Kamprad'ın işe ilk başladığı dönemdeki gibi tüketimciliğin acemisi değillerdi artık; onlar da Kamprad'ın sosyal girişimcilikte yeni bir aşama başlatmayı amaçlayan geleceğin çalışma şekli vizyonuyla birleşebilen idealler geliştiriyorlardı.

İş hayatı, bugün olduğu şekliyle organize edilmek zorunda değildir. İnsanın hayatını kazanmak için verdiği mücadele de bu kadar zorlu olmak zorunda değildir. İş hayatında da özel yaşamda olduğu gibi yeni ilişki türleri teşvik edilebilir. Gençler kendilerine daha iyi uyacak farklı iş türleri icat edebilir. Bütün bir organizasyonun rutinlerinin aksamasına yol açmadan işlerin daha farklı nasıl yürüyebileceğini tespit edebilmek için küçük pratik deneylere girişerek ütopik heveslerden uzak durmak da mümkün.

Ingvar Kamprad'ın hayatını tamamlanmamış bir hayat olarak görüyorum çünkü IKEA mağazaları onun anısına yapılmış

anıtlar durumunda olsa da, o daha fazlasını hayal ediyordu, ancak mağazaların idari yapılarını değiştirmesi zorlaşmıştı. Kamprad'ın döşemeye koyulduğu ev, eski ev değil artık. IKEA için, evleri 9500 çeşit masa, sandalye, yatak ve diğer ev eşyalarıyla donatmak da artık yeterli değil. Ev, insanın kendi eşyalarını etrafında istediği bir sığınak olabilir ilk aşamada, ancak zamanla insanın her şeyden çok değer verdiği bir yere dönüşür; çünkü fiziksel rahatlığın yanı sıra, anlaşıldığını hissetmek istediği yerdir insanın evi, kendisini anlayan insanlarla kederini ve neşesini paylaşabilmek istediği yerdir. İnsan için ev, başkalarının bakımını üstlendiği ve bakıldığı, arkadaşlarını ve potansiyel arkadaşlarını misafir edebildiği, özgürce konuşabildiği, duygu ve düşüncelerini tehlike yaşamadan açıklayabildiği yerdir. Ancak ıssız bir yer de olabilir ev. Artık en büyük kişisel ve kolektif sanat eserlerinden biridir, her insan bu eseri oluşturmaya ve yıkılmasını önlemeye çalışarak geçirir hayatını; kültürel bir yapıdır. Bu evrimi hesaba katarak "daha iyi bir yaşam" vaat eden bir mobilya mağazası, bir evin fiziksel olarak nasıl görünebileceğine dair modeller sunan 48 döşenmiş odayı göstermekle yetinemez. Fazla parası olmayan müşteriler saygıdeğerlik sembolü materyalleri edinmek mücadelesi verirken IKEA'nın fiyat için rekabete girmesi anlamlı olabilir; ancak insanlar daha büyük kültürel özlemler duyduklarında, bu müşterilerle iş yapmak oldukça farklı bir anlama kavuşabilir.

İki asır önce Britanya'da bugün olduğundan beş kat daha fazla dükkân vardı, elli kişiye bir dükkân düşerdi, bazılarının günde yalnızca iki veya üç müşterisi olurdu ve çoğu da yaptığı ticaret neticesinde yalnızca ek bir gelir elde ederdi; Londralı dükkân sahiplerinin çoğu, pansiyoner alırdı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında kuzey Fransa köylerinde her üç evden birinde şarap veya alkol satılırdı. ABD'de, taşra marketleri tüm yerel çiftçilik ve zanaat faaliyetlerinin merkez noktası konumundaydı, ödemelerde her tür ürün para yerine kabul edilirdi. İlk alışveriş merkezleri yalnızca mal satmaz, aynı zamanda orta sınıfın

özlemlerine aracılık ederdi, konserler ve sergiler düzenlenirdi; kadınların yalnız başlarına rahatlıkla dolaşabildikleri, birbirleriyle buluşup yeni meşgaleler bulabildikleri ve keyiflerince para harcayabildikleri kamuya açık alanlar haline gelmişlerdi. 1881 yılında "bu cüzdan düşmanı kötülüğün bağımlısı olmuş kadın manzaraları", *New York Times*'ın erkek editörlerinin "ülkenin geleceğinden neredeyse ümidi kesmelerine" neden olmuştu; ancak 1909 yılında Londra'da bir mağaza kuran ve *The Romance of Shopping* adlı kitabı yazan Gordon Selfridge, alışveriş yapmayı gereksinimden ziyade zevk almak için gerçekleştirilen bir aktivite olarak sunarken şöyle karşılık veriyordu: "Bu bir dükkân değil, bir topluluk. Kadınlar, kendi evlerinden çok daha parıltılı olduğu için geliyorlar buraya." Doğu kültüründe pazar yerleri uzun zamandır gayri resmî meclisler durumundadır. Yardımlaşma dernekleri artık genellikle rekreasyon alanı vazifesi görüyor, insanlar buralara her gün öğle aralarında gelip yalnızca muhabbet ediyorlar, çünkü akıllarına yapacak başka bir şey gelmiyor. Mağazalar kendilerini dönüştürmek konusunda geçmişte yenilikçi oldular ve bugün oldukları halde kalmaya da mahkûm değiller.

IKEA her yıl yeni mağazalar açarak kendini meşgul etmiştir, ancak Kamprad, meslektaşlarını "hedefine ulaştığını düşünen bir şirket kısa sürede durgunluk yaşamaya başlayacaktır" diyerek uyarıyordu: Şirketinin daha cesur deneyler yapmak için gerekli mali kaynakları var artık. Mağazayı her yıl 600 milyon insan ziyaret ediyor ve bu insanlar daha az ihtiyatlı bir ev sahibi olmak adına yeterli olgunluğa ulaştılar; bu 600 milyon insanın orada bulunmasının tek nedeni alışveriş arayışı değil: kendileri için mobilyaları kadar önemli duygusal, entelektüel ve ahlaki özlemleri var. Her birinin anlatacak hikâyesi ve "daha iyi bir yaşam" bulmak adına yaptığı denemelerde çözülecek bilmeceleri var. Kamprad'ın nafile arayıp durduğu o bulunmaz özgünlüğü her bir mağazaya verme potansiyeline sahip olan onlar, yani müşteriler. Şehirlerin parlak ışıkları bir yalnızlık perdesi al-

tında soluyor gitgide, neticesinde de mağaza içinde insanları koyun gibi yönlendirip birbirleriyle konuşmadan sonsuz teşhir alanında dolaştıran ok, insanların neden alışverişe geldiğine dair ana sebeplerden birini gözden kaçırıyor: kendi evlerinin yalnızlığından ve sıkıntısından kaçtıklarını unutuyor insanlar. Alışveriş merkezi, insanların yalnızca ürün satın almaya değil, daha ziyade sosyalleşmeye, iş anlaşmaları yapmaya, iş bulmaya ve eş aramaya geldikleri şehir meydanının ve pazar yerinin ikamesi olduğu unutuyor. Alışveriş merkezinin, insanları daha fazla eşya sahibi yapmaktan ziyade hayatlarındaki zenginlikleri artırma amacı güden bir kültür ve eğitim merkezi olarak tasavvur etmesi gerekir kendini.

Böylesi bir dönüşümün nasıl gerçekleştirilebileceğini bulmak için IKEA mağazalarından birinde yapmama izin verilen deneysel araştırma, müşterilerin, hiç tanımadıkları diğer müşterilerle tanışmaya gayet istekli olduklarını gösterdi. Tanımadıkları biriyle bir restoranda yedikleri akşam yemeği esnasında, kendileri için neyin önemli olduğunu ve başkalarının deneyimlerinin kendilerine nasıl yardımcı olabileceğini –dedikodu yapmadan– konuştuklarını garanti altına alan bir sohbet menüsü eşliğinde sohbet etme imkânı oluşturulduğunda, bu randevudan dolayı "sonsuza kadar minnettar" kalacaklarını öne sürebileceğimiz derecede olumlu değerlendirmeler çıktı ortaya. Günümüzün dev mağazaları, müşterilerin önüne sürülen ürünlerin çeşitliliği ve seçenekler arttıkça daha özgür hale gelecekleri inancı üzerine gelişmişlerdir; ancak nihayetinde insanların asıl ilgilendiği, nesnelerden çok diğer insanlardır. Mağaza kartları ve indirimler ise hüsrana uğramış sosyalliğin göstermelik ilaçları olabilir yalnızca.

IKEA, müşterilerin gördüğü mavi ve sarı renkli binalardan ibaret değil yalnızca, sayısız egzotik ülkeden mağazaya ürün yapıp tedarik sağlayan binlerce insan çalıştırıyor; ama mağaza, sattığı her bir objenin bireysel üreticisinin alın terini, gözyaşlarını ve düşüncelerini seslendirmiyor. Sıradan bir abajurun, Delhi'deki bir fabrikada günde sekiz saat bir tezgâhın başında

çalışan, çocuklarının "daha iyi hayatları" olacağına dair hayaller kuran 200 kadından biri tarafından yapıldığı bilindiğinde, bu abajur daha ilgi çekici bir hale geliyor, boşa çıkmış ümitlerin habercisi oluyor. Satıştaki her bir ürünün izini sürmeyi sağlayan teknoloji zaten var ve bu teknoloji, ürünün alıcısının onu imal edeni görmesi, onunla konuşması için kolaylıkla kullanılabilir, şükran duyguları ifade edilebilir ve üretim sürecinde kullanılan becerilerden bir şeyler öğrenilebilir. Müşterilerin yalnızca abajurun yeterince ucuz olup olmadığıyla ilgilendiklerini düşünmek onları azımsamak olur. Ve tedarikçilerin de yalnızca fiyat ve sevkıyat tarihi hakkında konuşmayı istediklerini düşünmek onları yanlış anlamaktır.

IKEA mağazasındaki deneysel araştırmam dolayısıyla yabancılar ve göçmenler için dil dersleri ve konuşma pratikleri organize edilmişti, böylece anlatacakları ve aktarmak için can attıkları olağanüstü hikâyeler için sempatik bir dinleyici kitlesi toplanmış olmuyordu yalnızca, aynı zamanda müşteriler, diğer ülkelerde çekilen acılara ve insanların ayakta kalmak için yaptıklarına daha fazla empatiyle yaklaşabiliyorlardı. Paralarının neye yetip neye yetmeyeceğinin endişesi içinde olan anne babalarınca sürüklenen kıpır kıpır çocuklar, ukulele çalıp şarkı söyleyebildikleri müzik derslerinde kendileri için daha cazip bir yer bulmuş oluyorlardı. Diğer yandan bir otoparkın da kasvetli ve yalnızca asfalttan bir yer olmasına gerek yoktur; otopark, her bir park yerinin tasarımlarla dolu dev bir halının bir parçası olduğu bir açık hava sanat galerisine dönüşebilir, etrafındaki duvarlar asma bahçeleri olabilir. Online ticaretin yaygınlaşması neticesinde, mağazalar, insanların internette daha ucuza satılan ürünlere dokunmaya geldikleri müzelere gitgide daha çok benzemeye başladıkça, ticari ürünlerin çıkış noktaları olan medeniyetlerin tiyatro ve dansları, "alışveriş deneyiminin" ne olduğuna dair düşünceleri bütünüyle değiştirebilir. Mağazalar, potansiyel olarak eğitim sisteminin parçası ve eğlence endüstrisinin rakibi olduklarını anladıklarında, kültürel etkinliklerin

içlerine sızmasına izin vermeleri için ticari dayanakları da daha belirgin hale gelir. Bir mağazanın yalnızca iş anlaşmalarına tapan bir tüketim mabedi olması gerekmez, o mağaza aynı zamanda sosyalleşmeye dair daha kapsamlı idealleri olan müşteriler topluluğuna sahiptir. Dini reformların, toplulukların eski ritüelleri yenileriyle birleştirmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkması gibi, eğitimi ticaretle birleştirmenin de tüketim toplumuna farklı bir karakter kazandırma potansiyeli vardır.

Bir yandan daha eğitimli ve daha hırslı hale gelen satış asistanları bir yandan da verimlilik uğruna sürekli işten çıkarılma tehdidi altında çalışırken, kullanılmayan yeteneklerini ifade edebilmek adına kendilerine daha fazla imkân tanınmasını istiyorlar. Deneysel araştırmada, yatak takımları bölümünde çalışan kadın –eski bir banka memuru ve eğitim alanında sosyal hizmetler görevlisiydi, çok fazla seyahat etmiş biriydi– öğle aralarında gönüllü olarak küçük çocuklara kitap okumaya başlamıştı; bahçe bitkileri alanında master derecesine sahip büro mobilyası satış görevlisi, evde yetiştirdiği tropik bitkileri anlatırken kendinden geçiyordu; asıl uzmanlığı terzilik olan, kek standında görevli kadın; tinsel şifa konusuna tutkulu pazarlama müdürü... Bu çalışanların her birinin bir ürün satmak için konuşma yapmak dışında sunabileceği çok daha fazla bilgi ve tecrübesi vardı. IKEA, genç satış asistanlarına, faal olduğu 40 küsur ülkenin her birinde çalışma imkânı vererek onlara yeni bir tür uluslararası eğitim olanağı sağlıyor olabilirdi. Ticaret kaçınılmaz olarak maliyeye odaklanmıştır, ancak itibara da dayanır; araştırmanın yapıldığı mağaza müdürünün ödülü de, kendisini ve ekibini gitgide daha fazla sayıda bireyin hayatında önemli figürler konumuna getiren bir biçimde topluma hizmet ediyor olduğu hissiydi. Ticaretin, "müşteri daima haklıdır" sözünü tekrarlayarak kendisini dalkavuklukla alçaltması bir mecburiyet değildir; tam aksine, ticaret müşteriye yeni fikirlerle ilham verebilir. Perakende market işletmecilerinin amacı yalnızca müşteriler ve anonim şirket arasında bir ilişki kurmakla sınırlı

kalmak zorunda değildir, müşterilerin kendi aralarında da ilişki kurulmasını amaçlayabilirler. Şehirler, uluslararası perakende zincirlerinin birbirinin aynı şubeleriyle ve hiç durmadan karşımıza çıkan marka sloganlarıyla aynılaşmaya mahkûm değildir. Müşteri bir bireydir, bir cüzdan değil.

Hiç sonu gelmeyen cezp edici nesnelere yetecek parayı kazanmak için durmadan daha fazla çalışmaya zorlanmak, depresif bir özgürlük türüdür. Büyük şirketler, günümüzde birçok insanın gün içinde çalıştığı işyerinin dışında aramaya mecbur kaldığı kişisel özgürlüğün ve bireysel yaratıcılığın kaynağı olmalarını sağlayacak şekilde kendilerini yenilemenin yollarını tasarlayamadılar henüz. Tüketim toplumu ilk ortaya çıktığında kaderciliğe ve silik teslimiyete karşı bir devrimdi, insanların durumlarını kabul etmeleri gerektiği ve şikâyet etmenin bir şey değiştirmeyeceği öğretisine karşı bir protestoydu. Kişisel arzuların üstünlüğünü ilan ediyordu. Ancak arzular özgür kılmayabilir insanı, köleleştirebilir hatta. İş, müşterilere, istemeye ikna edilebilecekleri şeyleri vermenin ötesini amaçladığında ve çalışanlarına, hayatlarını kazanmanın sıradan esaretini empoze etmenin daha ilerisine gitmeye çalıştığında dolu dolu bir kültürel hayatın parçalarından biri haline gelebilir, yalnızca başka amaçlara giden bir araç olmaktan kurtulmuş olur. Yüksek mevkilere ve konforlu bir yaşama erişmiş başarılı işadamları, entelektüel, sanatsal, manevi veya ahlaki kazanımları gerçekleştiremedikleri için rahatsız olmayabilirler, ancak kendi ayak izlerini takip etmek istemeyen ve ne yapacaklarına dair bir açmazın içinde kalan çocuklarını gördüklerinde, kendilerini başarılı kılan sistemin bir sonraki neslin birçok üyesi için anlamsız hale geldiğini fark ederler.

Önceki yüzyıllarda gençliği yeni maceralara iten şey de tam olarak bu anlam çöküntüsüdür –ve aslında bütün gençliğin katılmış olduğunu söyleyemeyiz bu maceralara, hatta neredeyse hiç söyleyemeyiz, aslında tehlikeli girişimlerde bulunanlar her zaman azınlıklardır–. "Doğaya geri dönmek" de bir seçenek

değil artık: Doğal ortamlarda sürülecek sade bir yaşamı savunanların öncüsü konumundaki H.D. Thoreau (1817-1862) bile doğanın "asil" olduğu kadar "hoyrat" da olabildiğini kabul etmek durumunda kalmıştı. Diğer yandan, doğa tahribatı dolayısıyla artan panik, herkesin özgürce kendi yiyeceğini toplayabildiği ve hayvan yetiştirebildiği ormanları yeniden getiriyor akıllara ve kendi yiyeceğini üreten şehirlere dair nostaljik anıları canlandırıyor. Londra'da Stepney semtinde 252 çeşit bitki yetiştirmiş Henry Daniel (1315-1385), ofis ve fabrikalardan oluşan bir medeniyetin doğadan ayrılmasının, şehrin kırsalla bağını koparmasının insanlığa neler kaybettirdiğini hatırlatır. Dünyayı sürdürülebilir hale getirmek yalnızca bir başlangıç; sonrasında ise daha zor bir görev var: Yalnızca hayatta kalmak ve sıcak bir yer bulabilmek için bu kadar çok para kazanmak mecburiyetinde kalmamamız gerekiyor.

Aslında teknoloji, insanın yiyeceğini temin edebilmesi, barınabilmesi ve giyinebilmesi için farklı yollar olabileceğine dair işaretler veriyor. Şehir sakinleri için tasarlanan, hidroponik [toprak kullanmadan su içinde mineral besin çözeltileri kullanarak bitki yetiştirme yöntemi] veya aeroponik [bitki köklerinin açıkta kaldığı, bitkinin, üzerine püskürtülen besin ve mineralle zenginleştirilmiş solüsyon sayesinde geliştiği yöntem] sistemlerin kullanıldığı dikey bahçeler bulunduran çok katlı binalarda yığınlar halinde otomatik olarak sulanan bitkiler, açık alanlarda büyüyen bitkilere oranla yirmi kat daha fazla ürün veriyor; kullanılan su miktarı ise geleneksel tarımda ihtiyaç duyulanın %8'i seviyesinde. NASA'nın Kontrollü Ekolojik Yaşam Destek Sistemi, uzaydaki astronotların çorak gezegenlerde kendilerine yetecek gıdayı temin edebilmelerini sağlıyor. Nasıl ki her eve bir banyo yerleştirilmeye 20. yüzyılda başlandıysa, bir gün en küçük dairenin bile kendi dikey bitki bahçesine sahip olması gayet mümkün görünüyor, hatta bu bahçenin aynı tuvaletin bir parçası olması da muhtemel. Daha keşfedilmeyi bekleyen çok sayıda tüketilebilir bitki var, lezzet duygusunu birkaç mahsulle

sınırlayan modalar neticesinde birçok bitki yok yere kullanım dışı bırakılmış durumda; dolayısıyla bir gıda devrimi başlatılmayı bekliyor, açlık duygusuna karşılık vermek için henüz denenmemiş daha nice yöntem bulunabilir. Bu yalnızca insanların yedikleri şeyleri değiştirmek anlamına gelmeyebilir, aynı zamanda nerede ve kiminle yediklerini de etkileyebilir. "Yemek yemek için değil, birlikte yemek için masaya oturuyoruz", diye yazmıştı Romalı biyografi yazarı Plutarch (MS 46-120). Çoğu insan bütün hayatını çok az sayıda insanla birlikte yiyerek geçirdiği için, gıdanın geleceği açısından sorun yalnızca fiziki kaynak bulmak ve üretkenlik artışı sorunu değil, aynı zamanda bir sosyalleşme sorunu. Artık Avrupa'da da yaygınlaşmakta olan Incredible Edible deneyleri (köy ve kasabalarda mümkün olan en küçük toprak parçasında bile ortaklaşa meyve sebze yetiştirme projeleri), insanın hayatını kazanmak uğruna maruz kaldığı bitmek bilmeyen baskıdan ve beraberinde getirdiği sosyal ayrışmalardan kurtulma arzusunun bir işareti.

Yaşayacak bir yer bulmak çoğunlukla insanın kazancının üçte birini 25 yıl boyunca mortgage kredisine harcamasını gerektirir, bu da yedi yıl hapis yatmanın eşdeğeridir. Japonya'da bu borçlar bazen kişinin torunlarına kadar uzanan yüz yıllık bir geri ödeme sürecini bile kapsayabiliyor; kalıtsal köleliğin bir başka şekli. Ev fiyatlarındaki büyük uçurum, zengin ve yoksulu ayrı bölgelerde yaşamaya itmiş durumda. Ticari, endüstriyel alanlarla rekreasyon ve yerleşim alanları arasında yapılan git-geller günleri kısalttı, ücretli çalışanların daimi olarak kutup kışında yaşaması gerekirmiş gibi bir durum var ortada. Lenin, komünizmin kira ödenmeyen evler vereceğini vaat etmişti, ancak bu vaat, Sovyet aileleri müşterek yaşanan dairelerde tek bir odaya tıkmanın ötesine geçemedi. Her yıl bir yandan nüfus artarken bir yandan da beklentiler yükseldikçe konut sıkıntısı kaçınılmaz olarak daha da büyüyor. Ne şehrin etrafındaki villalar ne de çok katlı bloklar, mimari yaratıcılığın ulaşabileceği en üst seviye olabilir; ayrıca beton ve camın ötesinde materyaller de

kullanılacaktır elbet. Peki, yeni materyallerle yaratılacak yeni barınma türlerinin öncüsü kim olacak veya yeni göç etme yöntemlerine, eski çağlar için icat edilmiş ulaşım şekillerinin yerini alacak yenilerine kim öncülük edecek? Peki ya asırlık metotların yenilenmesini bekleyen giyinme şekillerine ne demeli? Ufukta bir tekstil devrimi var mı? Geçmişten günümüze insanların çoğu hiçbir zaman yeterince para sahibi olamadığı için, teknolojiyi bekleyen en büyük sınav, insanları açlık ve evsizlik tehdidinden, paranın tahakkümünden ve hayatını kazanmanın sıklıkla getirdiği angaryalardan kurtarıp kurtaramayacağıdır.

Önceki yüzyıllarda genç insanlar iş bulamadıklarında başka kıtalara göç ederlerdi. Günümüzde ise iş bulamadıklarında, bulundukları yerde işi icat etmeleri gerekiyor. Giderek daha sık şöyle düşünüyorlar: kendilerinden yaşlıların yaptıklarını kopyalamak istemiyorlar, çünkü var olan işler her mizaca uygun değil, her yeteneğin serpilmesine izin verir nitelikte de değil ve üzerinde durmaya değecek kadar arzulanabilir olan işlerden de hiçbir zaman yeterli sayıda yok. Hiçbir tecrübelerinin olmadığı veya yanlış niteliklere sahip oldukları söylendiğinde ise önlerinde açık olan tek yol, yeni yaşam biçimleri yaratmak adına hayal güçlerini kullanmak. İnsanlar, tıpkı yeni oyunlar, yeni araçlar, yeni şarkılar yarattıkları gibi, yeni işler de yaratabilirler. Vazgeçip bırakmak ise yeni bir yol değil.

Çalışma hayatının yalnızca tarımın, sanayinin ve hizmet sektörünün –ticari veya hayırseverlik odaklı– ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmemesi gerektiği talebinde bulunabilir insanlar. Bunun yerine, henüz ilan edilmemiş bir insan hakkıyla belirlenebilir, dünyayı ve içerdiği sonsuz çeşitlilikteki yaşam biçimlerini görmek amacını taşıyan meşru tutkudur bu hak; insanların geliştirdiği sayısız yeteneği daha fazla deneyimlemek, bulunduğu kozadan çıkarılmak, dolu dolu bir hayat sürdüğünü ve başkalarına da bu yolda yardım ettiğini hissetmek tutkusudur. Saygı gören bir profesyonel çalışan olmak harika bir şey olsa da, insan birçok başka disipline ait fikirleri, dili ve metotları anlaya-

madığı sürece tek bir meslek dalındaki bilgisiyle tutunabilmesi mümkün değil artık. Uzmanlaşma, yetenek ve bilgi açısından sayısız gelişmenin sebebi oldu, ancak artık yalnızca fazla dozda bürokratik ilaç kullanımının yarattığı baş dönmesinden kaçabildiğinde ve diğer uzmanlık alanlarından gelen görünürde bağlantısız ziyaretçiler tarafından tohumları atıldığında meyve verebiliyor. Bir insanın tek bir kariyere uygun olduğunu düşünmek, her insanın bir sosyal sınıfa ait olduğunu veya önceden belirlenmiş bir kaderi yaşadığını söyleyen daha eski gelenekleri andırıyor fazlasıyla. Ve iş hayatı kullanmaya devam ettiği askerî idealleri bir gün aşabilir belki de, kazanımlarını yalnızca fethedilen bölgelerle, alt edilen rakiplerle ve eve getirilen ganimetle ölçmeyi bırakabilir. Özel hayatla da bu kadar muğlak bir ilişki içinde olmak zorunda değil. Neyin arzu etmeye değer olduğunu, neyin olmadığını saptayan gastronominin çağrışımlarını tercih edebilir örneğin, alışılmadık tatları takdir edebilir, geçmişten miras kalmış önyargıları ortadan kaldırabilir.

Üniversitelerin merkezinden ziyade çevre noktalarında bulunan işletme okullarının, branşları ne olursa olsun tüm fakültelerin öğrencileri için birer vasıta olması mümkün: iş hayatının ceplere olduğu kadar zihinlere ve yüreklere ne yapmış olduğunu, ne yapıyor olduğunu ve gelecekte daha başka neler yapabilecek olduğunu yeniden gözden geçirebilmek adına işletme okulları bu genç öğrencilere birçok farklı meslekten insanla sohbet etme imkânı verebilir. Üniversiteler ve işletme okulları, gençleri yalnızca kariyer yapmaları için hazırlamak yerine, her disiplinden ve her meslekten insanın "daha iyi bir yaşam" arayışını daha kapsamlı ve daha yaratıcı hale getirmek için deneylere giriştiği laboratuvarlar haline gelebilir. Kurumlara değişim getirmekten daha zor bir şey yoktur, ancak düşünülmeyeni düşünmeyi seven cesur ruhlar her zaman var olmuştur.

24
İnsan Bir Otelde Başka Ne Yapabilir?

Çağdaşlarının verdiği aklı dinleyen herkes sürekli olarak kendisi olmaya, kendini tanımaya ve hatta kendini sevmeye yönlendiriliyor. Aynı esnada, sayısız uzman da insanlara, kendileri hakkında yanıldıklarını, birçok yanlış özelliklere sahip olduklarını ve kendilerini düzeltebilmeleri, eğitilmeleri, zenginleşmeleri, medenileşmeleri, sosyalleşmeleri ve ayrıca dış görünümlerini düzeltmeleri için yardıma ihtiyaç duyduklarını söylüyor. Diğer yandan, bu uzmanlar, bu çok sayıdaki yanılgının ilacının ne olduğu ve hatta yanılgının ne olduğu konusunda derin bir görüş ayrılığı içindeler. Peki bu kadar çok çelişki karşısında insan ne yapmalı? İnsan, karakterleri ve nitelikleri

hakkında büyük sıklıkla çelişkili bilgi sahibi olduğu, tanıdığı ya da tanıdığını sandığı insanlar hakkında de düşünmeli? İnsan ister tüm insanların "sahtelik, ikiyüzlülük ve çelişki"den ibaret olduğunu söyleyen Pascal'a katılıyor olsun, ister tüm çelişkilerin çözülebileceğini düşünen Mao Zedong'la hemfikir olsun, çelişkiler hayatın bir parçasıdır ve bu çelişkileri tanıyıp bilmek onları görmezden gelmekten daha ilgi çekicidir.

Dolayısıyla ben de, hayatını kendi zihninin tereddütlerinden ve insani çelişkilerden anlam çıkarmaya adamış Dostoyevski'ye (1821-1881) dönüyorum. Dostoyevski'yi seçtim; çünkü hayatı boyunca, birbiri ardınca birbiriyle bağdaşmayan ideallerin destekçisi olmuştu. Ve hepsini de, aralarında net bir seçim yapamadığı sevgililer gibi görüyordu, onlara yol veriyor ancak unutamıyordu, nefret etme noktasına geldiği ideallerinin bile çekici yönlerinin hakkını veriyordu. Romanları, insani ikilemlere dair çatışma içindeki teşhislerle boğuşan karakterler arasındaki konuşmalardı ve hiçbir karakter kendi yaptığı teşhisten uzun süreli bir tatmin duymuyordu. Şüphe, kasvet ve suçluluk duygusunun farklı tondaki gölgeleriyle kararmış bir gökyüzünü çok az kişi bu kadar titizlikle tarif etmiştir ve bir an için de olsa kısa sürede sönüp giden umut kıvılcımlarıyla aydınlanır bu gökyüzü. Dostoyevski, bilindiği kadarıyla 170 dile çevrilmiştir; bu da, tüm dünyada sayısız düşünceli insanın, Batı Avrupa'nın çelişkili ideolojileri karşısında büyülenme, şaşkınlık ve tiksinti duyguları arasında gidip geldiğini gösterir. Zaten bu karmaşaya da başka ne tepki verilebilir?

28 yaşındayken ölüm cezasına çarptırılmış ve idam mangası infazı gerçekleştirmeden yalnızca dakikalar önce cezası ertelenmiş biri olarak Dostoyevski, yaşamanın ne anlama geldiği sorusuna olağanüstü bir yoğunlukla konsantre olmuştu. Hayatının bağışlanmasının ardından "hayata karşı büyük bir coşku", "her şeyimle içine dalma" arzusu duymaya başladı, hayatın "işler ne kadar ters giderse gitsin ümidi kesmemek" anlamına geldiğine inanmaya başlamıştı, "hayat budur, amacı budur". Bir Sibirya

hapishanesinde geçirdiği dört yıl, ona ender rastlanan bir başka deneyim kazandırdı, kendisinden çok farklı insanların, "kaba saba, sert, barut gibi" suçluların arasına karışmıştı. Bu insanlar, kendilerini cezalandıran üst sınıfa mensup olması, asık suratlı, suskun, şüpheci ve dertli olması nedeniyle Dostoyevski'den nefret ediyorlardı. Kendisinin ifade ettiği gibi, tek bir dakikalığına dahi yalnız kalamamanın "korkunç işkencesi"ni yaşıyor, "diri diri gömülüp bir tabuta kapatılmış olmak" hissine kapılıyordu. Ancak yavaş yavaş bazılarıyla arkadaşlık kurdu ve diğerlerini de anlar oldu. Kendisine zulmetmekten hiç yorulmayan "yüz elli düşmanla" çevrili olmaktan şikâyet etmek yerine, eğitimli elitin eğitimsizlerden öğreneceği çok şey olduğunu düşünmeye başladı. "Haydutların içindeki insanı, içlerindeki güçlü, güzel tabiatı ayırt etmeyi öğrendim, sert yüzeyin altında altın bulmak ne büyük zevkti... Ne harika insanlar; neticesinde zamanım boşa harcanmış olmadı... o kadar çok sıradan insan portresi alıp götürdüm ki... ciltlerce yazabilirim haklarında." Ve bir süre için, zihninde canlanan tabloda, eğitimle kirlenmemiş bu insanların dünyayı çürümekten ve yozlaşmaktan kurtarabileceğini gördü.

Dostoyevski birçok farklı hayat yaşadı. Romantik oldu, sosyalist oldu, muhafazakâr, milliyetçi, hem inanca hem de inançsızlığa değer veren koyu bir Hıristiyan oldu, Avrupa düşünce yapısından ilham alan ancak bu düşünceyi aynı zamanda hastalıklı diye eleştiren biri de oldu, hepsini farklı hayatlarmış gibi yaşadı. Materyalizmi hakir gördü, ancak hayatına para hükmetti; parası hep azdı, faturalarını ödeyebilmek için çılgınlar gibi yazıyordu, gazetelerde diziler halinde yayımlanan öykülerini yetiştirebilmek için aynı anda iki tane birden yazdığı bile oluyordu, ancak kumar bağımlılığı kazancını alıp götürüyordu. "Para olmadan hiçbir yöne adım atamazsınız". Her şeyin fiyatını hesaplıyordu ve geleneksel yöntemlerle para kazanamayanların bunu suç aracılığıyla yapmalarından çok etkileniyordu; ancak bir yandan da para saplantısını, Rusya'nın cömertlik, kardeşlik ve maneviyat geleneklerine ihanet olarak görüp hayıflanıyordu.

Geleneksel değerlere hayrandı fakat geleneksel aile yapısını da sorguluyor ve doğurduğu trajik anlaşmazlıkların altını çiziyordu. "Baban seni dünyaya getirmiştir ve sen onun kanındansın ve dolayısıyla onu sevmelisin". Ancak onun yanıtı şöyleydi: "Benim dünyaya gelmemi sağlarken beni mi sevdi, beni gerçekten benim iyiliğim için mi dünyaya getirdi? Beni tanımıyordu bile. Neden yalnızca dünyaya gelmemi sağladı diye onu sevmek zorunda olayım, sonrasında ömrüm boyunca sevememişken beni." Diğer yandan Dostoyevski'nin bir karakteri şöyle söylüyordu: "Babasının ölmüş olmasını istemeyen biri var mıdır?" Ve bir yandan da şöyle ısrar ediyordu: "Onlardan hoşlanmasak da ailemizi sevmek bizim görevimiz. Bu bize tüm insanları nasıl seveceğimizi öğretir."

"Şüphelerin ve inançsızlığın çocuğuyum" diye yazmıştı, "hep öyleydim ve tabutumun kapağı kapatılıncaya kadar da öyle olacağım (bunu biliyorum)". Bir şeylere inanmaya hep açtı, ancak bu açlık büyüdükçe inanmaya karşı geliştirdiği savlar da büyüyüp güçleniyordu. Bir gazeteci olarak kararlı ve dogmacıydı, hararetli bir milliyetçiliği öğütlüyor, mantığa ve bilimsel metotlara bel bağlamayı reddediyordu: Rusya'nın görevi Avrupa'yı uygarlaştırmak, Avrupa'nın yarım kalmış işini tamamlamak, farklı insanlarının fikirlerinin sentezini oluşturmak, onu ateizm ve sosyalizmden kurtarmaktı. Ancak Rusya savaş kaybedip iflasa sürüklendiğinde, "Avrupa bizi hor görüyor" çıkarımına varmış ve ona sırtını dönmüştü: Rusya, uygarlaştırma misyonunu Avrupa yerine Asya'da sürdürmeliydi.

Bir romancı olarak ise dogmacı olmanın tam karşıtı konumdaydı, her sorunun her yönünü inceliyordu; günahkâr bir insandaki potansiyel azizi, ıstırabın ise bir yandan acımasızlığını ve evrensel yaygınlığını bir yandan da "günahlardan arındırma" gücünü görüyordu. Suçu, sınırları aşmanın birçok biçiminden biri olarak algılıyordu; özgürlüğün, merakın veya cesaretin dışa vurumu olabilirdi suç: "Hepimiz her gün sınırları aşıyoruz; genellikle iki iyi veya iki kötü arasında seçim yapmamız

gerekiyor". Kötülük, tedavi edilebilir bir hastalık değildi, ama insanın yaratılışında vardı. Hiçbir argüman, hakikati veremezdi ve hakikat kelimelere dökülemeyecek kadar yakalanması zor bir şeydi. Bu yüzden sanatçı olması gerekiyordu; objelere, güzelliklerini ortaya koyacak şekilde bakmayı öğrenerek bir tür hakikat bulan bir sanatçı olmalıydı. "Bir güneş ışınının insan için neler yapabildiğini görmek heyecan verici."

Dostoyevski, karmaşıklığın şairi, çözülemeyen ikilemlerin ressamı, insanlığın ürkek umutlarını eriyen buzla şekillendiren bir heykeltıraştı. O öldüğünden beri her şey daha da karmaşık bir hal aldı; daha fazla bilgi, daha çeşitli beklentiler ve ayrıca tek bir insan grubunun bilgeliği tekelinde tuttuğuna dair daha az inanç var artık. Bu yüzden ben de anlaşılmazlık problemine ve insanların çelişkilerine daha sıradan bir yolla yaklaşacağım, insanlara dile getirilmemiş düşüncelerin labirentlerinde yol katedebilmek adına mevcut her fırsatı kullanıp kullanmadıklarını soracağım. 2012 yılında dünyada turist sayısı bir milyara ulaştı, bu da her zamankinden daha çok sayıda yabancının birbirinin yanından geçtiği anlamına geliyor; genellikle sessizce, kendileri ve birbirleri hakkında ne düşündüklerini açığa vurmadan veya sorgulamadan geçip gidiyorlar. Oteller bir araya gelmek durumunda kaldıkları en yakın nokta, burada mensubu oldukları millete veya dış görünüşlerine ve diğer önemsiz göstergelere göre az ya da çok, bir şekilde yanlış değerlendiriliyorlar. Mahkûmların, birbirlerinin işledikleri suçların ardında yatan daha derin özellikleri aşama aşama keşfedebildikleri hapishanelerin aksine, bu meclislerde yalnızca kısa süreli yüzeysel etkileşimler mümkünmüş gibi görülebilir. Ancak verimli insan ilişkilerinin üzerine inşa edilebileceği elzem temellerden biri insanların aykırılıklarının hoş görülmesiyse eğer, bu kadar çok sayıda insan otellerden geçip gidiyorken, gizemli yabancıları ve esrarengiz komşuları daha iyi anlayabilmek adına önemli bir güç olup olamayacaklarına kafa yormaya değer. Fikir çok da ihtimal dışı değil, çünkü bir zamanlar birçok şehrin en hâkim yapıları otellerdi.

19. yüzyılda Amerikalılar, otellerin yeni bir ülkede ne kadar önemli bir işleve sahip olabileceğini anlamışlardı. Otelleri, tüm vatandaşların bir araya gelebildiği eski Yunan'ın agoralarının eşdeğeri olarak tasavvur ediyorlardı. Yaptıkları ilk oteller halk için yapılmış saraylar olarak takdir görüyordu; buralarda herkese açık devasa toplantı salonları kurarak demokratik ideallere mimari bir anlatım kazandırıyorlardı, yemek salonları ve gösteri alanlarının yanı sıra iş hayatıyla ilgili kütüphaneler de vardı, sevkiyat raporları, fiyat listeleri ve gazeteler bulunurdu. Otoriter monarşiler, her yerde devrimci komplolar kurulduğu paranoyasıyla özel ve toplumsal buluşmalardan korkarken, Amerikalılar, birlikte ortak amaçlar peşinde koşmaktan zevk aldıkları insanlarla buluşup birleşmek adına kendi kendine anayasal hak vermiş yabancılardan oluşan bir ulus olarak görüyorlardı kendilerini. Edgar Alan Poe'nun portresini çizdiği *The Man of the Crowd*'ın [Kalabalıkların Adamı] yalnızlığının bilincindeydiler. Öyküde gece gündüz her hareketini izlediğimiz bir yabancının hiçbir tanıdığıyla karşılaşmadığına, kimseyle tek kelime konuşmadığına ve hatta tek bir insan bile tanımadığına şahit oluyorduk. Daha 1818 yılında Pittsburgh'da insanlar, kapı komşularını pek tanımamaktan şikâyet ediyorlardı. Böylece oteller her tür etkinlik için buluşma noktası haline geldi. Akşam yemeği ortak bir masada servis ediliyor, herkes aynı yemeği yiyordu; misafirler ve yöre sakinleri bir araya gelmiş oluyordu. "Şehre inmenin en güzel yanı iki yüz iyi giyinmiş insanla güzel bir kabul salonunda akşam yemeği yemek." Topluluk olarak yemek yemek, otelin sunduğu bir keyifti; Avrupa'nın mahremiyeti korumak ve kişinin yalnızca inceliğini göstermek için ortaya çıkması anlayışının tersiydi. Otel yemeği, genellikle "bir av köpeği sürüsünün bir haftalık açlığın ardından bile bu insanların iştahına yaklaşamayacağı bir şevkle yalanıp yutuluyorduysa da" insanların arkadaşlarına gösterdikleri ilgi, nezaket icabı konuşmalarla sınırlı kalmıyordu. İlerleyen zamanlarda Arjantin devlet başkanlığı yapacak olan Domingo Sarmiento (1811-1888), konukların "bilinçsiz merakı"nı görüp

eğleniyordu: "Üzerinizdeki paltonun düğmelerinde geyik, at veya domuz başı kabartmaları varsa, onları gizlice gözetleyen kim varsa yanınıza gelir ve bunlara birer birer yakından bakar, yürüyen müzeyi daha iyi inceleyebilmek için sizi bir sağa bir sola döndürür". Bir İngiliz seyyah da şöyle yazmıştı: "Otel sistemi tüm Amerikan kurumları arasında en eşitleyici olandır." "Dalkavukluk"a imkân verilmiyordu ve "kimsenin nüfuzunu kullanacağı" yer yoktu. Bu durum bu otellerin birçoğunun –bir süre için– finanse edilme şekliyle uyum içindeydi: mülkiyet tüm sınıflara aitti, hisseler zenginler tarafından olduğu gibi zanaatkârlar tarafından da alınıyordu.

Ancak daha sonra bu şenlik vizyonunu işletmecilik idealleri mahvetti. Amerikan otellerinin ikinci özgün yanı, seri imalat yöntemlerini benimsemiş olmalarıydı. Henry Ford'un motorlu taşıtlar için fiyatları düşürerek yaptığını, E.M. Statler (1863-1928) de, çalışanların ezberlemek ve kovulmamak için harfiyen takip etmek zorunda oldukları katı talimatlar ve standardizasyon –"yatak ve banyo bir buçuk dolar"– aracılığıyla oteller için yapmıştı. Ancak bazı oteller ucuzlarken, bazıları da tersi istikamette yol aldı. 1000 otel misafiri için 600 çalışan hizmet verdiğinde verimlilik en büyük öncelik haline geldi. Gökdelen oteller küçük aile otellerinin samimi atmosferine meydan okuyordu. Otel işletmeciliği, üniversite diploması gerektiren bir meslek halini aldı; otel zincirleri kâr merkezlerine dönüştü, bunların arasında üç şirket yaklaşık iki milyon odanın sahibiydi. "Konaklama Endüstrisi" doğmuştu. Güler yüzü paraya dönüştüren misafirperverliğin metalaştırılması, insan ilişkilerindeki bir diğer büyük devrimdir. Neredeyse tüm medeniyetlerde geçerli olmuş bir inanç, yoldan geçen yabancılara herkesin ücretsiz bir veya birçok yatak ve yemek sunması gerektiği inancı bir kenara bırakılırken, bir çağ sona eriyordu.

Asıl değişim 20. yüzyılın başlarında, oda fiyatının hep beraber yenen yemekleri de kapsadığı Amerikan Otel Planı'nın yerini, özel olarak yemek yenebilen ve ödenen *a la carte* yemekleriyle

mahremiyeti ön planda tutan Avrupa Planı'nın alması sonucu gerçekleşti. Yoksul bir İsviçre köylüsünün oğlu Cesar Ritz (1850-1918), garsonluktan yöneticiliğe ve Avrupa'nın en prestijli otellerinden bazılarının sahibi olma noktasına kadar yükselmişti. Otelinin müdavimleri kraliyet ailesi mensupları ve zenginlerdi; eşitlik anlayışının yerine lüksü, yumuşak halıları, altın muslukları, yağcılığı ve ayrıcalıklı hizmet anlayışını getirmişti. "İnsanlara nasıl yaşanacağını öğretmek istiyorum" demişti. Söylemek istediği, üst tabakanın alışkanlık ve aşırılıklarına dair idealize edilmiş bir vizyonun kendisini büyülediğiydi; onların özgüveni Ritz'i çok etkiliyordu, çaresizce onları taklit etmek peşindeydi. Böylece taklit saraylar yaratarak, buralara gelmeye gücü yetenlerin yerel gerçekliklerin sınırlarından kurtulup gösterişli bir refah içinde aristokratik ritüellerin parodisini oynamalarını sağladı. Sosyetik oteller, yirmi dört saat açık tiyatrolara dönüştü; çalışanlar, otel misafirlerinin her kaprisine boyun eğerek hürmetkâr köleleri oynuyorlardı. O gün bugündür zengin, orta ve yoksul sınıflar farklı otellere ayrılmıştır.

Diğer yandan günümüzde bir otel, minyatür bir Birleşmiş Milletler konumundadır, dünyanın her yerinden insan çalıştırır ve ağırlar. Barışı sağlamak konusunda da BM'den daha etkili olabilir belki de. Peki, pahalı versiyonunda olduğu gibi, misafirlerini dışarının kalabalığından koruyan bir kale olmak zorunda mı? Otelin, Dostoyevski'den ve onun kasvetli konutundan, bir başka deyişle işledikleri suçlar için hiç kovuşturma geçirmemiş olanları geçirmiş olanlardan koruyan ve Dostoyevski'ye insandaki çelişkiler hakkında çok şey öğretmiş olan *hapishaneden* öğrenebileceği bir şeyler var mı? Bir otel zincirinin çalışanları ve misafirleriyle görüşmeler yapan dört araştırmacıdan oluşan bir ekiple geçirdiğim bir yıl, büyük bir bilmecenin çözülmesi için yeterli olmuştu: hiyerarşik düzenin her seviyesindeki çalışanlar arasında olağanüstü çok sayıda ve çeşitlilikte yetenek, deneyim ve bilgi vardı, ancak misafirler bundan hiçbir zaman haberdar edilmiyordu. Oda hizmetçileri genellikle yeni bir dil

öğrenmek için can atan yabancılardı ve bazıları da üniversite mezunuydu. Yine oda hizmeti çalışanları arasında hemşirelik eğitimi alanlar vardı; barmenlerden biri bir muhasebeciydi, bir diğeri de MBA öğrencisi; hademelerden biri kendi ülkesinde bir kabile reisinin oğluydu; resepsiyonistlerden biri ise romanı için malzeme toplamak amacıyla otellerde çalışarak dünyayı dolaşıyordu. Ancak otelin "insan kaynakları" veri tabanında bu insanlar hakkında yalnızca en sıradan bilgiler, birkaç takdir ve şikâyet yer alıyordu; daha derinlere inmenin anlamı olmadığını düşünmüşlerdi, çünkü otelcilik tüm iş kolları arasında neredeyse en hızlı eleman değiştiren sektördür. Kıdemli yöneticiler, zaman zaman misafirlerle yüzeysel veya daha derin dostluklar kuruyorlardı; ancak misafirlerin neredeyse hiç görmedikleri ya da sessizce yanlarından geçip gittikleri çok sayıda çalışanla iletişime girme imkânları neredeyse hiç yoktu. Hatta çalışanlar zaman zaman misafirlerle "iletişim kurmamaları" için yönetim tarafından uyarılıyorlardı, "müşteri hizmetleri" dogması yöneticilerin zihinlerini istila etmişti. Oteller kendilerini sınırlı işlevleri olan işletmeler olarak görür; çalışanlarının kapasitelerinin değerini bilmezler ve çatıları altına aldıklarının, iş verdiklerinin ve hizmet ettikleri şehirlerin hayal güçlerinin genişlemesine veya deneyimlerinin zenginleşmesine etkin olarak katkıda bulunan bir pozisyonda olduklarını görmezler. Otellerin ticari başarıları, sosyal amaçlarının daralmasıyla paralel gelişmiştir.

Bir zamanlar İngiliz *pub*larının toplumsal, hukuki, askerî ve sosyal etkinliklerde sayısız resmî olayın gerçekleştirildiği yer olarak merkezi bir rolü vardı, ancak artık *pub*ların ulusal sosyalleşmenin kaynağı olduğu iddiasını yalnızca nostalji sürdürüyor. 1800 yılından beri İngiltere nüfusu altı katına çıkarken, *pub*ların sayısı aynı kaldı, hatta artık hızla azalıyor; bu yıl dört bin tanesinin kapanması bekleniyor. Güney Londra'da bir caddede *pub*ların hepsi ortadan kayboldu ve yerlerine altı kumar salonu açıldı. *Pub*, insanların önemli sohbetler için gittikleri yer değil artık, bir bira üreticisinin araştırmasına göre ev bu

açıdan *pub*ın yerini almış durumda; bu önemli sohbetlerin de %74'ü eşlerle, %57'si iş arkadaşlarıyla, %56'sı arkadaşlarla, %38'i ebeveynlerle, %11 gibi az bir bölümü patronlarla ve çok çok azı da mağaza çalışanlarıyla (%2) yapılıyor. Aslında *pub*lar büyük kiliselere ibadet etmeye gidenlerden daha fazla insan çekiyor, ama bu müşterilerin üçte ikisi aralarındaki yabancılarla sohbete girmekten çekindiğini söylerken birçoğunun muhabbeti de dedikodudan, şakalaşmadan, havadan sudan konuşmalardan öteye gitmiyor; hatta kendileri de *pub*larda yaptıkları muhabbetin yarısının amaçsız olduğunu söylüyorlar ve bu muhabbetlerin yalnızca %4'ü yarım saatten fazla sürüyor. Fransız bistroları da benzer şekilde dikey bir düşüş içinde; 1900 yılında bugün olduğundan on kat daha fazla bistro vardı; şu anda ise nüfusun yalnızca beşte biri haftada birden fazla defa bistroları ziyaret ediyor ve yalnızca beşte ikisi bistroların sosyal ilişkiler açısından önemli bir role sahip olduğunu düşünüyor.

Yine ulusal bir sembol olmalarına rağmen Japon hanları karşılıklı keşfin daha da az olduğu yerlerdir; bu hanlar, karşılıklı keşif yerine günümüzün stres altındaki işkoliklerini, aşkın ve harmoninin filizlenmesine daha fazla olanak sağladığı hayal edilen ve daha durağan bir geçmişle iletişime geçiren nostaljik birer yadigâr olarak benimseniyor. Geçmişi MS 718'e kadar uzanan ve 48 nesildir aynı aile tarafından işletilen bir han şu anda 450 kişiyi ağırlayabilen sekiz katlı bir beton bina durumunda. Han, global monotonluğun stresinden kaçıp sığınmanın mümkün olduğu bir mabet olarak değer görüyor, geçmişe ait anıları canlandırıyor, yalnızca hayallerde bile olsa insanın kendini özdeşleştirebileceği daha sıcak ve daha güzel bir varoluş vizyonu yaratıyor. Başkalarını keşfetmekten ziyade insanın kendini keşfetmesi ise *Tabi*'nin halen canlı geleneği tarafından teşvik edilen bir amaç. *Tabi* kelimesi, "insani çekişme ve fesatlıklardan uzaklaşabilmek için yürüyerek kırlarda dolaşmak" anlamındaydı, doğayla bir araya gelerek insanın kendi gerçek değerlerini berraklaştırması ümit ediliyordu. Dolayısıyla bugünün gezginleri

bir handa konaklamayı, geçmişe doğru atılmış bir adım olarak görebilirler; geleneksel başarı anlayışının çekiminden kaçmak için besledikleri o belli belirsiz arzuyu güçlendiriyor bu hanlar, atalarının zorluklardan ve belirsizliklerden aldıkları hazzı yeniden kazanmaya çalışıyorlar, gelip geçiciliğin güzelliğini, insanlarla ve mekânlarla vedalaşmanın acısını yeniden tatmayı umuyorlar. Organize turların katı rejiminden kaçmak, bağımsız gezginlerin ve *datsu-sara*'nın ("maaşlı çalışmayı reddetmiş" insanlar) favori rehber kitabı *The Way to Walk the World*'ün mesajı olmaya devam ediyor; ancak bu kaçış, insanın kendisinden ve acı gerçeklerden bilinmezliğe kaçışıdır.

Dolayısıyla birçok insan, parasının yetmediği ve fazla sıkıcı veya kısıtlayıcı bulduğu otele karşı kendi alternatifini yaratmıştır. Amaçları yeni insanlarla tanışmak ve normalde turistlerin ziyaret etmedikleri yerlere gitmektir. On dokuzuncu yüzyılda dünyayı yürüyerek dolaşmış Hacı Seyit'in milyonlarca halefi var artık. Bu gezginlerle bavul taşıyan turistler arasında bir bağlantı yok; hükümetler, kuşların nereye dışkılayacaklarını ne kadar kontrol altında tutabiliyorlarsa gezginleri de o kadar kontrol edebilirler. Şehir sakinlerinin ve işyerlerinin ihtiyaçlarına öncelik vermek mecburiyetinde kalan şehir planlamacıları ise şehre hayat veren ve şehri bir yatakhane olmaktan ayıran asıl unsurun, resmî olarak halka açılmış manzaraları görmekten fazlasını isteyen yabancıların varlığı olduğunu unutmak zorunda kalıyorlar. Turizm ve seyahat şu anda dünyanın en hızlı büyüyen endüstrisi olarak tüm istihdamın onda birini sağlarken, gayrisafi yurtiçi hasılaya otomotiv endüstrisinden daha fazla katkı sağlıyor; ancak oteller artık geçersiz kalan varsayımlarla yönetilmeye devam ediyor, ayrıca varlıklarını sürdürmenin maliyeti, daha süslü çeşmelerle ve modaya uygun dekorlarla gitgide artarken bu açığı telafi etmek için en kısa yoldan kâr etmek hevesi de cabası. Oteller, 19 ve 20. yüzyılların rüyası olan sosyal tabaka atlama hevesine sıkışıp kalmış durumdalar, bir "profesyonel" olup sürekli daha fazla

lüks içinde yaşama arzusu bu ve bu rüyadan uyanmakta da zorlanıyorlar, çünkü ortaçağın lonca efsanesi, zanaat etkinliğinin her bir dalındaki her bir uzmanlık sahasına girişi fesatça kontrolü altında tutan lonca anlayışı, bugünün kariyerlerini de domine etmeye devam ediyor. Otel işletmeciliği şu anda ayrı bir meslek teşkil eder konumda, bu da şu anlama geliyor ki, otellerin, diğer meslek dallarının kendi başlarına başarıyla gerçekleştirebildikleri işleri onlara bırakmaları gerekiyor. Mevsimlerin boyunduruğu altında yaşayan, kış geldiğinde tarımdan hayli uzak üretim faaliyetlerine el atan geçmişin köylüleri gibi olmayı kimse istemez.

Dolayısıyla, ilgi görmedikleri mevsimlerde ne yapacaklarını henüz bulabilmiş değildir oteller; bazılarının durgun dönemlerde birçok odası boş kalabiliyor ve işlerin en hızlı gitmesi gerektiği zamanlarda bile dolu olmayabiliyor. Aslında kendilerini yatak ve yemek vermekle sınırlandırmalarına gerek yok. İş hayatındaki kurtuluşun yolu olarak "değişimi" öğütleyen 20. yüzyıl danışmanlarına inanmalarına gerek yok; nihayetinde değişiklik yaparak da olsa yine aynı kâr ve aynı mutluluk hedeflerine doğru yola çıkıldığında her değişim yine bir değişime götürür, çünkü hiçbir zaman memnun olacakları kadar kâra ve mutluluğa ulaştıklarını düşünmez insanlar. Değişimin alternatifi keşiftir, buradaki fark, keşif yapmanın o ana kadar hayal dahi edilmemiş hedeflere giden yollar açmasıdır. Teknoloji bunun ne demek olduğunu anlar; ancak tutucu iş hayatı, tahmin edilebilir sonuçlar ister. Turizm patlaması ve işgücü göçleri, otelleri giderek daha uluslararası hale getirmekte ve amacı yalnızca lüks yataklarda yuvarlanmak olmayıp yeni insanlar da tanımak isteyen turistlerin oranı hızla çoğalmaktadır. Fiyatlarını yükseltebilmek için otelleri daha fazla lüksle parlatarak çok büyük paralar harcamanın bir alternatifi var; bunun yolu da bilgiye, hayal gücüne ve her bir turistin tutkularına daha fazla ilgi duymaktan geçiyor. Otellerin, misafirlerinin kendi aralarında daha derin ilişkiler kurmalarına öncülük edecek ortamlara dönüşme şansı var artık,

hatta bu ilişkiler otelin misafirleriyle şehir sakinleri arasında, misafirlerle otelin çalışanları arasında da kurulabilir. Tıpkı ilk dönemlerdeki Amerikan otellerinin kişisel temasları kolaylaştırarak kıtanın göçmenlerinin bir araya gelmesine yardımcı olduğu gibi, bugünün otelleri de, bununla kıyaslanabilir ama farklı metotlarla, ulusal ve profesyonel normların ardında saklı çeşitlilikten, derinlikten ve çelişkilerden dünyayı daha fazla haberdar edebilir. Global otel zincirleri var, ancak bunların hiçbiri global roller üstlenmiyor.

Otel misafirleri zaman zaman taksi şoförleriyle sohbet edebiliyor, ancak asgari ücretle odalarını temizleyen kat hizmetlileriyle kayda değer bir konuşmaları olmuyor. Odaları hapishane hücreleri değildir, çünkü canları istediğinde dışarı çıkmakta özgürdürler, ancak tıpkı mahkûmlar gibi genellikle nereye kaçacaklarını bilemezler. Üzerinde çalışma yaptığım otel zincirinde misafirlerin yaklaşık yarısı, şehirlerindeki işlerinin bütün zamanlarını aldığını ve otelde sadece yalnız kalmak istediklerini söylüyorlardı; ancak diğer yarısı ise yapmaya geldikleri işi tamamlamış bir halde boş otururlarken ya da randevularını bekledikleri esnada öldürecek çokça zamana sahiplerken ziyaret edebilecekleri, görüşebilecekleri kimseyi tanımıyorlardı. Yanlarında bir arkadaşları olduğunda, bölgede yaşayan aileleri tanımak istediklerini söylerken, yalnız olduklarında meslekleri açısından kendilerine bir şeyler katabilecek çalışanlarla bir araya gelmeye sıcak bakacaklarını ifade ediyorlardı. Otelin lobisinde otururken yalnızca birkaç metre uzaktaki bir başka sessiz konuğun kendileriyle aynı düşünceleri paylaştığını bilmelerinin bir yolu yoktu. Resepsiyon görevlisi, onlara tiyatro bileti alabilir ve mağaza veya restoran tavsiye edebilirdi, ancak her bir misafir veya her bir şehir sakini hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığı için, bu seçeneklerden daha ilgi çekici olabilecek buluşmalar ayarlaması mümkün olmuyordu.

Bavullu turizm, kitleleri yabancı yerlerden haberdar etti, ancak bu yerlerin kıymetinin bilinmesini de zorlaştırdı. Tu-

nus'ta deniz kenarındaki bir tatil beldesinde tatilini geçiren otel müşterilerinin büyük bölümü, dinlenmenin ötesinde ne olursa yapmak isteğinin yarattığı vazife duygusuyla bitip tükenmişti ve yöre halkıyla da hiç konuşmamışlardı; ziyaret ettikleri ülke hakkında çok az şey öğrenerek döndüler evlerine, diğer yandan odalarını temizleyen ve yemeklerini sunan yöre halkı da onların bu ilgisizliği yüzünden kendini aşağılanmış hissetti. Cancun bölgesindeki iki yüz otelin misafirleri, bu otellerin inşa edildiği bölgenin ardında saklı birçok gecekondu mahallesinin feryadından haberdar bile değiller; bölgede oturanlar, turizmle yaratılan iş imkânlarına ve gelen paraya rağmen, turistlerin tatil için ödediği paranın yüzde sekseninin yabancı tur operatörlerine gidiyor olmasından şikâyetçi; bu durum, sömürgeciliğin yeni bir türü adeta: "dışarıdan yönetiliyoruz". Kitle turizmi, yaratıcılığının sınırlarına ulaştı; insanlar kendi ülkelerinin gerçekliklerinden sadece kısa bir süre için kaçmaya çok da ilgi göstermiyorlar; seks, uyuşturucu, kumarhane, alkol ve yabancı mutfakların batılılaştırılmış parodileri üzerine uzmanlık yapmış tatil bölgelerine sonsuz bir talep yok. Almanlar durumu ifade etmek için bir kelime bulmuşlar: "boş zaman stresi", *freizeitstress*. Ortodoks Kilisesi ise "turistik akım tehlikesine kapılanlar" için dualar geliştirmiş durumda. Dolayısıyla diğer seçenekleri denemek için sebep ve teşvikler var.

Üzerinde çalışma yaptığım oteller zincirinin sahibi, "otelimi laboratuvar gibi kullanın" demişti. Ancak oteller laboratuvar değildir; varlıklarının sebebi kesin çizgileriyle tanımlanmış hizmetleri yerine getirmektir, icat çıkarmak değil. Bu anlayışla otelcilik okulları, onaylanmış metotları ve rutinleri öğretir, arzularını tatmin etmeye çalıştıkları müşterilerin aldığı eğitimden farklıdır bu eğitim şekli. Çünkü genellikle başlıca amaçlarından birinin yeni şeyler öğrenmek olduğunu söyleyenler daha eğitimli müşterilerdir, ancak oteller henüz kendilerini öğrenmeyi teşvik eden kurumlar olarak görme noktasında değiller. Aslında birçoğu, uluslararası ilişkiler ve medeniyetlerin iletişimi

açısından önemli aktörler olabilecekleri bir noktada duruyor. Diplomatlar, dostluk sözü vererek milletler arasında antlaşmalar imzalayabilir, ancak bireyler kime dost diyeceklerine kendileri karar verir. Oteller, yalnızca dışarıdan gelen kurumların konferanslar düzenlediği salonların pasif tedarikçileri olarak kalmak zorunda değiller, kendileri de toplantılar ve sohbetler organize edebilirler. Oteller, antik harabeleri ziyaret ederek günü dışarıda geçiren turistler için yatak hizmeti veren bir kurum olarak kendilerini sınırlamak yerine, misafirlerle yöre insanı arasında buluşmalar organize edebilir ve bu buluşmalar, iki taraf için de kayda değer farklar ortaya çıkaran sıcak kişisel ilişkiler yaratarak günün gerçeklerini değiştirebilir. Misafirlerini yalnızca maddi unsurlarla şımartmak yerine, oteller, müşterilerinin zihinleri ve yürekleriyle ilgilenebilir ve kültürel ilham kaynağı olarak itibar kazanabilir. Misafirler, çektikleri fotoğrafları ve hediyelik eşyaları saymazsak gittikleri yerleri hiçbir şey almadan terk etmek yerine, ziyaret ettikleri ülkelerin elçileri olarak dönebilirler; ancak yeni bir tür elçilik olurdu onlarınki; milyonların temsilcisi olarak değil, birçok aykırılıktan oluşmuş bireyler olarak konuşan elçiler olurlardı, yalnızca ulusların kendi içlerindeki aykırılıkları değil, daha da fazlasını tanıştıkları insanlarda gören elçilere dönüşürlerdi. Böylesi girişimlerin çok pahalıya gelecek olması değildir otelleri tereddüte düşüren (çünkü bu anlamda oluşturulmuş bir iş planı, özellikle durgun dönemlerde böylesi organizasyonlarla nasıl kârlı çıkabileceklerini göstermiştir), daha ziyade otel işletmecilerinin bu uygulamaları gerçekleştirebilecek eğitime sahip olmamasıdır asıl neden. En önemli üniversitelerin "beşeri bilimler fakülteleri" mezunlarının çok azı otel işletmecisi olmayı seçmektedir, ancak daha fazlasının bu seçimi yapması muhtemeldir; yirmi otuz yıl öncesinde hiç kimse bu kadar çok kişinin ünlü birer şef olacağını da tahmin edemezdi.

Üzerinde çalışma yaptığım oteller zinciri, "kır evi" modeliyle eski tip bir dünyevi konfor ve incelik sunmaktan gurur duyuyordu. Ancak bir kır evi, konfordan çok daha fazlasını sunardı. İdari

sınıfların buluşup birbirlerini tanıyabildikleri yerdi kır evleri; oraya ilgi çekici insanlarla sohbet etmeye, sosyal yönlerini geliştirmeye ve hem şehirsel hem de kırsal erdemleri teşvik etmeye giderlerdi. Ev sahibi ve sahibesi, konuklarını sanat ve kültürle ne kadar etkileyebilirse o kadar büyük şöhret sahibi olurdu. Oteller de, konukların, civar bölgeden gelen farklı tipte insanlarla tanışabilecekleri, belli bir iskeleti olan sohbetler organize edebilir ve birçok farklı meslek dalından ve farklı kökenlerden gelen insanlara ait portreler yaratabilirler, böylece normal koşullarda ziyaretçilerden saklı kalan çok çeşitli ilgi alanları ortaya çıkar. Oteller için, yalnızca elit salonlar olmakla kalmayıp daha geniş bir katılımcı kitlesinin yer bulduğu tartışma merkezleri haline gelmek geçmişte zor olabilirdi, ancak günümüzde otel çalışanları arasında ev sahibi ve sahibesi olarak daha önemli sosyal roller oynamaya istekli birçok yetenekli birey olduğunu görmek mümkün. Bu ilgi çekici çalışanların dünyanın birçok farklı bölgesindeki olağanüstü deneyimlerinden misafirler çok şey öğrenebilir ve onlara çok şey katabilir. Bu iki grup arasındaki iletişimin yüzeyselliği, geçerliliğini yitirmiş önyargıların bir yadigârıdır. Öğrenmek artık yalnızca bilgi edinmek anlamına gelmiyor, aynı zamanda başkalarıyla birlikte ve onlardan öğrenmek anlamına geliyor, kişinin öğrendiklerini aktarma arzusunu ve bir şeyler öğrenmesine yardımcı olduğu insanlara ilgi göstermesini de içeriyor. Öğrenmek, ticari zihniyeti hâlâ domine eden "müşteri hizmetleri" anlayışının yerini alarak karşılıklı yapılan bir eyleme dönüşmüştür. Oteller, ufak tefek hediyeler ve küçük ayrıcalıklar dağıtarak misafirlerinin sadakatini kazanabilmek için ellerinden geleni yapıyorlar; ancak misafirler, kendileri otele bir şey verebilselerdi, yalnızca kendilerinin paylaşabileceği bir şeyleri, yani bilgilerini ve deneyimlerini paylaşabilselerdi o zaman daha sadık olurlardı.

Bu kadar çok sayıda otel çalışanı yeni bir dil öğrenmek istediğine göre oteller neden aynı zamanda dil okulu değiller? Dil okulu olmamaları için tek sebep, oda hizmetlilerinin günde on

dört oda temizledikten sonra ders çalışamayacak kadar yorgun olmaları değil, bundan daha ziyade onlardan sorumlu orta sınıf yöneticilerin otellerin böyle işler yapmadığını düşünmeleri; bir tanesinin söylediği gibi: "Oda hizmetlilerine oda hizmetlisi olmayı öğretiyorum." Oteller genellikle üniversitelerin yakınlarında yer aldığına ve part-time öğrenci çalıştırdıklarına göre, bu öğrencilerle birlikte, hem misafirler hem de öğrenciler için neler yapabileceklerini araştıramazlar mı? Profesyonel, kültürel organizasyonlarla, hayır kurumlarıyla neden daha aktif ilişkiler içinde olmazlar? Şu an için bu gibi kurumlarla en iyi ihtimalle hafif bir flört halindeler; eğer onlarla birliktelik kurma cesaretleri olsaydı ve yalnızca seyahat acentelerinin tavsiye ettiği bir yer olarak kalmak yerine ahlaki, kültürel, manevi veya entelektüel anlamda ilham kaynağı olmak, bir ilham perisi olarak itibar görmek tutkusunu açıkça ortaya koysalardı çok farklı yerler olurlardı. İyi bir gece uykusu harika bir lütuftur, ancak iyi bir sohbet hatıralarda çok daha uzun süre kalır ve daha değerli meyveler verebilir.

25
Gençler Kendilerinden Yaşlı Olanlardan Başka Ne İsteyebilir?

1831 yılında Trieste refah içinde ve önemli bir serbest limanken, bir anlamda Hong Kong'un Akdenizli öncüsü durumundayken birçok ulustan bir grup insan burada çok önemli bir toplantı gerçekleştirdi. Liman kentine ticaret yapmaya gelmişlerdi, ama sıklıkla olduğu gibi, ticaret yapmak onları en derinden ilgilendiren konu değildi aslında. Bir tanesi İbranice şiirler yazıyordu, şiir yazmak "bir tür fazilet" olarak tanımlanırdı; ikisi, ülkelerindeki hükümeti devirmek amacıyla gerçekleştirilen eyleme aktif olarak katılmış devrimcilerdi; Frankfurt'tan gelen bir tanesinin aristokrat olmak tutkusu vardı ve nihayetinde

Macaristan'da baron olacaktı. Geliştirdikleri büyük ticari fikir, "insan hayatının güvenliğini tüm alanlarda sağlamak" gerektiğiydi: İnsanları yalnızca deniz yolculuklarındaki kayıplardan veya doğal felaketlerden korumak değildi amaçları –kendilerinin ve başkalarının daha önce yapmaya çalıştıkları gibi–, onların amacı genel anlamda gelecek hakkındaki endişeyi ortadan kaldırmaktı. Generali Sigorta Şirketi'ni kurdular, şirketin yirmi yıllık bir süreçte İskenderiye'den Çin'e ve ABD'ye kadar dünyanın dört bir yanında şubeleri oldu. Kurucuların özel hayatları hakkında çok az şey bilinir; şirket için çalışanlar arasında dahi neredeyse tamamen unutulup gitmişlerdir. Şirketin, hayatlarını ofislerinde geçirmiş insanların –bugün bu sayı 85.000 kadar– mutluluğuna ne kattığı ise daha da az bilinir. Bu şirketin dünyanın hatırladığı tek çalışanı Franz Kafka'dır (1883-1924); sigorta endüstrisi olarak bilinen büyük makinenin dişlilerinden biri olmanın ne demek olduğunu anlatacak az kişiden biridir. W.H. Auden, Kafka için "yirminci yüzyılın Dante'si" diyordu ve sigortacılık da bir endüstri olmaktan fazlasıydı gerçekten; sigortacılık, korkuyu def etmeye adanmış bir dindir neredeyse ve insanlığın büyük bölümü de gönüllü ve düzenli olarak adaklar sunar bu dine.

Kafka, sigorta işini "hayli ilgi çekici" buluyordu: fabrika kazaları konusunda uzmanlaşmıştı ve iş arkadaşları tarafından iyi tanınan biriydi; o da arkadaşlarına "istikrar ve işine bağlılık timsalleri" diyerek hayranlık duyardı. Kendisi de işine bağlı bir çalışandı, görevlerini olağanüstü verimlilikle gerçekleştirirdi. Ancak bir yandan da işinden nefret ediyordu, "ah bu korkunç meslek". "Sanırım insan, mezarına yetecek parayı kazanmak zorunda" diyerek kendini teselli etmeye çalışması da boşunaydı. Bir yıl sonra bir başka sigorta firmasına geçti, çünkü çalışma arkadaşlarından birinin "bilhassa saldırgan bir şekilde azarlanması"ndan iğrenmişti. İşverenleri onun böyle bir sebeple işten ayrılmasını pek anlayamadılar ve istifasını "aşırı kalbî hassasiyetle bağlantılı moral bozukluğu" ile açıklamaya çalıştılar. Ancak yeni işi, çalışma saatleri daha az olmasına rağmen daha

iyi değildi; Kafka, gün içinde zamanının önemli bir bölümünü pencereden dışarıyı izleyerek, kadınlar hakkında fanteziler kurup iş arkadaşlarıyla şakalaşarak ve edebiyat tartışarak geçiriyor olmasına rağmen hâlâ ofiste uykulu olmaktan ve her günün sonunda bitkin düşmekten şikâyet ediyordu. Hukuk alanında eğitim almıştı, bunun tek sebebi ise hayatta ne yapacağını bilememesiydi, ancak bu işi yapmak yaşamak değildi: "Her gün ofise gelip benden daha güçlü, daha uyumlu bir karakterin bile bir hayli memnuniyetle intihar etmesine yol açacak böylesi bir çaresizliğin pençesinde kıvranmak". Sigorta şirketinin kendisini dış bölüme alacağı, böylelikle "ofis penceresinden şeker kamışı tarlalarına veya Müslüman mezarlıklarına bakabileceği" hayali de hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ancak enerjisini bütünüyle kaybetmiyordu. Ofisten çıktığında, "geri dönmek zorunda olmanın depresyonu hemen başlasa da" hareketli bir sosyal hayatı, sayısız ilişkisi vardı; randevuevlerine gidiyor, pornografiden zevk alıyordu, en iyi arkadaşının ifade ettiği gibi, "cinsel arzularının işkencesi altındaydı". Kabarelere özel bir tutkusu vardı: "Sanıyorum kabarelere karşı derin, çok derin bir algım var ve nabzımı yükseltmesinden büyük keyif alıyorum". Ancak "kan kardeşlerini" bulduğu alan edebiyattı ve edebiyat aracılığıyla kendisini usandıran saçmalıkları ve kâbusları dile getiriyordu. "Hayata yazarak tutunuyorum" ve "yazmak, insanın kendini uç noktalarda ifade etmesi anlamına geliyor". Veya bir başka şekliyle, yazmak onun için "bir tür yakarış"tı.

Sigorta işinde çalışıyor olmak Kafka'yı korkularından veya tanıştığı insanların kendisini çirkin bulacağı kaygısından kurtarmadı, ama korkuya karşı neler yapabileceğini düşünmesini sağladı. "Korkularının belki de en iyi yanı" olduğu sonucuna ulaştı. Korkularına karşı sigorta yapmak en iyi cevap değildi belki ama bazıları için "zincire vurulmuş olmanın özgür olmaktan genellikle daha güvenli olduğunu" anlayabiliyordu. Sigortanın, asıl amacını hâlâ tam anlamıyla bulamamış olması mümkün müdür?

Eğer sigortacılık neredeyse bir din konumundaysa, neden bugüne kadar hiç reforme olmadı? Sigorta şirketleri hâlâ 18. yüzyıldaki kurucularının ayak izlerini takip ediyor. Onlar Aydınlanma felsefesinin çocuklarıydı, olan biten her şeyin Tanrı'nın iradesi olduğu ve Tanrı'ya karşı çıkmanın ilahi cezayı davet etmek anlamına geldiği inancını cesurca bir kenara bırakmışlardı. Doğa üzerinde hâkimiyet kazanmanın ve tahmin edilemez kaprislerini alt edebilmenin yollarını arayan yeni bilimsel yaklaşımı desteklediler. Ancak bir yandan rasyonel, matematik hesaplarla ulaşılmış güvenlik garantisi sunarken, bir yandan da cazibelerini derin bir duygu üzerine inşa ediyorlardı: korku. Sigorta, korkuyu hafifletiyordu. Sigorta, sürekli artan korku çeşitliliğine karşı koruyuculuk görevini üstlenirken bir yandan da daha önce akla dahi getirilmemiş korkuları tetikliyordu. Artık insanın neredeyse her hareketi potansiyel tehlike ve sigorta ihtiyacı olarak kabul ediliyor. Korkuya karşı yapılan sigortanın, sigortalanan mesleklere ve nesnelere göre daha fazla kâr getirdiği ise tahmin edilebilir.

Diğer yandan, eğitimli yeni nesiller gitgide daha sık bir şekilde korkuya meydan okuyan farklı duygular ve tutkularla hareket ediyor. Gençler daha fazla bağımsızlık kazanıp her arzunun anında tatminini aramaya yüreklendirilirken, daha önceki tüm medeniyetlerin temel aldığı tutumluluğa olan o çok eski inanç ise artık zayıflıyor. Belki güvenlik istiyor olabilirler, ama birçoğu aynı zamanda macera ve heyecan da istiyor, hemen bugün istiyorlar ve emekli aylığı ya da ihtiyatlı harcama şekilleriyle kolay kolay ilgilenebilecek gibi değiller. Dahası, para da artık yeterli değil. Paranın satın alamadığı şeyleri istiyorlar, hatta bunları paradan daha fazla istiyorlar –bu da, her şeyden öte, hayatlarını dolu dolu yaşamak ve sıcak kişisel ilişkiler kurmak istedikleri anlamına geliyor–.

Bu anlatılanlar, sigortacılık endüstrisinin henüz yakalayamadığı bir durum. Gençlerle teması minimum seviyede. Gençlerin, yatırım yaptırmak için fazla yoksul olduğunu varsayıyorlar.

Halbuki gençler diğer endüstrilere büyük yatırımlar yapıyor –müzik, moda, cep telefonu, video oyunları– çünkü bunlar, onların kişisel ilişkiler geliştirmelerine yardımcı oluyor. Sigortacılar, asi gençlerin, bir özsaygı duygusu elde etmek ve büyüklerinin takdirini kazanmak, daha fazla özgürlüğe sahip olmak, ufuklarını genişletmek ve ailelerinin sıklıkla uygunsuz olduğu yargısına vardığı arkadaşlıklara duydukları açlığı gidermek için gösterdikleri çabalarla dolu uzun geçmişi unutmuş durumdalar. Sigorta endüstrisi, insanlığın yaptığı buluşların birçoğuna ilham veren enerjiden faydalanmış da değil. Olay gerçekleştikten sonra maddi tazminat vaat ederek negatif bir koruma sunuyor, gençliğin özlemleriyle ilişkisi yok bu yaklaşımın. Neden bu endüstri, gençleri ilgilendirecek ve günümüz tutkularındaki değişime karşılık verecek daha proaktif bir sigorta türü icat etmez? Neden mülkle ve yaşlılıkla ilgili korkuları teskin eden Felaket Sigortacılığı yerine Fırsat Sigortacılığı sunmaz; hem de gitgide daha fazla sayıda insan kendisine kapalı fırsatlara giden yollar ararken?

Sigorta şirketleri icat edilmeden önce, proaktif unsurlar içeren, bugün var olanlara göre avantajları –ve dezavantajları– olan farklı tür sigorta sistemleri vardı. Aileler, kiliseler, kardeşlik dernekleri ve hayır kurumları şu anda çok pahalı olan hizmetlerin birçoğunu gerçekleştirirdi. Ortak yönleri ise parayı değil insani ilişkileri merkeze almalarıydı. İşe yarar yardımlar, duygusal rahatlama, sosyalleşme ve dini tören imkânları sunuyorlardı. Ancak günümüzde ailenin eskisinden daha küçük ve daha içine kapalı olduğu, dinlerin baskın pozisyonunu kaybettiği birçok ülkede yoksullara karşılıklı yardım ve aidiyet duygusu veren hayır kurumları gayri şahsi refah devleti tarafından ortadan kaldırılmış durumda. Günümüzde en hızlı büyüyen sigortacılık gruplarının köktendinci organizasyonlar olmasının sebebi de bu. Her yaştan, her meslekten insanı cezp edebiliyorlar, yazılı bir sözleşme ya da kitlesel bir çözüm sunmuyorlar, bunun yerine her bir bireyin çalışmak, barınmak, dostluk kurmak,

sosyal anlamda kabul görmek, anlam ve amaç bulmak adına özel ihtiyaçlarına yüz yüze, kişisel yardımlarla cevap veriyorlar. Gayri şahsi, kurumsal, anonim ve bürokratik olmayı seçen, her işlemin titiz dokümantasyon ve muhasebe işlemleriyle yapılmasını talep eden sigorta endüstrisi ise kendini sosyal geçmişinden koparıyor.

Kafka'nın vardığı yargı, dışarıdan düşmanca bakan bir eleştirmenin yargısı değil, sigortacılık oyununu kurallarına göre başarıyla oynamış ve bu endüstrinin neden bu şekilde evrimleştiğini anlayabilen birinin vardığı yargıydı. Bürokrasileri "yaşamı dönüştürdüğü, insanları değiştirilmesi mümkün olmayan ölü kod numaraları haline getirdiği" için protesto ediyordu. Ona göre, insanlar güvenli ofis işlerini sevebilirlerdi belki, ama hayal güçlerini esaret altına aldığı için nefret de edebilirlerdi. Önemli boyutlardaki bu sınırlandırmalar, sözümona değişmez kuralların ardında saklı keyfi işler ve mantıksızlık neticesinde ortaya çıkan saçma adaletsizliğe kayıtsız kalınmasından kaynaklanıyordu. Sigortacılık, kendi gerilimine ve müşterilerinin hayal güçleriyle yarattıkları gerilime daha fazla kulak astığı sürece başka hangi yöne gidebilirdi ki?

Sigorta şirketleri, zihinsel huzur vaat eden kloroformun parasal eşdeğerini icat etmişti; matematik hesaplara dayanan bu icat, kârı garanti ediyordu ve şirketler, birçok yeni endişenin filizlenmesiyle birlikte uzun bir refah dönemi yaşadı. İnsanlar daha çok varlık edindikçe, kaybedecekleri daha çok şeyleri olur; tadını çıkardıkları konfor unsuru ne kadar fazla olursa, devam etmesini o kadar fazla isterler; bunun neticesinde bazı sigorta türlerini zorunlu hale getiren yasalar yapıldı, bazı türleri de daha cazip hale getiren vergilendirme avantajları getirildi. Sigorta ve emeklilik fonları hayli etkili sermayeler haline dönüştü, parasal geri dönüşü güvence altına alarak uygarlığın biçimini belirler hale geldi, ancak bunu yaparken müşterilerine başka ne istediklerini sormayı unuttu. Odak noktalarında para vardı, paranın ters giden ne varsa düzeltebileceğini ve hayatın

saat gibi işlemesini sağlayacağını varsayıyorlardı. Ancak dünya nüfusunun yarısı 25 yaşın altında ve parası da ya yok ya da çok az var, ayrıca onların daha farklı tutkuları söz konusu. Peki sigortacılık ve gençlik farklı dünyalarda ikamet etmeyi ne zaman bırakabilir?

Hiçbir kurumsallaşmış endüstriden yerleşik alışkanlıklarını değiştirmesi beklenemez, ancak büyük kitleler bu endüstriden uzaklaşmaya başladığında, yaşlılar çalışanlar tarafından desteklenemeyecek kadar sayıca çoğaldığında ve bu yüzden sigortacılığın süregelen yaşama gücü, varlığının ta kendisi tehlikeye girdiğinde, farklı bir şeyler deneyecek durum var olacak demektir; bu yenilikler, ne gibi alternatiflerin var olduğunu görebilmek için geleneksel prosedürlerle kol kola, küçük bir ölçekte gerçekleştirildiğinde sorun yaratmayacaktır. Bilim ve teknoloji her zaman deneyler yapar, ancak organize meslekler, mensuplarının yerleşik çıkarlarına daha fazla dikkat etmek durumunda kalır. Ancak sigortacılar tedbirin vücuda gelmiş hali olmalarına rağmen, geçen 150 yılda saygıdeğer toplumun değerlerine karşı gelmeden kendilerince maceracı da davranmışlardır. Assicurazioni Generali, deniz sigortacılığından yola çıkıp bir toprak sahibi, bir bankacı, varlık yöneticisi, sanayi danışmanı, yurtiçi şahsi destek hizmeti sağlayıcısı olduğunda ve hatta Alman şubesi Avrupa'nın en büyük teknik üniversitesini kurduğunda, bir eğitimci dahi olma noktasına gelmiştir. Diğer yandan, ne bu üniversite ne de bir başka sigortacı, gençlerin görünürde daha önemsiz tutkularıyla ilgilenmek gibi bir fonksiyonları olabileceğini tasavvur etmiştir. Gençlere, en acı verici korkularına, can sıkıntısına, yalnızlığa ve takdir eksikliğine karşı sigorta sunan ise cep telefonu endüstrisi oldu. 2006 yılında gençler için cep telefonu pazarının değeri 100 milyar doları aştığında sigortacılar bu mihenk taşı gelişmenin kendi gelecekleriyle ilişkisini idrak edemediler; bu durum muazzam sayıda genç insanın sosyal ağlarda arkadaş aradığının göstergesiydi ve tatmin edici işler, daha iyi bir eğitim ve heyecan verici yurtdışı

seyahatler bulmak konusunda yaşadıkları güçlüğün yarattığı hüsrandan kurtulmak, en acil ihtiyaç duydukları şeydi. Para yeterli olamazdı: tek başına para, kendilerine yardımcı olacak ve geleceklerini daha ilgi çekici kılacak etki sahibi yabancılarla tanışmalarını sağlayamazdı. Kendi ülkelerinin ötesine daha fazla baktıkça kendilerine yardımcı olacak kişisel bağlantılara da o kadar fazla ihtiyaç duyar oldular. Ancak özlemini duydukları türden bir yaşama adım atmalarını garanti edecek Fırsat Sigortasını hiçbir yerde bulamadılar.

Sigortalı bir insanın bugüne kadar bir başka sigortalıya söyleyecek bir şeyinin olması beklenmedi, tabiki sigorta şirketlerinin vaatlerini yerine getirmemek için buldukları bürokratik sebeplerden şikâyet etmek dışında. Fakat böylesi bir konuşmanın gerçekleşmesinin avantajlar doğurabileceğini Generali'nin –veya rakiplerinin– fark etmesi mümkündür. Firmanın elinde otuz milyon poliçe sahibi var, her biri bu yolda kullanılabilecek birer varlık değeri taşıyor, çünkü her birinin bilgisi, deneyimi ve gençlere en bunaltıcı endişelerinde yardım edebilecek ağları var. Bilginin nesiller arasında yeniden dağıtımı bir devrim değildir belki, ama insanların uyanık oldukları saatleri nasıl geçirdiklerinin yeniden gözden geçirilmesini gerektirir.

Sigorta şirketlerinin sosyal internet sitelerine oranla avantajı, müşterilerinin yalnızca yaşamla ilgili beklentilerine güvenilir destek verdikleri sürece ayakta kalabilmeleridir, ancak şu ana kadar kendilerini yalnızca parasal işlemlerle ilgilenen finans kurumları olarak tanımlayıp, bu amacı dar bir çerçevede yorumlayarak sınırladılar kendilerini. Bununla birlikte sigorta şirketleri müşterileriyle yılda yalnızca bir kez veya bir istekte bulunulduğunda iletişime geçiyor olsalar bile, başarıları karşılıklı güveni derinleştirmeye bağlıdır. Hiçbir şey, bir insanın yeteneklerinin takdir edilmesi kadar güven tesis edemez. Her poliçe sahibinin o ya da bu şekilde yetenekleri vardır, ancak bunları şirket içinde kullanma ya da gösterme şansı bulamazlar, bu yüzden de bilgilerini kendi aralarında paylaştıkları bir

topluluğa katıldıkları hissini yaşamazlar, oysa böyle bir şey yalnızca bu kişiler arasında karşılıklı fayda sağlamakla kalmaz, toplumun da iyiliğine olurdu.

Şirketler, "esas" alanlarına bağlı kaldıklarında daha güvende hissederler, ancak havayolları şirketleri müşterilerine başka alanlarda hizmet satarak elde ettikleri gelirlerle, bütünüyle ücretsiz uçak yolculuğu imkânı sunmayı düşünebilecek kadar cesur davranabilmişlerdir. Büyük petrol şirketleri, istasyonlarına ekledikleri dükkânlarda, benzin satışına göre daha fazla gelir elde etmektedir. Google'ın geliri muhteşem arama motorlarından gelmez, reklam verenler için taşıdığı cazibeden gelir. Sinemalar yalnızca sattıkları biletlerden değil, film arasında sattıkları ürünlerden de kâr elde ederler.

Sigortacılar, hayatın üç can alıcı unsuruna, iş, eğitim ve seyahate dair hiç kullanılmamış devasa bir havuz yönettiklerini henüz fark etmemişlerdir. Birçok işe dolaylı olarak, yani doğru insanları tanıyarak girildiği herkesçe kabul edilir ve belli bir işin cazibesi de içeriden bilgi olmadan keşfedilemez. Ancak sigorta poliçesi sahiplerine, birbirlerine ve gözü sigortadan daha acil konulara dikilmiş olan yeni nesle faydalı olma imkânı tanınmaz. Gençler için kendilerine uygun iş bulmak daha zor hale geldikçe, görünenin ardındaki gerçekler hakkında kişisel deneyimi olanlara duydukları ihtiyaç da artar. İş arayanlar bütün hayatlarını tek bir işverene adamaktan bilinçli olarak kaçınırken, bağlantılara duyulan ihtiyaç çok daha önemli hale gelir: İşi olanlarla olmayanları birbirinden ayıran sessizliği Generali'nin müşterileri kıramaz mı?

Ya da eğitimlilerle eğitimli olma mücadelesi verenler arasındaki sessizliği? Gitgide daha fazla sayıda insan kendi ülkesi dışında eğitim görmek istiyor, ancak aldıkları yerel rehberlik hizmeti çok sınırlı kalıyor ve yabancı bir ülkeye arkadaşsız gittiklerinde genellikle yine kendi ülkelerinden arkadaşlar buluyorlar. Resmi broşürler, incelikli seçimler yapılması gereken durumlarda yalnızca yetersiz kalmıyor, yanlış yönlendirici de

olabiliyor. Öğrenciler, öldüklerinde kendilerine bağlı olacak kişilere ne olacağı konusunda endişelenmeyi rahatlıkla erteleyebilirlerken, anlık parasızlık sorununu çözmek ve tam veya yarı zamanlı iş –tercihen ilgi çekici bir iş– bulmalarına yardımcı olacak birilerini bulmak için acilen bir şeyler yapmaya ihtiyaç duyarlar. Çin'de, dört milyon öğrenci –öğrenci popülasyonunun dörtte biri– sefalet içinde yaşayan insanlar olarak sınıflandırılmaktadır. Hindistan'da bir banka, şahsi tavsiyenin tek başına nakit paradan veya borçtan daha fazla değer gördüğünü ve daha faydalı olduğunu tespit etmiştir. Sigorta şirketlerinin yöneticileri ise bunun kendilerini ilgilendirmediği konusunda ısrarcılar. Ancak gençler onları gerçekten ilgilendirmiyor mu?

Genç insanlar, egzotik olanın ya da beklenmeyen meydan okumaların getirebileceği heyecanın arayışıyla, yaptıkları seyahatlerde daha maceracı hale gelirlerken, tehlikeye karşı sigorta yaptırmak ilgi alanlarına girmiyor. Bilinmeyeni keşfetmek, yabancıların sırlarına ulaşmak ve bilinçli olarak risk almak için yola koyulduklarında yorgun çalışanlar için icat edilmiş seri imalat turizmle, güvenli otellerle ve plajlarla veya ön rezervasyonla organize edilmiş, seyahat sigortasıyla garanti altına alınmış paket programlarla ilgilenmiyorlar. Kendilerini her nerede bulurlarsa bulsunlar kimin kapısını çalabileceklerini bilmeye ihtiyaçları var. Bu, daha yaşlılar için de geçerli. Britanyalıların üçte biri, emekliliğini yurtdışında geçirmeyi amaçlıyor ve yüzde sekseni de emekli olduktan sonra yurtdışına seyahat etmeyi istiyor. Felaket gerçekleştikten sonra tazminat almak yeterli değil; umut daha önemli, özellikle de paranın satın alamadığı türden bir umut; kişinin bilgi ve deneyiminin normalde tanışamayacağı insanlara faydalı olabileceği umudu ve kişinin daha önce ilgi çekici olabileceğini tasavvur dahi edemediği bir şeyi başkalarından öğrenebileceği umudu.

Sigorta şirketleri anlamsız isimlerin ardına sığınmaktan fayda sağlayamaz. Ortaçağda, ilk üniversiteler kurulduğunda, sundukları derslere verilen ad *Studia Generali*'ydi; üniversitelerin

bugün öğrettiğinden çok farklıydı bu dersler, evrensel bilgiye, o dönemde mevcut tüm bilgiye başlangıç niteliğindeydi. Generali Group bu tesadüften faydalanabilirdi ve diğer sigorta şirketleri de kendilerini diğerlerinden gerçekten ayıran unsurları ortaya koyan isimler seçmeye başlayabilirdi. Generali'nin bir müşterisi olmak, yeni bir tür kurumun üyesi olmak anlamına gelebilirdi: daha yavan ticari aktivitelerine ek olarak insanların ufuklarını genişletmeye ve onları dar çerçeveli hayallerden kurtarmaya adanmış bir kurum.

Sigorta şirketleri dünyanın hem en zengin hem de en bilinmezlerle dolu şirketleri arasındadır. Generali'nin malvarlıkları arasında Avrupa'nın en önemli tarihi anıtlarından bazıları da var. Eğer müşterileri, şirkete yatırım yaparak kültürel bir eylem gerçekleştirdiklerini ve kendi kültürel miraslarının koruyucularına dönüştüklerini hissedebilselerdi, şirket bir işletme olmaktan çok daha ileriye gidebilirdi. Özellikle de, sigortacılığı sosyalleşmeyle özdeşleştiren ortadan kaybolmuş anlayışı yeniden inşa eden ve müşteriler, hissedarlar ve çalışanlar arasında sosyal, entelektüel bağlar kurma fırsatları sunan şenlikler işin içinde olduğunda bu değişim daha da belirginleşebilir. Modern işletmeciliğin kişiler-üstülüğü, tüm geleneksel bilgeliğin aksi yönde ilerleyen yeni bir fenomen.

Ofis çalışanlarına, yalnızca işle alakalı toplantılarda veya eğitimlerde dışarı salınan kafese tıkılmış hayvan muamelesi yapmak anlamsız; ayrıca bu eğitimlerin bakış açısının bu kadar dar olması da anlamsız. Şirket üniversiteleri her yana yayılıyor, ancak hâlâ gerçek üniversitelerin zayıf taklitleri durumundalar, çünkü misyonları, canlanmış zihinler yaratmaktan ziyade belirgin kâr artışları üretmenin ötesine gidebilmiş değil. Daha geniş kapsamlı konularda genel anlamda ciddi bir düşünceyi teşvik etmek anlayışını kapsayacak kadar tutkularını büyütmediler henüz. Örneğin iş hayatının ve işletmelerin insanlığın ideallerine daha fazla hitap edecek biçimde nasıl yeniden yaratılabileceğini kapsayabilir bu düşünce; böylece dışarıdan gelenlerin de

katılmak, dinlemek ve bir parçası olmak isteyecekleri bir ortam oluşabilir ve böylelikle de toplum, bu üniversitelere, satılan bir ürün olmanın ötesinde bir değer verebilir.

Kumar, sigorta primlerinin bir başka bilinmeyen rakibidir. İnsanlar tutkularının gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle hayal kırıklığına uğradıklarında, kumar, hemen emekliye ayrılabilmek gibi keyifli bir fantezi yaratır. Kumar oynayanlar dünya genelinde yılda 1 trilyon Amerikan doları harcıyor, bu rakam yine tüm dünyadaki askerî savunma harcamalarının toplamına neredeyse eşit ve kumar sigortacılıktan daha hızlı yayılıyor: örneğin Fransa'da son 25 yılda bahis hacmi reel anlamda iki katına çıktı. Çeşitli Avrupa ülkelerinde gayrisafi milli hasılanın yüzde bir ila ikisi kumara adanmış durumda, Çin ve Japonya'da bu rakam daha da yüksek görünüyor. Diğer yandan sigortacılar çok daha fazla sayıda kazanan yaratabilirlerdi; onlar yalnızca cenaze levazımatçıları değiller aslında; yaşayanlara hizmet ediyorlar ve kârlarının önemli bir bölümünü gençler için burs, seyahat imkânı ve macera ortamı yaratmak adına kullanma şansları var; şirket sosyal sorumluluğu adı altında şu anda ayırdıkları göstermelik rakamla yetinmeyebilirler.

Woody Allen bir keresinde şöyle söylemişti: "Ölümden daha beter şeyler de var. Eğer bir sigorta satıcısıyla bir akşam geçirdiyseniz ne demek istediğimi tam olarak anlayabilirsiniz." Sigorta endüstrisi, insanların isimlerine bile bakmadan yalnızca primlerini bir havuzda toplamak yerine, karşılıklı anlayışlarını artırarak birbirlerine yardım etmelerine daha fazla katkı sağlasaydı, korkuya karşı savaşa yeni bir yön vermiş olurdu. Meşhur "korkunun kendisinden başka korkacak bir şeyimiz yok" sözü bir çözüm değil. Korku bütünüyle ortadan kaldırılamaz, ancak zihinler yeni ve heyecan verici maceralarla bütünüyle meşgul olduğunda korku unutulabilir veya nefesi kesilebilir. Korku sigortacılığının yeterli olmaması ve sigorta şirketlerinin güdük kalması bundandır; gelecek, dışlanmışlara, endişe içinde yaşayanlara ve umudu olanlara yeni fırsatlar sunan sigorta şirketlerinin olacaktır.

26
Ruhen Genç Kalmak Yaşlanmaktan Kaçabilmek İçin Yeterli midir?

Brezilyalı mimar Oscar Niemeyer (1907-2012), 104 yaşında ölene kadar her gün ofisine gitmeye ve heyecan verici binalar tasarlamaya devam etti. Bunun, yaşlanmaktan korkanlar için bir model teşkil ettiğini söyleyemez miyiz?

Niemeyer henüz genç yaştayken ne istediğini biliyordu; daha o zamandan benimsediği değerlere hep bağlı kaldı. Profesyonel anlamda mimariyi, binaları köşeli konuma getiren dik açıların egemenliğinden kurtarmak istiyordu. Neden evlerin de tıpkı araziler, çiçekler, kadınlar ve doğadaki diğer her şey gibi kıvrımları olamıyor diye sorardı; mimari, "yapısal mantık" ve

"işlevsellik" yerine neden güzelliği amaçlayamıyordu, doğayla neden uyum içinde olamıyordu ve monoton cam kapları tekrar tekrar üretmek yerine neden "şaşırtamıyordu"? Mimarlık, ona göre, amacı haz olan bir sanattı ve o da ömrünü "betondan bir sanatçı" olarak yaşamıştı, "sadece keşfetmeye" adamıştı kendini, betonla başarılabilecek mucizeler sunuyordu insanlara. Bir sanatçı olmak, istediği gibi tasarım yapabilme özgürlüğüne sahip olması anlamına geliyordu. Yaptığı binalara bakınca şaşkınlığını gizleyemeyenlere cevabı şöyle oluyordu: "Daha önce hiç böyle bir şekil görmediniz".

Bununla beraber, yalnızca sanat yapmak değil, "toplumu değiştirmek", eşitsizliği, adaletsizliği ve sefaleti sona erdirmek de istiyordu. Komünist Parti'ye katıldı ve bu konudaki fikrini Komünizm düşüncesi eskimeye yüz tuttuğunda ve güçten düştüğünde bile değiştirmedi. Ancak insanlığın kardeşliğine inancını koyu bir vatanseverlikle birleştirmişti, Brezilya'ya derinden bağlıydı; yabancılar, ülkesi hakkında kötü konuştuğunda küplere binerdi, Brezilya her ne hata yaptıysa bunun yeni bir ülke olmasından kaynaklandığında ısrarcıydı; dolayısıyla ülkesinin vaatlerle dolu olduğunu, Avrupalıların yüzlerce yıllık sömürüsünün ardından, katı geleneklerin engellediği eski medeniyetlerin başaramadığı şeyi başarmaya mahkûm olduğunu düşünüyordu: Brezilya geleceğin ülkesiydi. Ayrıca, "hümanizm"in her şekline de ilgi duyuyordu. "Benim için okumak temel uğraştır. Okumanın önemini asla hafife almayın: her zaman okumak bir gereklilik, özellikle de insanın mesleğiyle ilgili olmayan konular hakkında okuması elzem... daha teknik disiplinlerin yaratıcı sezgilerinizi köreltmesine veya olumsuz etkilemesine asla izin vermeyin." Ve yazmak da bir o kadar gerekliydi. Çizerek olduğu kadar kelimelerle de tasarımlar yapıyor, ikisi arasında mekik dokuyordu.

Diğer yandan, önceliklerinin ne olduğu sorulduğunda, ailesini ve arkadaşlarını her zaman ilk sıraya koyardı. Ona göre aile "ömür boyu arkadaşlık"tı. "Birbirimize çok yakınız ve daya-

nışma içindeyiz." Ebeveynleri nutuklar atarken çocukların söz dinlediği zamanları, büyüdüğü dönemleri keyifle anıyordu ve ilerleyen yıllarda da mimari işlerinin yürütülmesi görevini beş kız torunundan birine verdi. Yazdığı otobiyografi, arkadaşları için yazılmış, her birinin kendine has biçimlerde nasıl harika insanlar olduklarına dair uzun bir övgü metni niteliğindeydi. "Hayat, mimarlıktan daha önemli... Hayat, nasıl davranacağını bilmektir, cana yakın ve adil olmaktan keyif almak demektir... Hayat, size destek çıkan bir kadındır." 75 yıllık evliliğinin karısının ölümüyle sonlanmasından iki yıl sonra 99 yaşında yeniden evlendi. "Yaşlılığın faydası, dinginlik yaratıyor olması" demişti. "Geçmişte mimarlık konusundaki fikirlerime karşı çıkanlarla genellikle çatışırdım. Artık bunu yapmıyorum. Nihayetinde onlar da iyi çalışanlar olarak yıllar içinde başardıkları şeylerin arkasında duruyorlar. Zaman akıp gidiyor ve ben mimarinin her türüne kucak açar hale geliyorum." Komünist Parti içindeki sonsuz anlaşmazlık için de aynısı geçerliydi: "O kadar farklı ve o kadar karşıt karakterler vardı ki, yalnızca ortak paydamız olan büyük dostluk bizi bir arada tutabiliyordu... Yaşlandıkça, arkadaşlık duygusunun sıcaklığı sarmaya başladı yüreğimi, eski dargınlıkları aşmamı sağlıyor bu duygu; herkesin iyi yönünü görüyorum".

Bu yalnızca yaşlanınca erişilebilecek bir bilgelik mi? Hayır, bu sadece bir sahtelikten ibaretti. Niemeyer hayatın kısalığından sıkıntı duyardı. "Ölüm daimi bir endişeydi... Yalnızca on beş yaşında genç bir adamken, insanlığın kaderini düşünmek bana acı verirdi... Zaman ilerledikçe, bu düşünceler artan bir sıklıkla ortaya çıkar oldu... Yalnız kaldığımda zihnimi bu kadar yoran bu rahatsız edici düşünceleri bir kenara atmaya çalışmışımdır. Gençliğe özgü bir iyimserliği ve bulaşıcı bir mizah duygusunu yüzüme maske yaptım. Neşeli ve doğal bir karakter, bohem yaşamayı seven biri olarak tanınıyordum, diğer yandan insanlığın durumunu ve hayatı düşündüğümde derinlerde bir yerde büyük kaygılar taşıyordum." Yalnızca arkadaşlarının kesintisiz

dostluğu uzak tutabiliyordu bu kasveti, yaşlı olmanın trajedisi ise eski dostların birer birer ölmesiydi. Kurtuluşu sanatta buluyordu. Ancak tek bir hayal gücünün ifadesi olan sanat, yalnızlığın sanatıdır.

Niemeyer komünizmin iyimserliğini, daha iyi bir dünyanın mümkün ve yaklaşmakta olduğuna dair inancını seviyordu ve tıpkı Hıristiyanların İsa'nın dönüşünün sürekli gecikmesinden yılmamaları gibi komünizmin de tüm hayal kırıklıklarından ayağa kalkabilme gücüne hayrandı. Ama kalbinin derinliklerinde insanları çok fazla değiştirmenin mümkün olduğuna inanmıyordu; daha iyi bir dünya yaratmaya adanmışlığına rağmen, yalnızca bazen farkına vardığı bir "kaderciliği" de vardı: hayat, "kaderin bizlere verdiğidir". Vatanseverliğine rağmen, Brezilya'nın "dost canlısı, sade bir toplum olduğuna dair basmakalıp imajı" hak ettiğine inanmıyor ve şöyle soruyordu: "Brezilya'yı bir dostluk ve dayanışma ülkesine ne zaman dönüştüreceğiz? Emek veren kardeşlerimiz sürekli yoksullaşıyor." Hepsinden kötüsü, onlar Niemeyer'in büyük vizyonunu paylaşmıyordu: "İnsanlarımız o kadar büyük bir sefalet içinde yaşıyor ki, en yoksul kardeşlerimiz acınası bir kulübe inşa edebilecekleri küçük bir arsayı yeterli görüyor." Kendisine genellikle neden büyük kamu binaları dizayn ettiği sorulduğunda, bu binaların yanından geçen yoksulların onların güzelliğiyle can bulabileceğini söylüyordu, ki bu güzellik "bilinmeyen ve umulmadık biçimler" anlamına geliyordu. Mimarinin amacının hayatı değiştirmek olduğunda ısrar eden Le Corbusier'den daha tedbirliydi; amacının güzellik yaratarak keyif vermek olduğunu söylemeyi tercih ediyordu. Ancak "güzelliğin gücünün" de sınırları vardı.

Niemeyer'in hayal kırıklıklarına tepkisi cömertlik şeklindeydi. Başkalarına yardım etmeyi seviyordu; hediyeleri kalıcı değişiklikler yapmasa da en azından bir anlık mutluluk veriyordu. "Hayatı boyunca paraya tenezzül etmeyen" biri olduğunu söylemişti, genellikle de ya çok düşük ücretler karşılığı ya da para almadan çalışırdı. Banka hesabında çok az para kaldığında

kızı, "Baba, herkese yardım etmeyi bırak" derdi. Komünist olmak bir suça dönüştüğünde ve polis kovuşturmasına uğraması üzerine sürgüne kaçtığında, komünist arkadaşlarının açıkça yanında durabildiği için gururluydu. "Önemli olan" demişti, "insanın inançlarına sadık kalması ve protesto etmeye devam etmesi"ydi. Ancak eski arkadaşların zaman içinde birbirlerine aynı eski hikâyeleri anlattığının da bilincindeydi.

Niemeyer insanlığın en eski tutkularından birine, sağlıklı bir şekilde mümkün olduğunca uzun yaşamak arzusuna erişmişti, ancak ruhen genç kaldığı için görmedi bu yaşı. Ayrıca ne neşeli halleri ne de mimari dehası dindirebildi gençliğinde kaptığı ve hiçbir zaman kurtulamadığı kederi. İlerleyen yaşlarda da genç kalmaktan bahsedenler çocuklukta ne çok korkunun ve gençlikte ne çok belirsizliğin var olduğunu unuturlar. Gençliğin ve yaşlılığın gerçekleri eskisi gibi değil artık.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından Vizigotlar arasında yaşamış olsaydım eğer, 65 yaşımı aştığımda yüz altın değerinde olurdum, on yaşın altındaki bir çocuğun ederinin aynısı. On dört yaşındaki bir yeniyetme 140, elli yaşın altındaki yetişkin bir erkek 300 ve on dört ile kırk yaş arasındaki doğurgan bir kadın 250 altın değerindeydi, ancak kadının değeri bundan sonra 40 altına düşüyordu, altmış yaşından sonra ise neredeyse hiç para etmiyordu. Bu değerler, kadının fonksiyonunun çocuk yapmak, erkeğinkinin de güçlü savaşçılar haline gelmek olduğu bir toplumun temel kaygılarını açığa vurur. Ancak farklı değerler vermek de mümkün.

Yaşlı insanların bir zamanlar dünyayı yönettiği ve herkesçe saygı gördüğü yalnızca yarı yarıya doğrudur. Yaş, güçlü olmak adına tek başına yeterli bir nitelik olmadı hiçbir zaman. Yetersiz veya sağlıksız görülen yaşlılar genellikle göz ardı edilirdi, hatta bazen öldürülürdü, geleneklerinin hafızasıyla hareket eden cahil toplumlarda bile. Gençlerin yaşlılara meydan okumalarına dair tutulmuş kayıtlar antik Mezopotamya'ya kadar gider. Atina'da demokrasi, yaşa dayalı hükümet sistemini yerinden etmişti,

yalnızca Sparta'da altmış yaşın üstündekiler hüküm sürmeye devam ediyordu. Aristo, bazı yaşlı filozoflara hayranlık beslemiş olmasına rağmen, çoğu yaşlı insanın kötümser, vesveseli, hain, şüpheci, dar görüşlü ve sürekli geçmişinden bahseden kimseler olduğunu da yazmıştı, yetersizlikleri nedeniyle o kadar alçakgönüllü olmaya itilmişlerdi ki en büyük tutkuları hayatta kalabilmekti. Roma aristokrasisi, babalar ve oğulları arasındaki tatsız karşıtlıklarla felce uğramıştı. Hindistan'da yaşlılar, din aracılığıyla dünyevi faaliyetlerden el etek çekmeye ve ölüme hazırlanmaya teşvik edilirdi. Eski Ahit'te "yaşlı ve ahmak bir kraldansa, yoksul ve bilge bir çocuk daha iyidir" denmişti. Deneyimlerin getirdiğine inanılan onca bilgeliğe rağmen eski Mısırlılar yaşla gelen kifayetsizliklerden nefret ederdi: Firavun'un veziri Ptah Hateb, MÖ 2450 yılında, yaşlanmanın insana yaptıklarının şeytanca şeyler olduğunu söylemişti –güçsüzlük, unutkanlık ve acı–. Yaşlanmayı geciktiren kırışık kremini icat eden onun medeniyetiydi.

Ancak genç kalmak da yaşlılık kadar zor olabilir. Gençlik, her zaman olduğu gibi bir yandan hayranlık duyulan bir şey olmaya devam ederken bir yandan karalanır, hem sevilir hem de baskı altına alınır, hem aşırı hassasiyetle karşılanır hem de az değer görür, bazen enerjisi ve "masumiyeti" için alkışlanır bazen itaatsizliği, ahlaksızlığı, ciddiyetsizliği ve daha bir sürü günahı yüzünden ayıplanır. Peki genç kalmak insanın hiç durmadan büyümesi anlamına mı gelir? Ya da insanın kendinden yaşlıların yaşam tarzını reddetmesi anlamına mı gelir? Yaşlılar kendi yaşam tarzlarına güvenlerini kaybettikleri için mi çocuklarına mutlu olmak adına kendi yollarını bulmaları gerektiğini söylerler? Ve gençlik fiziksel sağlamlığın göstergesiyse eğer, neden müreffeh ülkelerde bu kadar çok sayıda genç, korkunç derecede sağlıksız ve obez hale geliyor? Eskiden yetişkinlerin işlerinde çalıştırılan çocuklar artık bu işlerin zalim gerçekliğinden korunuyor ve bunun yerine oyun oynamaya yönlendiriliyor, ancak aynı zamanda da yetişkinlerin talep

ettiği meziyetleri kazanmaları için zorla okula gönderiliyor ve uyum gösteremezlerse de cezalandırılıyorlar. Kendileri olmaya teşvik ediliyorlar, ancak kendilerini geliştirmeleri için de sonu gelmez eğitimlere tabi tutuluyorlar; bu eğitimleri verenler de gençliğin probleminin ne olduğu konusundaki teorilerini sürekli değiştiren uzmanlar. Gençler "gençlik kültürü"ne bile sahip değiller, çünkü bu kültür, katılımı pahalı hale getirebilmek için ticarileştirilmiş durumda ve elde edilen kâr da başka yerlere gidiyor. Aralarında küçük bir kesim isyankâr, yenilikçi veya enerjik olabiliyor, ancak sosyal araştırmalara göre gençlerin çoğu ebeveynleriyle aynı değerleri benimsiyor ve aynı dinî inançları miras alıyor. Zenginleşmeye başlayan ülkelerde birçok genç, amacının zengin olmak olduğunu söylüyor; ailelerinin zengin olmak adına başarısızlıklarının yerini dolduracak farklı bir şey düşünülemezmiş gibi.

Genç ve yaşlı arasındaki ayrım son dönemde statülerindeki radikal bir dönüşümle beraber bir kafa karışıklığına dönüştü: Bu iki nesil de aktif çalışan kesimin dışına itildi; gençler eğitimle, yaşlılarsa emeklilikle. Daha önce hiç bu kadar çok sayıda sağlam insan, profesyonel olarak pasif kalmak için ödeme almamıştı. Ancak yaşlılar tek bir kategori oluşturmak adına sağlık ve varlık açısından birbirlerinden fazlasıyla farklılar. Resmî olarak işe yaramaz diye yaftalanmayı hepsi birden hoş görmüyor: Emeklilik, işinden nefret edenler için bir kurtuluş belki; ama aktif toplumdan ayrılmak istemeyenler için de bir aşağılanma unsuru. Emekli aylığının anlamı sürekli değişiyor; emekli aylığı, 19. yüzyılın sonlarında Prusyalı toprak ağaları tarafından, çalışan kitleleri sosyalist devrimden uzak tutmak adına bir rüşvet olarak icat edilmişti. Ancak çalışanlar ilk başlarda emekli olma fikrini bütünüyle reddettiler, Amerikan sendikaları emekliliğe karşı greve gitti, iyi de sebepleri vardı, çünkü yaptıkları ağır işler, yoksulların sağlığıyla oynuyordu; bu yüzden de çoğu, emekli aylıklarının tadını çıkarabilecek kadar uzun yaşamıyordu ve emekli aylığından en çok fayda sağlayan da orta sınıflardı. Gü-

nümüzde ise insanlar daha uzun yaşamaya başladığı için emekli aylığı sistemi bütünüyle çöküyor; insanlar, kırk yıl çalışıp kırk yılı da emeklilikte geçiremezler. Hiçbir mali sihirbazlık kalkamaz bu yükün altından. Farklı bir şey icat edilmesi gerekiyor. Bunun yanı sıra bazı ülkelerde gençlerin yarısı iş bulamadığı için, genç kalmak uğursuz bir anlam da kazanıyor.

Genç ve yaşlı arasındaki farklara odaklanmak yerine –aslında bu ayrım bazen faydalıdır da–, insanların kaç yıl yaşadıkları değil de nasıl yaşadıkları düşünülürse yeni bir gelecek vizyonu ortaya çıkar. Bu vizyona dair ilk ölçüt, her insanın zihninde bulunan biblolarla dolu antikacı dükkânında bulunabilir; farklı yüzyıllardan kalma hatıralarla, alışkanlıklarla, önyargılarla ve masallarla doludur bu dükkânlar. Her insanın davranışı belli ölçüde geçmişten miras kalmış düşüncelerle şekillenir; kimse yalnızca şimdiki zamanda yaşamaz; dolayısıyla insanların tek bir yaşı yoktur, birçok yaşı vardır. Belki bir zamanlar "saat saat olgunlaştığımıza ve sonra da saat saat çürüdüğümüze" inanılırdı, ancak böylesi sabit bir süreç yoktur; bunun yerine farklı ruh halleri ve hatıralar arasında yaşanan gel gitler insanın farklı zamanlarda farklı yaşlarda olabileceği anlamına gelebilir. Oscar Niemeyer'in ölüm saplantısı, kaderciliği, ailesine bağlılığı, isyankârlığı, sadakati, cömertliği, hümanistliği, sürpriz yapma ve mimari yapılarında kıvrım yaratma tutkusu; bunların her biri Niemeyer'in farklı geçmişlerden kalma geleneklerden ve tutkulardan beslendiğini gösterir ve yine her birini karıştırarak eşsiz bir lezzet elde etmiştir. Bir hayatın kalitesi, kısmen de olsa, insanın hatıralarının ne kadar ustaca, ne kadar ağrısız, ne kadar incelikle bir araya getirildiğine bağlıdır ve ortaya çıkan bu kombinasyon, farklı unsurların tek başına yapabileceğinden daha fazlasını başarabilen deneyimlere ilham verir. Bunların hiçbiri, insanın hayatta olduğu yıl sayısıyla ölçülemez.

Antika dükkânı sürekli yenilenebilir veya olduğu gibi kalarak toz toplayabilir. İnsanın fiziksel yaşı fikirlerinin yaşı hakkında hiçbir şey söylemez. Fikirlerle ilgili özel olan nokta, zamanın

akışına direnebilmeleri ve yeni sorularla birlikte kucaklandıklarında yeni fikirler üretmeye muktedir olarak doğurgan kalabilmeleridir; yahut da fosil olup giderler. Cinsel doğurganlık gençliğin meyvesiyken, entelektüel bereket ise geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki sessizlikleri bir müziğe çeviren unsurdur. Konfüçyus, öğrencilerinin, şu sözünün peşinden gitmelerini ümit ediyordu: "Yeni bilgi edinmek adına eski bilgiye sıcaklık getiren –veya eski bilgiye değer vermeye devam eden– insan, diğerleri için bir öğretmen olabilir" (Seçmeler 2.11). Herkes sürekli geçmiş düşüncelerden kalan mirası benimsiyor veya görmezden geliyor, yanlış anlıyor, ancak çok ender yeni düşünceler yaratıyor. Bu mirası yeniden düzenleyerek şaşırtan, meydan okuyan, yatıştıran veya alevlendiren bir sohbet, insanın hayatında neyin eksik olduğunu görmesine yardımcı olur. Bu kitapta yazdığım her bölümde, dünyayı benden farklı gören geçmişten bir figürle karşılaşmamın ardından var olan inançlarımın ötesini düşünmek durumunda kaldım. 20. yüzyılda bazı ülkelerde insanın endişelerini dindirmesinin bir yolu olarak kişisel ve ailevi anılarını deşip kendini yalnızca bu meşgaleyle sınırlı tutması, moda olmuş bir yöntemdi. Ancak daha ilgi çekici sonuçları, insanın kendi zihninin ötesindekileri keşfetmesi doğurur. İnsanın varlığını hayal dahi edemediği bireylerin fikirleri, hayatı boyunca gördüğü yerlerden çok daha uzak diyarların efsaneleri, insanın fikirlerinin atası haline dönüşebilir. İnsanın yalnızca kendisini tanımayı amaçlaması, tarih boyunca yankılanan çığlıklara kulaklarını tıkamasına ve hangisinin zevkten hangisinin ıstıraptan dolayı atıldığını ayırt edememesine neden olur.

İnsanların, başkalarının söylediklerinden etkilenmez hale gelmelerinin ne kadar zaman aldığı, kişinin ne kadar uzun yaşadığını değil, ne derece canlı olduğunu keşfetmesinde ikinci kriterdir. Bebeğin annesiyle etkileşimi, çocukların oyun arkadaşlarıyla, gençlerin kahramanlarıyla, öğrencilerin öğretmenleriyle ve âşıkların partnerleriyle buluşmaları, dünyayı başkalarının nasıl gördüğünün aşama aşama daha fazla farkında olmak adına

belirleyici basamaklardır. Kişi, yeni arkadaşlar veya yeni ilgi alanları edinmekte zorlandığında veya yalnızca yüzeysel bağlar yaratan sosyal ağlara bağımlı kaldığında bu süreç yavaşlayabilir. Çok yakın dönemde fMRI tarama teknolojisi, bir buluşmanın en önemli yanının buluşma bittikten sonra gerçekleşenler olduğunu ileri sürüyordu: buluşmanın yarattığı etki, önemli noktalarını kavramak adına üzerinde ne kadar kafa yorulduğuna bağlı olarak değişiyor ve bu kafa yorma sürecinin en büyük azimle gerçekleştirildiği an da uyku anı. İnsan uyurken ve görünürde hiçbir şey yapmazken, beynin bazı bölgeleri yoğun biçimde çalışmaya devam eder ve vücut enerjisinin %20'sini kullanır. Bu rakam, beynin anlık dikkat gerektiren belli problemlere odaklanabildiği uyanıklık sürecindeki enerji tüketiminden yalnızca %5 daha azdır. Uyku halindeki bu beyin aktivitesi, anlaşıldığı kadarıyla kişisel anıları, mevcut deneyimleri ve gelecekteki olasılıkları gözden geçirmeye ve bunun yanı sıra diğer insanları anlamaya yöneliktir. Beyin, gelecekte neler olabileceğine dair hipotezleri değerlendirir sürekli ve acı verici sürprizlerden kaçınmanın yollarını bulmaya çalışır. Buradan çıkarılacak anlam, insanların uykularında yaptıklarının uyanıkken yaptıkları kadar belirleyici olabileceği değildir yalnızca, aslında bunun da ötesinde, gördüklerini ve duyduklarını derinlemesine düşünmek için yeterince vakit vs ayırmadıklarıdır.

Dolayısıyla Oscar Niemeyer'in akıllara getirdiği soru, bu kadar uzun süre aktif kalmayı nasıl başardığı değil, yaşadığı 104 yıl boyunca karşılaştığı insanlar ve fikirler tarafından ne derece yeniden şekillendirildiği, kendisininkiler dışındaki fikirlere ne kadar süre açık olduğu, okuduğu kitapların kendi fikirlerini nasıl desteklediği veya ne derece yeni fikirler enjekte ettiğidir. O, bu sorulara kısmen kendisi cevap vermişti; ancak verdiği cevaplar, ilk dönemlerindeki akıl hocalarının, kendisine ne yönde yol almak istemeyeceğini fark ettirmeleri bakımından ne kadar değerli insanlar olduklarını göstermek açısından yeterliydi yalnızca. Onların önemi, Niemeyer'den farklı olmalarındaydı; kişilikle-

rinin ve inançlarının gücüyle onu, kendilerinin yapamayacağı, onun yapabileceği şeylere yönlendirdiler; kendi ideallerini ona dikte etmek yerine, kendisi için neyin daha önemli olduğunu keşfetmesini sağladılar. Niemeyer, şehir planlamacısı Lucio Costa'nın bir öğrencisi ve kendinden yirmi yaş büyük Le Corbusier'in hayranı olarak kariyerine başlamıştı, ancak daha sonra onlardan bağımsız şekilde kendi yolunu çizdi ve kendi kişiliğine daha çok yaklaştı. Başkalarının teşvikiyle kendi bireyselliğini şekillendirdi. Yaptığı anıtların çimentosunu şekillendirirken kendi zevklerini dışa vurmuyordu yalnızca, akıl hocalarıyla, çalışanları ve malzemeleriyle girdiği etkileşim sürecinde yaratıyordu eserlerini. Gerçek adı Jeanneret olan Le Corbusier, herkesin kendini keşfetmesi gerektiğini söyleyerek almıştı bu mahlası. Ancak bu, insanın kendi kendine yapabileceği bir şey değildir. Bunun nasıl gerçekleşebileceği Niemeyer'in sanatçı arkadaşlarına bakılarak daha net görülebilir.

İlk kübist resmin sergilendiği yıl doğmuştu ve o, mimariyi dik açılardan azat ederken Kübizm de resmi perspektiften kurtarıyordu. Adım adım kendini tanımlamak bakımından Georges Braque'nin de (1882-1963), Niemeyer'in hikâyesine ekleyebileceği bir şeyler vardı; neyi aradığını netleştirebilmek için o da bir aynaya, bir akıl hocasına, bir ilham perisine ihtiyaç duyuyordu. Le Corbusier, Niemeyer için neyse Cezanne ve Picasso da Braque için oydu. Cezanne'ı keşfetmesi Braque'ı "her şeyi yeniden düşünmeye" ve "bildiğimiz şeylerin çoğuna karşı savaşmaya" itmişti. Altı yıl boyunca, Braque ve Picasso neredeyse her akşam buluştu, birbirlerinin resimleri hakkında konuştular, hatta birbirlerinin kıyafetlerini giyip, birbirlerinin tarzında resim yapmayı denediler. Bu sonu gelmeyen sohbetler boyunca Braque, yavaş yavaş ilgisini çeken şeyin doğayı taklit eden resimler olmadığını fark etti; onun ilgisini çeken, yaratacağı tuvalin bağımsız bir varlık olmasıydı, kendine ait bir yaşamı olan ve çerçeveye bile ihtiyacı olmayan bir tuval. Daha sonra da yap-

tığı resimlerde ilgisini çekenin objeler değil, objeler arasındaki ilişki olduğunu anladı ve keşfetmeye devam ettiğinde kendisini en çok ilgilendiren şeyin ilişki olduğunu, insanlarla objeler arasındaki ve onlarla kendisi arasındaki boşluklar ve bağlantılar olduğunu anladı. Hassasiyet açısından bu değişim sanatta yeni bir moda değildi yalnızca. Aynı zamanda insanlara veya objelere bakmak ve bunları yalnızca ideal saygınlık ve güzellik biçimlerine ne kadar benzedikleriyle değil, kendi kendileriyle ve birbirleriyle olan ilişkileri açısından da değerlendirebilmek arzusunun bir ifadesiydi. Hatta bu tasvirlerin insanın kendisiyle ilgili algısına ve davranış şekillerine yapabileceği katkı da bu değerlendirmenin bir parçasıydı. Braque'ın resimlerine baktıktan sonra şöyle haykırmıştı bir ziyaretçi: "Tüm evi dolaşıp, Tanrım her şey bir Braque gibi görünüyor diyesim geliyor". Gelenek ve göreneklerin dikkate aldığından çok daha fazla muhtemel ilişki var bu dünyada. Dünyayı başkalarının gördüğü gibi görmek, onu belli bir yaş grubunun gördüğüne inanılan şekliyle görmek anlamına gelmemelidir.

Gençlerin genel olarak yaşlılardan daha güzel sayılmaları inkâr edilemez bir durum ve bu durum Vizigot kriterlerinin henüz ortadan kalkmadığını gösteriyor. Genç görünmeye çalışan yaşlılar gerçekten genç olanlar kadar güzel olabilir veya olmayabilir, ancak farklı bir neslin görünüşünü ve tarzını kopyalamak haricinde daha ilgi çekici seçenekleri de vardır aslında. Örneğin antik medeniyetler, avcı, savaşçı veya doğaüstü güçlerle iletişim sağlayan insanların itibarını vurgulamak için çoğu zaman büyük ustalıkla kozmetik ürünler ve kıyafetler kullanmışlardır. Buna karşın daha yakın dönemlerde, ortaçağın gelişiyle birlikte şüphe çekici şahsi süsler bırakılmış, daha tedbirli kıyafetler benimsenmişti; kişisel deneyimlerin toplumun geri kalanına sunabileceği veya sunmak isteyeceği bir şey kalmamış gibiydi sanki. Kendi yetersizliklerinden utananlar, her insanın yapmak istediğini yapmasına izin vererek sonraki nesle daha iyisini yapabilme

şansını vermek yerine, kendi kendilerini tebrik eder konumdalar. Geçmişte gençlerin yaşlıları kopyalaması beklenirken, günümüzde yaşlılar gençleri taklit ediyor; ancak iki taraf da ne yöne gittiğini netleştiremiyor.

Revaçtaki gençliğin görünen yüzünün ve daha yaşlıların sarkmış yüzlerinin ardında nelerin saklı olduğunu ortaya çıkarmak daha güç bir hal aldı, ancak bir insan bunu her başardığında dünya biraz daha farklı görünür. İnsanın başkası hakkındaki algısını değiştirmek için bir gülümseme yeterlidir bazen. Bir keresinde Paris çevresinde bir bit pazarında tek başına duran, fakir giyimli, önüne, kaldırımın üstüne koyduğu eskimiş bir çift ayakkabıyı satmaya çalışan yaşlı bir kadın gördüm, ama ona aldırış eden yoktu ve kadın sefaletin, çaresizliğin resmi gibi görünüyordu. Ancak onunla konuştuğumda gözleri parladı ve yavaş yavaş değişmeye başladı: canlanmıştı ve canlanmak onu güzelleştirmişti.

1415 yılında, hareketli harflerin kullanıldığı teknik ile basılmış ilk kitaplardan biri, *The Art of Dying* [Ölme Sanatı], yüzyıllar boyu Avrupa'da çok satan olmuştu, çünkü ölümden sonra ne olduğu herkesin bilmek istediği bir konuydu. Herkes ölümden sonra yaşam peşindeydi ve muazzam sayıda insan hâlâ bunun peşinde. Geçmişte, ne kadar yaşlı veya ne kadar genç olduğunuzun şimdiki kadar önemi yoktu, ancak zamanla farklı yaş gruplarından kesin hatlarıyla belirlenmiş beklentiler oluştu, neticesinde bu gruplar gitgide birbirinden ayrıştı. 12 ila 22 yaşları arasındayken devasa Çin İmparatorluğu'nu hayli etkili biçimde yönetmiş Shunzhi Fulin'le (1638-1661) kıyaslayabileceğimiz kimse yok artık veya 24 yaşındayken İngiltere başbakanı ve en yetkin yöneticilerinden biri olmuş William Pitt'in (1759-1806) benzeri de yok. Günümüzde, insanlara yaşlarını sormaktansa ne kadar canlı olduklarını veya yeni düşünceler geliştirmeyi ne zaman bıraktıklarını keşfetmek daha faydalı olur. Yaş, genellikle bir kamuflajdan ibaret.

Niemeyer'in olağandışı efsanesi ne hayatının uzunluğunda, ne de kendisini gençlik korkularından kurtarmaktaki yetersizliğinde bulunabilir; onun efsanesi yaptığı binalarda yaşıyor ve bir de babası olacak kadar yaşlı Le Corbusier ile yaptığı işbirliği neticesinde kendisini de binaları kadar özgün biçimde inşa edişinde yaşıyor bu efsane.

27
Bilmeye Değer Olan Nedir?

Bilgi çağında, bilgi ekonomisinde yaşıyorum, hayat boyu öğrenim topluluğuna üyeyim ve yine de yoğun bir cehalet içinde olduğum hissine kapılıyorum. Daha iyi teknolojiyle, daha iyi idare ve eğitim ile tedavi edilebileceğime inanmış durumdayım. Ama bu biraz zaman alabilir.

Beklerken, cehaletle nasıl başa çıkabileceğimi öğrenmek istiyorum. Beynimin alışkanlıkları hakkında sahip olduğum az miktar bilgiyi netleştirmeye çalışıyorum, bu yolla başkalarını da kendi beyinleri hakkında bildiklerini ortaya koymaya teşvik etmek ümidindeyim. Beyin hayatının seks hayatından daha fazla gizli yönü var.

Çocukluk yıllarımdan beri bastırılamaz bir tutkuyla bilgi peşinde koştum. Okulda, üniversitede, öğretmen olarak, yazar veya araştırmacı olarak, şirket ve hükümet danışmanı olarak bilgiyi farklı şekillerde kucakladım, bilgiyle tıka basa doldum ama hâlâ daha fazlasına açım. Yine de, tüm bilinebileceklerin küçük bir bölümünü dahi algılayabilme imkânına sahip değilim. Bana öğretilenlerin yarısını hatırlayamıyorum. Öğrencilerimin birçoğu muhtemelen diğer yarısını da unutmuştur. Yanlış anlaşılmasın, her yeni bilgi parçacığıyla yeniden can bulan daimi bir öğrenci olarak kalmanın insanı hiç yaşlandırmayacağına inanan birinin itiraflarını yazmıyorum şu anda. Bundan ziyade, bilgiyle alakalı hiçbir hayali olmayan bir aylağın yol haritasını yeniden çizmeye çalışıyorum. Eğitim, yüzyıllar boyu insanın neredeyse her derdinin devası olmuştur, ancak diğer yandan yarattığı tüm mucizelere rağmen insanlığın en beter ahmaklıklarının bazıları da hayli eğitimli kimseler ve uluslarca yapılmıştır. Bilgiyle tıka basa dolu zihinler, bununla ne yapacaklarını her zaman bilemezler. Bilgiyi yönetenler de insanları aldatmak konusunda masum değildir. Politikacılar eleştirilere "gerekli dersler çıkarıldı" diyerek karşılık verir sürekli, ancak hatalar bitmek bilmez. Yaşam boyu öğrenme inancı, MÖ 238'de ölmüş Hsun Tzu'nun zamanına kadar dayanır en azından; fazlasıyla iyimser şekilde şöyle yazmıştı Tzu: "Öğrenmek, ölene kadar sürer ve ancak o zaman biter". İnsanın öğrendikleri neticesinde kötü yola sapmaktan kaçınması veya öğrendiklerini akılcı biçimde uygulamaya dökmesi bu kadar zorsa eğer, başka nerede umut bulabilir insan?

Öğrenebileceğim her şeyi öğrenememiş olmamın suçlusu ise geç doğmuş olmam. 1600'lü yıllar civarında, her yıl yayımlanan 400 İngilizce kitabın neredeyse hepsini çıkar çıkmaz okuyabilirdim. Rönesans Dönemi insanlarının hayatı bizden daha kolaydı. Ancak günümüzde tüm diğer yayınların, dergi ve ilanların yanı sıra yıllık 200.000 yeni kitapla karşılaşıyorum. Bu rakam, yaşadığım Britanya Adası dışında üretilen hiçbir

yayını kapsamıyor. Dünyada her yıl yarım milyon yeni kitap yayımlanıyor. Dolayısıyla insanlık, cehalet tarihinde belirgin biçimde yeni bir aşamaya giriyor.

Gençliğimin yirmi yılı *History of French Passions* kitabımı yazmakla ve neredeyse hiç durmadan okumakla geçti; üzerinde çalıştığım konu hakkında yazılmış mevcut önemli belgelerin büyük bölümünü görmüş olduğumu düşünebiliyordum o zamanlar. Ancak böylesi bir kitabı bugün yazmak benim için imkânsız olurdu, çünkü çok sayıda yeni bulgu ortaya çıktı, hiçbir insan bu konuda her şeyi bilmeyi umut dahi edemez artık. Bu deneyimim, tüm yüzyıllarda ve tüm medeniyetlerde yaşamanın ne anlama geldiğini anlamaya çalışacak kadar tutkularımı büyütmemem konusunda benim için bir uyarı olmalıydı belki de. Bununla birlikte, üniversite eğitiminde görülen patlamanın tüm dünyaya dev bir cehalet bulutu yayacağını ne ben ne de bir başkası öngörebilmişti. Doktora tezleri ve profesör monografilerinden oluşan bir tsunami, bilgi manzarasını değiştirdi. Akademik ilgi alanlarının birçok yönde genişlemesi, ne kadar önemsiz bile olsa, bir soruya cevap aradığımda öncesinde tasavvur dahi edemediğim bir yanıt sağanağı, bir faktörler kasırgası altında boğulma riskini aldığım anlamına geliyor. Sürekli daha ustaca açıklamaların saldırısına uğruyorum ve her biri farklı bir bakış açısıyla geliyor. Bilgi arttıkça cehalet de artıyor.

Bu durumu fark eden ilk insan değilim kesinlikle. İnsanlar ortalıkta çok fazla bilginin olmasından her zaman sıkıntı çekmiştir –elbette çok az bilgi olmasından da, çünkü insan hiçbir zaman yeterince şey bilemez–. Durumu en iyi ortaya koyan tarihi anıtlar ansiklopedilerdir. Ansiklopedilerin büyüsünden ilk haberdar olduğumda yalnızca sekiz yaşındaydım, babam bana iki tane hediye etmişti; o gün bugündür belli faktörleri ve görüşleri seçme, manipüle etme ve izinsiz alıntı yapma konularındaki değişen ölçütlerini incelemekten büyük keyif almışımdır. İlk çıktıkları zamanlardan beri en önemli ansiklopediler, bilgi-

yi yalnızca kolay hazmedilir bir biçimde sunmaya çalışmakla kalmayıp, insanların şişmekten ziyade doymasını sağlamak için bilgiye anlam katmış olanlardır. Bilgi unsurları tek başına değersizdir, toplanıp işlenebilir kısımları özütlenmediği ve bilgi yaratmak için pişirilmediği sürece bir plajdaki kum taneleri ve yosun yaprakları gibi kalırlar. Üçüncü ve on sekizinci yüzyıllar arasında 600'ün üzerinde Çin ansiklopedisi derlendi; neredeyse Mısır piramitlerine denk boyuttaydılar: Yongle ansiklopedisi (1408) 2169 akademisyenin çalışması sonucu ortaya çıkmıştı; "Geçmişin ve Günümüzün Kitap ve Çizimlerinin İmparatorluk Onaylı Sentezi" 852.408 sayfa uzunluğundaydı. Çinliler, yazdıkları ansiklopedileri "sınıflandırmalar" *(leishu)* olarak adlandırıyorlardı, çünkü bu ansiklopediler Cennet, Dünya, İnsanlar, Sanat ve Bilim dalları hakkında mevcut tüm bilgiyi sunan eski metinlerin derlemesi niteliğindeydi özünde. Bu derleme öyle bir biçimde yapılmıştı ki, ülkeyi yöneten, okumuş olduğu düşünülen insanların hangi geleneklerin takip edilmesi gerektiğini bilmelerini garanti altına alıyordu, ayrıca devlet memuriyeti için sınava giren adaylar da –Ming zamanında her yıl bir milyonu aşkın insan bu sınava giriyordu– bu derleme sayesinde ne öğrenmeleri gerektiğini bilir hale geliyorlardı. Bu ansiklopediler bir başlarına duran bilgi unsurlarına bir amaç katıyordu ve kasten böyle bir amaç güdülmese de, ansiklopedileri derlemek, devrimci potansiyeli olan bilim adamlarını gelenekleri sorgulamak yerine metin düzenlemenin küçük ayrıntılarıyla meşgul ediyordu. Bilgileri düzene sokmak, onlara bir bakış açısı ve mesaj katmak anlamına geliyordu ve imparatorlar da verilen mesajı kontrol altında tutabilmek için hayli enerji sarf etmişlerdi.

Ortaçağa ait büyük İslam ansiklopedileri bundan da fazlasını yaptı. Bilinen tüm kültürlerin, Mezopotamya, Yunan, Hint, İran, Yahudi ve Arap kültürlerinin bir sentezini çıkarmaya cesurca girişirken, bir yandan da işin içindeki bilim adamlarının belli düşüncelerinin propagandasını yapıyorlardı: Örneğin en ünlü ansiklopedilerden biri, onuncu yüzyılda Basra'da yazılmış "Saf

İnanç Kardeşleri", yönetimin kısa süre içinde dağılıp gideceğine dair ümit ve beklentilerini ortaya koyuyordu. Bunun aksine, Bacon, Descartes ve Leibnitz gibi Avrupalı filozoflar, bilginin sunulmasını yeni keşiflere götürebilmesi için istiyorlardı. Diderot'nun 27 ciltlik Aydınlanma Ansiklopedisi, bu tutkuyu benzeri görülmemiş bir yenilik seviyesine taşımıştı; mevcut bilginin bir özetini yapmıyordu, bunun yerine yönetim, din, ekonomi, eğitim ve daha birçok konuyu yeniden yaratmayı amaçlayan sosyal eleştiri ve özgün araştırma yolunu kullanmıştı. Ancak yalnızca sınırlı bir başarıya ulaşabildi. Okuryazar olmak çoğu insanın bir filozof ya da devrimciye dönüşmesi için yeterli olmadı. Günümüzde birçok ansiklopedi herkes neye inanıyorsa onun ürkek birer özeti gibi, insanların kibarca söyleşmelerine katkı sağlıyor en fazla, moda olmuş konular ve izm'ler hakkında yüzeysel yorumlar yapmalarını sağlarken cehaletlerini gizliyor. Harold Macmillan, yayımladığı ansiklopedilerinin tek amacının "kafa karışıklıklarını hafifletmek" olduğunu söylemişti. Bilgi, cehaleti kesin olarak ortadan kaldırır diyemiyoruz.

İnternet, bu uzun zincirin şu anda son halkası konumunda. Her türden bilgiyi çok daha geniş bir kitleye açıyor olmasına rağmen, buna bir anlam kazandırmıyor. Çinli *leishu* gibi Wikipedia da, daha önce yayımlanmamış faktörleri reddediyor, zamanında yayımlanmış bir eseri dipnotla kaynak olarak göstermenin güvenilirliği garanti ettiği düşüncesinde. İnternet, tüm bilginin tek bir kitaptan çıktığını düşünen kitlelerin sayısını azaltabilmekten uzak kaldı. Bilişim Kurulları Görevlileri ve Yöneticilerinin sahne alarak, şirketlerin çıkarlarına ve hükümetlerin ayakta kalmasına katkı sağlayacak şekilde verileri yeniden düzenlemeleri, daha renkli hayatlar sürmek isteyen sıradan insanların sorduğu "neyin bilmeye değer olduğu" sorusunun hâlâ yanıtsız kalmaya devam etmesine neden oluyor. Bu bilişim uzmanları, bilginin depolanma ve işlenme süreçleriyle ilgililer, detaylı içerikleriyle değil, hatta ahlaki değerleriyle hiç değil. Bilginin şiirselliğinin tadına varmak, işlerinin bir parçası değil; ayrıca ne kâhin ne de

bilgin konumundalar. Dolayısıyla günümüz insanının ataların-dan daha bilge olmaması sürpriz değil. Peki bilgelik olmadığı sürece bilginin yararı ne? Bu çağın Bilgelik Çağı olduğunu kimse iddia edemez.

Diğer yandan, önümüzü görmeyi fazlasıyla zorlaştıran bilgi fırtınası içinde kendi yolumu bulma deneyimim beni ümitsizliğe götürmüyor ya da eski zamanların sözde dinginliğine ve sadeliğine özlem duymaya da itmiyor ya da bir şeyler öğrenirken daha az heyecan ve tatmin duymama da neden olmuyor. Bazı ender rastlanan hallerde, insanların zihinlerinde taşıdıkları görünmez ansiklopedideki içeriği açığa vurma korkuları ortadan kayboluyor: Örneğin, 1968 yılında Paris'te devlet otoritesi aniden çöktüğünde, insanların yabancılara içlerini döktüklerini ve normalde gizli tutacakları şeyleri söylediklerini gördüm; ancak kısa bir süre sonra yine suskunlaştılar. Bu kitapta kendi zihnimdeki ansiklopedinin sayfalarını açmaya çalıştım. Başka zihinlerde neler olduğunu da keşfetmem gerek, yalnızca zihnimin kendine has yönlerini keşfetmek veya başkalarıyla tehlikeli çarpışmalar yaşamamın önüne geçmek için değil bu keşif. Sadece kendi düşüncelerimi bilirsem, kendimi tam anlamıyla yaşıyor sayamam.

Zihnimde biriktirdiğim bilgilerin hepsi aynı yönü göstermiyor. Ama bu durum beni rahatsız etmek yerine bir özgürlük duygusu veriyor. Öğrenmek yalnızca bir başlangıç. Tarihi yazarken mümkün olduğunca dürüstçe ve özenle hep hakikati aradım; ancak çalışmamı bitirdiğimde, ortaya bir kurgu eser çıkardığımı fark ediyorum, çünkü hakikat olarak algıladığım olaylardan parçalar seçtim ve bana makul görünen bir resim yaratmak için bu parçaları kendimce bir araya getirdim. Hiç kimse tarihi tam olarak gerçekleştiği gibi yeniden yaratamaz veya hatırlayamaz. Dünyanın, üstünkörü bir bakışla görünenden çok daha fazlası olduğunu gösteren ve daha derin mesajlar çıkarabilmenin bir yolu olarak yaşadığımız hayatın unsurlarını yeniden düzenleme cesaretine sahip olan sanatçıları takdir ediyorum. Tıpkı onlar

gibi ben de geçmişin hatıralarını kronolojinin zincirlerinden kurtarmaya çalıştım; evrensel önemlerini aydınlatmak amacıyla farklı bağlamlarda ortaya çıkmış olay ve fikirleri yan yana dizdim. Geçmiş, benim için bir hikâyeler dizisi değil; insan deneyimlerinin bütünündeki güzelliğin ve dehşetin hayali bir kreasyonu. Bilgi yaratmak bir sanat. Bilgiyi özümsemekten veya cehaleti ortadan kaldırmaktan çok farklı bir olay.

Bir keresinde Çin'de yayımlanan bir ekonomi dergisinden bir kupür geçti elime. Dergi, Batı dünyasından ünlü bir ziyaretçiyle, tüm dünyada neredeyse her insanın yaşamını etkilemiş az sayıda insandan biriyle röportaj yapmıştı. Otuz yıl kadar önce öğrencimdi bu adam; Google, Yahoo, EBay ve nihayetinde dünyayı değiştiren diğer mütevazı başlangıçlara ilk yatırım yapan girişimci sermayedar olmuştu. Kariyeri üzerinde en etkili kişinin kim olduğu sorulmuştu kendisine bu röportajda. Verdiği isim benimkiydi, sebebini de şöyle açıklıyordu: ona olayların göründüğü gibi olmadığını öğretmişim. Bir öğretmen için öğrencisi tarafından anlaşılmak pek rastlanır bir durum değildir. Ama o benim cehaletimin gerçek ölçüsünü tam olarak görmüştü. Bir objeyle, bir insan veya bir deneyimle her karşılaştığımda yalnızca onun kendisini değil, aynı zamanda başka türlü nasıl olabileceğini de görmeye çalışırım. Bunu kendime her zaman sorarım: başka nasıl olabilirdi? İnsanlığı bugün bulunduğu noktaya getiren de bu sorudur, çünkü bu soru olmasa hâlâ ağaç tepelerinde yaşıyor olurduk. Cehalete karşı yine sadece daha fazla bilgi ve sonsuz öğrenmeyle savaş açmak dışında başka ne yapılabileceğini bu yüzden soruyorum.

"Bilmeye değer olan nedir" sorusuna benim cevabım şu: önemli olan ne kadar bilgi sahibi olduğum değil, bu bilgiyle ne yaptığım. Öğrendiklerimden faydalı ve güzel bir şeyler yaratma süreci, ısmarlama tuğlalarla ev inşa etmeye benzemiyor. Daha çok yavaş yavaş şekil alan bir resim yapmak gibi. Renkler ve şekiller ekleyip çıkardıkça, her biri daha öncesinde tasavvur dahi edemediğim olasılıklar yaratıyor ve ben de onlara dair

algımı derinleştirmek için acele ediyor, yeni mecralar bulmaya çalışıyorum; bunlar da başlangıçta sahip olduğum fazlasıyla acemi veya basit düşüncelere yeni anlamlar yüklüyor, yepyeni koridorlar açıyor. Genellikle, ilk anda tasarladığımdan çok farklı bir şey yaratıyorum nihayetinde. Ne öğrenmek istediğimi böyle seçiyorum, sonucu itibarıyla gitgide daha da tahmin edilemez bir süreç, çünkü daha önce varlığından bile haberdar olmadığım diyarlara götürüyor beni. O ana kadar ilgisiz veya bağlantısız görünmüş insanlar veya yerler veya fikirler, bana yeni bir içgörü önermek üzere bir araya geldiklerinde ve aynı şeyi başkaları için de yapmaya muktedir olduklarında, coşku zirveye ulaşıyor.

Ayrıca eşim Deirdre Wilson'a bağıntının önemi konusunda bir teşekkür borçluyum. Eşim, bağıntı kuramının kurucularından biridir; kuram, Aristo'dan beri insanların iletişimle ilgili inandıkları ne varsa tersine çevrilmesine yardımcı olmuştur. İletişim, mesajlar göndermeye ve bu mesajların göndericinin amaçladığı şekliyle şifrelerinin çözülüp anlaşılmasına dair basit bir durum değil yalnızca. Her insanın sınırlı bir bilgi dağarcığı olduğunu ve kendisine gönderilen mesajların anlamını çıkarmak adına değişen miktarlarda enerji veya istek göstereceğini düşünürsek, mesajların anlaşılması ve yeni bilginin kazanılması, alıcının bu mesajlarda ne kadar bağıntı bulacağına bağlıdır. Bu saklı anlamlar ne kadar çok ve bunları bulmak için sarf edilmesi gereken efor ne kadar az olursa, bağıntı o kadar büyük olur. Başkalarının, bizden hangi saklı anlamları bulmamızı istediklerini anlamak, kaçınılmaz olarak tahmin unsuru içerir. İletişim, belirsizliğe karşı verilen bir savaştır. Ben de üzerinde çalıştığım bilginin büyük bölümünün farklı yönlere çekilebilir ve sulandırılmış olduğunun farkındayım. Dogmatizme ihtiyacım yok. Bu yaklaşım, tüm fikirleri eşit oranda saygıdeğer ve tüm hakikatleri birbiriyle ilişkili bulduğum anlamına gelmiyor. Yaptığımız keşifler aslında her zaman değişikliğe tabi tutulabilir, çoğu zaman avucumuzun içine alabileceğimizin ötesinde olsalar da hakikatlere ulaşmak için çaba gösterebiliriz. Cehaletin

sınırlarındaki bu sonsuz arayış, insanın farklı lezzet arayışlarıyla damak zevkini sürekli geliştirmesi kadar büyük keyif veren bir parçasıdır hayatın.

Bilginin sunduğu hayali olasılıklardan doğan heyecanımı sanat alanından benzetmeler kullanarak ifade ediyor olsam da, bilim adamlarının son dönemde benimsedikleri benzer yaklaşımlarla da besleniyorum; tüm bunlar, 19. yüzyılın kuşkusuzluğunu bırakarak evrenin gizemli yönleriyle neredeyse şiirsel bir etkileşime giriyorlar. "Fiziğin matematiksel olarak formüle edilmiş iddiaları bile" diye yazmıştı Heisenberg (1901-1976), kuantumun şöhretine dair, "belli açılardan, tabiatı kendimiz ve başkaları için bilinebilir ve anlaşılabilir hale getirmek uğraşında kullandığımız süslü kelimelerdir yalnızca." Richard Feynman (1918-1988) ise, "Bugün bilimsel bilgi dediğimiz şey, değişen derecelerde kesinlik içeren bir saptamalar bütününden ibarettir... Bu cehalet ve kuşkuyu kabullenmemiz çok büyük önem arz eder" demiş ve eklemişti: "bilimin ilk ilkesi kendinizi kandırmamanız gerektiğidir... Ben hep hiçbir şey bilmeden yaşarım". Belirsizlik İlkesi şu ana kadar anlaşıldığı kadarıyla en az altı farklı yolla yorumlanabiliyor. Fizik tarihi için mihenk taşı olduğu kadar bilim dalının en anlaşılmaz metinlerinden biri olarak da sayılan Bütünleyicilik İlkesi ise, bir konferansta şöyle ifade edilmişti: "farklı alanlardaki farklı kuantum terosiyenlerine yöneltilmiş aynı anda var olan birçok argümanın yan yana dizilmesidir". "Polifonik romanlar" yazan, sadece Dostoyevski değildi.

Dolayısıyla belirsizliği bir düşman olarak görmüyor, anlaşmazlıkları da kökü kazınması gereken bir illet olarak değerlendirmiyorum. Yeni fikirlerin anlaşmazlıkları alevlendirmesi neredeyse kaçınılmazdır. Bilgi, anlaşmazlığın bir ürünüdür. İnsanların benimle aynı fikirde olmalarını beklemiyorum, bu yüzden size vaaz vermiyorum. Bir zamanlar biyografisini yazmam teklif edilmiş olan tarihçi Braudel, dünyada kendisini bütünüyle anlayan yalnızca tek bir insan olduğunu melankolik bir havayla söylediğinde, yanlış anlamaların, insan ilişkilerinin

büyük bölümünün ebedi yoldaşı olduğunu herkes gibi o da unutuyordu.

Aldığım eğitimi uzun süre anlayamadım. Bana eleştirel yönümü keskinleştirmeyi öğretti, ancak hayal gücüyle fazla ilgilenmiyordu, halbuki eleştiriyi yapıcı düşünceye çeviren unsur yalnızca hayal gücüdür. Akademi, bir hayvanat bahçesidir, burada farklı zihin türleri bir araya gelip "senin gibi düşünmüyorum" diyerek birbirini kızdırıp irrite eder. Zıt görüşlere sahip farklı biçimlerdeki zihinler için birbirlerinden yeni düşünceler soğurmak kolay değildir. Ama yine de Heisenberg'in dediği gibi, "Bilimin temeli tartışmaktır". Diyalog formatında yazılmış anı kitabı, *Physics and Beyond*'un [Fizik ve Ötesi] alt başlığı *Encounters, Conversations* [Münakaşa ve Söyleşiler] idi. Kuantum fiziğinde ve genetik alanında 20. yüzyılın en büyük iki keşfi, farklı bakış açılarına sahip kişiler arasındaki uzun tartışmaların birer meyvesi olarak anılmaktadır artık. "Bilim, deneylere dayanır; sonuçlara ise, bu deneyler üzerinde çalışanların aralarında yaptıkları konuşmalarla ve yorumlanması konusunda birbirlerine danışmalarıyla ulaşılır." Tam bir uzlaşma içinde olunması, buluşları durma noktasına getirir. 400'ün üzerinde ziyaretçiyi bir aydan fazla süre kalmaları için laboratuvarına çağıran Niels Bohr (1885-1962), fikirlerini öğrencileri ve meslektaşlarıyla yaptığı sayısız tartışmadan türetmesiyle ünlüydü. Fikirlerin, başkalarına taşınıp onlar tarafından da anlaşıldığında hayat bulacağı konusunda ısrarcıydı. Hatta yaptığı çıkarıma göre; "Fiziğin amacı tabiatın nasıl olduğunu keşfetmek değil, tabiat hakkında ne söyleyebileceğimizi bulmaktı. İnsanlar kelimelere bağımlıdır. Bizim görevimiz de deneyimlerin ve fikirlerin birbiriyle ilişkisini kurmak. Dil içinde asılı kaldık". Ve ömrünün geri kalanını bilim diline ve insanların iletişim kurma şekillerine adadı.

Bu açıklamalar benim bam telime dokunuyor. Her ne kadar üstünkörü bakıldığında ıvır zıvır görünen bir konuda aniden önemli bir şey bulmaktan hoşlansam da, bir sohbetten veya bir kitaptan öğrendiklerimi yalnızca sonraki sabah idrak edebili-

yorum. Bazı eski insanlar, problemlerine rüyalarında çözüm bulurlarmış. Bu benim için geçerli değil. Gece yatağa, anlam çıkaramadığım bir bilginin şaşkınlığı içinde gittikten sonra uyandığım ilk anlarda düşünceler parıldar zihnimde; kafamın içinde dolanıp duran fikirler birbirine bağlanır ve tahmin etmediğim bir anlam kazanır; ancak bu ani içe doğma halleri tüm faktörlerle uzlaşabilen bir yanıt doğurmaz ille de ve mantıklı bir neticeye ulaştığımı düşünene kadar aynı süreci defalarca yaşayabilirim. Bunu, kopyalanacak bir metot olarak önermiyorum, sözlerinden ve yaşamlarından alıntılar yaptığım büyük bilim adamlarını da öyle. Başka zihinlerin vermiş olduğu mücadeleler ve bir buluş öncesinde uzun yıllar süren sindirme süreçleri hakkında bir şeyler okumayı rahatlatıcı buluyorum.

Dolayısıyla neyin bilmeye değer olduğunu önceden bilmek imkânsız; çünkü yalnızca bir bilgi parçacığıyla bir diğer bilgi parçacığı buluştuğunda birbirlerine söyleyecek bir şeyleri olup olmadığını keşfedebilirler ve aralarındaki bağlantı bireysel bir hayal gücünün beklenmedik kıvılcımıyla kurulur. Bu nedenle, insan zihninde çağıldayan çoğu fikir, ilham perileri olabilecek kişilerle veya olgularla hiçbir zaman buluşamaz. Bu yüzden her sabah kahvaltımın yanında, dünyanın herhangi bir yerinden herhangi bir konuda yazılmış yeni bir kitabın tanıtımını yanımda bulundururum; bin kelimeyle özetlenmiş bu kitapların yazarları belki de tüm dünyanın ilgileneceği şeyler söylemiş olsalar da, kitap, belli bir özelliği dolayısıyla kategori kafesine hapsolup kalmış olabilir. Yazarlar için ise, uzun yıllarını verip yazdıkları kalın kitaplarının mesajını birkaç sayfada özetleyebilmek önemli bir çaba gerektirir, çünkü eserleri ile kimin hangi ilişkiyi kurabileceğini tahmin etmeleri hayli zordur. Ancak her yıl ortaya çıkan o yarım milyon kitap, insanlığın cehaletle savaşının ve benim de iletişime geçmek istediğim dünyanın birer parçası. Kahvaltıyla ilgili fikrimi web siteme koydum ve bizi nereye götüreceğini keşfedeceğim.

Bilmeye fazlasıyla değer olan şey, zihnime doluşan unsurlara uyguladığım yöntemin biçimi ve bu unsurların birçoğunu

dışarıda bırakan eleğin şeklidir. Bunlar, yalnızca başkalarının yöntemleri ve elekleriyle kıyaslandığında görünür hale gelir, bu yüzdendir ki kendi tercihleriniz hakkında neler keşfetmiş olduğunuzu, ne gördüğünüzü ve ne görmediğinizi bana söylemenize ihtiyacım var, ama aslında siz de bunları başkalarınınkilerle kıyaslayana kadar bilemezsiniz. Ancak buna ek olarak, örneğin sebze yetiştirmemi veya bozuk objeleri tamir etmemi sağlayacak kullanışlı teknik bilgileri ne kadar öğrensem az gelir; böylesi birçok beceri kazanmış ve günlük yaşamı sıkıntıya sokan bir sürü işlev bozukluğuna beklenmedik çözümler üreten insanların arkadaşlığından keyif alırım. Soyut bilgi ile uygulamalı bilgi arasındaki ayrım kadar zararlı bir şey olmamıştır. İnsanların takriben 1830 yılına kadar sahip oldukları büyük avantaj, sayısız bilim dalında ve beşeri bilimlerde aktif olarak yer alabilmeleriydi; bunun ne kadar faydalı olabileceğini Leonardo da Vinci'nin o çok çeşitli buluşlarından anlayabiliriz. Artık öğrenim dalları birer uzmanlık alanına dönüştüğüne ve uzun yıllar yalnızca birkaç küçük detaya odaklanılmasını gerektirdiğine göre, amatör becerilerle uzmanlık eğitimi arasındaki etkileşim her zamankinden daha değerli hale gelmiştir diyebiliriz. En etkili keşifler beklenmedik hallerde yapılmıştır ve ortaya çıkışları, önceden belirlenmiş amaçların dışına çıkılmasına, her şeyi olduğu gibi kabul etmek gerektiğine dair kuşkusuzluk anlayışından uzaklaşılmasına bağlı olmuştur.

Hayat Boyu Öğrenen bir toplum nihai hedef olmayabilir. Hiç durmadan bilgi tüketmek keyif verici olabilir, ancak fazla bilgiden obez olmak da akıl sağlığına zarar verebilir. Akademik eğitime karşılık kafamda oluşturduğum alternatifi deneme fırsatım olursa, bunu bir sonraki kitabımda anlatacağım. Deneme ve yanılmaların etkisiyle olgunlaşmaya hâlâ ihtiyaç duyan düşüncelerimin üzerinde dolaştığı tüm diğer konular da olacak bu kitapta.

28
Yaşıyor Olmak Ne Anlama Gelir?

"Ey yabancı, mesajım kısa!" der antik Roma yazıtlarından biri. "Durun ve okuyun. Güzel bir kadının nahoş mezarı bu. Ailesi ona Claudia adını vermişti. Kocasını tüm kalbiyle severdi. İki erkek evlat verdi, bunlardan birini dünyada bıraktı; diğerini ise toprağa verdi. Sohbeti hoş, davranışları nazikti. Evini çekip çevirdi, yün eğirdi. Son sözümdür bu benim. Şimdi yolunuza gidebilirsiniz."

İki bin yıl sonrasında, yani bugün, yaşamış olmanın ne anlama geldiği hakkında hâlâ hemen hemen aynı şeyleri söylüyor mezar taşları; tabii genellikle daha azını. Günümüzde insanlar başka ne söyleyebilir? Bu Roma metni, hayatın amacının ya-

şamak, hayatta kalmak ve hayatı sonraki nesillere aktarmak olduğunu söyleyen antik dönemin ortak aklını özetler. Doğanın, hayatın bitip tükenmemesini garanti altına almak için görünürde karşı konulmaz derecede uzun bir zaman sürüp gideceğinin ayrımına varır. Kadınlar iki milyon yumurtayla doğar. Erkekler her boşalmada 40 milyon sperm üretir; ya da en azından, zararlı etkenlerce sakat bırakılmadan önce üretirdi. Mütevazı bir eşek arısı tek bir yumurtadan 800 ila 3500 yeni arı üretebilir. Cengiz Han için ise yalnızca Asya'nın büyük bölümünü fethetmekle kalmayıp, "düşmanlarının kızlarını ve karılarını kendi safları içinde tutup" mümkün olduğunca çok çocuk sahibi olmak "doğal" bir misyondu; bunun neticesinde bilindiği kadarıyla yaklaşık 16 milyon kişi onun soyundan gelmiştir.

Ancak insanlar aynı zamanda doğanın kâfirleridir. Genel olarak çocuk yetiştirmeye ömürlerinin yalnızca bir çeyreklik bölümünü harcarlar ve anne babalık görevlerinin çoğunu aile dışındaki uzmanlara bırakırlar. Çocuklarını, kendilerinin birer kopyası olmamaya teşvik ederler ve neticesinde her yeni nesil de insanlığın bir miktar değişmiş bir versiyonunu temsil eder. Zaman zaman aileye her şeyden fazla değer verdiklerini, çocukların kendilerine en fazla zevk veren unsur olduğunu ve onları iyi yetiştirmenin kendilerine en büyük gururu verdiğini unuturlar. Tarih boyunca, doğum oranlarında defalarca büyük, ani ve uzun süreli düşüşler yaşanmıştır. Mezopotamya'nın nüfusu, en parlak günlerinde üç katına çıkarken, yenilikçilik ve iyimserlik günlerinin solup gitmesiyle birlikte nüfus en kalabalık dönemin onda birine düşmüştü. MÖ 3000 yılında bir milyondan az olan Mısır nüfusu, İsa döneminde 5 milyona yükselmiş, ardından MS 1000 yılında 1.5 milyona düşmüştü. Meksika'nın nüfusu, İspanyol işgalinin ardından, yalnızca hastalıktan değil ümitsizlik neticesinde de daha eski dönemin onda birine düşmüştü. Çin'in tek çocuk politikası doğal içgüdülere bir saldırı olarak algılanırken, birçok ülke –Yunanistan, İtalya ve İspanya gibi– eş zamanlı ve gönüllü olarak doğum oranlarını Çin'in epey

aşağısına çekti. Almanya'da kadınların %30'unun çocuğu yok ve bu oran üniversite mezunu kadınlarda daha da fazla. Muazzam sayıda insan, rahip ve rahibelere dönüştü. Arkalarında yalnızca manevi nesiller bırakmayı seçmiş çocuksuzlar listesi şu isimleri de kapsıyor: Leonardo da Vinci, Bacon, Descartes, Newton, Locke, Berkeley, Hume, Kant, Keynes, Handel, Beethoven, Çaykovski, Louis Armstrong, Maria Callas, Magritte, Susan B. Anthony, Florence Nightingale, Simone de Beauvoir, Coco Chanel, Katherine Hepburn, Greta Garbo ve elbette İsa. "Kederlerini paylaşacak kimseleri" olmadığı için ailesi olmayanlar adına üzgün olduğunu söyleyen filozof Mencius'un uyarısına karşılık vermenin farklı yollarını bulmuştu bu isimler.

Yağmur bereketli yağdığında ve çorak topraklar çiçeklere kavuştuğunda, dolayısıyla besin maddesi bol olunca çekirgeler hızla çoğalır. Sayıları arttıkça aralarında daha fazla fiziksel temas gerçekleşir, bacakları birbirine daha fazla sürtünür, heyecanları daha da artar, renkleri her zamanki solukluğundan sıyrılıp sarıya, turuncuya ve siyaha dönüşür, sanki modayı ve makyaj yapmayı keşfediyorlarmış gibidir. Genç çekirgeler gruplar kurar, yetişkinler sürüler halinde dolaşır, 60 milyar çekirge bile bulunabilir tek bir sürüde; binlerce kilometrelik mesafede tek bir bitki bile kalmayana kadar her şeyi yiyip bitirirler, ta ki hiçbir şey kalmayana ve kendileri de açlıktan ölene kadar. İnsanlar da toprağı ormanlarından, okyanusları sakinlerinden yoksun bırakana kadar çoğalmıştır, ancak bu refah günleri sona erdiğinde çekirgeler gibi öleceklerine tam olarak ikna olmamışlardır bir türlü.

İnsanların –veya çoğunun– kendine özgü yanı, yaşamlarının ölümle başlayacağına inanmış olmalarıdır. Mozart, hayatın amacının ölmek olduğunu söylediğinde, anlatmak istediği, bu dünyadaki yaşamın başka bir yerlerdeki sonsuz yaşama doğru yapılan kısa bir yolculuk olduğuydu. Bazıları bu yolculuğun cennete doğru olduğuna, bazıları ise bir dizi reenkarnasyon sürecinin de bu işe dahil olduğuna inanır. Antik Mısırlılar, ölülerin, günlük yolculuğunda güneşe eşlik eden uzay yolcularına

dönüştüğüne inanırlardı. Hayatın amacının, hayattan ve kaçınılmaz çilesinden uzaklaşmak olduğunu söylemişti Buda; ancak özgür kalmak çok kereler ölmeyi gerektirebilir. "Yaşamanın ödülü" demişti Yahudi kâhinler, "atalarınla bir araya gelmek"ti ve birçok medeniyet, insanların atalarına, yaşayan soylarını koruyup kollama rolünü vermişti. Ölmek, yaşamaktan daha zorlu, yüce bir sanat dalına dönüştü. İspanyol oyun yazarı Calderon şöyle bir sonuca varmıştı: "İnsanın en büyük suçu doğmuş olmasıdır". Evlilik yaşının otuzlara kadar çıktığı, neredeyse bir asır yaşamanın sürekli daha mümkün hale geldiği günümüze oranla hayatın bir mum ışığı gibi kısa sürede sönüp gittiği eski dönemlerde üremeye ve ölümden sonraki hayata odaklanmak daha güçlü bir anlam taşıyordu.

Diğer yandan, insanlığın en büyük isyanı, "hayatın anlamı"nın ebediyen tabiat veya Tanrı tarafından belirlendiği ve sıradan insanların dileklerinden bağımsız geliştiği inancını bir kenara itmek olmuştu. Bu isyan, bu yaklaşıma farklı bir inançla meydan okur; her bireyin kendi ideallerine ve arzularına uyacak şekilde hayatın kendisine verebileceklerine dair kendi yorumunu getirmesi gerektiğini söyler. Soruyu şu şekilde yeniden şekillendirebiliriz: Neyi kabullenmek durumunda olduğunuzdan ziyade, hayatınızdan ne bekliyorsunuz ve onu nasıl şekillendiriyorsunuz? "Hayatın" değil, sizin kendi hayatınızın amacının ne olmasını isterdiniz? Bu yaklaşım, genel anlamda bir *hayatın amacı* düşüncesini anlamsız kılar; kendi hayatınıza bir amaç vermek size kalmış bir şeydir. Arzular, itaati tahtından indirir.

Birdenbire, gelişim fikri çok kullanışlı hale gelir, çünkü insanı büyük bir yalnızlık hissine sürükleyebilecek kişisel mücadelelere değer yükler. Daha önceki dönemlerde ebeveynlerinizin yaptığını yapmanız, onlar gibi çalışmanız, evlenmeniz, yemek yemeniz ve giyinmeniz beklenirdi. Ancak artık kendinizi daha fazla geliştirmelisiniz. Yaşam, zamanın başlangıcından beri aynı yerde varlığını sürdüren, yavaş-akan nehirler üzerinde bir yolculuktan ibaret değil artık; uzun ve dik basamakları olan bir

labirent ve geleceğiniz bu basamakları tırmanmanıza ve tırmanırken düşmemenize bağlı. Kendinizi yalnızca atalarınızdan ve soyunuzdan gelenlerden oluşan uzun bir zincirin halkası olarak görmek yerine, ailenizin herhangi bir üyesinin hayallerinin ötesinde niteliklere ve başarılara ulaşmak için rekabet etmek zorundasınız. Ancak nasıl bir seçim yapılabilir? Sonraki ay, yıl, on yıl nasıl geçirilebilir?

Güney Kaliforniya Üniversitesi'nden bir profesörün yaptığı hassas bir çalışmaya göre, insanların 135 farklı amacı var. Böyle bir sonuçla baş edebilmenin yollarından biri, insani tutkuları tek bir piramit figürüne indirgemeyi başarmış psikolog Abraham Maslow'u (1908-1970) dinlemek. İlk aşamada beslenme, cinsellik ve uyku gibi piramidin tabanındaki fiziksel ihtiyaçlarınızı karşılayarak başlıyorsunuz; sonraki basamakta ise güvenlik ihtiyacınız var, sonra bir basamak daha çıkıp sevgiye, sonrasında özsaygıya ulaşıyorsunuz ve nihayetinde en tepede de "kendinizi gerçekleştirme" arayışına giriyorsunuz. Bu da, nihai hedefinizin, içinizde saklı tüm nitelikleri geliştirmek olduğu anlamına geliyor; ancak temel ihtiyaçlarınızı karşılamakla fazlasıyla meşgul olduğunuz için bu gelişim ihtiyacı kendini açıkça belli etmiyor. "İnsanın sonsuz bir potansiyeli var, bu potansiyel doğru şekilde kullanıldığında kişinin hayatını cennetteki hayallere fazlasıyla yaklaştırabilir" diye yazmıştı Maslow. Mükemmelliğe nasıl ulaştıklarını keşfedebilmek için ünlü kahramanların biyografilerini incelemişti. "Neden hepimiz Beethoven olmayalım?" diye soruyordu. Buradan çıkarılabilecek anlam gerçekten de hepimizin Beethoven olabileceğimiz, en azından ona yaklaşabileceğimizdi ve Maslow'un teorisinin heyecan yaratan yanı da buydu. Ve Freud'un nevrotik anılarla ilintili vahim uyarılarına göre daha iyimser bir şeyler duymak ferahlatıcıydı. Dahası, Maslow hayaller âleminde yaşayan bir profesör olmaktan ibaret değildi yalnızca: Fazla eğitim almamış, ABD'ye göç etmiş Yahudi Rus bir çiftin oğluydu, ancak bu çift, yedi çocuklarının kendilerinden daha iyisini başarmasını istiyordu ve nihayetinde Kaliforniya'da bir şarap

fıçısı fabrikasına sahip oldular; Maslow da bu sayede gündelik iş hayatı hakkında tecrübeli olduğunu söyleyebiliyordu. Onun başarısı, sahip olduğu özgürlükle ne yapacağını bilmeyen bir neslin daha iyi bir yaşama dair belli belirsiz özlemlerini açıkça ortaya konmuş beş tutkuyla özetleyebilmesiydi. Yaptığı teşhisin unsurları günümüzde iş hayatı ve işletme ideolojilerinden eğitim ve feminizme kadar mücadelenin her alanında görülebilir.

Maslow, bir yazarın verdiği mesajın –son derece sıklıkla görüldüğü gibi– destekçileri tarafından nasıl da fazlasıyla basitleştirildiğinin mükemmel bir örneğidir. Şahsi olarak Maslow, gerçek hayatta kendini gerçekleştirebilmiş çok az insan bulabilmekten yakınıyordu; söylediğine göre nüfusun yalnızca %2'si bu aşamaya ulaşabiliyordu ve daha yakından değerlendirildiklerinde onlar da üzücü biçimde "kusurlu", "uyumsuz", endişe ve suçluluk duygusundan mustarip, "olağandışı ve beklenmedik derecede gaddar ve cerrahlara özgü soğukkanlılığa sahip olabilecek" kişilerdi. Harika birer âşık olmalarına rağmen, bu insanların "biri diğerinin altından kakasını almaya gönüllü olmadığı sürece iyi bir evlilik yapmaları imkânsız"dı. Dogmatik inançlara sahip annesine ve anti-semitizme karşı mücadeleyle geçen çocukluğu, onda çok az hayal bırakmıştı: kendini dünyayı daha iyi bir yer haline getirmeye adamış olsa da, umutlarının gerçekliğe dönüşmesi ihtimaline şüpheyle yaklaşıyordu. Öğrencilerinin idealindeki ölçülere ulaşamamış olmaları onun için bir hayal kırıklığıydı ve Hitler'i, Almanları veya Komünistleri teorisinin neresine koyacağını bilememekten şikâyetçiydi.

Ayrıca teorisini çok az kişinin anlayabildiğini söylüyordu. Meslektaşlarının, yani ABD'ye sığınmış Avrupalı zeki profesörlerin her birinin kendi teorisi vardı ve bir başkasının fikrini bütünüyle kabul etmiyorlardı, çünkü akademinin eleştirel yaklaşımı teşvik etme yöntemi buydu; birbirlerinden amaçlarına uygun unsurları alıyorlardı. "Kendini-gerçekleştirme" terimini Amerika'da Maslow'dan bir süre önce farklı anlamlarda kullanarak popülerleştirmiş olan Nörolog Kurt Goldstein (1878-

1965), Maslow'un kendi kelimesini kullanmasını onaylamıyordu. Özünde ise bu fikir Aristo zamanına kadar dayanır ve o günden beri çeşitli biçimleri sayısız filozof tarafından savunulmuştur. Maslow ise sıra dışıydı, kendi teorilerinin deneysel temellerinin ne kadar "güçsüz" olduğunu bildiği konusunda ısrarcıydı. Bu teoriler yalnızca "üç veya dört düzine insanın dikkatlice ve yüz veya iki yüzünün daha yüzeysel olarak incelenmesine" dayanıyordu. Bu "kötü veya yetersiz veya zayıf bir deneydi. Bunu kabul etmek durumundayım –aslına bakılırsa bunu kabul etmeye hevesliyim bile denilebilir–, çünkü deneme niteliğinde olduğunu varsaydığım bu teorinin her türden meraklı insan tarafından bütün bütün yutulmasından endişe ediyorum." Teorilerinin pratikte uygulanması aşamasında da birçok nokta belirsiz kalıyordu. "Kendini gerçekleştirmiş" yaratıcı insanların başına buyruk, itaatsiz ve "her yeni fikir ilk anda çılgınca göründüğü için çılgın" olduklarını fark etmişti. "Bunu bir şirkete söyledim –ancak yöneticilerin sorun çıkarmaya meyilli yaratıcı insanlarla nasıl çalışabileceklerini bilmiyorum–. Bu benim problemim değil." Bunu çözmeyi yöneticilere bırakmıştı, yöneticiliği "psikolojik bir deney" olarak göreceklerini umuyordu ve kendini gerçekleştirmiş kişilerin "profesyonelce inanç sahibi" şairler veya entelektüeller kadar "maneviyatı yüksek" insanlar oldukları düşüncesiyle bu yöneticileri cesaretlendirmeye çalışmıştı. Tek fark, onların "farklı bir jargon" kullanmaları ve "idealizmlerini bir sertlik, sakinlik ve bencillik maskesi altında saklamaları" idi.

Bu koşullar ve belirsizlikler çok sayıda Amerikalıyı, sonrasında da birçok ulustan insanı, kendini gerçekleştirmek fikrini başarılı bir hayatın ve kârlı iş yaşamının anahtarı olarak benimsemekten alıkoymamıştı; sanki birdenbire bir altın madeni keşfedilmişti ve kısa süre içinde herkes zengin ve kendini tamamlamış olacaktı. Hem doğuda hem de batıda bilginlerin cahil insanları ve günahkârları kendini gerçekleştirme modellerine dönüştürme konusunda uğradıkları başarısızlık, yeni nesil işletmecilik uzmanlarının ortaya çıkışıyla unutulmuştu.

MIT'den Douglas McGregor ve Peter Drucker'in –General Motors'la ilgili çalışmasının ardından yeni yeni şöhret sahibi oluyordu– başını çektiği bu grup, bu her derde deva evrensel ilaca kendi lütuflarını katmıştı; günümüzde sıradan insanları örnek liderlere dönüştürdüğünü iddia eden tüm insan kaynakları yönetim programlarının ardında Maslow'un teorisi saklı. 1960'ların New Age guruları, Maslow'un psikolojik yaklaşımını mistik reçetelerine ekleyebildikleri ilk anda, bunları tüketilebilir fast-food ürünlere dönüştürmüşlerdi ve teori onlar aracılığıyla zenginlik, mutluluk ve şöhret vaat eden sayısız kişisel gelişim kitabına sızmış, çeşitli ölçülerde sulandırılmıştı. Bir reklamda açıklandığı gibi, tek ihtiyaç duyulan, "istediğin her şey olabileceğine, her şeyi yapabileceğine ve her şeye sahip olabileceğine dair farkındalığa" sahip olmaktı. Betty Friedman –Maslow'un "hümanist psikolojisi"nin yeni yeni popüler olduğu dönemlerde psikoloji alanında uzmanlık yapmıştı–, ünlü kitabı *The Feminine Mystique*'i yazarken teorinin dilini kullanıyordu: "Adı konmamış bu problem –ki bu problem kısaca Amerikan kadınlarının insani kapasitelerinin tamamına ulaşmaktan alıkonmalarıydı– ülkemizin fiziksel ve mental sağlığına bilinen tüm hastalıklardan daha fazla zarar veriyor." "Hümanist psikoloji"nin varisi olan ve Maslow'u ilham perilerinden biri olarak gören "pozitif psikoloji", insanlara mutlu olmayı öğreten akademik bir disiplin konumunda artık ve amacı da insanların "güçlü yönlerini beslemek" ve "olumlu niteliklerinin tadına sonuna kadar varabilecekleri alanlar bulmalarını" sağlamak. Diğer yandan Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi sanayinin önderlerine hazır bir formül sunmuş oldu; bu formül sayesinde çalışanlarını, yaptıkları işlerin "kişisel gelişimlerine" katkı sağladığına ikna edebiliyorlar. İnsanın kendisinden memnun olması ve kendisi olması hayatın nihai amacı haline geldi. İnsanların mülkiyet hakkına bütünüyle sahip oldukları tek malvarlıkları duygularıymış gibi görünüyor ve eleştiriden de uzak tutulmaları gerekiyor çünkü katı yargılar bu duyguları kötü etkileyebilir. Ancak insanın kimliğini ortaya

koyması ve savunması nihai tutku olabilir mi? Özsaygıyı beslemek insanı hangi noktaya götürür?

Bugün geçmiştekinden daha fazla Beethoven veya daha az zorba yahut daha az ahmak yaşadığına dair net bir bilgi yok. Diğer yandan, bugüne değin bu kadar çok sayıda dâhi, peygamber ve sanatçı sefaletten ve zulümden mustarip olduğuna göre, saygınlığın zirvesine çıkmak adına yapılabilecek en uygun hazırlığın bir tavan arasında veya hücrede yalnızca ekmek ve suyla yaşamak olduğu söylenebilir, ancak böylesi bir teoriyi henüz kimse üretmiş değil. İnsanların bu yoldaşsız yolculuğa, kendi içlerinde bir anlam arayışına çıkmaları tarihte ilk kez olmuyor. Resmî kurumlar huzursuz zihinleri tatmin etmek konusunda ne zaman yetersiz kalsalar görülmüştür bu durum. 20. yüzyıl, birçok insanı, tek yoldaşlarının kendi egoları olduğuna ikna ederek yolculuğu daha da zorlu bir hale getirmiştir; kendi aralarında barışı sağlamak yapayalnız spermle hüsrana uğramış yumurtaya kalmış bir iş artık.

Kendini-gerçekleştirme mertebesine ulaşmış olmak, dolu dolu bir hayat yaşamakla aynı şey değil. Kendi kapasitesinin sınırlarının farkında olan biri için, yalnızca doğuştan gelen cılız yeteneklerini kullanarak yetersiz olduğu aşikâr "potansiyelinin" tamamına erişmek tatmin edici olabilir mi? Kendini gerçekleştirmek, insanları "gerçekten kendileri" olmaktan alıkoyan engelleri ortadan kaldırmayı amaçlayan birçok ulus için sıkı sıkıya benimsenmiş bir inanç olsa da, insanlığın nihai amacı olamaz. İnsanları çeşitli şekillerde mutlu veya varlıklı veya yetkin veya özgür kılmayı deneyen, fakat onlara pek ender her istediklerini veren liderler, dünyayı yönetenler, eninde sonunda farklı iksir arayışlarına girerler. Mutlu insanlar bencil olabilir. Varlıklı hale gelmek insanı otomatik olarak daha iyi bir insan haline getirmez. Güç yalnızca yozlaştırmaz, aynı zamanda megalomaniyi yayan virüstür. Özgürlük, ne kadar elzem olsa da, onunla ne yapılacağı konusundaki belirsizlikle birlikte solup gidebilir. İnsanların refahını artırmak adına geliştirilmiş resmî reçeteler, beklenen

sonuçları yalnızca çok ender getirir. Piramitleri her bir adımda nereye basılacağını bilerek birer birer tırmanmak, hayata dair kısıtlayıcı bir benzetmedir. On iki yaşımdayken Mısır'ın Büyük Piramiti'nin en tepesine çıkmış ve bütün turistlerin yaptığı gibi ben de adımı yazmıştım, ancak sonrasında tekrar aşağıya inmekten başka yapılabilecek bir şey kalmamıştı.

Her bir insan, hayatında ne bulduğunu veya neyi bulamadığını açıkça ortaya koyana kadar, hayatın ne anlama geldiğini bilemeyeceğim. Evrenin yalnızca çok küçük bir parçasını görebiliyorum ve başkalarının ne gördüğünü keşfedene kadar daha büyük bir resim oluşturmaya başlayamayacağım. Yaşıyor olmak, çarpan bir kalbe sahip olmak meselesi değildir yalnızca, aynı zamanda diğer kalplerin de çarptığından ve başka zihinlerin de birbirine karşılık olarak düşünce ürettiğinden haberdar olmaktır. Yaşayanlara musallat olan en ölümcül hastalıktır zihnin katılığı, yani *rigor vitae*, merakı yakıp kül eder ve yerine kendini tekrar eden, uyuşuk rutinler getirir; *rigor mortis*'ten daha tehlikelidir, çünkü insana yaşadığını zannettirir. İnsan, daha önce hiç sahip olmadığı düşünceler getiremiyorsa dünyaya ve başkalarının düşüncelerinden ilham alamıyorsa, yalnızca sözde yaşıyor demektir.

Ölümü kavrayışımızda değişiklik olana kadar yaşamı algılayışımız değişemezdi ve bu nihayet gerçekleşti; mikroskoplar ölüm sürecini yakından inceledi. Ölümün düşündüğümüz gibi bir şey olmadığı çıktı ortaya. Bizler için birbirimizin arkadaşlığından tat almanın tek yolu verimli bir sohbet değil; kısa süre önce yapılan keşfe göre böylesi bir alışveriş çıplak gözle görülemeyecek biçimde ve sessizce bedenimizin içinde ve kanımızda da gerçekleşiyor. Fiziksel olarak hayatta kalışımız, yapı taşlarımız olan hücreler arasındaki diyaloğa dayanıyor. Bir hücre, etrafındaki diğer hücrelerle oluşturduğu bağlantılarla hayatta kalıyor. Her gün bedenimde milyarlarca hücre ölüyor, ancak yaşlı olmak yetmiyor onları öldürmeye, aksine çoğu hücre intihar ediyor. İntihar etme potansiyeliyle doğuyor hücreler, komşu hücrelerle

sinyal alışverişi yapamaz hale geldiklerinde de bu potansiyellerini devreye sokuyorlar; kendi başlarına yapabileceklerinden daha fazlasını gerçekleştirmek üzere diğer hücrelerle birleşmeyi başardıklarında ise hayatta kalıyorlar. Hücreler, kendilerinden farklı diğer hücrelerle birleşerek kendilerini sürekli bir dönüşüme sokuyorlar ve içlerindeki protein, çevrelerindeki diğer proteinlere uyum sağlıyor; tıpkı bir baleye katılan dansçılar gibi. Her hücrenin kendini birkaç saat içinde imha etme gücü var ve etrafındaki hücrelerle iletişim kurmak adına tüm çabaları sonuçsuz kaldığında intihara karar veriyor: komşularıyla tüm iletişimi kesildiğinde suskunluğun cezası ölüm oluyor. Muazzam sayıda hücre sonbahar yaprakları gibi düşüp kaybolurken, bu süreç, bedenlerimizin hiç durmadan kendini yenilediği anlamına geliyor. Zihinlerimiz de, başkalarından ödünç aldığımız fikirleri önce yakalayıp ele geçiriyor, sonra da atıyor.

Kendilerini tasfiye ederek intihar edenler yalnızca hücreler değil. Kendi dünyalarına fazlasıyla dalan insanlar da ıskalıyor hayatı. Hayatın bize armağan ettikleri arasında, doğal yaşamın sonsuz çeşitliliğiyle, başkalarının hayal gücü ve yaratıcılığıyla iletişim kurma daveti de var. Dünyadaki ve başkalarındaki bu çeşitliliğin, hayal gücünün ve yaratıcılığın takdiri sevgiye dönüşebilir ve sevginin çapını artırmak insanı daha canlı hale getirir. Bir başkasında ilgi çekici nitelikler keşfettiğimde ve o kişiye başka hiç kimsenin veremediği türde bir ilham verebildiğimde hayata bir şeyler katıyorum demektir. İki insan arasındaki yüzeysel olmayan her buluşma, keşif ve yaratıcılık aracılığıyla sıradanlığın ötesine geçebilmek için bir fırsattır. Başkaları bende korku uyandırdığında ve birbirimizle nasıl konuşabileceğimizi bilemediğimizde veya birbirimizin ihtiyaçlarına karşı anlayış göstermediğimizde, var olmanın artık bir anlam taşımadığı hücrelerle aynı durumdayız demektir. Ancak korku açlık kadar kaçınılmaz olsa da bu iki olguya da karşılık vermenin az ya da çok şık yolları vardır. Korkuları keşfetmek de, korkuların haritasını yeniden çizmek gibi hayatın amaçlarından biridir.

Mizaç, asabiyet, can sıkıntısı, kazalar ve günlük hayatın tüm diğer talihsizlikleri neticesinde ortaya çıkan düzensizlikleri ortadan kaldırmayı amaç edinmiş kurumlar, hükümetler ve işletmeler, özel sohbetlerin, herkesin uymak zorunda olduğu görev tanımlarına ve davranış kurallarına göre çok daha az etkili olduğuna inanmaya devam edebilir. İnsanlara vaaz verenler, kalabalıkları aniden çekirge sürülerine dönüştürmeyi zaman zaman başarıyor olabilir hâlâ. Ancak insan etkileşimleri zihinleri keskinleştirdikçe, korkuları hafifletip beklenmedik sinerjiler yarattıkça yeni imkânlar geçer dünyanın eline. Konuşmanın miktarı açısından bir azalma yok, ancak konuşmak sohbet etmek değildir; düşüncenin motoru ise sohbettir. Günümüzde etkileşim adına hem her zamankinden daha fazla imkân hem de engel var. Teknoloji, kusursuz çalışabilen buluşlara imza attıysa da, insanları bölen korkuları ortadan kaldıramadı. İşte bu yüzden her bir bireyin deneyimleri, denemeleri ve hataları hayatı anlamanın olmazsa olmaz birer yolu.

1085 yılında İngiltere Kralı "danışmanlarıyla enine boyuna bir konuşma yapmış ve İngiltere'nin dört bir yanındaki kontluklara adamlarını göndererek, her bir arazi sahibinin ne kadar toprağa ve hayvana sahip olduğunu, bunların değerinin ne olduğunu bulmalarını istemişti". Ortaya çıkan sonuç ise *Domesday Kitabı* olmuştu; o günlerdeki en önemli şeye, malvarlığına dair bir kayıttı bu kitap. Günümüzde ise farklı bir tür araştırmaya da yer var artık. Başkalarının sizi ve sizin onları ne kadar iyi anladığınız, sahip olduğunuz malvarlıklarından daha fazla değişiklik yaratabilir hayatınızda. Yazılmayı bekleyen çok daha uzun bir kitap var; neye değer verdiğini, inandığını, korkularını ve umutlarını söyleyen insanlarca yazılacak bir kitap. İnsanlara oy hakkı vermek yalnızca küçük bir başlangıçtı. Bir oy pusulasına konan işaretin özetleyebileceğinden çok daha fazla söyleyecek sözü var insanların. Yapılan anketlerde Amerikalıların yüzde seksen biri, kitap olabilecek bir fikri olduğunu ve kitap yazmak istediğini söylemektedir. Boş bir hayal olarak kalmak zorunda

değil bu düşünce. Kitlelerin kendi kendini eğitmesine oldukça belirgin katkı yapmış halk kütüphaneleri, bu adağı ikinci aşamaya taşıyabilecek basamak olabilir, kitap ödünç vermekle sınırlı kalmayıp yeni kitapların yaratılmalarını sağlayabilir. İnsanların, yaşamlarının ne anlama geldiğini ve kendilerine ilişkin başkalarınca neyin bilinmesini istiyorlarsa onu kaydettikleri otoportrelerin çizilmesine imkân tanıyıp saklayabilir bu kütüphaneler. Ve insanların, yalnızca yüzeysel olarak tanıdıkları veya hiç tanımadıkları komşularının yeteneklerinden ve ümitlerinden nasıl faydalanabileceklerini keşfettikleri yerler haline dönüşebilirler. Dünyadaki en büyük şehirlerden birinin halk kütüphaneleri bu maceraya atılmayı kabul etti bile.

Bu kitap da benim katkımdır. Umarım sohbetimi dinlemiş olmak okurlarımı araya girmeye, benimle hemfikir olmayıp kendi kitaplarını yazmaya itecektir; kendi perspektiflerinden bakarak, kendileri için en büyük anlamı taşıyan geçmişi canlandırarak ve bugüne daha fazla umut verecek bir gelecek tasavvur ederek yapacaklardır bunu.

İnsan, Aklın Gıdasını Nerede Bulabilir?

Tanıdığım tüm insanlar, bana cana yakın ve sempatik davranmış herkes, kapısını açmış olanlar ve bir o kadar da beni hayrete düşürmüş, benden uzak durmuş, korkutmuş veya dehşete düşürmüş olanlar, ölüler veya diriler tarafından yazılmış, hayatım boyunca okuduğum tüm kitaplar, bugüne kadar gördüğüm veya duyduğum her şey bu kitabın yazımında bana yardımcı oldu. Çoğunlukla farkında olmasalar da hepsi benim ilham perimdir.

Bambu ağacından başka hiçbir şey yemekten hoşlanmayan Dev Panda'nın aksine insanlar neredeyse her şeyi zihinsel gıdaya dönüştürebilir. Bu kitap, damak tatlarımızı zenginleştirmek adına bir girişimdir; başkalarının zevklerini, fikirlerini, deneyim ve umutlarını keşfetmeyi de kapsar. Oxford İlham Perisi Vakfı (www.ofxordmuse.com) web sitesini ziyaret ederek bu çabaya kolayca ortak olmanın yollarını bulabilirsiniz. Vakıf, bu sayfalarda

anlatılan türden sohbetleri, portreleri, iş ve kültür hayatındaki deneyleri teşvik eden bir hayır kurumu. Hayatlarımızı mahveden saçmalıkları ve zorbalıkları önlemek adına elinizden bir şey gelmediği hissine kapılmış olabilirsiniz; ama yine de dünyanın sizi, düşünce şeklinizi, hayatınızı kazandığınız veya kazanamadığınız mesleklerin tuhaflıklarını ve yaşadığınız talihsizliklere karşı geliştirdiğiniz metotları anlamasını sağlayarak bu gezegeni bir nebze de olsa daha aklıselim bir yer haline getirebilirsiniz. Her okuryazar birey, okur olduğu kadar yazardır da ve bu web sitesi normalde kendinize sakladıklarınızı yazmanız için size bir davet. Galerimize, ister isimsiz, ister görsellerle desteklenmiş bir formatta kendi otoportrenizi bırakarak başkalarının ilham perisi olun.

Web sitesi sizi yeni bir projeye katılmaya da davet ediyor; amaç, insanları ayıran özelliklerinin düşünme kapasiteleri olduğunu ve düşünmenin de herhangi bir eğlence şekli kadar heyecan ve tatmin verici olduğunu göstermek.

Son olarak da, yalnızca bu kitabı satın alarak, geçmişi ve geçmişin başarılarını olduğu kadar hayallerini de daha faydalı yollarla hatırlamayı, böylelikle çelişkili trafik levhalarıyla dolu eski bir yoldaki çukurları doldurmaktan fazlasını mümkün kılmayı kendine şiar edinmiş bir hayır kurumunu desteklemiş olacaksınız.

Oxford İlham Perisi web sitesi, geçen yıllar içinde etkinliklerimize farklı biçimlerde katkı sağlamış çok fazla sayıda insana duyduğum minneti daha anlamlı hale gelecek şekilde kayıt altına alıyor. Ancak her obje, yaratıcılarının isimlerinin üstüne kazınmasını hak eder, dolayısıyla ben de bu son sayfada, yazdıklarımı tatlı hayallerle birleştirip kitaba dönüştüren, benim için böylesine keyifli ve ilgi çekici bir deneyimi yayımlayan çalışma arkadaşlarımı anmak istiyorum: Christopher MacLehose, Katharina Bielenberg, Aurial Bishop, Paul Engles, Bethan Ferguson, Lucy Hale, Corinna Zifko ve meslektaşları, Rukun Advani ve Michael Salu, Andrew Nurnberg ve meslektaşları ve özellikle de kitap asil okuruna ulaşana kadar ona bir anne şefkatiyle bakan vazgeçilmez kitapçılar.

Dizin

1848 Devrimi 219

A
açgözlülük 100, 129, 214, 256, 293
Adamiyat 391
aeroponik 317
Akuni, Izomo no 267
Al Ahzar Üniversitesi 102
alışveriş deneyimi 314
Allen, Woody 349
Almanya 132, 178, 185, 289, 296, 304, 378
al-Suyuti, Jalal al-Din 30
American Can Company 279
Andersen, Hans Christian 183, 184, 185, 189, 193
Anglikan Kilisesi 124
anlaşmazlık 117, 119, 128, 129, 136, 139, 141, 145, 243, 352
Antakyalı Julia 115
Antartika 16
Anthony, Susan B. 109, 378
anti konformist 62
anti-semitizm 392
Arap edebiyatı 102
Arap İslamı 106, 107
Aristo 102, 237, 355, 371, 382
Arjantin 99, 326
Armstrong, Louis 378
Arthasastra 255
asi 63, 228, 258, 342
âşık olmak 38, 194, 244
Atinalılar 237, 282
Auden, W.H. 339
Avrupa 13, 27, 34, 42, 62, 81, 101, 125, 128, 141, 183, 190, 226, 231, 238, 253, 256, 271, 276, 287, 301, 318, 322, 323, 324, 326, 328, 344, 348, 349, 362
Avustralya 99, 185
Aydınlanma Ansiklopedisi 368
Aydınlanma Dönemi 42

B

Babil 113
Bacon 277, 278, 281, 291, 293, 368, 378
Bacon, Francis 277, 278, 281, 291, 293, 368, 378
Bağdat 102, 172
bal 88
Bang, Peter 190, 193
Baptist 108
barbar 107, 132, 158, 199, 204
Barlow, Robert 279, 291
Bartlett, Frederic 149
Barton, Bruce 299
Başkan Taft 82
başörtüsü 104, 107
Batı 28, 62, 102, 130, 131, 132, 134, 136, 142, 225, 237, 239, 256, 284, 322, 370
Bay Skimpole 96
Beecher, Henry Ward 120
Beethoven 101, 146, 378, 380, 384
Bengal 65, 132, 142, 143
ben kimim? 44, 45
Bennis, Warren Gamaliel 288, 289, 290, 291
Bentonville 298, 299, 301
Beowulf 202
Berkeley 289, 378
Berlin Duvarı 304
Berners-Lee, Tim 108
Beyaz Geyik Korusu Akademisi 200
Bilgelik Çağı 369
bilgi çağı 364
bilimsel işletme 274
Birla, G.D. 86, 87
Birleşmiş Milletler 117, 183, 205, 328
biyografi 35, 119, 318
Blixen, Karen 185, 192, 193
blues 29
Boetie, Dugmore 32, 33
Bohr, Niels 148, 373
Botswana 68
Botton, Alain de 254
Brahma 73
Braque, Georges 360, 361
Braudel 372
Brezilya 109, 124, 351, 353
Brezilya Tanrı Krallığının Evrensel Kilisesi 109
Britanya 94, 105, 141, 142, 231, 240, 242, 280, 311, 365
Britanya Kadın Özgürlüğü Hareketi 231
Buda 123, 267, 379
Budist 114, 123, 133, 267
Budizm 120, 124
Burns 78
Bush, George W. 300
Büyük İskender 32, 204
Büyük Piramit 385
Büyük Savaş 79

C-Ç

Callas, Maria 378
Carnegie, Andrew 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87
Carnegie Barış Vakfı 79
Carrefour 297
Cassian, St. John 256
casus paranoyası 41
Cavendish, Margaret 32
Cengiz Han 377
CEO 48, 109, 292, 301
Cervantes 176, 177
Cezanne 360
Chanel, Coco 378
Chaplin, Charlie 165
Chi, Juan 252
Ch'i Ling, Mao 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34

cinsel devrim 250, 251, 252, 253, 257, 263
cinsel özgürlük 253, 256
cinsiyet ayrımı 222, 239
Congreve 175
Cortez 15
cömertlik 85, 139, 279, 323, 353
Cumhurbaşkanı Mübarek 164
Cumhurbaşkanı Nasır 164
Cumhuriyetçi 82
cüzzam 71
cüzzamlı 71
çatışma 53, 107, 114, 151, 154, 170, 202, 322
çay 124, 225
Çaykovski 378
çelik 76, 79, 80
çilecilik 108
Çin 13, 27, 28, 33, 34, 57, 58, 68, 78, 84, 99, 113, 114, 120, 121, 157, 158, 161, 162, 179, 198, 199, 200, 201, 237, 238, 249, 251, 254, 258, 262, 280, 339, 347, 349, 362, 367, 370, 377
Çin Yenilenme Cemiyeti 34

D

Danimarka 183, 185, 188, 190, 191, 192, 195, 197, 200, 202
darphane 98
Dartington Eğitim ve Tarım Projesi 138
datsu-sara 331
da Vinci, Leonardo 375, 378
Davy, Humphrey 205
de Beauvoir, Simone 378
değişim öznesi 191
deja vu 61
de la Salle, St Jean-Baptiste 165
demokrasi 68, 102, 354
Demophilus 119
Descartes 368, 378
despot 50, 96
Despotizm 55
devrimci 53, 159, 184, 209, 234, 269, 326, 367
dhoti 136
Dickens 96, 97, 109, 160, 161
Diderot 50, 100, 368
din 92, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 113-117, 119, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 142, 146, 196, 197, 231, 254, 272, 299, 341, 355, 368
distopya 18
Doğu 80, 109, 130, 131, 136, 142, 177, 237, 279, 289, 312
Doğu dinleri 109
Domesday Kitabı 387
Don Kişot 176
dostluk 76, 86, 135, 145, 200, 231, 335, 342, 352, 353
Dostoyevski 322, 323, 324, 325, 328, 372
Dreiser, Theodore 80
Drucker, Peter 383
Dünya Bankası 71, 72
Dünya Dinler Parlamentosu 117
dürüstlük 39, 278
Dylan, Bob 213

E

EBay 370
egoizm 45
Eisenstein, Sergei 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 144, 145, 146, 148, 150, 153, 157
ekonomi 70, 176, 262, 281, 368, 370
ekonomik 22, 29, 68, 69, 71, 84, 101, 215, 218, 225, 253, 257, 259, 286, 298

El-Banna, Hassan 102, 103, 104, 105, 108
el-Juwayn, İmam el-Haremayn 119
Elmhirst, Leonard 138, 140
emekli aylığı 341, 356, 357
emeklilik 281, 343
Endonezya 101, 102, 105, 106
Endüstri Devrimi 84
engizisyon 54, 128
enternasyonalist 136
Erasmus 169, 172
Ernhard, Werner 288
Eski Ahit 124, 355
Eski Mısır 125
eşitlik 98, 201, 212, 214, 262, 265, 328
Etik 102
Eulenspiegel, Till 178
Evert, Chris 294
evlilik 125, 249, 260, 270, 381

F

falcılık 121
Farquhar, George 174
Fas 102
fedakârlık 66
Felaket Sigortacılığı 342
feminen 94, 119, 222
fetva 31
Feydeau 166
Feynman, Richard 372
Fırsat Sigortacılığı 342
Fibiger 187, 188, 193
Fichte 228
Filipinler 124
Filistin 115
filozof 99, 148, 209, 368, 378, 382
fMRI tarama teknolojisi 359
Foucault, Léon 4
Franklin, Benjamin 211
Fransız İhtilali 56, 165, 258
Fransızlar 84, 169, 202, 206, 214, 271
Freud 37, 38, 51, 284, 380
Freud, Lucian 37, 38, 51, 284, 380
Friedman, Betty 383
Fulin, Shunzhi 362
Fuller, Margaret 222
Fu, Shen 34, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 258, 259, 263

G

Gandhi, Indira 135
Garbo, Greta 378
Geçmişin ve Günümüzün Kitap ve Çizimlerinin İmparatorluk Onaylı Sentezi 367
geleneksel tarım 317
genç 38, 48, 56, 115, 138, 141, 146, 167, 169, 188, 220, 234, 250, 254, 265, 266, 270, 278, 293, 315, 319, 320, 344, 350, 352, 354, 355, 356, 357, 361, 362
General Motors 301, 383
geyşa 58
Gibbon 100
Gnostik 114
Goethe 44
Goldstein, Kurt 145, 381
Google 285, 346, 370
göçmen 158, 288
Grant, Ulysses 14
Grossman, Marcel 60
Grundtvig, Frederik 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202
günahkâr 324
güzellik 17, 40, 57, 61, 69, 115, 153, 154, 155, 265, 305, 353, 361

H

Hacı Seyyah 14, 15, 16
Hafif Süvari Alayının Hücumu 27

Haldun, İbni 69, 163
Halk Okulları 197, 200
halk sanatçısı 158
Handel 378
Harvard 283, 284, 285, 286, 287
Hateb, Ptah 355
havari 114
hayatın amacı 379
Haydon, Benjamin 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99
Heihachiro, Oshio 209
Heisenberg 372, 373
Hengzhe, Chen 28
Henry Ford 141, 274, 327
Hepburn, Katherine 378
Hıristiyan 98, 103, 104, 109, 113, 114, 116, 118, 119, 123, 124, 128, 132, 165, 196, 299, 300, 323
hidroponik 317
Hindistan 13, 15, 58, 69, 78, 86, 87, 113, 114, 116, 122, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 254, 255, 296, 305, 347, 355
hintkeneviri 86
Hint kültürü 132
Hobbes, Thomas 280
Hollywood 256
Holbein 169
Homestead 80
Hong Kong 114, 338
Hsiang-Tzu 159
Hsi-shen 178
Hume 378
hümanist 103, 383
Hümanist psikoloji 383
Hüseyin, Taha 31

I-İ

IKEA 292, 301, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315
Incredible Edible 318
Indonesian Renaissance of Religious Scholars 101
In the Shadow of Mahatma 86
içtihad 30, 119
idealizm 56, 122, 150, 191, 382
ilham 33, 40, 48, 53, 59, 60, 61, 73, 94, 95, 134, 135, 139, 142, 148, 155, 169, 174, 176, 180, 183, 191, 192, 193, 194, 203, 207, 227, 230, 231, 232, 252, 265, 266, 267, 275, 276, 284, 293, 315, 323, 335, 337, 342, 357, 360, 374, 383, 385, 386, 389, 390
ilham perisi 53, 59, 73, 207, 337, 390
imaj 146, 168
inanan 54, 115, 148, 210, 267, 365
inançsızlık 120, 323, 324
inanmayan 122
İncil 94, 113, 117, 119, 122, 123, 197, 299
İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 103
İsa 92, 114, 117, 125, 128, 257, 299, 353, 377, 378
İskoçya 80, 176
İslam 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 119, 222, 240, 367
İspanya 113, 120, 377
İsveç 176, 185, 225, 301, 302, 304
işlevsellik 351
izafiyet teorisi 145, 153

J

Janus 151
Japonya 13, 29, 109, 124, 209, 264, 266, 269, 276, 284, 297, 318, 349
James, I. Kral 254

K

kader 32, 243
kâfir 115, 118, 128, 228, 377

Kafka, Franz 339, 340, 343
Kahire 102, 104
Kamasutra 58, 254
Kamprad, Ingvar 301, 302, 303, 304, 305, 309, 310, 311, 312
Kanıtlara Dayalı Öğrenim 34
Kant 228, 378
kanvas 96
Kapadokya 119
kardeşlik 212, 323, 342
kasvet 18, 322
Katolik 112, 122, 128, 165, 168, 257
Kendini-gerçekleştirme 381, 384
Keynes 378
Kierkegaard, Soren 188, 189, 193
Komünist Parti 351, 352
komünizm 107, 286, 318, 351, 353
konaklama endüstrisi 327
konformist 62, 294
Konfüçyanizm 116, 120
Konfüçyusçu 57, 200
Konstantinopolis 119, 198
Kontrollü Ekolojik Yaşam Destek Sistemi 317
Konusuke Matsushita 284
konvivensiya 120
kozmopolitanizm 202
kötülük 114, 214, 225, 281
Kraliçe I. Elizabeth 172
Kraliyet Sanat Koleji 95
Kral Lear 91
Kral VII. Edward 83
Ksenefon 69, 70
kuantum 147, 148, 372
Kunde, Jesper 191
Kuran 30, 102, 103, 104, 107, 125
Kübizm 360
kültür 103, 190, 243, 269, 284, 306, 307, 313, 356, 390

L

Lao-tzu 114
Laponya 225
Le Corbusier 353, 360, 363
Leibnitz 228, 368
Leibniz, Gottfried 34
leishu 367, 368
Lenglen, Suzanne 294
Lenin 318
liberalizm 141
lider 118, 281, 285, 288, 290, 292, 293
Ling, Liu 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 252
Linnaeus, Carl 223, 224, 225, 226, 227, 230
Locke 109, 378
Londra 34, 99, 145, 158, 174, 190, 194, 253, 279, 312, 329
Lordlar Kamarası 98, 168, 278
Lord Vetsey 99
Louis, XIII. 172, 378
Luteryen 224
Luther 224

M

maaşlı çalışmayı reddetmiş 331
maceracı 16, 34, 62, 234, 235, 270, 344, 347
Macmillan, Harold 368
Magritte 378
Mahabharata 255
makine 130, 152, 154, 274, 275, 299, 339
Makyavelizm 216
manastır 114, 256
Maniheizm 114, 116
Mao 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 161, 253, 322
maskülen 119, 222, 228
Maslow, Abraham 380, 381, 382, 383

materyalizm 125, 323
Materyal konfor 66
Matta İncili 119
Maverick, Samuel Augustus 233-235
MBA 75, 87, 329
McGregor, Douglas 288, 383
Meksika 124, 377
Melville, Herman 196
Mencius 200, 378
Mercier, L.S. 56
meritokrasi 280
Merton, Thomas 98, 113
meta 275, 306
Metal Box Şirketi 279
metodist 124
Mezopotamya 251, 354, 367, 377
Mısır 13, 31, 105, 116, 125, 134, 163, 164, 246, 256, 367, 377, 385
Millar, John 175
Milletlerin Zenginliği 69
Mill, John Stuart 188
mimar 54, 350
mimari 58, 318, 326, 350, 352, 354, 357
Ming hanedanı 120
minnet 66, 69, 74, 100, 207, 214
Mishima 209
misyoner 110
mitoloji 61, 84, 114
mizah 39, 77, 102, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 184, 189, 352
modernite 27, 136, 279
monarşi 118, 326
Monarşik despotizm 40
monolog 12, 43
montaj hattı 301
Montbron, Fougeret de 205
More, Thomas 168, 169, 170, 171, 174, 179
mortgage kredisi 318
Mukaffah, Ibn Al 216
Murray, Simon 16
mutluluk 69, 106, 158, 185, 186, 218, 227, 269, 302, 332, 353, 383
Müslüman 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 124, 141, 340
Müslüman Kardeşler 103, 105
Müslüman okullar 102, 109
Müz 59, 60, 61, 69, 203

N

namasta 201
narsist 45
NASA 317
Navratilova, Martina 294
nevrotik 380
New Age 288, 383
Newton 378
nezaket 197, 222, 281, 309, 326
Niçiren Budizmi 109
Niemeyer, Oscar 350, 352, 353, 354, 357, 359, 360, 363
Nightingale, Florence 109, 378
Nissalı Gregory 119
Nobel ödülü 130, 176

O-Ö

obezite 67
Odin 181, 182
off-shore 99
ortaçağ 30, 297
otel 327, 328, 333, 334, 335, 336
otobiyografi 27, 28, 32, 33, 35, 39, 43, 45, 67, 79, 86, 113, 115, 133, 161, 187, 290, 352
otoportre 27, 40, 44, 45, 50, 51
otoriter 200, 218, 258
oto-sansür 42
Owen, Robert 138, 202

Oxford 76, 202
Oxford Merton Koleji 98
Ölüm Okulları 197
ölümsüzlük arayışı 39
özgürlük 17, 104, 139, 146, 155, 163, 175, 178, 186, 187, 189, 212, 218, 224, 232, 235, 238, 239, 251, 253, 254, 256, 292, 294, 316, 369

P
pansiyoner 311
para 14, 21, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 109, 147, 158, 159, 170, 176, 190, 191, 202, 216, 219, 229, 259, 267, 272, 275, 278, 283, 297, 301, 302, 305, 309, 311, 312, 317, 319, 323, 341, 343, 345, 353, 354
Paris 15, 72, 194, 227, 228, 362, 369
part-time 197, 200, 219, 337
Pascal 322
Pers Kralı III. Darius 246
Peru 124
Peterloo 80
Picasso 360
Pilgrim 124
Pitt, William 362
playboy 31, 77
Plutarch 318
Poe, Edgar Alan 326
Poincare, Henri 153, 154
Polifonik romanlar 372
Polo, Marco 291
popülist 55, 96
Portekiz 198
portre 37, 39, 40, 51, 94, 187
pozitif psikoloji 383
Protestan reformu 46
Prusyalı toprak ağaları 356
püritanizm 28

Q-R
Qutb 102
Rabelais 177
rahip 112, 378
Ramanujan, A. K. 255
Raychaudhuri, Tapan 67
Ray, Satyajit 135
refah 26, 55, 56, 68, 69, 106, 121, 149, 171, 190, 192, 194, 203, 217, 218, 271, 307, 328, 338, 342, 343, 378
rekabet tutkusu 295
reklam 299, 300, 346
resim 50, 57, 94, 96, 97, 134, 149, 169, 212, 227, 248, 273, 360, 369, 370, 385
Rimbaud 16
Roma 124, 151, 256, 354, 355, 376
Roma Katoliği 124
romancı 31, 80, 97, 157, 191, 324
romantik 61, 146, 187, 196, 260, 309
Roosevelt 82, 166, 299
Roosevelt, Theodore 82, 166, 299
rönesans 108, 297
Rushdie, Salman 102
Russell, Bertrand 131, 139, 140
Rusya 13, 53, 59, 99, 109, 198, 323, 324

S-Ş
samimiyet 21
sanat 40, 57, 58, 60, 61, 81, 94, 95, 115, 135, 157, 167, 249, 254, 255, 269, 272, 273, 305, 311, 314, 336, 351, 353, 370, 372, 379
sanayi devrimi 268, 270
Sandemose, Axel 191, 192, 193
Sanskritçe 255
saray soytarısı 172
Schlegel 228
Scweitzer, Albert 109

sefalet 56, 68, 73, 78, 80, 121, 138, 146, 157, 185, 271, 347, 353
seks 255, 257, 258, 260, 334, 364
sembolizm 39
Sen, Amartya 45, 65, 67, 72, 73, 75, 83, 85, 135, 137, 178, 240
Senapati, Mohan 177
Sen, Haimabati 45, 65, 67, 72, 73, 75, 83, 85, 135, 137, 178, 240
sevgi 25, 87, 128, 135, 167, 244, 253, 258, 260, 261, 262, 263, 303
seyyar satıcılar 93
Sezar 32
Shakespeare 78, 91, 202, 267, 277
She, Lao 157, 159, 160, 161, 163, 166, 171
Shenawy, Kamal El 163
Shen, Tsai 121, 247
Shi, Hu 28, 163
Shou-ch'i, Wan 40
Shu, Han 84, 85
Shuo, Tung-Fang 173
sigorta 185, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349
sinema 53, 157, 180
Smith, Adam 69, 75, 175
sofist 282, 283
Sogi 264, 265
Sokrates 69, 70, 237
Solomon 129
sosyal 12, 34, 43, 46, 47, 48, 71, 74, 100, 113, 115, 124, 130, 135, 136, 161, 164, 175, 185, 194, 215, 232, 236, 237, 239, 240, 241, 254, 255, 265, 266, 268, 269, 272, 302, 303, 306, 310, 315, 318, 320, 329, 330, 331, 336, 340, 343, 344, 345, 348, 349, 356, 359, 368
sosyalist 53, 77, 302, 323, 356
Sovyet 54, 102, 109, 205, 318
Sovyetler Birliği 222, 286
soytarı 173, 174
Spencer, Herbert 77, 271
Stalin 54, 100
Statler, E.M. 327
St. Augustine 313
Steingarten, Jeffrey 245
suçluluk 147, 322, 381
Sufizm 240
Supercentre 297
Şah Cihan 141
şair 16, 25, 40, 57, 99, 124, 133, 139, 173, 183, 229, 265, 276
şenlik 327
Şeytan Ayetleri 102
şeytan çıkarma 121
Şii 110, 111, 117
şüphe 12, 112, 117, 126, 230, 289, 361

T

tabi 57, 356, 371
Tac Mahal 141
Tagore, Rabindranath 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 150
Taizu 120
Talmudi 148
Tanrı arayışı 65
tao 199
Taoist 252
Taoizm 114, 120
Tao, Zhang 68
tarım devrimi 269
Taylor, Frederick Winslow 274, 275, 276
Temple, William 175
Tevrat 126, 178
Thackeray 160
The Economist 70
The Glass House 54
The Gospel of Wealth 78

Theory of Moral Sentiments 69
Thoreau, H.D. 317
Tillich 49
Tocqueville 46
Trieste 338
turizm 179, 331, 332, 333, 347
Türkiye 119
Twain, Mark 82, 83, 160, 161
Tzu, Hsun 159, 365

U-Ü

ucuz işgücü 80
ukulele 314
UNICEF 185, 243
Üç Öğreti 120
üniformalı suikastçiler 161
üniteryen 108, 108
Üniteryen Üniversalist 108
ütopya 53, 211
Ütopya 168, 169

V-W

vasıflı işgücü 80
vatanseverlik 94, 161, 196, 202
Veronese 58
Vikingler 197, 198
Visva-Bharati 135
Voltaire 226, 282
Wahid, Abdurrahman 101, 102, 103, 108
Walmart 295, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 307
Walton, Sam 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304
Watt, James 275
Wealth of Nations 69
Webb, Beatrice 131
Wikipedia 368

X-Y

Xi, Zhu 200
Yahoo 370
Yahudi 54, 103, 117, 118, 125, 126, 173, 178, 367, 379, 380
Yang-Ming, Wang 209
yapısal mantık 350
yardımseverlik 69
yaşam okulları 200
yaşlı 62, 79, 122, 240, 353, 355, 356, 357, 362, 363, 385
Yeşaya Kitabı 91
yoksul 15, 17, 64, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 76, 78, 80, 83, 85, 88, 109, 158, 159, 177, 183, 197, 198, 279, 300, 304, 305, 328, 341, 353, 355
Yongle ansiklopedisi 367
Yu, Li 250
yüksek sanat 94

Z

zanaatkâr 94
Zedong, Mao 322
zengin 16, 19, 21, 39, 66, 67, 68, 70, 72, 74, 75, 78, 80, 83, 84, 85, 91, 99, 100, 122, 176, 198, 209, 217, 227, 233, 252, 269, 271, 274, 275, 281, 318, 328, 348, 356, 382
Zenginlik Tanrısı 121
Zerdüşt 114
Zhao, Ban 201
zihnin katılığı 385
zina 255, 258
Zizhen, Gong 99
Zmichowska, Narcyza 227, 228, 229, 230

Adeta bir roman gibi akan bu kitapta, zamana ve mekâna dair bambaşka bir boyut geliştiriyor Theodore Zeldin. Geçmişi günümüzle, doğuyu batıyla birleştiriyor, belki de mümkün olan en geniş açıyla bakıyor dünyaya. Ve insanlığa dair, varoluşa dair yepyeni bir vizyon yaratıyor. Her cümlesinde düşündürüyor, insana hayatını, yaptıklarını, yapabileceklerini sorgulatıyor. Alanında ender bir çalışma bu bakımdan. Zeldin, belki de varlığından bile haberdar olmadığımız bambaşka fikirlerin, yaşam biçimlerinin ışığında insanın çıplak gözle seçemediği yolları aydınlatıyor.

Neredeyse her cümlesinde durup düşünmek isteyeceğiniz, hatta düşünmek zorunda kalacağınız bir kitap *Hayatın Gizli Hazları*. Varoluş hakkında sorular soran, cevaplar arayan, daha önce verilmiş cevapları sorgulayan bir kitap bu. Cevap arama süreçleri kadar, soruları da başlı başına dikkate değer: "Zamanımızın büyük macerası nedir? Heba edilmiş bir yaşam nedir? Yoksul zengine ne söyleyebilir? Zengin yoksula ne söyleyebilir? Bir din nasıl değişebilir? İnanmayan biri inananı nasıl anlayabilir? Neden bu kadar çok sayıda insan değer görmediğini, sevilmediğini ve yalnızca yarı canlı olduğunu düşünüyor? Kadınlar ve erkekler birbirlerine başka nasıl davranabilirler? Farklı bir tür cinsel devrim mümkün mü? Bu kadar çok çalışmanın ne anlamı var? Yaşıyor olmak ne anlama gelir?"

Theodore Zeldin, hepsi de kışkırtıcı olan bu sorulara sade ve sakin cevaplar vererek, bu esnada yeni soruların sorulmasına da zemin hazırlayarak, okurunu bambaşka diyarlara davet ediyor...

2016
THG
63476
FNC

AYRINTI • İNCELEME
ISBN: 978-605-314-128-0
9 786053 141280

30 ₺